

MAHABHARATAM

ĀCWAṆĒDHA PARVAT

TEXT

PUBLISHED AND DISTRIBUTED BY

BY

PRATAP CHANDRA ROY

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमन्महर्षिर्विद्व्यासविरचितम् ।

अथ्वमेधपत्रम् ।

सि, आद, इ, उपाधिधारिणा

सार्धश्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

सूत्रं विना वितोर्गच्छ ।

" इतिपादादिषुपन्ना यत् किञ्चसोदय "

तृतीयसंस्करणम् ।

कलिकाता बीडन् द्वीटान्तर्गत

१ नं राजा गुरुदास द्वीट् भारतयन्त्रे

श्रीकालिदास सेनेन सुद्वितम् ।

शकाब्दा. १८११ ।

श्रीमहाभारतम् ।

अश्वमेधपर्व ।

नारायण नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।

देवी सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

वैशम्पायन उवाच । कृतोऽकन्तु राजान् धृतराष्ट्र युधिष्ठिर ।
पुरस्कृत्य महाबाहूस्तताराकुलेन्द्रिय ॥ १ ॥ उत्तीर्य तु महा-
बाहूर्वाप्यव्याकुललोचन । पपात तीरे गङ्गाया व्याधविद्ध इव
द्विप ॥ २ ॥ त चीन्मान उग्राह भीम कुशोन चोदित ।
मैवमित्यब्रवीच्चैन कृष्ण परवलाह्मिन् ॥ ३ ॥ तमार्त्त पतित भूमौ
श्वसन्तश्च पुन पुन । ददृशु पाण्डवा राजन् धर्मपुत्र युधि-
ष्ठिरम् ॥ ४ ॥ त दृष्ट्वा दीनमनसं गतसत्त्व नरेश्वरम् । भूय
शोकसमाविष्टा पाण्डवा समुपाविशन् ॥ ५ ॥ राजा तु धृत-
राष्ट्रश्च पुत्रघ्नीवाभिपीडित । वाक्यमाह महाबुद्धि प्रज्ञाचक्षु-
र्नरेश्वरम् ॥ ६ ॥ उत्क्षिप्त वृक्षशार्दूल कुर कार्थ्यभनन्तरम् ।
ह्यत्रधर्मेण कौन्तेय जितेयमपनी त्वया ॥ ७ ॥ ता भुङ्क्षु भ्रातृभि-
र्साहं सुहृद्भिश्च जनेश्वर । न शोचितव्य पश्यामि त्वया धर्म-
भृताम्बर ॥ ८ ॥ शोचितव्य मया चैव गांधार्या च भहीपते ।
ययो पुत्रशत नष्ट स्वप्रलब्ध यथा धनम् ॥ ९ ॥ अश्रुत्वा हित-
कामस्य विदुरस्य महात्मन । यावधानि समहार्यानि परि-

तप्यामि दुर्मतिः ॥ १० ॥ उक्तवान् विदुरो यन्मां धर्मात्मा दिव्य-
 दर्शनः । दुर्योधनापराधेन कुलन्ते विनश्यति ॥ ११ ॥ स्वस्ति-
 चेदिच्छसे राजन् कुलस्य कुरु मे वचः । त्यज्यतामेष दुष्टात्मा
 मन्दो राजा सयोधनः ॥ १२ ॥ कर्षय यज्ञुनिश्चैव नैनं पश्यतु
 कर्हिचित् । द्यूतसङ्घातमध्येषामप्रवादेन वारय ॥ १३ ॥ अभि-
 षेचय राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । स पालयिष्यति वशी-
 धर्मेण पृथिवीमिमाम् ॥ १४ ॥ अथ नेच्छसि राजानं कुन्तीपुत्रं
 युधिष्ठिरम् । मेधीभूतः स्वयं राज्यं प्रतिगृह्णीष्व पार्थिव ॥ १५ ॥
 समं सर्वेषु भूतेषु वर्तमानं नराधिप । अनुजीवन्तु सर्वे त्वां-
 ज्ञातयो ज्ञातिवर्द्धन ॥ १६ ॥ एवं ब्रुवति कौन्तेय विदुरे दीर्घ-
 दर्शिनि । दुर्योधनमहं पापमन्ववर्त्तं वृथामनिः ॥ १७ ॥ अश्रुत्वा
 तस्य धीरस्य वाक्यानि मधुराण्यहम् । फलं प्राप्य महद्दुःखं
 निमग्नः शोकसागरे ॥ १८ ॥ ब्रह्मो हि तेऽम्बपितरौ पश्य तौ
 दुःखितौ नृप । न शोचितव्यं भवता पश्यामीह जनाधिप ॥ १९ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु राजा स घृतराष्ट्रे ण धीमता ।
 तूष्णीम्बभूव मेधावी तमुवाचाथ केशवः ॥ १ ॥ अतीव मनसा
 शोकः क्रियमाणो जनाधिप । मुन्ताप्यति वै तस्य पूर्वप्रतान्
 पितामहान् ॥ २ ॥ यज्ञस्य विधिबन्धश्चैर्विविधैराप्तदक्षिणैः ।
 दिवांस्तर्पथ शोभेन स्वधया च पितृनपि ॥ ३ ॥ अतिशोभनपाने
 कामैरन्यैरकिञ्चनान् । स्वधिस्य महाबुद्धेर्नैतदयोपपद्यते ॥ ४ ॥
 विदितं वेदितव्यं ते कर्त्तव्यमपि ते कृतम् । श्रुताय राजधर्माद-
 भीष्माङ्गागीरथीसतात् । कृशाहैपायनाश्चैव नारदादिदुरात्तद-

॥ ५ ॥ नैमामहंसि भूदाना वृत्तिं त्वमनुवर्त्तितुम् । पितृपैतामहं
वृत्तमास्थाय धुरमुद्दह ॥ ६ ॥ युक्तं हि यत्रसा चक्रं स्वर्गं प्राप्तु-
मसंशयम् । न हि कश्चिद्धि शूराणा निहतोऽत्र पराद्भुख ॥ ७ ॥
त्यज शोकं महाराज भवितव्यं हि तत्तथा । न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टु
त्वया येऽस्मिन्नणे हता ॥ ८ ॥ एतावदुक्त्वा गोविन्दो धर्मराजं
युधिष्ठिरम् । विरराम महातेजास्तमुवाच युधिष्ठिर ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गोविन्द मयि सा प्रीतिस्तव सा विदिता
मम । सौहृदेन तथा प्रेम्ना सदा मय्यनुकम्पसे ॥ १० ॥ प्रियन्तु
मे स्यात् समहत् कृतं चक्रगदाधर । श्रीमान् प्रीतेन मनसा
सर्वं याद्वनन्दन । यदि मामनुजानीयाद्भवान् गन्तुं तपो-
वनम् ॥ ११ ॥ न हि यान्ति प्रपश्यामि घातयित्वा पितामहम् ।
कर्णञ्च पुरुषव्याघ्रं संग्रामेष्वपलायिनम् ॥ १२ ॥ कर्मणा येन
सुधेयमन्नात् क्रूराण्वनाईन । कर्मणा तद्विधत्स्वेह धेन शुध्यति
शे मन ॥ १३ ॥ तमेव वादिन पाथं व्यास प्रोवाच धर्मवित ।
यान्तयन् समहातेजा शुभं वचनमर्थवत् ॥ १४ ॥ अकृता ते मति
स्तात पुनर्बाल्येन सुहृसे । किमाकाशे वय तात प्रलपाम मुद्ग
सुद्ग ॥ १५ ॥ विदिता चक्षुधर्मास्ते धेया युद्धेन जीविका । यथा
प्रवृत्तो नृपतिर्नाधिबन्धेन युज्यते ॥ १६ ॥ सोक्षधर्माश्च निखिला
याथातथ्येन ते श्रुता । असकृच्चापि सन्देहाच्छिन्नास्ते कामजा
मया ॥ १७ ॥ अश्वमेधानो दुर्मधा लुप्तकातिरसि ध्रुवम् । मेवं
भव न ते युक्तमिदमज्ञानमीदृशम् ॥ १८ ॥ प्रायश्चित्तानि सर्वाणि
विदितानि च तेऽनघ । राजधर्माश्च ते सर्वे दानधर्माश्च ते श्रुता
॥ १९ ॥ स कथ्य सर्वधर्मश्च सर्वांगमविभारद् । परिसुहृदि
भूयस्त्वमज्ञानादिव भारत ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि

द्वितीयाध्याय ॥ २ ॥

व्यास उवाच । युधिष्ठिर तव प्रज्ञान सम्यगिति मे मति ।
 न हि कश्चिद्दृष्टं नर्त्तय स्वयम् कुरुते क्रियाम् ॥ १ ॥ ईश्वरेण
 च युक्तोऽयं साध्वपाथ च मानद । करोति पुरुष कर्म तत्र का
 परिदेवना ॥ २ ॥ आत्मान मन्यसे चाथ पापकर्माणमन्तत ।
 शृणु तत्र यथा पापमकुर्येत भारत ॥ ३ ॥ तपो मे क्रतुभिश्चैव
 दानेन च युधिष्ठिर । तरन्ति नित्यं पुरुषा ये सा पापानि कुर्वते
 ॥ ४ ॥ यज्ञेन तपसा चैव दानेन च नराधिप । पूयन्ते नरगार्हूल
 नरा दुष्कृतकारिणः ॥ ५ ॥ असुराश्च सुराश्चैव पुण्यहेतोर्मख
 क्रियाम् । प्रयतन्ते महात्मानस्तस्माद्यज्ञं परायणम् ॥ ६ ॥ यज्ञै-
 रेव महात्मानो बभूवुरधिका सुरा । ततो देवा क्रियावन्ती
 दानवानभ्यधर्षयन् ॥ ७ ॥ राजसूयाश्वमेधौ च सर्वमेधञ्च भारत ।
 नरमेधञ्च नृपते त्वमाह्वर युधिष्ठिर ॥ ८ ॥ यजस्व वाजिमेधेन
 विधिवदक्षिणावता । बहुकामान्नवित्तेन रामो दाशरथिर्यथा
 ॥ ९ ॥ यथा च भरतो राजा दौषन्ति पृथिवीपति । शकुन्तलो
 महावीर्यस्तव पूर्वपितामह ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । असंशय वाजिमेध पावयेत् पृथिवी-
 पतिम् । अभिप्रायस्तु मे कश्चित् त्वं त्रीतुमिहार्हसि ॥ ११ ॥
 इमं ज्ञातिवधं कृत्वा सुमहान्तं द्विजोत्तम । दानमल्पं न शक्नोमि
 दातुं वित्तञ्च नास्ति मे ॥ १२ ॥ न तु वालानिमान् दौनानुत्सहे
 वसु भाचितुम् । तथैवाहर्द्रग्णान् कृच्छ्रे वर्त्तमानानृपात्मजान् ॥ १३ ॥
 स्वयं विनाशश्च पृथिवी यज्ञार्थं द्विजसत्तम । करमाहारयिष्यामि
 कथं शोकपरायण ॥ १४ ॥ दुर्योधनापराधेन वसुधावसुधा-
 धिपा । प्रनष्टा योजयित्वास्मान्नीत्तरां सुनिसत्तम ॥ १५ ॥
 दुर्योधनेन पृथिवी क्षविता वित्तवारणात् । कौश्यापि विभी
 श्योऽसौ घातं राद्वस्य दुर्मते ॥ १६ ॥ पृथिवी दक्षिणां चात्र
 विधिः प्रथमकल्पित । विदधि परिदृष्टोऽयं शिष्टो विधिविप

द्वियः ॥ १७ ॥ न च प्रतिनिधिं कर्तुं चिकीर्षामि तपोधन । अत्र
मे भगवन् सम्यक् साधिव्यं कर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ एवमुक्तस्तु पार्थेन
कृष्यो हैपायनस्तदा । मुहूर्त्तमनुसञ्चिन्य धर्मराजानमब्रवीत् ॥ १९ ॥
व्यास उवाच । कीमद्यापि विधीर्षोऽयं परिपूर्णा भविष्यति ।
विद्यते द्रविणं पार्थ गिरौ हिमवति स्थितम् ॥ २० ॥ उत्सृष्टं
ब्राह्मणैर्यज्ञं मरुत्तस्य महात्मनः । तदानयस्व कौन्तेय पर्याप्तं
तद्भविष्यति ॥ २१ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । कथं यज्ञे मरुत्तस्य द्रविणं तत् समा-
चितम् । कस्मिंश्च काले स नृपो बभूव वदताम्बर ॥ २२ ॥

व्यास उवाच । यदि शुश्रूषसे पार्थ शृणु कार्त्तमं नृपम् ।
यस्मिन् काले महावीर्ये, स राजासीन्महाधन ॥ २३ ॥

इति आश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि मरुत्तौघे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । शुश्रूषे तस्य धर्मज्ञ राजर्षे, परिकीर्त्त-
नम् । हैपायन मरुत्तस्य कथां प्रब्रूहि मेऽनघ ॥ १ ॥

व्यास उवाच । आसीत् कृतयुगे तात मनुर्दृष्टधरः प्रभु ।
तस्य पुत्रो महाबाहु प्रसन्निरिति विश्रुतः ॥ २ ॥ प्रसन्नेरभवत्
पुत्रः क्षुप इत्यभिविश्रुतः । क्षुपस्य पुत्र इक्ष्वाकुर्महोपाखोऽभवत्
प्रभुः ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रश्चतं राजन्नासीत् परमधार्मिकम् । तांस्तु
सर्वान् महोपाखानिष्ठाकुरकरोत् प्रभुः ॥ ४ ॥ तेषां च्येष्ठस्तु
विंशोऽभूत् प्रतिमानं धनुषताम् । विंशस्य पुत्रः कल्याणी विविंशो
नाम भारत ॥ ५ ॥ विविंशस्य सुता राजन् बभूवुर्दशपञ्च च ।
सर्वे धनुषि विज्ञान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥ दानधर्म-
रताः शान्ताः सततं प्रियवादिन । तेषां च्येष्ठः खनीनेत्रः सुतान्

सर्वानपीडयत् ॥ ७ ॥ खनीनेवस्तु विक्रान्तो जित्वा राज्य-
 मकण्ठकम् । नाथकद्रक्षितुं राज्यं नान्तरज्यन्त तं प्रजाः ॥ ८ ॥
 तमपास्य च तद्राज्ये तस्य पुत्रं सुवर्चसम् । अभ्ययिष्वन्त राजेन्द्र-
 मुदिता ह्यभवंस्तदा ॥ ९ ॥ स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निर-
 सनञ्च तत् । नियतो वर्त्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया ॥ १० ॥
 ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदमान्वितः । प्रजास्तं चान्तर-
 रज्यन्त धर्मनित्यं मनस्विनम् ॥ ११ ॥ तस्य धर्मप्रवृत्तस्य व्यगी-
 र्थ्यत् कीचवाहनम् । तं क्षीणकीचं सामन्ताः समन्तात् पर्य-
 पीडयन् ॥ १२ ॥ स पीड्यमानो बहुभिः क्षीणकीचाखवाहनः ।
 शक्तिमार्च्छित् परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च ॥ १३ ॥ न चैन-
 मभिहन्तुन्ते शक्रुवन्ति बलक्षये । संप्रवृत्तो हि राजा स धर्मनित्यो
 युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ यदा तु परमामार्त्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः ।
 ततः प्रदधौ स करं प्रादुरासीत्ततो बलम् ॥ १५ ॥ ततस्तानजयत्
 सर्वान् प्रातिसीमान्तराधिपान् । एतंजात् कारणाद्गान् विभ्रतः
 स करन्धमः ॥ १६ ॥ तस्य कारन्धमः पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत् ।
 इन्द्रादनवरः श्रीमान् देवैरपि सुदुर्जयः ॥ १७ ॥ तस्य सर्वे
 महीपाला वर्त्तन्ते स वये तदा । स हि सम्राड्भूतेषां हृत्तेन
 च बलेन च ॥ १८ ॥ अपिहित्वाम धर्मात्मा श्रीर्थ्येन्द्रगमोऽभवत् ।
 यश्चमौलौ धर्मरतिधृतिमान् संयतेन्द्रियः ॥ १९ ॥ तीजगादित्य-
 सहस्रः क्षमया प्रियवीर्यमः । हृत्सतिगमो युक्ता हिमवानिय-
 सुस्मिरः ॥ २० ॥ कर्मणा मगभा वाचा दमेन प्रशमेन च । मना-
 त्स्याहृदयामास मजानां स महीपतिः ॥ २१ ॥ य ईजे हृद-
 यमिधागां शरीरेण विधियत्पुत्रभुः । याजयामास चं विशन् स्वय-
 नेवाङ्गिराः मभुः ॥ २२ ॥ तस्य पुत्रोऽतिशक्राम पितरं युष्मत्सया ।
 मरुतो नाम धर्मशयद्रवर्त्ता महायथाः । नागायुगसमं प्राणः
 काधारिष्पुत्रिवापरः ॥ २३ ॥ स यथ्यमासो धर्मात्मा चातङ्ग-

मयान्युत । कारयामास शुभ्राणि भाजनानि सहस्रम् ॥ २४ ॥
 मेरुं पर्वतमासाद्य हिमवत्पार्श्वं उत्तरे । काञ्चन समहान्
 पादस्तत्र कर्म चकार स ॥ २५ ॥ तत कुण्डानि पात्रीय पिठरा-
 ष्यासनानि च । चक्रु सुवर्षकर्तारो येषा संख्या न विद्यते ॥ २६ ॥
 तस्यैव च समीपे तु यज्ञवाटो बभूव ह । ईजे तत्र स धर्मात्मा
 विधिवत् पृथिवीपति । मरुत्त संहितै सर्वे प्रजापालैर्नरा-
 धिप ॥ २७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि सम्बर्त्तमरुत्तीये
 चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । कथ वीर्यं समभवत् स राजा वदताम्बर ।
 कथञ्च जातरूपेण समगुण्यत स हिजा ॥ १ ॥ स च तत साम्प्रतं
 द्रव्य भगवन्नवतिष्ठते । कथञ्च शक्यमस्माभिस्तद्दामु तपोधन ॥ २ ॥
 व्यास उवाच । असुराश्च सुराश्चैव दक्षस्यासन् प्रजापते ।
 अपत्य वङ्गल तात तेऽसर्द्धन्त परस्परम् ॥ ३ ॥ तथैवाङ्गिरस
 पुत्रो व्रततुल्यो बभूवतु । बृहस्पतिर्बृहतेजा सम्बर्त्तय तपो-
 धन ॥ ४ ॥ तावतिर्सर्द्धिनौ राजन् पृथगास्ता परस्परम् । बृह-
 स्पति स सम्बर्त्तं वाधते स पुन पुन ॥ ५ ॥ स वाध्यमान सततं
 भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत । अर्थानुत्सृज्य दिग्यासा वनवासमरो-
 चयत् ॥ ६ ॥ वासवोऽप्यसुरान् सर्वान् विजित्य च निपात्य च ।
 इन्द्रत्व प्राप्य लोकेषु ततो वद्रे पुरोहितम् ॥ ७ ॥ पुत्रमङ्गिरसी
 ज्येष्ठं विप्रज्येष्ठं बृहस्पतिम् । याज्यस्त्वङ्गिरस पूर्वमासीद्राजा
 करन्धम ॥ ८ ॥ वीर्य्येणाप्रतिमो लोके वृत्तेन च बलेन च । प्रत-
 क्रतुरिवोजस्यो धर्मात्मा संश्रितव्रत ॥ ९ ॥ वाहनं यस्य योधाय
 मिथाणि भिविधानि, च । शयनानि च मुख्यानि महाहर्षाणि च

चैत्र्या राजम् द्रुपि मे पार्थिवर्षभ । व्यपनेष्यामि ते मन्यु सर्व-
यज्ञैर्नराधिप ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तो मरुत्तस्तु नारदैन महर्षिणा ।
विप्रलम्बमुपाध्यायात् सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ १४ ॥

मरुत्त उवाच । गतोऽष्मद्भिरस पुत्र देवाचार्य्ये वृक्षसतिम् ।
यश्चार्य्यमृदिजं द्रष्टुं स च मा नाभ्यनन्दत ॥ १५ ॥ प्रत्याख्यातश्च
तेनाह जीवितं नाद्य का मये । परित्यक्तश्च गुरुणा कूपितुश्चास्मि
नारद ॥ १६ ॥

व्यास उवाच । एवमुक्तस्तु राज्ञा स नारद प्रत्युवाच ह ।
आविक्षित महाराज वाचा सजीवयन्निव ॥ १७ ॥

नारद उवाच । राजन्भद्रिरस पुत्र सम्बर्त्तो नाम धार्मिक ।
चक्रमीति दिशः सर्वा दिग्भासा मोहयन् प्रजा ॥ १८ ॥ तं शिच्छुः
यदि चाल्यं वा न वाञ्छति वृक्षसति । प्रसन्नस्त्वा महतिजा
सम्बर्त्तो याजयिष्यति ॥ १९ ॥

मरुत्त उवाच । सजीवितोऽहं भवता वाक्येनानेन नारद ।
पश्येयं क्व नु सम्बर्त्तं शस मे वदताम्बर ॥ २० ॥ कथञ्च तस्मै
वर्त्तय कथं मां न परित्यजेत् । प्रत्याख्यातश्च तेनापि नाह जीवितुं
मुक्तहे ॥ २१ ॥

नारद उवाच । उन्नतवैश विभ्रत स चक्रमीति यथा
सुखम् । वाराणस्या महाराज दर्शनेषुर्महेश्वरम् ॥ २२ ॥ तस्या
दाए समासाद्य न्यसेया कुणप ह्यचित । तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तित
स सम्बर्त्तो मर्हीपते ॥ २३ ॥ तं पृष्ठतोऽनुगच्छेया यत्र गच्छेत् स
वीर्यवान् । तमेकान्ते समासाद्य प्राञ्जलि शरणं ब्रजे ॥ २४ ॥
पृच्छेत्त्वा यदि केनाह तवाख्यात इति का च । ऽद्रुयास्व नारदे
नेति सम्बर्त्तं वयितोऽसि मे ॥ २५ ॥ स चित्त्वामनुयुञ्जीतुं मम
नुगमनेच्छेया । शसेया वज्रिमारुढमामपि त्वमशुभया ॥ २६ ॥

व्यास उवाच । स तथेति प्रतिश्रुत्व पूजयित्वा च नारदम् ।
 अभ्यनुज्ञाय राजर्षिर्ययौ धाराणसी पुरीम् ॥ १७ ॥ तत्र गङ्गा
 यथोक्त स पूर्या हारे महायत्रा । क्षणप स्थापयामास नार-
 दस्य वच स्मरन् ॥ २८ ॥ यौगपद्येन विप्रय पुरीदारमथाविभ्रम ।
 तत स क्षणपं दृष्ट्वा सहसा सन्धर्वत्तत ॥ २९ ॥ स जं निघृत
 मालोक्य प्राञ्जलि पृष्ठतोऽन्वगात् । आविञ्चितो महीपाल
 सम्बर्त्तगुपश्चिदितुम् ॥ ३० ॥ स च त विजने दृष्ट्वा पाशुभि कर्द्द
 मेन च । श्लेषणा चैव राजान ष्ठीवनैश्च सनाकिरत् ॥ ३१ ॥ स
 तथा बाध्यमानो वै सम्बर्त्तन महीपति । अन्वगाद्देव तमपि
 प्राञ्जलि सप्रसादयन् ॥ ३२ ॥ ततो निवर्त्तय सम्बर्त्त परित्रान्त
 उपाविभ्रत । शीतलक्लृयमासाद्य न्यग्रोध वङ्गशाखिनम् ॥ ३३ ॥

इति अश्वमेधपूर्वणि आश्वमेधिकपूर्वणि सम्बर्त्तमरुत्तीये

षष्ठोऽध्याय ॥ ६ ॥

सम्बर्त्त उवाच । कथमस्ति त्वया ज्ञात केन वा कथितोऽस्मि
 ते । एतदावधु मे तत्त्वनिच्छसे चिन्तम प्रियम ॥ १ ॥ सत्य ते
 ब्रुवत सर्वे संपतस्यते मनोरथा । मिथ्या च ब्रुवता भूर्धा भ्रतधा
 ते स्फुटेष्यति ॥ २ ॥

मरुत्त उवाच । नारदेन भयान्मह्यमाख्यातो ह्यटता पथि ।
 गुरुपुत्री ममेति त्व ततो मे प्रीतिरुत्तमा ॥ ३ ॥

सम्बर्त्त उवाच । सत्यमेतद्भवानाह स मा जानाति सत्रिणम् ।
 कथयस्व तदेतन्मे ध तु सम्प्रति नारद ॥ ४ ॥

मरुत्त उवाच । भवन्त कथयित्वा स मम देवर्षिसप्तम । ततो
 मामभ्यनुज्ञाय प्रविष्टो हव्यजाडनम् ॥ ५ ॥

व्यास उवाच । अन्वा तु पार्थिवमैतत् सम्बर्त्त प्रमुष्ट गत ।

एतावद्दहमप्येवं शक्यमिति सोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ ततो मरुत्सुभ्रतो
 वाचा निर्भर्त्सयन्निव । रुक्षया द्राक्षणी राजन् पुनः पुनरद्या-
 ब्रवीत् ॥ ७ ॥ वातप्रधानेन मया स्वचित्तवशवर्तिना । एवं
 विवृतक्षेत्रेण कथं याजितुमिच्छसि ॥ ८ ॥ भ्राता मम समर्थय
 वासवेन च मद्गतः । वर्त्तते याजने चैव तेन कर्माणि कारय ॥ ९ ॥
 गार्हस्थ्याञ्चैव याज्याय सर्वा गुह्याय देवताः । पूर्वजेन समाहित
 शरीरं वर्जितन्त्विदम् ॥ १० ॥ नाहन्तेनाननुज्ञातस्वाभावित्त
 कर्हिचित् । याजयेयं कथञ्चिद्दे म हि पूज्यतमो मम ॥ ११ ॥
 स त्वं वृहस्पतिं गच्छ तमनुज्ञाय चान्नज । ततोऽहं याजयिष्ये
 त्वां यदि यष्टुमिच्छेच्छसि ॥ १२ ॥

मरुत् उवाच । वृहस्पतिं गतः पूर्वगहं सर्वज्ञं तत् शृणु ।
 न मां कामयते याज्यमसौ वासवकाम्यया ॥ १३ ॥ अमरं याज्य-
 मासाद्य याजयिष्ये नै मानुषम् । शक्रेण प्रतिपिहीऽहं मरुत्तं मा-
 स्य याजयेः ॥ १४ ॥ खड्गे हि मया विप्र सदा हि स तु पार्थिवः ।
 एवमस्त्विति चाप्युक्तो भ्रात्रा ते वलस्तदनः ॥ १५ ॥ स मामभि-
 गतं प्रेम्ना याज्यत्वे न बुभूषति । देवराजं समाश्रित्य तोद्विदि
 सुनिपुङ्गव ॥ १६ ॥ सोऽहमिच्छामि भवता सर्वस्वेनापि याजि-
 तुम् । कामये समतिक्रान्तु वासवं तत्कृतैर्गणैः ॥ १७ ॥ हि
 मे वर्त्तते बुद्धिगन्तुं ब्रह्मन् वृहस्पतिम् । प्रत्याख्यातो हि तेनाभि-
 तयानपकृते सति ॥ १८ ॥

मरुत् उवाच । विकीर्णमि यथाकामं सर्वमेतत्त्वयि ध्रुवम् ।
 यदि सर्वानभिप्रायान् कर्त्तासि मम पार्थिव ॥ १९ ॥ याज्यमानं
 मया हि त्वां वृहस्पतिपुरन्दरौ । द्विपेतां समभिक्रुडावेतदेकं
 समर्थये ॥ २० ॥ स्वैर्यमत्र कथं मे स्यात् स त्वं निःसंशयं कुरु ।
 कृपितस्त्वां न हीदानीं भग्नीकुर्यां सवान्भवम् ॥ २१ ॥

मरुत् उवाच । यावत्तपोत् रुहस्तांशुस्तिष्ठे रंश्यापि पवताः ।

तावह्नोकान्न लभेयं त्यजेयं सद्गतं यदि ॥ २२ ॥ मा चापि शुभ-
बुद्धित्वं लभेयमिह कर्हिचित् । विप्रयैः सद्गतञ्चास्तु त्यजेय सद्गतं
यदि ॥ २३ ॥

सर्व्वर्त्त उवाच । आविञ्चित शुभा बुद्धिः श्रूयतां तव कर्मसु ।
याजनं हि ममाप्येवं वर्त्तते हृदि पार्थिव ॥ २४ ॥ अभिधास्ये चं
ते राजन्नक्षत्र्यं द्रव्यमुत्तमम् । येन देवान् सगन्धर्वान् अक्रञ्चामि-
भविष्यसि ॥ २५ ॥ न तु मे वर्त्तते बुद्धिर्धने याल्येषु वा पुनः ।
विप्रियन्तु करिष्यामि भ्रातुयेन्द्रस्य चीभयोः ॥ २६ ॥ गमयिष्यामि
अक्रोण समतामपि ते ध्रुवम् । प्रियञ्च ते करिष्यामि तप्यकेतदृ-
द्रवीमि ते ॥ २७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अश्वमेधिकपर्वणि सर्व्वर्त्तमरुत्तीयै
सप्तमोऽध्याय ॥ ७ ॥

सर्व्वर्त्त उवाच । गिरेर्हिमवत पृष्ठे सुप्लवान्नाम पर्वत ।
पथते यत्र भगवांस्तपो नित्यमुमापति ॥ १ ॥ वनस्पतीना मूलेषु
शृङ्गेषु विप्रमेषु च । गुहासु शैलराजस्य यथाकामं यथासुखम्
॥ २ ॥ उमासहायो भगवान् यत्र नित्यं महेश्वरः । आस्ते शूली
महातेजा नानाभूतगणावृत ॥ ३ ॥ तत्र रुद्राय साध्याय विश्वे-
ऽथ वसवस्तथा । यमय वरुणश्चैव कुबेरश्च सहानुग ॥ ४ ॥
भूतानि च पिशाचाय नासत्यावपि चाश्विनो । गन्धर्वाप्सरसश्चैव
यज्ञा दिवर्षयस्तथा ॥ ५ ॥ आदित्या भरुतश्चैव यातुधानाय
सर्व्वश । उपासन्ते महात्मानं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ६ ॥ रमते
भगवन्स्तत्र कुबेरानुचरै सह । विकृतैर्विकृताकारैः क्रीडद्भि-
पृथिवीपते ॥ ७ ॥ श्रिया एवमन् दृश्यते वै वालादिद्यसमद्युति ।
न रूप, यक्यते तस्य संस्वानं वा कथञ्चन ॥ ८ ॥ निर्द्धुं प्राणिभि-

केशित् प्राकृतैर्मांसलोचनैः । नोष्णं न शिशिरस्तत्र न वायुर्न च
 भास्करः ॥ ९ ॥ न जरा क्षुत्पिपासि वा न मृत्युर्न भयं नृप ।
 तस्य शैलस्य पार्श्वेषु सर्वेषु जयताम्बर ॥ १० ॥ धातवो जात-
 रूपस्य रश्मयः सवितुर्यथा । रक्ष्यन्ते ते कुबेरस्य सहायैर्यता-
 युधैः ॥ ११ ॥ चिकीर्षद्भिः प्रियं राजम् कुबेरस्य महात्मनः ।
 तस्मै भगवते कृत्वा नमः सर्वाय वेधसे ॥ १२ ॥ रुद्राय शिति-
 कण्ठाय सुहृत्पाय सुवर्धसे । कपर्दिने करालाय हृद्यक्षे वरदाय
 च ॥ १३ ॥ व्रज्ये पूष्णोदन्तभिर्दे वामनाय शिवाय च । ध्याम्या-
 याव्यक्तरूपाय सदृसे शङ्कराय च ॥ १४ ॥ क्षेम्याय हरिकेशाय
 स्थानवे पुरुषाय च । हरिनेत्राय मुण्डाय कृष्णयोत्तरणाय च
 ॥ १५ ॥ भास्वराय सुतीर्याय देवदेवाय रंहसे । उष्णीपिण्डे
 सुवक्राय सहस्राक्षाय मीढुषि ॥ १६ ॥ गिरिशाय प्रमान्नाय यताय
 चौरवाससे । विष्णुदण्डाय सिद्धाय सर्वदण्डधराय च ॥ १७ ॥
 मृगव्याधाय महते धन्विनेऽथ भवाय च । वराय सोमवक्राय
 सिद्धमन्त्राय चक्षुषि ॥ १८ ॥ हिरण्यवाहवे राजन्नुग्राय पतये
 दिशाम् । ललिहानाय गोष्ठाय सिद्धमन्त्राय विष्णवे । पशूनां
 पतये चैव भूतानां पतये नमः ॥ १९ ॥ वृषाय मातृभक्ताय
 सेनान्ये मध्यमाय च । श्रुवहस्ताय यतये धन्विने भार्गवाय च
 ॥ २० ॥ अजाय कृष्णनेत्राय विष्णुपात्राय चैव ह । तीक्ष्णदंष्ट्राय
 तीक्ष्णाय वैश्रानरमुखाय च ॥ २१ ॥ महाद्युतयेऽनङ्गाय सर्वाय
 पतये दिशाम् । विलोहिताय दीप्ताय दीप्ताक्षाय महीजसे ॥ २२ ॥
 कपालमालिने नित्यं सुवर्णमुकुटाय च । महादेवाय कृष्णाय
 वृषभकायानपाय च ॥ २३ ॥ क्रोधनाय नृशंसाय रुद्रवे बाहु-
 शालिने । दण्डिने तप्ततपसे तथैवाक्रूरकर्माणे ॥ २४ ॥ संहस्र-
 शिरसे चैव सहस्रवरणाय च । नमः स्वधास्वरूपाय बहुरूपाय
 दंष्ट्रिणे ॥ २५ ॥ पिनाकिनं महादेवं महाशीगिनमख्यम् ।

त्रिशूलहस्तं वरुणं स्यात्सकं भुवनेश्वरम् ॥ २६ ॥ त्रिपुरहं त्रि-
नयनं त्रिलोकेश महाजगम् । प्रभवं सर्वभूताना धारणं शरणी-
धरम् ॥ २७ ॥ ईशान शङ्करं सर्वं शिवं विश्वेश्वरं भवम् । उमा-
पतिं पशुपतिं विश्वरूपं महेश्वरम् ॥ २८ ॥ विश्वपाशं दशभुजं
दिव्यगोद्वयमध्वजम् । उग्रं स्थाणुं शिवं रौद्रं शवं गौरीशनी-
श्वरम् ॥ २९ ॥ श्रितिकण्ठमजं शुक्रं पृथुं पृथुहरं वरम् । विश्व-
रूपं विश्वपाशं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ३० ॥ प्रणम्य शिरसा देव-
मन्त्राङ्गहरं हरम् । शरणं शरणं याहि महादेवं चतुर्मुखम्
॥ ३१ ॥ एवं कृत्वा नमस्तस्मै महादेवाय रहसे । महात्मने
चित्तिपते तत्सुखमवाप्सामि ॥ ३२ ॥ सुखमाहरिष्यन्तस्तत्र
गच्छन्तु ते नरा । इत्युक्तं च वचस्तेन चक्रे कारम्यमात्मज ॥ ३३ ॥
ततोऽतिमानुषं सर्वं चक्रे यज्ञस्य संविधिम् । शौवर्णाक्षि च
भाण्डानि सञ्चक्रुस्तत्र शिल्पिन ॥ ३४ ॥ बृहस्पतिस्तु ता श्रुत्वा
मरुत्तस्य महापते । समृद्धिमतिदेवेभ्य सन्तापमकरोद्भृशम्
॥ ३५ ॥ स तप्यमानो वैवर्ष्यं कृशत् चामत परम् । भवि-
ष्यति हि मे शत्रु सम्यक्तो वसुमानिति ॥ ३६ ॥ त श्रुत्वा
भृशसन्तप्त देवराजो बृहस्पतिम् । अभिगम्यामरहत प्रोवाचिदं
वचस्तदा ॥ ३७ ॥

इति अष्टमोधपर्वणि आष्टमोधिकपर्वणि सम्बर्त्तमरुत्तीये

अष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच । कश्चित् सुखं स्वपिपि त्व बृहस्पते कश्चिन्ननोश्चा
परिचारकास्ते । कश्चिद्देवाना सुखकामोऽसि विप्र कश्चिद्देवास्त्वा
परिपालयन्ति ॥ १ ॥

बृहस्पतिरुवाच । सुखं स्वपि शयने देवराज तथा मनोश्चा ।

परिचारका मे । तथा देवाना मुखकामोऽग्नि नित्यं देवाय मा
सुभय पालयन्ति ॥ २ ॥

इन्द्र उवाच । कुतो दुःख मानसं देहजं वा पाण्डुर्विवर्णय
कुतस्त्वमद्य । आचक्षु मे द्राक्ष्यण यावदेतानिहन्मि सर्वास्तव
दुःखकर्तृन् ॥ ३ ॥

वृहस्पतिरुवाच । मरुत्तमाङ्गर्मघवन् यध्यभाग महायज्ञे-
नोत्तमदक्षिणेन । तं सुम्वत्तो याजयतीति मे श्रुत तदिच्छामि
न स त याजयेत ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच । सर्वान् कामाननुयातोऽग्नि विप्र यस्त्वं देवाना
मन्त्रवित् सुपुरोधा । उभौ च ते जरामृत्यू व्यतीतौ किं सम्बन्तं
स्तव विप्र ॥ ५ ॥

वृहस्पतिरुवाच । देवै सह त्वमसुरान् प्रणुद्य जिघाससे चाप्युत
नानुबन्धान् । य य समृद्ध पश्यसि तत्र तत्र दुःख सपत्रेषु समृद्धि
भाव ॥६॥ अतोऽग्नि द्वेन्द्र विवर्णयस्व सपत्नी मे वर्द्धते त निशम्य ।
सर्वोपायैर्मघवन् सन्नियच्छु सम्बन्तं वा पार्थिव वा मरुत्तम् ॥ ७ ॥

इन्द्र उवाच । एहि गच्छ प्रहितो जातवेदो वृहस्पति परि-
दातु मरुत्ते । अय वै त्वा याजयिता वृहस्पतिस्तथामरुत्तैव
करिष्यतीति ॥ ८ ॥

अग्निरुवाच । अह गच्छामि भगवन् दूतोऽद्य वृहस्पति परि-
दातु मरुत्ते । वाच सत्या पुरुहूतस्य कर्त्तु वृहस्पतेशापचिति
चिकीर्षु ॥ ९ ॥

व्यास उवाच । तत प्रायाद्भूमकेतुर्महात्मा वनानि सर्वाणि
वीरुषयावमृद्गन् । कामाद्दिमान्ते परिवर्त्तमान काष्ठातिगा
मातरिष्वेव नर्दन् ॥ १० ॥

मरुत्त उवाच । आश्चर्यमद्य पश्यामि रूपिण वज्रिमांगतम् ।
आमन सलिल पाटा गाञ्चो पानय वै भुने ॥ ११ ॥

अग्निस्त्वाच । आसनं सखिलं पादं प्रतिनन्दामि तैर्जघ ।
इन्द्रेण तु समादिष्टं विद्धि मां दूतमागतम् ॥ १२ ॥

मरुत् उवाच । कश्चित् योमान् देवराज सुखी च कश्चि-
च्छाम्नान् प्रीयते धूमकेतो । कश्चिद्देवा अस्य वधे यथावत् प्रव्रूहि
त्वं नम कार्वंस्त्रेण देव ॥ १३ ॥

अग्निस्त्वाच । अक्रो भयं सुसुखी पार्थिवेन्द्र प्रीतं वेच्छत्य-
जरां वै त्वया सः । देवाश्च सर्वे वयमास्तस्य राजन् मन्द्रेण त्वं
शृणु मे देवराज्ञः ॥ १४ ॥ वदथं मां प्राक्षिणोत्तत्सक्राणं वृक्ष-
स्यतिं परिदातुं मरुत्ते । अयं गुरुयाजयता तृष त्वा मर्ता सन्त-
ममरं त्वां करोतु ॥ १५ ॥

मरुत् उवाच । सम्बर्त्तोऽयं याजयिता द्विजो मा वृहस्पते-
रश्लक्षिरेण तस्य । न चैवासौ याजयित्वा महेन्द्रं मर्ता सन्तं
याजयन्वद्य शोभेत् ॥ १६ ॥

अग्निस्त्वाच । यं वै लोका देवलोके महान्तं संप्राप्त्यथे
तान् देवराजप्रसादात् । त्वाञ्छेदसौ याजयेद्वै वृहस्पतिर्नूनं स्वर्गं
त्वं जघे कीर्त्तियुक्तः ॥ १७ ॥ तथा लोका मानुषा ये च दिव्या-
प्रजापतेषापि ये वै महान्त । ते ते जिता देवराज्यञ्च कृत्वञ्च
वृहस्पतिर्याजयेत्सेनरेन्द्र ॥ १८ ॥

सम्बर्त्त उवाच । मामैवं त्वं पुनरागा कथञ्चिद्दृहस्पति परि-
दातुं मरुत्ते । मा त्वा धृष्ये चक्षुषा दारुणेन संग्रहोऽहं पावक
त्वं निबोध ॥ १९ ॥

व्यास उवाच । ततो देवान्गमन्धूमकेतुर्दाहाज्ञीतो व्यथितो-
पश्रवत्यपसीवत् । तं वै दृष्ट्वा प्राह अक्रो महात्मा वृहस्पते सन्निधौ
हव्यवाहम् ॥ २० ॥

इन्द्र उवाच । यस्त्वं गत प्राक्षिणो जातयेतो वृहस्पतिं परि-

दातुं मवत्से । ततः किं प्राह स नृपो यच्च्यमानः कश्चिद्वचः प्रति-
गच्छाति तच्च ॥ २१ ॥

अग्निस्त्वाच । न ते वाचं रोचयते मरुत्तो वृहस्पतेरञ्जलिं
प्राहिणोत् स । सम्बन्तो मा याजयित्व्युवाच पुनः पुनः स मया
प्रोच्यमानः ॥ २२ ॥ उवाचेदं मानुषा ये च दिव्याः प्रजापतेर्ये च
लोका महान्तः । तायेल्लभेयः सम्बिदन्तेन कृत्वा तथापि नेच्छेय-
मिति प्रतीतः ॥ २३ ॥

इन्द्र उवाच । पुनर्गत्वा पार्थिव त्वं समेत्य वाक्यं मदीयं
प्रापथस्वार्थयुक्तम् । पुनर्यद्यक्तो न करिष्यते वचस्ततो वक्षः संप्र-
हर्तास्मि तस्यै ॥ २४ ॥

अग्निस्त्वाच । गन्धर्वराट् यालय तत्र दूतो विभेम्यहं वासव
तत्र गन्तुम् । संरब्धो मामग्रवीत तीक्ष्णरोपः सम्बन्तो वाक्य-
चरितब्रह्मचर्य्यः ॥ २५ ॥ यथागच्छे पुनरेव कथञ्चिद्बृहस्पति
परिदातुं मरुत्से । दहेयन्त्वाञ्जल्युपादारुणेन सक्रुद्ध इत्येतद्वैहि-
शक्रः ॥ २६ ॥

शक्र उवाच । त्वमेवान्धान्द्रहसे जातवेदो न हि त्वदन्यो
विद्यते भस्मकर्ता । जत्सस्पर्शात् सर्वलोका विभेति अश्रद्धेय वदसे
हव्यवाहः ॥ २७ ॥

अग्निस्त्वाच । दिव देवेन्द्र पृथिवीज्ञान्तरीक्ष संवेष्टयेस्व
स्वजलेनैव शक्र । एवमिधस्येह सतस्तवामौ कथं वदस्त्रिदिव
प्राग्जहार ॥ २८ ॥

इन्द्र उवाच । नगण्डिकाकारयोगः करेऽणु न चारिसोमं
प्रपिवामि वदसे । न दुर्बले वै प्रहरामि वक्षः को मे सुखाय प्रह-
रेत मर्चय ॥ २९ ॥ प्रजाजयेय कालकेयान् पृथिव्यामपाकपं-
दानवान्तरीक्षात् । दिव प्रष्ठादमवसानमानय को मे सुखाय
प्रहरेत मानवः ॥ ३० ॥

१ । अग्निस्त्वाच । यत्र शर्यातिं चवनोऽयाजयिष्यत् सहाश्विभ्या
 सोममग्नादिक । तत्त्वं क्रुद्ध प्रत्यधीधी पुरस्ताच्छर्यातियज्ञं
 स्मर तं महेन्द्र ॥ ३१ ॥ वधेनं गृहीत्वा च पुरन्दर त्वं संप्राहाप्रीं-
 यवनस्यातिघोरम् । स ते विप्र सह वज्रेण बाहुमपाग्ना-
 त्तपसा जातमन्यु ॥ ३२ ॥ ततो रोप्रात् सर्वतो घोररूपं सपन्नं
 ते जनयामास भूय । मद नामानमसुरं विश्वरूपं यं त्वं दृष्ट्वा
 चक्षुषी सन्नप्रमौल ॥ ३३ ॥ हनुरेका जगतिस्था तथैका दिवं
 गता महती दानवस्य । सहस्रं दन्ताना शतयोजनाना सुती-
 ष्णाना घोररूपं बभूव ॥ ३४ ॥ वृत्ता स्खूला रजतस्तम्भवर्णा
 दंष्ट्राद्यतस्तो हे शते योजनानाम् । स त्वा दन्तान् विदमन्तस्य-
 धावञ्जिघासया शूलमुद्यम्य घोरम् ॥ ३५ ॥ अपश्यस्त्वं तं तदा
 घोररूपं सर्वं वै त्वा दृष्टुर्दुर्गमनीयम् । तस्माद्धीत प्राञ्जलिस्त्वं
 महर्षिमागच्छेथा शरणं दानवम् ॥ ३६ ॥ चयादलाङ्गुप्रज्ञावलं
 गरीयो न ब्राह्मणत किञ्चिदन्यद्वरीय । सोऽहं जानन् ब्रह्म-
 योजी यथावन्न सम्यर्त्तं जेतुमिच्छामि शक्र ॥ ३७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि सम्यर्त्तमस्तौथी

नवमोऽध्याय ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच । एवमेतद्ब्रह्मवलं गरीयो न ब्राह्मणात् किञ्चि-
 दन्यद्वरीय । आविचितस्य तु बलं न मध्ये वचमस्मै प्रहरित्यामि
 योरम् ॥ १ ॥ घृतराष्ट्रं गच्छ प्रक्षिती मरुत्तं सम्यर्त्तनं सङ्गतं तं
 वदस्व । बृहस्पतिं तन्मुपशिक्षस्व राजन् वच वा ते प्रहरित्यामि
 योरम् ॥ २ ॥

व्यास उवाच । ततो गत्वा घृतराष्ट्री नरेन्द्र प्रोवाचिद् वचनं
 नामवस्य ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । गन्धर्व वै धृतराष्ट्रं निबोध त्वामागतं
वक्तुकामं नरेन्द्र ॥ १ ॥ ईन्द्रं वाक्यं शृणु मे राजसिंह यत् प्राङ्
लोकाधिपतिमहात्मा ॥ ४ ॥ वृहस्पतिं याजकं त्वं वृणीष्व वक्षं
वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् । वचयेदतन्तु करिष्यसे मे प्राहितदेता-
वदचिन्त्यकर्मा ॥ ५ ॥

मरुत्त उवाच । त्वं चैतद्वैत्यं पुरन्दरश्च विश्वेदेवा वसव-
वाश्विनौ च ॥ मित्रद्रोहे निष्कृतिर्नास्ति लोके महत् पापं ब्रह्म-
हत्यासमन्तत् ॥ ६ ॥ वृहस्पतिर्याजयतां महेन्द्रं देवयेष्ठं वक्ष-
भृतां वरिष्ठम् । सम्बर्त्तो मां याजयिताद्य राजन् ते वाक्यं तस्य
वा रोचयामि ॥ ७ ॥

गन्धर्व उवाच । घीरो नादः श्रूयतां वासवस्य नभस्तले
गर्जतो राजसिंह । व्यक्तं वक्षं मोक्ष्यते ते महेन्द्रः क्षेमं राज-
शिन्यतामेष कालः ॥ ८ ॥

वास उवाच । इत्येवमुक्त्वा धृतराष्ट्रं राजानं श्रुत्वा नादे-
नदतो वासवस्य । ततो नित्यं धर्मविदां वरिष्ठं सम्बर्त्तं तं
प्रापयामास कार्थम् ॥ ९ ॥

मरुत्त उवाच । इममश्नानं प्रवमानमारादद्वादूरं तेन न
दृश्यतेऽद्य । प्रपद्येऽहं शर्मं विप्रेन्द्र त्वत्तः प्रयच्छ तन्मादभयं
विप्रमुख्य ॥ १० ॥ अयमायाति वै वक्षी दिशो विद्योतयन् द्रम ।
अमानुषेण घीरेण सदस्यास्त्रांसिता हि नः ॥ ११ ॥

सम्बर्त्त उवाच । भयं शक्राद्देवतु ते राजसिंहं प्रणोत्स्येऽहं
भयमेतत् सुघोरम् । संस्तम्भिन्या विद्यया क्षिप्रमेव मा भैस्त्वम-
स्याभिभवात् प्रतीतः ॥ १२ ॥ अहं संस्तम्भयिष्यामि मामैस्त्वं शक्रतो
नृप । सर्वेषामेष देवानां क्षयितान्यामुधानि मे ॥ १३ ॥ दिशो
वर्षं भजतां वायुरेतु वर्षं भूत्वा वर्षतां काननेषु । आपः प्रव-
न्वन्तरीक्षे वृथा च शौदामिनी दृश्यते मा विभैस्त्वम् ॥ १४ ॥

वह्निर्देवस्त्रातु वा सर्वलस्ते कामान् सर्वान् वर्षतु वासवो वा । वक्ष-
यथा स्थापयतां बधाथ महाधोरं भ्रुवमानं जलोधैः ॥ १५ ॥

मरुत्त उवाच । धीरद्यायं श्रूयते वै महास्वनो वक्षस्यैव
सहितो भारुतेन । आत्मा हि मे प्रव्यथते मुहुर्मुहुर्न मे स्वास्थं
जायते चाद्य विप्र ॥ १६ ॥

सम्बर्त्त उवाच । वष्पादुग्राहेतु भयं तवाद्य वाती भूत्वा
हृन्नि वक्षं नरेन्द्र । भयं त्यक्त्वा वरमन्यं वृणीष्वं कन्ते कामं
मनसा साधयामि ॥ १७ ॥

मरुत्त उवाच । इन्द्रः साक्षात् सदृसाभ्येतु विप्र हविर्यज्ञे
प्रतिगृह्णातु चैव । स्वं स्वं धियां चैव जुप्रन्तु देवा ज्ञतं सीमं
प्रतिगृह्णन्तु चैव ॥ १८ ॥

सम्बर्त्त उवाच । अयमिन्द्रो हरिमिरायाति राजन् देवैः सर्व-
स्वरितैः स्तूयमानः । मन्वाहृती यज्ञमिमं मयाद्य पश्यस्येनं
मन्त्रविस्तस्तकायम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो देवैः सहितो देवराजो रथे
युक्तान् तान् हरीन् वाजिनुर्यान् । आधाद्यज्ञमथ राज्ञः पिपा-
सुराविहितस्याप्रमेयस्य सीमम् ॥ २० ॥ तमायान्तं सहितं देव-
सृष्टैः प्रत्युद्ययौ सपुरीषा मरुत्तः । चक्रे पूजां देवराजाय चाग्रं
यथाभास्त्वं विधिवत्प्रीयमाणः ॥ २१ ॥

सम्बर्त्त उवाच । स्वागतन्ते पुरुहतेह विहन् यज्ञीऽप्ययं
शन्निहिते क्वयीन्द्र । सुषोभते बलवत्तप्त भूयः पिवस्व सीमं सुत-
मद्य तं मया ॥ २२ ॥

मरुत्त उवाच । पितेन मां पश्य नमद्य तेऽस्तु प्राप्नो यज्ञः
सफलं जीवितं मे । अयं यज्ञं कुरुते मे सुरेन्द्र बृहस्पतेरवरजो
विप्रमुष्यः ॥ २३ ॥

इन्द्र उवाच । जानामि ते गुरुमेतं तपोधनं बृहस्पतेरनजं

तिग्मतेजसम् । यस्याहानादागतोऽहं नरेन्द्र प्रीतिर्मेऽद्य वक्रि
मन्युः प्रनष्टः ॥ २४ ॥

सम्बत उवाच । यदि प्रीतस्त्वमसि वै देवराज तस्मात् स्वयं
शाधि यज्ञे विधानम् । स्वयं सर्वान् कुरु भागान् सुरेन्द्र जाना-
त्स्वयं सर्वलोक्य देव ॥ २५ ॥

व्यास उवाच । एवमुक्तस्त्वाङ्गिरसेन शक्रः समादिदेश स्वयं
मेव देवान् । सभाः क्रियन्तामावसथाय सुप्याः सहस्रशयित्रभृताः
समृद्धाः ॥ २६ ॥ कृप्ताः स्थूलाः कुरुतारोहणानि गन्धर्वानामप्सर-
रसाञ्च शीघ्रम् । यत्र नृत्येरन्मप्सरसः समस्ताः स्वर्गोपमः क्रियतां

यज्ञवाटः ॥ २७ ॥ इत्युक्तास्ते चक्रुराशु प्रतीता दिवोकसः शक्र-
वाक्यान्नरेन्द्र । ततो वाक्यं प्राह राजानमिन्द्रः प्रीतो राजन्

पूज्यमानो मरुत्तम् ॥ २८ ॥ एष त्वयाहमिह राजन् समेत्यथै-
चाप्यन्ये तव पूर्वं नरेन्द्र । सर्वाद्यान्या देवताः प्रीयमाणाः हवि-
स्तुभ्यं प्रतिगृह्णन्तु राजन् ॥ २९ ॥ आग्नेयं वै लोहितमालभन्तां

वैश्वदेवं बह्वरूपं हि राजन् । नीलं चोच्चाणं मेध्यमप्यालभन्तां
चलच्छिशं संप्रदिष्टं हिजाग्रयाः ॥ ३० ॥ ततो यज्ञो बह्वधे तस्य
राजन् यत्र देवाः स्वयमन्नानि जङ्गुः । यस्मिन् शक्रो ब्राह्मणैः

पूज्यमानः सदस्योऽभूद्धरिमान् देवराजः ॥ ३१ ॥ ततः सम्बत-
शैत्यगती महात्मा यथा वक्रिः प्रज्वलितो द्वितीयः । हवींष्यु-
च्चैराक्षयन् देवसङ्घान् जुहावामी मन्त्रवत् सप्रतीतः ॥ ३२ ॥ ततः

पीत्वा बलमित् सोममग्रं यै चाप्यन्ये सोमपा देवसङ्घाः । सर्वेऽनु-
शाताः प्रययुः पार्थिवेन यथाजीपं तर्पिताः प्रीतिमन्तः ॥ ३३ ॥
ततो राजा जातरूपस्य राशौ न पदे पदे कारयामास हृष्टः ।
हिजातिभ्यो विसृजन् भूरिवित्तं रराज वित्तेश इवारिहन्ता ॥ ३४ ॥

ततो वित्तं विविधं सन्निधाय यथोत्साहं कारयित्वा च कौपम् ।
अनुशातो गुरुणा मन्निवृत्य शशास गामखिलां सागरान्ताम् ॥ ३५ ॥

एव गुण स बभूवेह राजा यस्य क्रती तत्सुवसं प्रभूतम् । तत्
 लं समादाय नरेन्द्र वित्त यत्सु देवास्तर्पयाणो विधानै ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राजा पाण्डवो हृष्टरूप शुक्ला
 वाक्य सत्यवत्या सुतस्य । मनश्क्रो तेन वित्तेन यष्टु ततोऽमात्ये-
 र्मन्त्रयामास भूय ॥ ३७ ॥

इति शश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि सप्तमस्कन्धीये
 दशमोऽध्याय ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्ते नृपती तस्मिन् व्यासेनाद्भुत-
 तर्माणा । वासुदेवो महतेजास्ततो वचनमाददे ॥ १ ॥ त नृप
 हीनमनस निष्ठतज्ञातिबान्धवम् । उपद्रुतमिवादित्य सधूममिव
 गवकम् ॥ २ ॥ निर्विस्ममनस पाथं ज्ञात्वा वृष्णिकुलोद्दह ।
 प्राश्र्वाययन् धर्मसुत प्रवक्तुमुपचक्रसे ॥ ३ ॥

वासुदेव उवाच । सर्वं जिह्म मृत्युपदमालीव ब्रह्मण पदम् ।
 एतावान् ज्ञानविषय प्रलाप वि कारिष्यति ॥ ४ ॥ नैव ते निष्ठित
 कर्म नैव ते शत्रवो जिता । कथं यत्तु शरीरस्थमात्मनो नाव-
 बुध्यसे ॥ ५ ॥ अत्र ते वर्त्तयिष्यामि यथाधर्मं यथाश्रुतम् । इन्द्रस्य
 सह वृत्रेण यथा युद्धमवर्त्तत ॥ ६ ॥ वृत्रेण पृथिवी व्याप्ता पुरा
 विल नराधिप । स दृष्ट्वा पृथिवी व्याप्ता गन्धस्य विषये हृते ॥ ७ ॥
 घराहरणदुर्गेभ्यो विषय समपद्यत । अतः क्रतुशुकोपाय गन्धस्य
 विषये हृते ॥ ८ ॥ वृत्रस्य स तत क्रुद्धो घोर वचनवाद्यजत ।
 स बध्यमानो वच्चेण सुभ्य भूरितेजसा ॥ ९ ॥ विवेक सहसा
 तोय जग्राह विषयन्तत । अप्सु वृत्रगृहीतासु रसे च विषये हृते
 ॥ १० ॥ अतः क्रतुरर्त्तक्रुद्धस्तत्र वज्रमवाद्यजत । स बध्यमानो
 वच्चेण तस्मिन्मिततेजसा ॥ ११ ॥ विवेक सहसा च्य तिजेग्राह

विषयन्ततः । व्याप्ते च्योतिषि हृत्वेण रूपेऽथ विषये हृते ॥ १२ ॥
 शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् । स बध्यमानो वज्रेण तस्मि-
 न्नमिततेजसा ॥ १३ ॥ विवेश सहसा वायुं जग्राह विषयन्ततः ।
 व्याप्ते वायौ तु हृत्वेण स्पर्शेऽथ विषये हृते ॥ १४ ॥ शतक्रतुरति-
 क्रुद्धस्तत्र वज्रमवासृजत् । स बध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा
 ॥ १५ ॥ आकाशं नभिर्दुद्राव जग्राह विषयन्ततः । आकाशे हृत्-
 भूतेऽथ शब्दे च विषये हृते ॥ १६ ॥ शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वज्र-
 मवासृजत् । स बध्यमानो वज्रेण तस्मिन्नमिततेजसा ॥ १७ ॥
 विवेश सहसा शक्रं जग्राह विषयन्ततः । तस्य हृत्वेण हीतस्य मोक्ष-
 समंभवन्नहान् ॥ १८ ॥ रथन्तरेण तं तात वशिष्ठः प्रत्यबोधयत् ।
 ततो हृत्वं शरीरस्थं जघान भरतर्षभ । शतक्रतुरदृश्येन वज्रे-
 णेतीह नः श्रुतम् ॥ १९ ॥ इदं धर्म्मरहस्यं वै शक्रेणोक्तं मह-
 र्षिषु । ऋषिभिर्य मम प्रोक्तं तन्निबोध जनाधिप ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि कृष्णधर्म-

संवादे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वासुदेव उवाच । हावधो जायते व्याधिः शारीरो मानस-
 स्तथा । परस्परं तयोर्जन्म निर्दग्धं नोपपद्यते ॥ १ ॥ शरीरे
 जायते व्याधिः शारीरः स निगद्यते । मनसो जायते व्याधि-
 मानसस्तु निगद्यते ॥ २ ॥ शीतोष्णौ चैव वायुश्च गुणौ राजन्
 शरीरजाः । तेषां गुणानां साम्यञ्च तदाद्भः स्वस्थलक्षणम् ॥ ३ ॥
 उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णाच्च बाध्यते । सत्त्वं रजस्तमयेति
 त्रय आत्मगुणाः सृताः ॥ ४ ॥ तेषां गुणानां साम्यञ्चेत्तदाद्भः
 स्वस्थलक्षणम् । तेषामन्यतमोत्तमैके विधानमुपदिश्यते ॥ ५ ॥ हर्षेण
 बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते । कश्चिद्दुःखि वर्त्तमानः सुखस्य

स्रुत्तुमिच्छति । कश्चित् सुखि वर्तमानो दुःखस्य स्रुत्तुमिच्छति ॥६॥
 स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी सुसुखस्य च । स्रुत्तुमिच्छसि
 कीन्तेय किमन्यद्दुःखविभ्रमात् ॥ ७ ॥ अथवा ते स्वभावोऽयं येन
 पार्थाविकृष्यसे । दृष्ट्वा सभागता कृशामैकवस्त्रा राजस्यताम् ॥ ८ ॥
 मियता पाण्डवेयाणां न तस्य स्रुत्तुमिच्छसि । प्रब्राजवञ्च नगरा-
 द्दजिनैश्च विवासनम् ॥ ९ ॥ महारण्यनिवासय न तस्य स्रुत्तु-
 मर्हसि ॥ १० ॥ जटासुरात् परिक्लेशस्त्रिभ्रसेनेन चाहव । सैन्ध-
 वाच्च परिक्लेशो न तस्य स्रुत्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ पुनरश्नातचर्ष्याया
 क्लीचकेन पदावध । याज्ञसेन्यास्तदा पार्थ न तस्य स्रुत्तुमर्हसि
 ॥ १२ ॥ यश्च ते द्रोणभीष्माभ्या युद्धमासीदरिन्दम । मनसैकेन
 योद्धव्य तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १३ ॥ तस्मात्प्रयुगन्तव्यं युद्धाय
 भरतर्षभ । परमव्यक्तस्वपस्त्र पार युत्तया स्वर्कर्मभि ॥ १४ ॥
 यत्र नैव शरैः कार्यं न मृत्यैर्न च बन्धुभि । आत्मनैकेन योद्धव्यं
 तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १५ ॥ तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्था
 गमिष्यसि । एतज्ज्ञात्वा तु कीन्तेय कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १६ ॥
 एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् । पित्रपितामह वृत्तं
 शाधि राज्यं यथोचितम् ॥ १७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अश्वमेधिकपर्वणि कृशाधर्मसंख्यादि
 द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

वासुदेव उवाच । न वाचं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।
 शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति एव नवा ॥ १ ॥ वाचद्रव्यविमु-
 क्तस्य शारीरेषु च गृह्यते । यो धर्मो यत् सुखञ्चैव दिपतामस्तु
 तत्तथा ॥ २ ॥ इन्द्रश्चरस्तु भवेन्मृगुस्तश्चरं ब्रह्मशाश्वतम् । ममेति
 च भवेन्मृत्युर्न ममेति च, शाश्वतम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मसत्यं तु तो राज-

न्नात्मन्येव व्यवस्थितौ । अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंघयम्
 ॥ ४ ॥ अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत । भिक्षा
 शरीर भूतानामहिंसा प्रतिपद्यते ॥ ५ ॥ लब्धा हि पृथिवीं
 कृत्स्ना सप्तस्थावरजङ्गमाम् । ममत्व यस्य नैव स्यात् किं तथा
 स करिष्यति ॥ ६ ॥ अथवा वसत पार्थ वने वन्येन जीवत ।
 ममता यस्य द्रव्येषु गृह्योरास्ये स वर्त्तते ॥ ७ ॥ वाञ्छात्तराणां
 शत्रूणां स्वभाव पश्य भारत । यो न पश्यति तद्भूतं मुच्यते स
 महाभयात् ॥ ८ ॥ वामात्मानं न प्रमथन्ति लोके नैष्ठाकामा
 काचिदस्ति महत्ति । सर्वे कामा मनसोऽप्यद्भूता यान् पण्डित
 संहरते विचिन्त्य ॥ ९ ॥ भूयो भूयो जन्मनोऽभ्यासयोगात् योगी
 योगं शरमागं विचिन्त्य । दानञ्च वेदाध्ययनं तपश्च काम्यानि
 कर्माणि च वैदिकानि ॥ १० ॥ प्रत यच्चान्नियमान् ध्यानयोगान्
 कामेन यो नारभते विदित्वा । यद्यच्चायं वामयते स धर्मो न यो
 धर्मो नियमस्तस्य मूलम् ॥ ११ ॥ अत्र नाथा कामगीता कीर्त्त-
 यन्ति पुराविद् । शृणु संकीर्त्तमानास्ता अखिलेन युधिष्ठिर
 ॥ १२ ॥ नाहं शक्योऽनुपायेन हन्तुं मूर्खेन वेनचित् । यो मा
 प्रयतते हन्तुं शब्दा प्रहरणे बलम् ॥ १३ ॥ तस्य तस्मिन् प्रह-
 रणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् । यो मा प्रयतते हन्तुं यच्चैर्विबिध-
 दक्षिणैः ॥ १४ ॥ जङ्गमेष्विव धर्माणां पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् । यो
 मा प्रयतते हन्तुं विद्वेषेदाइसाधनैः ॥ १५ ॥ स्यादरेष्विव धर्माणां
 तस्य प्रादुर्भवाम्यहम् । यो मा प्रयतते हन्तुं धृत्या सत्यपराङ्म-
 ॥ १६ ॥ भवो भवामि तस्याहं स च मा नावबुध्यते । यो मा
 प्रयतते हन्तुं तपसा शमितप्रत ॥ १७ ॥ ततस्तपसि तस्याथ
 पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् । यो मा प्रयतते हन्तुं मोक्षमास्याय
 पण्डित ॥ १८ ॥ तत्र मोक्षरतिज्ञं यं नृत्यामि च हसामि च ।
 अदध्य सर्वभूतानामहमेकं सततम् ॥ १९ ॥ तत्र त्वमपि त

कामं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः । धर्मं कुरु महाराज तत्र ते स भवि-
 ष्यति ॥ २० ॥ यजस्रवाजिमेषेन विधिवद्दक्षिणावता । अन्यैश्च
 विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ॥ २१ ॥ मा ते व्यथास्तु निहतान्
 बन्धून् वीक्ष्य पुनः पुनः । न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं धी हतास्त्रिगणा-
 जिरे ॥ २२ ॥ स त्वमिद्धा महावज्रैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः । कौर्त्तिं
 लोके परां प्राप्य गतिमग्रयां गमिष्यसि ॥ २३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि कृष्णधर्मसम्वादे
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

देवस्यानेन च व हि ॥ ११ ॥ नाभागधेय पुरुष कश्चिदेवम्बिधान्
 गुरुन् । लभते व्यसनं प्राप्य सुहृदः साधुसम्मतान् ॥ १२ ॥ एव-
 सुक्तास्तु ते राज्ञा सर्व एव महर्षय । अभ्यनुशास्य राजानं
 तयोभौ कृष्णफाल्गुनो ॥ १३ ॥ पश्यतामेव सर्षपा तत्रैवादर्शनं
 ययु । ततो धर्मसुतो राजा तत्रैवोपाविशत् प्रभुः ॥ १४ ॥ एवं
 नातिमहान् कालः स तेषामभ्यवर्तत । कुर्वतां शौचकार्याणि
 भीमस्य निधने तदा ॥ १५ ॥ महादानानि विप्रेभ्यो ददतामौर्ध्व-
 देहिकम् । भीमकर्णपुरोगाना कुरुणा कुरुसत्तम ॥ १६ ॥
 सहितो धृतराष्ट्रेण स ददावौर्ध्व देहिकम् । ततो दत्त्वा बद्धधनं
 विप्रेभ्य पाण्डवप्रेभ ॥ १७ ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विवेश गजमा-
 ह्यम् । स समाश्रास्य पितरं प्रश्नाचक्षुपमीश्वरम् । अन्वयाह
 स धर्मात्मा पृथिवी भ्रातृभि सह ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिरूपपर्वणि कृष्णधर्मसम्वादे
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

जनमेजय उवाच । विजिते पाण्डवेयैस्तु प्रमान्ते दिजसत्तम ।
 राष्ट्रे किं चक्रतुर्वीरौ वासुदेवधनश्रयो ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । विजिते पाण्डवै राजन् प्रमान्ते न
 विशाम्यते । राष्ट्रे बभूवतुर्हृष्टौ वासुदेवधनश्रयो ॥ २ ॥ त्रियो
 र्दशौ मुद्रा मुक्तौ दिवि दिवेश्वराविज । तौ वनेषु विचित्रेषु पा
 तानाञ्च मानुष ॥ ३ ॥ तीर्थेषु चैव पुण्येषु पल्लवेषु नदीषु प ।
 शंभ्रम्यमाणो संहृष्टावश्रिणाविज नन्दनं ॥ ४ ॥ इन्द्रप्रस्थे महा-
 त्तानो देमनु कृष्णपाण्डवौ । प्रविशु ता उभां रम्यां विजिष्ठाते
 न भारत ॥ ५ ॥ तत्र सुदक्यादिना परिक्रमाय पाद्विज ।
 कथायोगी कथायोगी षडयामासु ररा ॥ ६ ॥ शपोना द्विजा-
 नाश्च संयासावाहनुस्तदा । प्रीदमानो महात्मानो पुराणास्य-

सत्तमौ ॥ ७ ॥ मधुराय कथायिवायित्रायैपदनिश्चया । निय-
यञ्च स पार्थाय कथयामास केशवः ॥ ८ ॥ पुत्रशोकामिसन्तारं
घ्रातीनाञ्च सहस्रशः । कथामिः श्रमयामास पार्थं सौरिर्जना-
हिनः ॥ ९ ॥ स तन्माश्रयास्य विधिवत् विज्ञानश्री महातपाः ।
अपहृत्यात्मनो भारं विशयामेव सात्त्वतः ॥ १० ॥ ततः कथान्ते
गोविन्दो गुडाकेशमुवाच ह । शान्तयन् श्लक्ष्णया वाचा हेतु-
पुक्तमिदं वचः ॥ ११ ॥

वासुदेव उवाच । विलितेयं धरा कृत्स्ना सव्यसाचिन् पर-
त्तपः । तद्वाङ्मवलमाश्रित्य राज्ञा धर्मसुतेन ह ॥ १२ ॥ असपत्न्यां
मर्द्दी भुङ्क्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः । भीमसेनप्रभावेन यमयोय
नरोत्तम ॥ १३ ॥ धर्मेण राज्ञा धर्मज्ञ प्राप्तं राज्यमकण्ठकम् ।
धर्मेण निहतः सङ्घो स च राजा सुयोधनः ॥ १४ ॥ अधर्म-
रुचयो सुब्ध्याः सदा चाप्रियवादिन । धार्तराष्ट्रा दुरात्मान
सानुबन्धा निपातिताः ॥ १५ ॥ प्रशान्तामखिला पार्थ पृथिवीं
पृथिवीपतिः । भुङ्क्ते धर्मसुतो राजा त्वया गुप्तं कुरुद्वह ॥ १६ ॥
रमोऽचाहं त्वया सार्द्धमरणेष्वपि पाण्डव । किमु यत्र जनोऽयं
वै पृथा चामित्रकर्षणः ॥ १७ ॥ यत्र धर्मसुतो राजा यत्र भीमो
महाबलः । यत्र माद्रवती पुत्री रतिस्तत्र परा भमः ॥ १८ ॥
यथैव स्वर्गकल्पेषु समोद्देशेषु कौरव । रमणीयेषु पुण्येषु सहितस्य
ख्यानवः ॥ १९ ॥ कालो महांस्वतीती मे शूरस्तनुमपश्यतः ।
बलदेवश्च कौरव्य यथान्यान् वृष्णिपुङ्गवान् ॥ २० ॥ सोऽहं गन्तु-
मभीष्मामि पुरीं हारवतीं प्रति । रीचता गमनं मच्चं तवापि
पुरुपर्यभ ॥ २१ ॥ उत्तौ बद्धविधं राजां तत्र तत्र युधिष्ठिरः ।
सह भीमेण यद्युक्तमस्माभिः शोककारिते ॥ २२ ॥ शिष्टो युधि-
ष्ठिरोऽस्माभिः शास्ता सन्नपि पण्डितः । तेन तच्च वचं सम्यग्-
पश्यीतं तुमहात्मना ॥ २३ ॥ धर्मोपले हि धर्मज्ञे कृतज्ञे सत्य-

वादिनि । तस्य धर्मो मतिशायगः स्थितिश्च सततं स्थिरा ॥ २४ ॥
 तत्र गत्वा महात्मानं यदि ते रोचतेऽर्जुन । अस्मद्दमनसंयुक्तं वचो
 ब्रूहि जनाधिपम् ॥ २५ ॥ न हि तस्याप्रियं कुर्यां प्राणत्यागे-
 ऽप्युपस्थिते । कुतो गन्तुं महाबाहो पुरीं दारवतीं प्रति ॥ २६ ॥
 सर्वं त्विदमहं पार्थ त्वत्प्रीतिद्वितकाम्यया । व्रवीमि सत्यं कौरव्य
 न मित्यैतत् कथञ्चन ॥ २७ ॥ प्रयोजनञ्च निर्वृत्तमिहवासे ममा-
 र्जुन । धार्तराष्ट्रो हतो राजा स्वलः सपदानुगः ॥ २८ ॥ पृथिवी
 च वशे तात धर्मपुत्रस्य धीमतः । स्थिता समुद्रवलयः समैल-
 वनकानना ॥ २९ ॥ चिता रत्नैर्वद्भविषैः कुरुराजस्य पारुडव ।
 धर्मण राजा धर्मशः पातु सर्वां वसन्धराम् ॥ ३० ॥ उपास्य-
 मानो वद्भभिः सिद्धैद्यापि महात्मभिः । स्तूयमानश्च सततं वन्दिभि-
 र्भरतर्षभ ॥ ३१ ॥ त्वं मया सह गत्वाय राजानं कुरुवर्देनम् ।
 आपृच्छ कुरुमादूल गमनं दारकां प्रति ॥ ३२ ॥ इदं शरीरं
 वसु यच्च मे गृहे निवेदितं पार्थ सदा युधिष्ठिरे । प्रियश्च मान्यश्च
 हि मे युधिष्ठिरः सदा कुरूणामधिपो महामतिः ॥ ३३ ॥ प्रयो-
 जनञ्चापि निवासकारणे न विद्यते मे त्वदृते नृपात्मज । स्थिता
 हि पृथ्वी तव पार्थ शासने गुरोः सत्तत्तस्य युधिष्ठिरस्य च ॥ ३४ ॥
 इतीदमुक्तः स तदा महात्मना जनाहनेनामितविक्रमोऽर्जुन ।
 तथेति दुःखादिव वाक्यमैरयञ्जनाहनेन सम्प्रतिपूर्य पार्थिव ॥ ३५ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि

पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तश्च आश्वमेधिकपर्व ॥ १५ ॥

अथ अनुगीतापर्व ।

जनमेजन उवाच । सभायां वसतोस्तत्र निहत्यारीमहा-
 त्मनोः । केष्वार्जुनयोः का नु कथा समधवहिज ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । कृष्णेन सहितं पार्थं सुरार्ण्यं प्राप्य
 केवलम् । तस्या सभाया दिव्याया विजहार मुद्रायुत ॥ २ ॥
 तत फञ्चित समीदेशं स्वर्गोद्देशमम नृप । यदृच्छ्या तौ मुदितौ
 जन्मतु स्वजनाहतौ ॥ ३ ॥ तत प्रतीत कृष्णेन सहित पाण्ड-
 वोऽर्जन । निरीक्ष्य ता सभा रम्यामिद वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 विदितं मे महाबाहो संग्रामे समुपस्थिते । माहात्म्यं देवकी-
 भातस्तच्च ते रूपमैश्वरम् ॥ ५ ॥ यत्तद्भगवता प्रोक्तं पुरा केचन
 सौहृदात् । तत् सर्वं पुरुषव्याघ्र नष्टं मे भ्रष्टचेतसः ॥ ६ ॥ मम
 कौतूहलं तस्मिन् तेष्वर्थेषु पुन पुन । भवाद्य दारका गन्ता न-
 चिरादिव माधव ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु त कृष्ण फाल्गुन प्रत्यभाषत ।
 परिश्रव्य महातेजा वचनं वदताम्बर ॥ ८ ॥

वासुदेव उवाच । श्रावितस्त्व मया शुभ्रं श्रापितय सना-
 तनम् । धर्मं स्वस्वपिण पार्थं सर्वलोकाय शश्रुतान् ॥ ९ ॥
 अब्रुवन्ना नाग्रहीर्यस्त्व तन्मे समक्षदप्रियम् । न च साद्य पुनर्भूय
 कृतिर्मे संभविष्यति ॥ १० ॥ नूनमश्रद्धधानोऽसि दुर्मघा ह्यसि
 पाण्डव । न च शक्य पुनर्वक्तुमशेषिण धनस्त्रय ॥ ११ ॥ स हि
 धर्मं सुपर्याप्तो ब्रह्मण्य पदवेदनं । न शक्य तन्मया भूयस्तथा-
 वक्तुमशेषत ॥ १२ ॥ पर हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया ।
 इतिहासन्तु वक्ष्यामि तस्मिन्नर्थे पुरातनम् ॥ १३ ॥ यथा ता
 जुष्टिमास्वाध्वं नातिभद्रां गानिथ्यसि । शृणु कर्मन्वतश्चेत् नार्हितं
 सर्वमेव मे ॥ १४ ॥ आगच्छद्ब्राह्मण कथितं स्वर्गलोकादरि-
 न्दम् । ब्रह्मतोकाच्च दुर्धरं सोऽस्माभि पूजितोऽभवत् ॥ १५ ॥
 अस्माभि परिपृष्टय यदाच्च भरतर्षभ । दिव्येन विधिना पार्थ
 तत शृणुश्चाविचारयन् ॥ १६ ॥

ब्राह्मण उवाच । मोक्षधर्मं समाश्रित्य कृष्णं वशामपृ

च्छया । भूतानामनुकम्पायं यस्मिहच्छदनं विभी ॥ १७ ॥ तत्ते-
 ऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावन्मधस्सूदन । नृपुष्यावहितो भूत्वा गदती
 मम माधव ॥ १८ ॥ कश्चिद्विप्रस्तपोयुक्तं काश्यपो धर्मवित्तमम् ।
 आसन्नाद् द्विलं कश्चिद्धर्माणामागतागमम् ॥ १९ ॥ गतागतेषु
 बद्धशो ज्ञानविज्ञानपारगम् । लोकतत्त्वार्थकुशलं ज्ञातार्थं सुख-
 दुःखयोः ॥ २० ॥ जातीमरणतत्त्वज्ञं कोविदं पापपुण्ययोः ।
 द्रष्टारमुत्तनीयानां कर्मभिर्द्वेषिणां गतिम् ॥ २१ ॥ चरन्तं सुक्त-
 यत् सिद्धं प्रशान्तं संयतेन्द्रियम् । दीप्यमानं त्रिधा ब्राह्मण
 क्रममाणञ्च सर्वशः । अन्तर्दानगतिश्च श्रुत्वा तत्त्वेन काश्यप ॥ २२ ॥
 तथैवान्तर्हितैः सिद्धैर्यान्तं चक्रधरैः सह । गम्यापमाणैकान्ते
 समासीनञ्च तैः सह ॥ २३ ॥ यदृच्छया च गच्छन्तमसक्तं पवनं
 यथा । तं समासाद्य नेधावी स तदा द्विजसूतमः ॥ २४ ॥ चरणौ
 धर्मकामस्य तपस्यो सुनमाहितम् । प्रतिपेदे यथान्यायं दृष्ट्वा
 तन्महद्भुतम् ॥ २५ ॥ विग्नितयाद्भुतं दृष्ट्वा काश्यपस्तं द्विजो-
 क्षमम् । परिवारेण महता गुरुं तं पश्यतोपयत् ॥ २६ ॥ उप-
 पन्नञ्च तत् सर्वं श्रुतवारिष्ठसंयुतम् । भावेनातोपयच्चैनं गुरुदत्तग
 परन्तप ॥ २७ ॥ तस्मै तुष्टः स शिष्याय प्रसन्नो वाक्यमग्नवीत् ।
 सिद्धिं परामभिप्रेष्य गृण्य मत्तो जनार्दन ॥ २८ ॥

सिद्ध उवाच । विविधैः कर्मभिस्तात पुण्ययोगैस्तु केवलेः ।
 गच्छन्तीह गतिं मत्तया देवलोकं च संस्त्रियाम् ॥ २९ ॥ न कश्चित्
 संयमत्पन्नं न कश्चित् मायुर्गो स्थितिः । स्थानाद्य महती भ्रंशो
 नृ खलुजातु पुनः पुनः ॥ ३० ॥ अयुमा गतय प्राप्ताः कष्टा मे
 पापकृतान् । काममन्युपरीतेन लब्धया मोहितेन च ॥ ३१ ॥
 पुनः पुनश्च मरणं जन्म चैव पुनः पुनः । पापार्थं विविधा भुक्ताः
 पीता मातापिधा स्नाता ॥ ३२ ॥ मापरो विविधा दृष्टा विगदन्
 पदस्थिधा । सुग्रानि च विविधा नृ दुःखानि च मयागय ॥ ३३ ॥

प्रियैर्विवासे बद्धश्च संवाचथाप्रियै सह । धननाशश्च सम्प्राप्ती
 लब्ध्वा दुःखिन तद्वनम् ॥ ३४ ॥ अथमाणा सुकष्टाय राजत
 स्वजनास्तथा । शरीरा भानसाथापि वेदना श्मदास्तथा ॥ ३५ ॥
 प्राप्ता विमाननाथोग्रा बधवन्धान दास्तथा । पतन निरथे चैव
 यातनाश्च स्वमन्त्रये ॥ ३६ ॥ जरा रोगाश्च सततं व्यसनानि च
 भूरिथ । लोकेऽस्मिन्ननुभूतानि इन्द्रजानि भयं मया ॥ ३७ ॥
 तत ऊदाचिन्निर्वेदान्निराकारोद्यितेन च । लोकात्तत्तं परित्यक्तं
 दुःखार्त्तन भयं मया ॥ ३८ ॥ लोकेऽस्मिन्ननुभूयाहमिमं भार्ग-
 वनुष्ठित । तत सिद्धिरियं प्राप्ता प्रवादादात्मनो मया ॥ ३९ ॥
 नाहं पुनरिहागन्ता लीकानालीकयाम्यहम् । आसिद्धेराप्रजा-
 मर्गारात्मनीऽपि गति शुभा ॥ ४० ॥ उपलब्ध्वा दिवाश्रेष्ठ तथैव
 सिद्धिरुत्तमा । इत पर गमिष्यामि तत परतर पुन ॥ ४१ ॥
 अश्वमेध पदमव्यक्तं मा तेऽभूद्वत् संशय । गाह पुनरिहागन्ता
 धर्मेऽस्तीकं परन्तप ॥ ४२ ॥ प्रीतोऽसि ते महाप्राज्ञ ब्रूहि किं
 करवाणि ते । यदीप्सुरुपपन्नस्त्व तस्य कालीयमागत ॥ ४३ ॥
 अभिजाने च तदहं यदर्थं मासुपागत । अचिरान्तु गमिष्यामि
 तेनाहं त्वामचूचुदम् ॥ ४४ ॥ अथ प्रीतोऽसि भवतश्चारित्त्वेण विच-
 चण । परिपृच्छस्व कल्याणं भाषिय यत्तवेष्टितम् ॥ ४५ ॥ बद्ध
 मन्ये च ते बुद्धिं भयं संपूजयामि च । येनाहं भवता ब्रुहो मेधावी
 शसि वाश्यप ॥ ४६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

पौत्रशोऽध्याय ॥ १६ ॥

दासदेव उवाच । ततस्तथोत्संगच्छ पादौ प्रशान् सुदु-
 र्वेदान् । यदच्छ ताव धर्मान् स माह धर्मशतान्वर ॥ १ ॥

मरणसंविन्नाः सततं सर्वजन्तवः ॥ १८ ॥ दृश्यन्ते चतुर्जन्तश्च
 शरीराणि द्विजर्षभ । गर्भसंक्रमणे चापि मर्माणामतिसर्पणे ॥ १९ ॥
 तादृशीमेव लभते वेदना मानवः पुनः । भिन्नसन्धिरथ ह्येदमङ्घ्रिः
 स लभते नर ॥ २० ॥ यथा पञ्चसु भूतेषु संभूतत्वं नियच्छति ।
 यैत्यात् प्रकुपितः काये तीव्र वायुसमीरित ॥ २१ ॥ यः स पञ्चसु
 भूतेषु प्राणपाने व्यवस्थितः । स गच्छत्यूर्ध्वं गोवायुः कृच्छ्रान्मुक्त्वा
 शरीरिणम् ॥ २२ ॥ शरीरञ्च जहात्येवं निरुच्छासथ दृश्यते ।
 स निरुष्णा निरुच्छासो निःश्रीको हतचेतनः ॥ २३ ॥ ब्रह्मणा
 संपरित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः । सोतोमिर्यैर्विजानाति इन्द्रि-
 यार्थान् शरीरभृत् ॥ २४ ॥ तैरेव च विजानाति प्राणानाहार-
 संशयान् । तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः ॥ २५ ॥
 तथा यद्यद्भवेद्युक्तं सन्निपाते क्वचित् क्वचित् । तत्तन्मर्मा विजा-
 नोहि शास्त्रदृष्टिं हि तत्तथा ॥ २६ ॥ तेषु मर्मसु भिन्नेषु ततः
 स समुदीरयन् । आविश्य हृदयं जन्तोः सत्त्वं चाशु रुणद्धि वै
 ॥ २७ ॥ ततः सचेतनो जन्तुर्नाभिजानाति किञ्चन । तमसा
 सम्वृतज्ञानं सम्वृतेष्वेव मर्मसु ॥ २८ ॥ स जीवो निरधिष्ठान-
 शाल्यते मातरिष्वना । ततः स तं महोच्छ्रासं भृशमुच्छ्रास्य दारु-
 णम् ॥ २९ ॥ निष्क्रामन् कम्पयत्याशु तच्छरीरमचेतनम् । स
 जीवः प्रधुतः कायात् कर्मभिः स्वैः समावृतः ॥ ३० ॥ अभित स्वै-
 शुभैः पुण्यैः वापैर्वाप्युपपद्यते । ब्राह्मणा ज्ञानसम्पन्ना यथावत्
 श्रुतनिश्चयाः ॥ ३१ ॥ इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति लक्षणे ।
 यथान्धकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः ॥ ३२ ॥ चक्षुषन्तः
 प्रपश्यन्ति तथा च ज्ञानचक्षुषः । पश्यन्त्येवंविधं सिद्धा जीवं
 दिव्येन चक्षुषा ॥ ३३ ॥ च्यवन्तं जायमानञ्च योनिद्वानुप्रवेधितम् ।
 तस्य स्थानानि दृष्टानि त्रिविधानीह शास्त्रतः ॥ ३४ ॥ कर्मभूमि-
 रियं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तवः । ततः शुभाशुभं कृत्वा लभन्ते

सदेहिनिः ॥ ३५ ॥ इहैवोच्चावचान् भोगान् प्राप्नुवन्ति स्वकर्मभिः ।
 इहैवाशुभकर्माणाः कर्मभिर्निरयं गताः ॥ ३६ ॥ अर्वांग्गतिरिजं
 कष्टायत्र पचन्ति यावदाः । तस्मात् सदुर्लभो मोक्षो रथ्ययात्मा
 ततो भयम् ॥ ३७ ॥ ऊर्ध्वन्तु वन्तवो गत्वा येषु स्थानेष्वयस्विताः ।
 कीर्त्तमानानि तानीष्टं तच्चतः संनिबोध मे ॥ ३८ ॥ तच्छ्रुत्वा
 नैषिकीं बुद्धिं बुध्येयाः कर्मनिश्चयम् । ताराकृपाणि सर्वाणि
 यथैतच्चन्द्रमण्डलम् ॥ ३९ ॥ यत्र विभ्राजते लोके स्वभावात्स्य-
 नण्डलम् । स्थानान्येतानि जानीहि जनानां पुर्यकर्मणाम् ॥ ४० ॥
 कर्माद्ययाद्य ते सर्वे श्ववन्ते वै पुनः पुनः । तथापि च विधेयो-
 ऽस्ति दिवि नीचोद्धमध्यमा ॥ ४१ ॥ न च तदापि सन्तोषो दृष्ट्वा
 दीप्ततरां त्रियम् । इत्येता गतयः सर्वाः पृथक् शीः सन्तुदीरिताः
 ॥ ४२ ॥ उपपत्तिन्तु वक्ष्यामि गर्भस्याहमतः परम् । तथा तन्मे
 निगदतः शृणुन्नावहितो दिवः ॥ ४३ ॥

इति अर्वांग्गनेधपर्वणि अशुभगीतापर्वणि

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ६ ॥ तद्दीर्घं सर्वभूतानां तेन जीवन्ति जन्तवः ।
 स जीवः सर्वगात्राणि गर्भस्याविश्य भागम् ॥ ७ ॥ दधाति
 चेतसा सद्यः प्राणस्थानेष्ववस्थितः । ततः सन्दधतेऽङ्गानि स गर्भ-
 श्चेतनान्वितः ॥ ८ ॥ यथा लोहस्य निखन्दो निपिक्तो विस्व-
 विग्रहम् । उपैति तद्विजानीहि गर्भं जीवप्रवेग्नम् ॥ ९ ॥ लोह-
 पिष्टं यथा वक्त्रः प्रविश्य क्षतितापयेत् । तथा त्वमपि जानीहि
 गर्भं जीवीपपादनम् ॥ १० ॥ यथा च दीपः शरणे दीप्यमानः
 प्रकाशते । एतमेव शरीराणि प्रकाशयति चेतसा ॥ ११ ॥ यदाञ्च
 कुरुते कर्म शुभं वा यदि वा शुभम् । पूर्वदेहकृतं सर्वमवश्यमुप-
 भुज्यते ॥ १२ ॥ ततस्तु चीयते चैव पुनश्चान्यत् प्रचीयते । याव-
 त्तन्मोक्षयोगस्य धर्मं नैवाबुध्यते ॥ १३ ॥ तत्र कर्म प्रवक्ष्यामि सुखी
 भवति येन वै । अवर्त्तमानो जातीषु यथान्योऽन्यासु सत्तम ॥ १४ ॥
 दानं व्रतं ब्रह्मचर्यं यथोक्तं ब्रह्मधारणम् । इमं प्रथान्तता चैव
 भूतानाञ्चानुकम्पनम् ॥ १५ ॥ संयमयानृषंस्यञ्च परस्त्रादान-
 दर्शनम् । व्यलीकानामकरणं भूतानां मनसा भुवि ॥ १६ ॥
 मातापित्रोश्च शुश्रूषा देवतातिथिपूजनम् । गुरुपूजा घृणा धीचं
 नित्यमिन्द्रियसंयमः ॥ १७ ॥ प्रवर्त्तनं शुभानाञ्च तत् सतां वृत्त-
 सुच्यते । ततो धर्मः प्रभवति यः प्रजाः पाति शाश्वती ॥ १८ ॥
 एवं सत्सु सदा पश्येत्तत्राप्येषा ध्रुवा स्थितिः । आचारी धर्म-
 गाघटे यस्मिन् शान्ता व्यवस्थिताः ॥ १९ ॥ तेषु तत् कर्म निश्चितं
 यः स धर्मः सनातनः । यस्तं समभिपद्येत न स दुर्गतिमाप्नुयात्
 ॥ २० ॥ अतो नियम्यते लोकः प्रध्ववन् धर्मवर्त्मसु । यश्च योगी
 च मुक्तश्च स एतस्मै विधिष्यते ॥ २१ ॥ वर्त्तमानस्य धर्मेण शुभं
 यत्र यथा तथा । संसारतारण्यं ह्यस्य कालेन महता भवेत् ॥ २२ ॥
 एवं पूर्वकृतं कर्म नित्यं जन्तु प्रवर्त्तते । सर्वं तत् कारणं येन
 विहृतोऽयमिहागतः ॥ २३ ॥ शरीरगह्वरज्ञास्य केन पूर्वं प्रक-

स्मितम् । इत्येवं संशयो लोके तच्च वदग्राम्यशेषत ॥ २४ ॥
 शरीरमात्मन कृत्वा सर्वलोकपितामह । त्रैलोक्यमसृजत ग्रन्था
 कृतस्त्वं स्यावरजङ्गमम् ॥ २५ ॥ तत प्रधानमसृजत प्रकृतिं स
 शरीरिणाम् । यया सर्वमिदं व्याप्तं या लोके परमा विदु ॥ २६ ॥
 इदं तत् शरमित्युक्तं परन्त्वमृतमशरम् । त्रयाणां मिथुनं सर्व-
 मेकीकस्य पृथक् पृथक् ॥ २७ ॥ असृजत सर्वभूतानि पूर्वदृष्टं
 प्रजापतिः । स्यावराणि च भूतानि इत्येषां पौर्विकी श्रुति ॥ २८ ॥
 तस्य कालपरीमाणमकरोत् स पितामह । भूतेषु परिवृत्तिञ्च
 पुनरावृत्तिमेव च ॥ २९ ॥ यथात्र कथिन्मे घावी दृष्टात्मा पूर्व-
 जन्मनि । यत् प्रवक्ष्यामि तत सर्वं यथावदुपपद्यते ॥ ३० ॥ सुख-
 दुःखे यथासंम्यगनित्ये यं प्रपश्यति । कार्यं वा मेध्यसङ्घात विनाशं
 कर्मसंघितम् ॥ ३१ ॥ यच्च किञ्चित् सुखं तच्च दुःखसर्वमिति
 शरन् । संसारसागरं धीरं तरिष्यति सुदुस्तरम् ॥ ३२ ॥ जरा-
 मरणरोगैश्च समाविष्टं प्रधानचित्तं । चेतनावत्सु चैतन्यं समं
 भूतेषु पश्यति ॥ ३३ ॥ निर्विद्यते तत कृतस्त्वं मार्गमाणं परं
 पदम् । तस्योपदेशं वक्ष्यामि याचातथ्येन सत्तम ॥ ३४ ॥ शाश्व-
 तस्याव्ययस्याथ यदस्य ज्ञानमुत्तमम् । प्रोच्यमानं मया विप्र
 निवीधेदमशेषम् ॥ ३५ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

द्वाह्मण उवाच । यः स्यादेकायने लीनस्तथो किञ्चिद्वि-
 म्तयन् । भ्रुवं भ्रुवं परित्यज्य स तीर्थो वस्वनाद्भवेत् ॥ १ ॥ सर्व-
 मित्रं सर्वसङ्घं शमे रक्तो जितेन्द्रियः । व्यपेतभयमन्युश्च आत्म-
 वाग्मस्यते नरः ॥ २ ॥ आत्मवत् सर्वभूतेषु यथैरेन्द्रियतः शुचिः ।

अमानी निरभीमाणः सर्वतो मुक्त एव सः ॥ ३ ॥ जीवितं मरण-
 क्षीमे सुखदुःखे तथैव च । लाभालाभे प्रियद्वेषे यः समः स च
 मुच्यते ॥ ४ ॥ न कस्यचित् सृष्टयते नावजानाति कञ्चन । निर्द्वन्द्वो
 वीतरागात्मा सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ५ ॥ अनमित्रश्च निर्बन्धु-
 रनपत्यश्च यः क्वचित् । त्यक्तधर्मार्थकामश्च निराक्रोशी च मुच्यते
 ॥ ६ ॥ नैव धर्मो न वाधर्मो पूर्वोपचितहायकः । धातुचय-
 प्रशान्तात्मा निर्द्वन्द्वः स विमुच्यते ॥ ७ ॥ अकर्मवान् विकाङ्क्ष्य
 पश्येष्वागदशाश्वतम् । अलस्यमवशं मूढं जसमद्युजरायुतम् ॥ ८ ॥
 वैराग्यबुद्धिः सततमात्मदोषव्यपेक्षकः । आत्मबन्धविनिर्मोक्षं स
 करोत्यचिरादिव ॥ ९ ॥ अगन्धमरसस्पर्शगन्धमपरिग्रहम् ।
 अरूपमनभिज्ञेयं दृष्ट्वात्मानं विमुच्यते ॥ १० ॥ पद्मभूतगुणैर्हीन-
 ममूर्तिमद्दहेतुकम् । अगुणं गुणभोक्तारं यः पश्यति स मुच्यते
 ॥ ११ ॥ विज्ञाय सर्वसङ्कल्पान् बुद्ध्या शरीरमानसान् । शनै-
 निर्वाणमाप्नोति निरिन्धन इवानलः ॥ १२ ॥ सर्वसंस्कारनिर्मुक्तो
 निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः । तपसा इन्द्रियग्रामं यथरेणुमुक्त एव सः
 ॥ १३ ॥ विमुक्तः सर्वसंस्कारैस्ततो ब्रह्मसनातनम् । परमाप्नोति
 संशान्तमचलं नित्यमक्षरम् ॥ १४ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि योग-
 शास्त्रमनुत्तमम् । युञ्जन्तः सिद्धमात्मानं यथा पश्यन्ति योगिनः
 ॥ १५ ॥ तस्योपदेशं वक्ष्यामि यथावच्छं निबोध मे । यैर्दरै-
 यारयन्नित्यं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि तु संहृत्य
 मन आत्मनि धारयेत् । तीव्रं तप्त्वा तपः पूर्वं भोक्तृयोगं समा-
 चरेत् ॥ १७ ॥ तपस्वी सततं युक्तो योगशास्त्रमथाचरेत् ।
 मनोपी मनसा विप्र पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ १८ ॥ स चेच्छक्नोत्ययं
 साधुर्योक्तुमात्मानमात्मनि । तत एकान्तशीलः स पश्यत्यात्मान-
 मात्मनि ॥ १९ ॥ संयतः सततं युक्त आत्मवान् विजितेन्द्रियः ।
 तयावमात्मनात्मातं संप्रयुक्तः प्राप्स्यति ॥ २० ॥ यथा हि पुरुषः

स्वप्ने दृष्ट्वा पश्यत्यसाविति । तथाक्षपमिवात्मानं साधु युतः
 प्रपश्यति ॥ २१ ॥ इपीकाञ्च यथा मुञ्जात् कश्चिन्निष्कृष्य दर्शयेत् ।
 योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति दिवत ॥ २२ ॥ मुञ्जं
 शरीरमित्याद्भरिपीकामात्मानि त्रिताम् । एतन्निदर्शनं प्रीतं
 योगविद्धिरनुत्तमम् ॥ २३ ॥ यदा हि युक्तमात्मानं मन्यञ्
 पश्यति देहभृत् । न तस्येहेश्वरः कश्चिन्नैलोक्यस्यापि य प्रभुः
 ॥ २४ ॥ अन्यान्याथैव तनवो यथेष्ट प्रतिपद्यते । विनिवृत्त्य
 जराशुचू न शोचति न हृष्यति ॥ २५ ॥ देवानामपि दिवत्वं युक्त-
 कारयते वशी । ब्रह्मा चाव्ययमाप्नोति हित्वा देहमयाश्रयतम् ॥ २६ ॥
 विनश्यत्सु च भूतेषु न भयं तस्य जायते । हिंश्यमानेषु भूतेषु
 न स ह्निश्यति केनचित् ॥ २७ ॥ दुःखशोकभयैर्घोरैः सद्गद्गद-
 समुद्भवैः । न पिचात्यति युक्तात्मा निस्पृहः शान्तमानसः ॥ २८ ॥
 नैन शस्ताणि बध्यन्ते न शृशुद्यान् विद्यते । नात सुखतरं
 किञ्चिल्लोके क्लवन दृश्यते ॥ २९ ॥ सम्यग्युक्त्वा स आत्मागमात्म-
 न्येव प्रतिष्ठते । विनिवृत्तजरादुःखसुखं स्वपिति चापि स ॥ ३० ॥
 दिवान्-यथेष्टमध्येति हिलेमा मागुषी तनुम् । निर्वेदस्तु न
 कर्तव्यो भुञ्जानेन कथञ्चन ॥ ३१ ॥ सम्यग्युक्त्वा यदात्मानमात्म-
 न्येव प्रपश्यति । तदैव न स्पृहयति साक्षादपि शतक्रतो ॥ ३२ ॥
 योगीकान्तशीलस्तु यथा विन्दति तच्छृणु । दृष्टपूर्वा दिशं
 पित्त वसिन् सन्निवसेत पुरे ॥ ३३ ॥ पुरस्थाभ्यन्तरे तस्य मन-
 स्थायं न वाञ्छत । पुरस्थाभ्यन्तरे तिष्ठन् यस्मिन्नावसये वसेत्
 ॥ ३४ ॥ तस्मिन्नावसये धार्यं सनाद्याभ्यन्तरे मनः । प्रपित्वा-
 यस्ये कृत्स्नं यस्मिन् काते स तिष्ठति ॥ ३५ ॥ तस्मिन् काले
 मनयास्य न कथञ्चन वाञ्छत । सन्निवस्येन्द्रियग्राम निर्घोषि
 निर्जने वने ॥ ३६ ॥ कायमभ्यन्तरं कृत्स्नमेवाग्रं पुरिच्छिन्तयेत् ।
 दन्तास्तानु च जिह्वाञ्च गज शीवा तथैव च ॥ ३७ ॥ हृदयं

चिन्तयेन्नापि तथा हृदयबन्धनम् ॥ ३७ ॥ इत्युक्त्वा स मया शिथी-
 मेधावी मधुसूदन । पप्रच्छ पुनरेवेम मोक्षधर्मं सुदुर्लभम् ॥ ३८ ॥
 भुक्त भुक्तमिदं कोष्ठे कथमन्नं विपच्यते । कथं रसस्य व्रजति
 शोणितस्य कथं पुनः ॥ ३९ ॥ तथा मासञ्च मेदस्य स्नायुस्थीनिः
 च प्रोपति । कथमेतानि सर्वाणि शरीराणि शरीरिणां ॥ ४० ॥
 वर्द्धन्ते वर्द्धमानस्य वर्द्धते च कथं बलम् । निरोजसा निर्गमनं
 मलानाञ्च पृथक् पृथक् ॥ ४१ ॥ कुतो वायुः विश्रुतिं उच्छुषि-
 त्यपि वा पुनः । कञ्च दशमधिष्ठाय तिष्ठत्यात्मानमात्मनि ॥ ४२ ॥
 जीवः कायं वहति चेत्चेष्टमानः कलेवरम् । किं वक्ष्यं कीदृशस्यैव
 निवेशयति वै पुनः ॥ ४३ ॥ याथातथ्येन भगवन् वक्तुमर्हसि
 मेऽनघ । इति सम्परिपृष्टोऽहं तेन विप्रेण माधव ॥ ४४ ॥ प्रत्यनुव-
 गच्छामाहो यथाश्रुतमरिन्दम । यथा खण्डे प्रक्षिप्य भाण्ड-
 भाण्डमना भवेत् ॥ ४५ ॥ तथा खण्डे प्रक्षिप्य मनोहारैरनि-
 यते । आत्मानं तत्र मार्गेत प्रमादं परिवर्जयेत् ॥ ४६ ॥ एव-
 मततसुदुर्लभं प्रीतात्मा न शिरादिव । आसाद्वति तद्व्रह्म
 बहुधा स्यात् प्रधानवित् ॥ ४७ ॥ न त्वसौ चक्षुषा ग्राह्यो न च
 सर्वैरपीन्द्रियैः । मनसैव प्रदीपेन महात्मा प्रदृश्यते ॥ ४८ ॥
 सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिपिरोमुखं । सर्वतः श्रुतिमाहोके
 सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ४९ ॥ जीवो निष्क्रान्तमात्मानं शरीरात्
 सप्रपश्यति । स तमुत्सृज्य देहे स्व धारयन् ब्रह्म केवलम् ॥ ५० ॥
 आत्मानमाहोऽहं इति स्तम्भा प्रकृत्याः । तद्विदुःसाऽपि ब्रह्म-
 मोक्षं याति ततो मयि ॥ ५१ ॥ इदं सर्वं रहस्यन्ते मया प्रोक्तं
 द्विजोत्तम । आपृच्छे साधयिष्यामि गच्छ विप्र यथासुखम् ॥ ५२ ॥
 इत्युक्त्वा स तदा इष्य मया शिथी गच्छातपा । अगच्छत् यथा
 कामं ब्राह्मणं संश्रितव्रत ॥ ५३ ॥

वासुदेव उवाच । इत्युक्त्वा स तदा वाक्यं मां पार्थं द्विज

सप्तम । मोक्षधर्मायित सम्पक् तपैवान्तरधीयत ॥ ५४ ॥ कश्चि-
 दैतस्त्वया पार्थ श्रुतमेकाग्रचेतसा । तदापि हि रथस्यस्त्वं श्रुत-
 वानेतदेव हि ॥ ५५ ॥ नैतत् पार्थ सुविज्ञेय व्यामिश्रेणेति मे
 मति । नरेणाकृतसंज्ञेन विदग्धेनाकृतात्मना ॥ ५६ ॥ सुरक्षस्य-
 भिर्दं प्रोक्त देवाना भरतर्षभ । कश्चिन्नेद श्रुत पार्थ मनुष्येणेह
 कश्चिचित् ॥ ५७ ॥ न ह्येतत् श्रोतुमर्होऽन्यो मनुष्यस्त्वामृतेऽनघ ।
 नैतद्द्वय सुविज्ञेय व्यामिश्रेणान्तरात्मना ॥ ५८ ॥ क्रियावद्विर्हि
 कौन्तेय देवशोक समावृत । न चैतदिष्ट देवाना मर्त्तग्रूपनिव-
 र्त्तनम् ॥ ५९ ॥ परा हि सा गति पार्थ यत्तद्दृष्ट्वा सनातनम् ।
 यत्रामृतत्व प्राप्नोति त्यक्त्वा देह सदा सुखी ॥ ६० ॥ इम धर्मं
 समास्थाय योऽपि स्यु पापयोनय । स्त्रियो वैखास्तथा शूरा-
 स्तेऽपि यान्ति परा गतिम् ॥ ६१ ॥ कि पुनर्ब्राह्मणा पार्थ
 क्षत्रिया वा बह्वश्रुता । स्वधर्भरतयो मित्यं ब्रह्मलोकपरायणा
 ॥ ६२ ॥ हेतुमश्चेतदुद्दिष्टमुपायथास्य साधने । सिद्धि फलञ्च
 मोक्षञ्च दुःखस्य च विनिर्णय ॥ ६३ ॥ नात पर सुख त्वन्यत्
 किञ्चित् स्याद्भरतर्षभ । बुद्धिमान् अहृधानथ पराक्रान्तथ पाण्डव
 ॥ ६४ ॥ य परित्यजते मत्तर्षो लोकसारमसारवत । एतैरुपायै
 स क्षिप्र परा गतिमवाप्नुयात् ॥ ६५ ॥ एतावदेव वक्तव्य नाती
 भूथोऽस्ति किञ्चन । यस्यासान्नित्यशुक्तस्य योग पार्थ प्रवर्त्तते ॥ ६६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

एकौनविंशोऽध्याय ॥ १९ ॥

वासुदेव उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
 दम्पत्यो पार्थ सन्वादे योऽभवद्भरतर्षभ ॥ १ ॥ ब्राह्मणो ब्राह्मण
 कश्चित् ज्ञानविधानपारगम् । दृष्ट्वा विदित्वा आसीन भार्या

भर्तारमब्रवीत् ॥ २ ॥ कन्तु लोकां गमिष्यामि व्यामहं पति-
मायिता । म्यस्तकर्माणमासीनं कीनाशमविचक्षणम् ॥ ३ ॥ भार्या
पतिकृताहोकाणाप्नुवन्तीति न. श्रुतम् । व्यामह पतिमासाद्य का,
गमिष्यामि वै गतिम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तं च शान्तात्मा तामुवाच
हसन्निव । सुभगे नाभ्यसूयामि वाक्यस्यास्य तवानघे ॥ ५ ॥
ग्राह्यं दृश्यञ्च सत्यं वा यदिदं कर्म विद्यते । एतदेव व्यवस्यन्ति
कर्म कर्मति कर्मिण ॥ ६ ॥ मोहमेव नियच्छन्ति कर्मणा ज्ञान-
वर्जिता । नैष्कर्म्यं न च लोकेऽस्मिन्नुद्धर्तमपि सम्यते ॥ ७ ॥
कर्मणा मनसा वाचा शुभं वा यदि वाशुभम् । जम्भादि मूर्च्छि-
गेदान्तं कर्म भूतेषु वर्तते ॥ ८ ॥ रक्षोभिर्बन्धमानेषु दृम्यद्रव्येषु
वर्तंसु । आत्मस्थमात्मना तेभ्यो दृष्टमायतनं मया ॥ ९ ॥ यत्र
तद्ब्रह्म निर्हन्त्वं यत्र सोमं सद्दामिना । व्यवय कुरुते नित्य
धीरो भूतानि धारयन् ॥ १० ॥ यत्र ब्रह्मादयो युक्तास्तदक्षर-
मुपासते । विदास सुव्रता यत्र शान्तात्मनो जितेन्द्रिया ॥ ११ ॥
घ्राणेन न तदाघ्रेयं नास्वादञ्चैव जिह्वया । स्पर्शनेन तदस्पृश्यं
मनसा लवगम्यते ॥ १२ ॥ चक्षुषा लविप्रक्षञ्च यत् किञ्चित् श्रव-
णात् परम् । अगन्धमरसस्पर्शमस्त्रपायब्दलक्षणम् ॥ १३ ॥ यत्र
प्रवर्तते तन्मं यत्र च प्रतितिष्ठति । प्राणोऽपान समानश्च व्याम-
योदान एव च ॥ १४ ॥ तत्र एव प्रवर्तन्ते तदेव प्रविशन्ति च ।
समानव्यानयोर्मध्ये प्राणापानौ विचेरतु ॥ १५ ॥ तस्मिन् सप्ते
प्रलीयेत समानो व्याम एव च । अपानप्राणयोर्मध्ये उदानो नाप्य
तिष्ठति ॥ १६ ॥ तस्मात् शयामं पुरुषं प्राणापानौ न. मुञ्चत ।
प्राणानामायतस्त्वेन तमुदानं प्रचक्षते ॥ १७ ॥ तस्मात्सप्तो व्यव-
स्यन्ति महत्तं ब्रह्मवादिन । तेषामन्योऽन्यभक्षाणां सर्वेषां द्विह-
चारिणाम् ॥ १८ ॥ अग्निर्वैश्वानरो मध्ये सप्तधा दीप्यतेऽन्तरा ।
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च लब्ध् च श्रोत्रञ्च पञ्चमम् ॥ १९ ॥ मनो

दृश भामिनि । विषया नाम समिधो ह्यन्ते तु श्यामिषु ॥ ५ ॥
 चित्तं श्रुवच्च चित्तञ्च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् । सुविभक्तमिदं सर्वं
 जगदासीदिति श्रुतम् ॥ ६ ॥ सर्वमेवाद्य विश्लेष्य चित्तं ज्ञानमवे
 क्षते । रेत शरीरमृतं काये विज्ञाता तु शरीरमृतम् ॥ ७ ॥
 शरीरमृद्गार्हपत्यस्त्राद्यादन्यं प्रक्षीयते । मनश्चाहवनीयस्तु तस्मिन्
 प्रक्षिप्यते हवि ॥ ८ ॥ ततो वाचसतिर्लक्ष्मि त मनः पर्यवेक्षते ।
 रूपं भवति वैवर्ण्यं समनुद्भवते मनः ॥ ९ ॥

ब्राह्मण्युवाच । कस्मादागमवत्तत्त्वं पूर्वं कस्मात् पश्चान्बनोभवत् ।
 मनसा चिन्तितं वाक्यं यदा समभिपद्यते ॥ १० ॥ केन विज्ञान
 योगिन मतिश्चित्तं रुपास्थिता । समुन्नीता नाध्यगच्छत् कीं वै
 ता प्रतिवाधते ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच । तामपानं पतिभूत्वा तस्मात् प्रेष्यत्यपान
 ताम् । ता गतिं मनसः प्राङ्मर्मनस्तस्मादपेक्षते ॥ १२ ॥ प्रशन्तु
 वाङ्मनसोर्मां यस्मात्प्रमनुष्यच्छसि । तस्मात्ते वर्तयिष्यामि तयोरेव
 समाह्वयम् ॥ १३ ॥ उभे वाङ्मनसौ गत्वा भूतात्मानमपृच्छताम् ।
 प्रावयो श्रेष्ठमाचक्षुः क्षिप्रि नो संशयं विभो ॥ १४ ॥ मन इत्येव
 भगवास्तदा प्राह सरस्वती । अहं वै कामधुव तुभ्यमिति त
 प्राह वागय ॥ १५ ॥

ब्राह्मण उवाच । स्थावरजङ्गमश्चैव विदुर्भो मनसौ मम ।
 स्थावरमत् सकाशे वै जङ्गमं विप्रथे तव ॥ १६ ॥ यस्तु त
 विषयं गच्छेन्मनो वर्णं स्वरोऽपि वा । तन्मनो जङ्गमं नाम
 तस्मादपि गरीयसी ॥ १७ ॥ तस्मादपि समाधिस्ते स्वयमभ्येत्य
 योभने । तस्मादुच्छासमासाद्य प्रवक्ष्यामि सरस्वती ॥ १८ ॥
 प्राणापावान्तरे देवी वाग्यै नित्यं सा तिष्ठति । प्रेष्यमाणा महा-
 भागे विना प्राणानपानती ॥ १९ ॥ प्रजापतिमुपाधावत् प्रसीद
 भगवन्निति । ततः प्राणं प्रादुरभूदाचमाप्याचयन् पुनः । तस्मा-

दुष्शासमासाद्य न वाग्मदति कर्हिचित् ॥ २० ॥ योऽपि जात-
निर्घोषा नित्यमेव प्रवर्तते । तयोरपि च योऽपि निर्घोषैव गरी-
वनी ॥ २१ ॥ गौरिव प्रस्रवत्यर्यान् रघुमुत्तमशालिनी । सतत
स्यन्दते श्रेया श्राश्रितं ब्रह्मवादिनी ॥ २२ ॥ दिव्यादिव्यप्रभावे
भारती गौः शुचिच्छिते । एतयोरन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः स्थन्द-
मानयोः ॥ २३ ॥

ब्राह्मण्युवाच । अमुत्पन्नेषु वाक्येषु चोद्यमाना विवक्षया ।
किन्तु पूर्वं तदा देवी व्यानधार सरस्वती ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्राणेन या सश्रवते शरीरे प्राणादपानं
प्रतिपद्यते च । उदानभूता च विदुष्य दिहं व्यानेन सर्वं दिव-
मावृणोति ॥ २५ ॥ ततः समाने प्रतितिष्ठतीह इत्येव पूर्वं प्रज-
जल्प वाणी । तस्मान्ननः स्वावरत्नादिषिष्टं तथा देवी जङ्गम-
त्वादिषिष्टा ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीमभितिहासं पुरातनम् ।
सुभगे सप्तहोतृणां विधानमिह यादृशम् ॥ १ ॥ घ्राणं चक्षुष्य जिह्वा
च तक् श्रोत्रञ्चैव पञ्चमम् । मनो बुद्धिश्च सप्तैते होतारः पृथ-
गाश्रिताः ॥ २ ॥ सूक्ष्मेवकाशे तिष्ठन्तो न पश्यन्तीतरेतरम् ।
एतान् वै सप्तहोतृत्वं स्वभावादिदि शोभने ॥ ३ ॥

ब्राह्मण्युवाच । सूक्ष्मेवकाशे सन्तस्ते कथं नान्योऽन्यदर्शिनः ।
कथं स्वभावा भगवन्ने तदाचक्ष मे प्रभो ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच । गुणाज्ञानमविज्ञातं गुणज्ञानमभिज्ञता ।
परस्परं गुणानेते नाभिजागन्ति कर्हिचित् ॥ ५ ॥ जिह्वा चक्षु-

स्तथा श्रोत्रं त्वङ्गनो बुद्धिरेव च । न गन्धानधिगच्छन्ति घ्राणं
तानधिगच्छति ॥ ६ ॥ घ्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं त्वङ्गनो बुद्धिरेव
च । न रसानधिगच्छन्ति जिह्वा तानधिगच्छति ॥ ७ ॥ घ्राणं
जिह्वा तथा श्रोत्रं वाङ्गनो बुद्धिरेव च । न रूपाण्यधिगच्छन्ति
चक्षुस्तान्यधिगच्छति ॥ ८ ॥ घ्राणं जिह्वा ततश्च श्रोत्रं बुद्धि-
र्ननस्तथा । न स्पर्शानधिगच्छन्ति त्वक् च तानधिगच्छति ॥ ९ ॥
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वङ्गनो बुद्धिरेव च । न शब्दानधिगच्छन्ति
श्रोत्रं तानधिगच्छति ॥ १० ॥ घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं
बुद्धिरेव च । संशयं नाधिगच्छन्ति मनस्तमधिगच्छति ॥ ११ ॥
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं मन एव च । न निष्ठामधि-
गच्छन्ति बुद्धिस्तमधिगच्छति ॥ १२ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममिति-
हासं पुरातनम् । इन्द्रियाणाञ्च सन्वाहं मनसश्चैव भामिनि ॥ १३ ॥
मन उवाच । न घ्राति मामृते घ्राण रसं जिह्वा न वेत्ति च ।
रूपं चक्षुर्न गच्छति त्वक् स्पर्शं नावबुध्यते ॥ १४ ॥ न श्रोत्रं
बुध्यते शब्दं मया हीनं कथञ्चन । प्रवर सर्वभूतानामहमस्मि
सनातनम् ॥ १५ ॥ आगाराणीव शून्यानि शान्ताश्चिप इवाग्नय ।
इन्द्रियाणि न भासन्ते मया हीनानि नित्यम् ॥ १६ ॥ काष्ठा-
नीवार्द्रशुष्काणि यतमानैरपीन्द्रियैः । गुणार्थान्नाधिगच्छन्ति
मामृते सर्वजन्तव ॥ १७ ॥

इन्द्रियाण्यु । एवमेतद्भवेत् सत्यं यथैतन्नन्यते भवान् ।
ऋतेऽस्मान्मदर्थाय भोगान् भुङ्क्ते भवान् यद्दि ॥ १८ ॥ यद्यस्मात्सु
प्रलीनेषु तर्पणं प्राणधारणम् । भोगान् भुङ्क्ते भवान् सत्यं
यथैतन्नन्यते तथा ॥ १९ ॥ अथ वाष्मासु लीनेषु तिष्ठतसु विप्र
येषु च । यद्दि रुद्धल्पमात्रेण भुङ्क्ते भोगान् यथार्थवत् ॥ २० ॥
अथ चैतन्नन्यते सिद्धिममदर्थेषु नित्यदा । घ्राणेन रूपमादत्स्व
रसानादत्स्व चक्षुषा ॥ २१ ॥ श्रोत्रेण गन्धानादत्स्व स्पर्शानादत्स्व

जिह्वया । तत्र च शब्दानादत्स्व बुद्ध्यां स्वयमथापि च ॥ २२ ॥
 बलवन्तो ह्यनियमा नियमा दुर्बलीयसाम् । भोगानपूर्वानादत्स्व
 नीच्छिष्टं भोक्तुमर्हसि ॥ २३ ॥ यथा हि शिष्य आस्तारं श्रुत्यर्थ-
 मभिधावति । तत श्रुतिमुपादाय श्रुत्यर्थमुपतिष्ठति ॥ २४ ॥
 विषयानियमज्ञामिर्द्विर्धितानभिमन्यसे । अनागतानतीताय स्वप्ने
 जागरणे तथा ॥ २५ ॥ वैमनस्यं गतानाञ्च जन्तूनामल्पचेतसाम् ।
 असादर्थं कृते कार्यं दृश्यते प्राणधारणम् ॥ २६ ॥ बह्वनपि हि
 सङ्कल्पात्मत्वा स्वप्नानुपास्य च । बुभुक्षया पीड्यमानो विषयानेव
 भावति ॥ २७ ॥ आगारमहारमिव प्रविश्य सङ्कल्पभोगान् विषये
 निवहान् । प्राणक्षये शान्तिमुपैति नित्यं दारुक्ष्येऽग्निर्ज्वलितो
 यथैव ॥ २८ ॥ कामन्तु न खेषु गुणेषु सङ्गं कामञ्च नान्योऽन्य-
 गुणोपलब्धिः । अस्मान् विना नास्ति तत्रोपलब्धिस्तावदृते त्वा
 न भजेत प्रहर्षं ॥ २९ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीताया
 हाविषोऽध्याय ॥ २२ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 सुभगे पञ्चहोतृणां विधानमिह थादृशम् ॥ १ ॥ प्राणापानाबुदा-
 नश्च समानो ध्यान एव च । पञ्चहोतृस्तथैतान् वै परं भाव
 विदुर्बुधा ॥ २ ॥

ब्राह्मण्युवाच । स्वभावात् समहोतार इति मे पूर्विका मति ।
 यथा वै पञ्च होतार परो भावस्तदुच्यताम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्राणेन संभृतो वायुरपानेऽजायते तत ।
 अपाने संभृतो वायुस्ततो व्यानं प्रवर्तते ॥ ४ ॥ व्यानेन मशृती
 वायुस्ततोऽग्नं प्रवर्तते । उदाने संभृतो वायुः समानो नाम

जायते ॥ ५ ॥ तेषु पृच्छन्त पुरा सन्तः पूर्वजातं पितामहम् । यो
नो ज्यैष्ठ्यस्त्वाचक्षु स न ज्यैष्ठो भविष्यति ॥ ६ ॥

ब्राह्मण उवाच । यस्मिन् प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राण-
भृतां शरीरे । यस्मिन् प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति स वै ज्यैष्ठो गच्छत
यत्र कामः ॥ ७ ॥

प्राण उवाच । मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राण-
भृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति ज्यैष्ठो ह्यहं पश्यत मां
प्रलीनम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्राणः प्रालीयत ततः पुनश्च प्रचचार ह ।
समानयाप्यदानश्च वचोऽब्रूतां पुनः शुभे ॥ ९ ॥ न त्वं सर्वमिदं
व्याप्य तिष्ठसीह यथा वयम् । न त्वं ज्यैष्ठो हि न प्राण अपानो

हि वशे तव । प्रचचार पुन प्राणोऽस्त्वपानोऽभ्यभाषत ॥ १० ॥

अपान उवाच । मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः
प्राणभृता शरीरे । मयि प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति ज्यैष्ठो ह्यहं
पश्यत मा प्रलीनम् ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच । व्यानश्च तमुदानश्च भाषमाणमथोचतु ।
अपान न त्वं ज्यैष्ठोऽसि प्राणी हि वशगस्ताव ॥ १२ ॥ अपानः
प्रचचाराय व्यानस्तं पुनरब्रवीत् । ज्यैष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां प्रयुता
येन हेतुना ॥ १३ ॥ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः
प्राणभृता शरीरे । मयि प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति ज्यैष्ठो ह्यहं
पश्यत मा प्रलीनम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्रालीयत ततो व्यानः पुनश्च प्रचचार ह ।
प्राणापानावुदानश्च समानश्च त्वमब्रुवन् ॥ १५ ॥ न त्वं ज्यैष्ठोऽसि
नो व्यान समानस्तु वशे तव । प्रचचार पुनर्व्यानः समानः पुन-
रब्रवीत् ॥ १६ ॥ ज्यैष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां प्रयुतां येन हेतुना ।
मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राणभृता शरीरे । मयि

प्रचीर्षं च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १७ ॥
 समानः प्रचचाराथ उदानस्तामुवाच ह । श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां
 श्रेष्ठतां धेनु हेतुना ॥ १८ ॥ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे
 प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्षं च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो
 ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १९ ॥ ततः प्रलीनतोदानः पुनश्च
 प्रचचार ह । प्राणापानौ समानथ व्यानथैव तमब्रुवन् । उदान
 न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव वशी तत्र ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच । ततस्तानब्रवीद्ब्रह्मा समवेतान् प्रजापतिः ।
 सर्वे श्रेष्ठा न वा श्रेष्ठाः सर्वे चान्योऽन्यधर्मिणः ॥ २१ ॥ सर्वे
 स्वविप्रथे श्रेष्ठाः सर्वे चान्योऽन्यधर्मिणः । इति तानब्रवीत् सर्वान्
 समवेतान् प्रजापतिः ॥ २२ ॥ एकस्थिरयास्त्रिरथ विश्वेप्रात् पञ्च-
 वायवः । ह्येव ममैवात्मा ब्रह्मधाप्युपचीयते ॥ २३ ॥ पर-
 स्परस्य सुहृदो भावयन्त परस्परम् । स्वस्ति व्रजत भद्रं वो
 धारयध्वं परस्परम् ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 नारदस्य च सम्वादमर्षिर्देवमतस्य च ॥ १ ॥

देवमत उवाच । जन्तो सञ्जायमानस्य किन्तु पूर्वं प्रवर्त्तते ।
 प्राणोऽपान समानो वा व्यानो बोदान एव च ॥ २ ॥

नारद उवाच । धेनायं सृज्यते जन्तुस्ततोऽन्यः पूर्वमेति तम् ।
 प्राणद्वन्द्वं हि विश्वे च तिर्यगूर्ध्वमधश्च यत् ॥ ३ ॥

देवमत उवाच । केनायं सृज्यते जन्तुः कथान्य पूर्वमेति
 तम् । प्राणद्वन्द्वञ्च मे ब्रूहि तिर्यगूर्ध्वमधश्च यत् ॥ ४ ॥

नारद उवाच । सकृत्प्राञ्जायते हृषीं शब्दादपि च जायते ।
रसात् सञ्जायते चापि रूपादपि च जायते ॥ ५ ॥ शुक्राच्छोणित
संरुष्टात् पूरं प्राणं प्रवर्त्तते । प्राणेन विवृते शुक्ले तथापान
प्रवर्त्तते ॥ ६ ॥ शुक्रात् सञ्जायते चापि रसादपि च जायते ।
एतद्रूपमुदानस्य हृषीं मिथुनमन्तरा ॥ ७ ॥ कामात् सञ्जायते
शुक्रं कामात् सञ्जायते रजः । समानव्यानजनिते सामान्ये शुक्रं
शोणिते । प्राणापानाविद् इन्द्रमर्वाक् चोर्द्ध्वं गच्छत ।^१ व्यान
समानसैवोभौ तिर्थेक इन्द्रत्वमुच्यते ॥ ८ ॥ अस्मिन् देवता सर्वा
इति वेदस्य शासनम् । सञ्जायते ब्राह्मणस्य शान बुद्धिसमन्वितम्
॥ ९ ॥ तस्य धूमस्तमो रूपं रजो मन्त्रसु तेजसु । सर्वं सञ्जा
यते तस्य यत्र प्रक्षिप्यते हवि ॥ १० ॥ सत्त्वात् समानो व्यानश्च
इति यज्ञविदो विदुः । प्राणापानावाव्यभागौ तयोर्मध्ये जुता
शन ॥ ११ ॥ एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणं विदुः । निर्द्वन्द्वमिति
यत्स्वेतत्तन्मे निगदत शृणु ॥ १२ ॥ अहोरात्रमिदं इन्द्रं तयोर्मध्ये
जुताशनम् । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणं विदुः ॥ १३ ॥ सत्त्वा
सच्चैव तद्वन्द्वं तयोर्मध्ये जुताशनम् । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणं
विदुः ॥ १४ ॥ ऊर्द्धं समानो व्यानश्च व्यवस्यते कर्म तेन तत् ।
तृतीयतु समानेन पुनरेव व्यवस्यते ॥ १५ ॥ शान्त्यर्थं व्यानमेकञ्च
शान्तिर्ब्रह्मसनातनम् । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणं विदुः ॥ १६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीताया
चतुर्विंशोऽध्याय ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
षातुर्होत्रविधानस्य विधानमिह यादृशम् ॥ १ ॥ तस्य सर्वस्य
विधियविधानमुपदिशते । शृणु मे गदतो भद्रे रहस्वमिदं

मङ्गलम् ॥ २ ॥ करणं कर्म कर्ता च मोक्ष इत्येव भाविनि ।
 चत्वार एते होतारो वैरिदं जगदावृतम् ॥ ३ ॥ ऐतूना साधन-
 ज्ञैव शृणु सर्वमधिपत । घ्राणं जिह्वा च चक्षुष्य त्वक् च श्रोत्रञ्च
 पञ्चमम् ॥ ४ ॥ मनो बुद्धिय सप्तैते विज्ञेया गुणहेतव । गन्धी
 रसश्च रूपञ्च शब्द सर्षश्च पञ्चमम् ॥ ५ ॥ मन्तव्यमथ वीढव्यं
 सप्तैते कर्महेतव । घ्राता भक्षयिता द्रष्टा वक्ता श्रोता च पञ्चमम्
 ॥ ६ ॥ मन्ता वीढा च सप्तैते विज्ञेया कर्तृहेतव । स्वगुणं
 भक्षयन्त्येते गुणवन्त शुभाशुभम् ॥ ७ ॥ अहञ्च निर्गुणोऽगन्त-
 सप्तैते मोक्षहेतव । विदुषा बुध्यमानानां स्वं स्वं स्थानं यथा-
 विधि ॥ ८ ॥ गुणास्ते देवता भूता सततं भुञ्जते हविः ।
 अदन्नानान्यथोऽविदान्ममत्वेनोपपद्यते ॥ ९ ॥ आत्मार्थं पाचयन्नन्नं
 ममत्वेनोपहन्यते । अभक्ष्यमदणञ्चैव मद्यपानञ्च हन्ति तम् ॥ १० ॥
 स चान्नं हन्ति तं चान्नं स हत्वा हन्यते पुन । हन्ता ह्यन्नमिदं
 विद्वान् पुनर्जनयतीश्वर ॥ ११ ॥ न चान्नाप्यायते तस्मिन् सूक्ष्मो
 नाम व्यतिक्रम । मनसा गम्यते यच्च यच्च वाचा निगम्यते ॥ १२ ॥
 श्रोत्रेण श्रूयते यच्च चक्षुषा यच्च दृश्यते । स्पर्शेन स्पृश्यते यच्च
 घ्राणेन घ्रायते च यत ॥ १३ ॥ मन पष्ठानि संयम्य हवीष्येतानि
 सर्वश । गुणवत् पावको मर्द्यं द्रौप्यतेऽन्त शरीरिण ॥ १४ ॥
 योगयज्ञ प्रवृत्तो मे ज्ञानवज्जिप्रदीप । प्राणस्तोत्रोऽपानमस्त्र
 सर्वत्यागसुदक्षिण ॥ १५ ॥ कर्तानुमन्ता ब्रह्मात्मा ततोऽध्वर्यु-
 क्तस्तुति । ऋतं प्रशास्ता तच्छस्त्रमपवर्गोऽस्य दक्षिणा ॥ १६ ॥
 ऋचयाप्यन्नं संसन्ति नारायणविदो जना । नारस्यणाय देवाय
 यद्विन्दन् पशून् पुरा ॥ १७ ॥ तत्र सामानि गायन्ति तत्र चाङ्ग-
 निर्दग्धनम् । देव नारायणं भीरु सर्वात्मानं निबोध तम् ॥ १८ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अगुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीताया

ब्राह्मण उवाच । एकं शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता यो
हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि । नैवमुक्तः प्रवणादिवोदकं यथा नियु-
क्तोऽस्मि तथा वक्षामि ॥ १ ॥ एको गुरुर्नास्ति ततो द्वितीयो यो
हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि । तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव लोकादिष्टाः
पन्नगाः सर्व एव ॥ २ ॥ एको बभ्रुर्नास्ति ततो द्वितीयो यो
हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि । तेनानुशिष्टा बान्धवा बभ्रुमन्तः सप्त-
र्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति ॥ ३ ॥ एकः श्रोता नास्ति ततो द्वितीयो
यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि । तस्मिन् गुरौ गुरुवासं निरुध्य
शश्रो गतः सर्वलोकामरत्वम् ॥ ४ ॥ एकी हेष्टा नास्ति ततो
द्वितीयो यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि । तेनानुशिष्टा गुरुणा
सदैव लोके दिष्टा पन्नगाः सर्व एव ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरन्ती-
ममितिहासं पुरातनम् । प्रजापतौ पन्नगानां देवर्षीणाञ्च सं-
विदम् ॥ ६ ॥ देवर्षयश्च नागाद्याप्यसुराश्च प्रजापतिम् । पृथ्वी-
पृच्छन्नुपासीना तेषो नः प्रोच्यतामिति ॥ ७ ॥ तेषां प्रोवाच
भगवान् श्रेयः समनुपृच्छताम् । शोभित्वेकाक्षरं ब्रह्म ते श्रुत्वा
प्राद्वन् दिश ॥ ८ ॥ तेषां प्रद्वमाणां नामुपदेशार्थमात्मनः ।
सर्पाणां दंशने भायः प्रवृत्तं पूर्वमेव तु ॥ ९ ॥ असुराणां प्रवृत्तस्तु
दग्धाभावः स्वभाषजः । दानं देवा व्यवसिता दममेव महर्षयः
॥ १० ॥ एकं शास्त्रारमासाद्य शब्देनैकेन संस्कृता । नानाव्यव-
सिताः सर्वे सर्पदेवर्षिदानवाः ॥ ११ ॥ शृणोत्यर्थं प्रोच्यमानं गृह्णाति
च यथातथम् । पृच्छतस्तद्गती भूयो गुरुरन्यो न विद्यते ॥ १२ ॥
तस्य चानुमते कर्म तत पथात् प्रवर्तते । गुरोर्वोहा च श्रोता
च हेष्टा, च हृदि निःसृतः ॥ १३ ॥ पापेन विचरंल्लोके फलचारी
भवत्ययम् । शुभेन विचरंल्लोके शुभचारी भवत्युत ॥ १४ ॥ काम-
चारी तु कामेन य इन्द्रियसुखे रतः । ब्रह्मचारी सदैवैव य
इन्द्रियजये रतः ॥ १५ ॥ अथैतप्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः ।

ब्रह्मभूवसरंशोके ब्रह्मचारी भवत्ययम् ॥ १६ ॥ ब्रह्मव समिध-
स्तस्य ब्रह्मानिर्ब्रह्मसम्भवः । आसी ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म स ब्रह्मणि
समाहितः ॥ १७ ॥ एतदेवेदं सूक्तं ब्रह्मचर्यं विदुर्बुधाः ।
विदित्वा चान्वपद्यन्त क्षेत्रं नानुदर्शिताः ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

षष्ठं विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

ब्राह्मण उवाच । सुहृत्पदंममशकं शोकहर्षद्विमातपम् ।
मोहान्धकारतिमिरं लोभव्याधिसरीसृपम् ॥ १ ॥ विप्रचैकांत्या-
ध्वानं कामक्रोधविरोधकम् । तदतीत्य महादुर्गं प्रविष्टोऽग्नि
महहनम् ॥ २ ॥

ब्राह्मण्युवाच । क्व तदुर्गं महाप्राज्ञ के वृक्षाः सरितश्च काः ।
गिरयः पर्वताश्चैव कियत्यध्वनि तहनम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । नैतदस्ति पूर्वग्भावः किञ्चिदन्यत्ततः सुखम् ।
नैतदस्ति पृथग्भावः किञ्चिद्दुःखतरं ततः ॥ ४ ॥ तस्माद्दुःखतरं
नास्ति न ततोऽस्ति महत्तरम् । नास्ति तस्मात् सुक्ष्मतरं नास्ति-
न्यत् तत्समं सुखम् ॥ ५ ॥ न तत्राविश्य शोचन्ति न प्रहृष्यन्ति
च द्विजाः । न च विभ्यति केषाञ्चित्तेभ्यो विभ्यति केचन ॥ ६ ॥
तस्मिन् वने सप्त महाद्रुमाश्च फलानि सप्तातिथयश्च सप्त । सप्ता-
त्यनाः सप्तसमाधयश्च दीक्षाश्च सप्तैतद्वरश्चरूपम् ॥ ७ ॥ पञ्चवर्षानि
दिव्यानि पुष्पानि च फलानि च । सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य
तिष्ठन्ति तहनम् ॥ ८ ॥ सुवर्षानि दिवर्षानि पुष्पाणि च फलानि
च । सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तहनम् ॥ ९ ॥ सुर-
भीणि दिवर्षानि पुष्पाणि च फलानि च । सृजन्तः पादपास्तत्र
व्याप्य तिष्ठन्ति तहनम् ॥ १० ॥ सुरभीण्येकवर्षानि पुष्पाणि च

फलानि च । सृजन्त पाद्मपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तदनम् ॥ ११ ॥
 बह्वन्यव्यक्तवर्षानि पुष्याणि च फलानि च । विसृजन्तौ महा-
 वृक्षौ तदनं व्याप्य तिष्ठत ॥ १२ ॥ एको वज्रि सुमना ब्राह्मणो-
 ऽत्र पञ्चेन्द्रियाणि समिधयात्र सन्ति । तेभ्यो मोक्षा सप्त फलन्ति
 दीक्षागुणा फलान्यतिथय फलायाः ॥ १३ ॥ आतिथ्यं प्रति-
 गृह्णन्ति तत्र तत्र महर्षयः । अक्षितेषु प्रलीनेषु तेध्वन्यद्रीचते
 वनम् ॥ १४ ॥ प्रज्ञावृक्ष मोक्षफल शान्तिच्छायासमन्वितम् ।
 ज्ञानात्रय तृप्तितीयमन्त चैत्रञ्चभास्करम् ॥ १५ ॥ येऽधिगच्छन्ति
 त सन्तस्त्रेधा नास्ति भय पुन । जह्वं चाधय तिर्यक च तस्य
 नात्तोऽधिगम्यते ॥ १६ ॥ सप्तस्त्रियस्तत्र वसन्ति सदास्ववाद्भ्रष्टा
 भानुमत्वी जनित्रा । जह्वं रसानाददते प्रजाभ्य सर्वान् यथा
 सत्यमनित्यता च १७ ॥ तत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनस्तत्रोपयन्ति
 च । सप्त सप्तर्षय सिद्धा वशिष्ठप्रमुखैः सह ॥ १८ ॥ यथो वर्चो
 भग्यैव विजय सिद्धतेजसी । एतमेवानुवर्तन्ते सप्त ज्योतीषि
 भास्करम् ॥ १९ ॥ गिरय पर्वताद्यैव सन्ति तत्र समागत ।
 नद्यश्च सरितो वारि बह्वन्यो ब्रह्मसम्भवम् ॥ २० ॥ नदीना सङ्गम-
 यैव वैताने समुपहरे । स्वात्मतृप्ता यतो यान्ति साक्षादेव पिता-
 भक्षम् ॥ २१ ॥ कृथाया सुद्रतायाश्च तपसा दग्धकित्पिपा । आत्म
 न्यात्मानमाविश्य ब्रह्माण्य समुपासते ॥ २२ ॥ शममथत्र असन्ति
 विद्यारथविद्दो जना । तदरथ्यमभिप्रेत्य यथाधीरमजायत
 ॥ २३ ॥ एतदेवेदं पुण्यमरथ्य ब्राह्मणा विदुः । विदित्वा
 चानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञेनानुदर्शिता ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगोतापर्वणि ब्राह्मणगोताया
 सप्तविधोऽध्याय ॥ २७ ॥

ब्राह्मण उवाच । गन्धान् जिघ्रामि रसान् वेद्मि रूपं न
 पश्यामि न च स्मृश्यामि । न चापि शब्दान् विविधान् शृणोमि न
 चापि सङ्कल्पमुपैमि कञ्चित् ॥ १ ॥ अर्थानिष्टान् कामयते स्वभाव-
 सर्वान् हेष्टान् प्रद्विपते स्वभाव । कामहेषामुद्भवतः स्वभावात्
 प्राणापानो जन्तुदेहान्निवेश्य ॥ २ ॥ तेभ्यद्यान्यास्तेषु नित्याथ
 भाजान् भूतात्मानं लक्षयेरन् शरीरे । तस्मिंस्तिष्ठन्नास्ति शक्तः
 कथञ्चित् कामक्रोधाभ्या जरया मृत्युना च ॥ ३ ॥ अकामयानस्य
 च सर्वकामा न विद्विषाणस्य च सर्वदोषान् । न मे स्वभावेषु
 भवन्ति लोपास्तोयस्य विन्दोरिव पुष्करेषु ॥ ४ ॥ नित्यस्य चैतस्य
 भवन्ति नित्या निरीक्षमाणस्य बद्धस्वभाव । न सञ्जते कर्मसु
 भोगबाल दिवोव सूर्यस्य मरूखजालम् ॥ ५ ॥ अथाप्युदाहरन्ती-
 ममितिहासं पुरातनम् । अध्वर्युयतिस्त्वाद् तन्निबोध यमस्त्रिणि
 ॥ ६ ॥ प्रोच्यमाण पशुं दृष्ट्वा यज्ञकर्मण्यथाब्रवीत् । यति-
 रध्वर्युमासीनो हिंसेयमिति लुप्तयन् ॥ ७ ॥ तमध्वर्युः प्रत्युवाच
 नाय छागो विनश्यति । अयेषा योच्यते जन्तुर्वदि श्रुतिरियं
 तथा ॥ ८ ॥ यो ह्यस्य पार्थिवो भाग पृथिवी स गमिष्यति ।
 यदस्य वारिजं क्रिञ्चिदपस्तत् सम्भवेच्छति ॥ ९ ॥ सूर्यञ्चतुर्दिश
 श्रोत्रं प्राणोऽस्य हिवमेव च । आगमे वर्तमानस्य न मे दोषोऽस्ति
 कथन ॥ १० ॥

यतिरुवाच । प्राणैर्वियोगे छागस्य यदि अये प्रपश्यसि ।
 छागार्थं वर्धते न्यज्ञो भवत किं प्रयोजनम् ॥ ११ ॥ अत्र त्वा
 मन्यता भ्राता पिता माता ऋषेति च । मन्त्रयस्त्रैणमुन्नीय पर-
 वन्त विशेपत ॥ १२ ॥ एवमेवानुमन्येरंस्तान् भवान् द्रष्टुमर्हति ।
 तेषामनुमत श्रुत्वा शक्या कर्तुं विचारणा ॥ १३ ॥ प्राणा अप्यस्य
 छागस्य प्रापितास्ते स्वयोनिषु । शरीर केवल शिष्ट निधेष्टमिति
 मे मति ॥ १४ ॥ इत्यनस्य तु तुल्येन शरीरेण विचेतसा । हिमा-

निर्वेष्टुकामानामिन्धनं पशुसङ्गितम् ॥ १५ ॥ अहिंसा सर्वधर्माणा-
मिति वृद्धानुग्रामनम् । यदि हिंस्रं भवेत् कर्म तत् कार्यमिति
विद्वहे ॥ १६ ॥ अहिंसेति प्रतिश्रेयं यदि वक्ष्याम्यतः परम् ।
शक्यं बद्धविधं कर्तुं भवता कार्यदूषणम् ॥ १७ ॥ अहिंसा सर्व-
भूतानां नित्यमस्मासु रोचते । प्रत्यक्षतः साधयामी न परोक्ष-
मुपास्यहे ॥ १८ ॥

अध्वर्युस्त्वाच । भूमेर्गन्धगुणान् भुङ्क्व पिवस्वापीमयाग्रसान् ।
ज्योतिषां पश्यसे रूपं सृष्टस्यनिलजाम् गुणान् ॥ १९ ॥ शृणो-
ष्याकाशजान् शब्दान् मनसा मन्यसे मतिम् । सर्वाण्येतानि भूतानि
प्राणा इति च मन्यसे ॥ २० ॥ प्राणादाने निवृत्तोऽसि हिंसायां वर्जिते
भवान् । नास्ति चेष्टा विना हिंसां किं वा त्वं मन्यसे द्विज ॥ २१ ॥

यतिस्त्वाच । अक्षरञ्च चरञ्चैव द्वैधीभाषोऽयमात्मनः । अक्षरं
तत्र सद्भावः स्वभावः चर उच्यते ॥ २२ ॥ प्राणो जिज्ञा मनः
सत्त्वं सद्भाषो रजसा सह । भावैरेतैर्विमुक्तस्य निर्हन्त्य निरा-
शिपः ॥ २३ ॥ समस्य सर्वभूतेषु निर्म्ममस्य जिज्ञात्मनः । समन्तात्
परिमुक्तस्य न भयं विद्यते ह्यचित् ॥ २४ ॥

अध्वर्युस्त्वाच । सद्भिरेवेह सम्वासः कार्यो मतिमताम्बर ।
भवतो हि मतं शुद्धा प्रतिभाति मतिर्मम ॥ २५ ॥ भगवन् भग-
वदुद्धरा प्रतिपन्नो ब्रवीन्वहम् । व्रतं मन्तकृतं कर्तुर्नापराधोऽस्ति
मे द्विज ॥ २६ ॥

ब्राह्मण उवाच । उपपत्त्या यतिस्तूष्णीं वर्तमानस्ततः परम् ।
अध्वर्युरपि निर्मोहः प्रचवार महामखे ॥ २७ ॥ एवमेतादृशं
मोक्षं सुसूक्ष्मं ब्राह्मणा विदुः । विदित्वा चामुतिष्ठन्ति चैव श्रे-
नाथेर्दृग्निना ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच । यथाप्युदाहरन्तीममितिहामं पुरातनम् ।
 कार्त्तवीर्यस्य मन्वाहं समुद्रस्य च भाविनि ॥ १ ॥ कार्त्तवीर्यज्ञानो
 नाम राजा बाह्वृक्षस्यवान् । देव सागरपथेन्ता धनुषा निजिता
 मशो ॥ २ ॥ स कदाचित् समुद्रान्ते विहरन् यत्तदर्पितः । अवा-
 क्तिरक्षरयतेः समुद्रमिति नः श्रुतम् ॥ ३ ॥ तं समुद्रो नमस्कृत्य
 कृताश्रनिहवाच स । मा मुञ्च वीर नारायान् ब्रूहि किं कर-
 वाजि ती ॥ ४ ॥ मयात्रयाणि भूतानि लक्ष्मिष्टैर्महेषुभिः । यथ्यन्ते
 राजगार्हू ल तेभ्यो दिक्षभयं विभरे ॥ ५ ॥

अर्जुन उवाच । नत्तमो यदि संग्रामे शरासमधरः क्वचित् ।
 विद्यते तं समाचक्षु यः समासीत मां मधे ॥ ६ ॥

समुद्र उवाच । महर्षिर्जमदग्निस्ते यदि राजन् परिश्रुतः ।
 तस्य पुत्रस्तवातिव्यं यथावत् कर्तुमर्हेति ॥ ७ ॥ ततः स राजा
 प्रदयो क्रोधेन महता वृतः । स तमाश्रममागम्य राममेवान्व-
 पद्यत ॥ ८ ॥ स रामप्रतिज्ञूलानि चकार सह बन्धुभिः । आयासं
 जनवामास रामस्य च महात्मनः ॥ ९ ॥ ततस्तेजः प्रजज्वाल
 रामस्यामिततेजसः । प्रदहन् रिपुसैन्यानि तदा कमललोचने
 ॥ १० ॥ ततः परशुमादाय स तं बाहुबुधस्त्रिणम् । विश्चेद
 महसां रामो बहुशाखमिव द्रुमम् ॥ ११ ॥ तं हतं पतितं दृष्ट्वा
 रुमेताः सर्वबान्धवाः । असीनादाय शक्तीय भार्गवं पर्यधावयन्
 ॥ १२ ॥ रामोऽपि धनुरादाय रथमारुह्य सत्वरः । विरजन्
 शरवर्षाणि व्यधमत् पार्थिवं बलम् ॥ १३ ॥ ततस्तु क्षत्रिबाः
 केचिन्नामदग्गमयाहिताः । विविशुर्गिरिदुर्गाणि मृगाः सिंहा-
 हिता इव ॥ १४ ॥ तेषां स्वविहितं कर्म तद्भयान्नानुतिष्ठताम् ।
 प्रजा वृषलतां प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १५ ॥ एवं ते
 द्रविडामीराः पुण्ड्राय श्वरैः सह । वृषलत्वं परिगता व्यत्या-
 नात् क्षयधर्मिणः ॥ १६ ॥ ततश्च हतवीरास्त क्षत्रियास्त पुनः

पुनः । द्विलैस्त्याहितं क्षत्रं जामदग्नौ व्यकृन्तत ॥ १७ ॥ एक-
विंशतिमेधान्ते रामं वागशरीरिणो । द्विव्या प्रोवाच मधुरा
सर्वलोकपरिश्रुता ॥ १८ ॥ राम राम निवर्त्तस्व कं गुणं तात
पश्यसि । क्षत्रवन्धूनिमान् प्राणैर्विप्रयोच्य पुनः पुनः ॥ १९ ॥
तयैव तं महात्मानमृत्वीकपमुखास्तदा । -पितामहा महाभागे
निवर्त्तस्वैत्यथानुवन् ॥ २० ॥ पितुर्बन्धमर्ह्यस्तु राम प्रोवाच
तावपीन् । नाहंन्तीह भवन्तो मां निवारयितुमित्युत ॥ २१ ॥

पितर जघुः । नाहंसे क्षत्रवन्धूस्त्वं निहन्तु जयता वर ।
नेह युक्तं त्वया हन्तुं ब्राह्मणेन सता कृपान् ॥ २२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
जनत्रिंशोऽध्याय ॥ २८ ॥

पितर जघुः । अथाप्युदाहरन्तीममितिहार्त्वं पुरातनम् ।
शुक्ला च तत्तथा कार्यं भवता द्विजवृत्तम् ॥ १ ॥ अलको नाम
राजपिरभवत् समहातपा । धर्मज्ञ सत्यवादी च महात्मा
सहृदव्रत ॥ २ ॥ स सागरान्ता धनुषा विनिश्चित्य महीमिमाम् ।
कृत्वा सुदुष्करं कर्म मन सूक्ष्मे समादधे ॥ ३ ॥ स्थितस्य हृत्-
श्लोषु तस्य चिन्ता यभूत् च । उत्सृज्य समहत् कर्म सूक्ष्मं
प्रति महामते ॥ ४ ॥

अलक उवाच । मनसो मे बलं जातं मग्नौ जिह्वा ध्रुवो जयः ।
अन्यत्र वाणान् धास्यामि शत्रुभिः परिवारितः ॥ ५ ॥ यद्विदं
चापलात् कर्म सर्वान् मत्तान् चिकीर्षति । मनः प्रति सुतीक्ष्णा-
ग्रानहं मोक्ष्यामि सायकान् ॥ ६ ॥

मन उवाच । नैसे वाणास्तरिष्यन्ति मासृत्कं कथञ्चन ।
तयैव मर्मा भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा तरिष्यन्ति ॥ ७ ॥ अन्यान् वाणान्

समीक्षस्व यैस्त्वं मा सूदयिष्यसि । तत् शुक्ला स विचिन्त्याय ततो
वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

अलर्क उवाच । आघ्राय सुबहून् गून्धास्तानेव प्रतिगृह्यति ।
तस्माद्घ्राण्य प्रति शरान् प्रतिमीच्याम्यहं शितान् ॥ ९ ॥

घ्राण्य उवाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन ।
तवैव मर्मं भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १० ॥ अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मा सूदयिष्यसि । तत् शुक्ला स विचिन्त्याय ततो
वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥

अलर्क उवाच । इव स्वादून् रसान् भुक्त्वा तानेव प्रतिगृह्यति ।
तस्मात् जिह्वा प्रति शरान् प्रतिमीच्याम्यहं शितान् ॥ १२ ॥

जिह्वा उवाच । नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन ।
तवैव मर्मं भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १३ ॥ अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मा सूदयिष्यसि । तत् शुक्ला स विचिन्त्याय ततो
वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

अलर्क उवाच । स्पृष्ट्वा त्वग्न्यविधान् सर्मास्तानेव प्रतिगृह्यति ।
तस्मात्त्वच पाटयिष्ये विविधै कङ्कपत्रिमि ॥ १५ ॥

त्वगुवाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन । तवैव
मर्मं भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १६ ॥ अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मा सूदयिष्यसि । तत् शुक्ला स विचिन्त्याय ततो
वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥

अलर्क उवाच । शुक्ला तु सिविधान् षट्शस्तानेव प्रतिगृह्यति ।
तस्मात् श्रोत्रं प्रति शरान् प्रतिगुह्याम्यहं शितान् ॥ १८ ॥

श्रोत्र उवाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन ।
तवैव मर्मं भेत्स्यन्ति ततो ह्यस्यसि जीवितम् ॥ १९ ॥ अन्यान्
वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मा सूदयिष्यसि । तत् शुक्ला स विचि-
न्त्याय ततो वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥

अलकं उवाच । दृष्ट्वा रूपाणि बह्वश्वस्तान्येव प्रतिगृह्यति ।
तस्माच्चक्षुर्हनिष्यामि निश्चिते मायकीरहम् ॥ २१ ॥

चक्षुर्वाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलकं कथञ्चन । तवैव
मर्म भेतस्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ २२ ॥ अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मा सूदयिष्यसि । तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो
वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥

अलकं उवाच । इय निष्ठा बह्वविधा प्रश्रया लब्धवस्यति ।
तस्माद्बुद्धिं प्रति शरान् प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ २४ ॥

बुद्धिर्वाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलकं कथञ्चन ।
तवैव मर्म भेतस्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि । अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मा सूदयिष्यसि ॥ २५ ॥

ब्राह्मण उवाच । ततोऽलकस्तपो धीर तत्रैवास्थाय दुष्क-
रम् । नाध्यगच्छत् परं शक्त्या वाणमेतेषु सप्तषु ॥ २६ ॥ सुस-
भाहितचेतास्तु स ततोऽचिन्तयत् प्रभु । स विचिन्त्य चिर काल-
मलको हिजसत्तम ॥ २७ ॥ नाध्यगच्छत् परं श्रेयो योगान्प्रति-
मता वर । स एकाग्र मन कृत्वा नियत्नी योगमास्थित ॥ २८ ॥
इन्द्रियाणि जघानाशु वाणेनैकेन वीर्यवान् । योगीनात्मानमाविश्य
सिद्धिं परमिका गत ॥ २९ ॥ विस्मितयापि राजर्षिरिमा गाथा
जगाद् ह । अहो कष्टं यदन्नाभि सर्वं बाह्यमनुष्ठितम् ॥ ३० ॥
भोगवशात्समायुक्ते प्रवं राज्यसुपासितम् । इति पयान्मया ज्ञात
योगान्नास्ति परं सुखम् ॥ ३१ ॥ इति त्वमनुजानीहि राम मा
क्षत्रियान् जहि । तपो धीरसुपातिष्ठ तत श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ३२ ॥
इत्युक्तं स तपो धीर जामदग्न्य पितामहे । आस्थितं सुमहा-
भागो यंयौ सिद्धिञ्च दुर्गमाम् ॥ ३३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीताया

त्रिंशोऽध्याय ॥ ३० ॥

ब्राह्मण उवाच । तयो वै रिपवो लोके भवधा गुणत
 ष्टता । प्रथमं प्रीतिरानन्दस्तयस्ते शास्त्रिणा गुणा ॥ १ ॥
 त्वया श्लोघोऽभिसंरग्नो राजभासे गुणा ष्टता । अगस्तन्द्रा च
 मोहय तयस्ते तामगा गुणा ॥ २ ॥ एताद्विकृत्य हृतिमान्
 वाणसंघैरतन्द्रित । जेतु परागुत्सृष्टते प्रमान्तात्मा जितेन्द्रिय
 ॥ ३ ॥ अथ गाथा कीर्तयन्ति पुराकल्पविदो जना । अम्बरी-
 षिण या गीता राज्ञा पूर्वं प्रशाम्यता ॥ ४ ॥ अमुदीर्घेषु दोषेषु
 उध्यमानेषु साधुषु । जग्राह तरगा राज्यमम्बरीषी महायथा
 ॥ ५ ॥ स निरुद्धात्मनो दोषान् साधून् ममभिपूष्य च । जगाम
 मष्टतीं सिद्धिं गाथापेमा जगाद ह ॥ ६ ॥ भूयिष्ठ विजिता
 दोषा निश्चिता सर्वशत्रव । एको दोषो बरिष्ठय वथ स न चतो
 मया ॥ ७ ॥ यत्प्रयुज्यते जन्तुरथ वैतप्याः नाधिगच्छति । तथार्ति
 दूष निम्नानि धावमाती न बुध्यते ॥ ८ ॥ अकार्यमपि घनेह
 प्रयुक्तं सेवते नर । त लोभमसिभिस्तोष्यैर्निकृन्तत निकृन्तत
 ॥ ९ ॥ लोभाद्धि जायते तथ्याः तदयिन्ता प्रवर्तते । स शिष्य
 मानो लभते भूयिष्ठ राजमान् गुणान् ॥ १० ॥ तद्वाप्तौ तु लभते
 भूयिष्ठ तामसान् गुणान् ॥ ११ ॥ स तैर्गुणैः संस्तदेष्वन्धन
 पुन पुनर्जायति कर्म चेहते । जन्मक्षये भिन्नधिवीर्यंदिष्टो मृत्यु
 पुनर्गच्छति जन्मनैव ॥ १२ ॥ तस्माद्देत सम्यगवेद्य लोभ निरुद्ध
 हृत्प्यात्मनि राज्यमिच्छेत । एतद्राज्य नान्यदस्तीह राज्यमात्मैव
 राजा विद्वितो यथावब ॥ १३ ॥ इति राज्ञाम्बरीषिण गाथा गीता
 यशस्विना । आधिराज्य पुरस्कृत्य लोभमेक निकृन्तता ॥ १४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीताया

एकत्रिंशोऽध्याय ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ब्राह्मणस्य च संवादं जनकस्य च भाविनि ॥ १ ॥ ब्राह्मणं जनको
 राजा सन्तं कस्मिंश्चिदागसि । विषये मे न वस्तव्यमिति शिष्टार्थ-
 मब्रवीत् ॥ २ ॥ इत्युक्तं प्रत्युवाचाथ ब्राह्मणो राजसन्तमम् ।
 आचक्षु विषयं राजन् यावास्तव वसेस्थितः ॥ ३ ॥ सोऽन्यस्यं
 विषये राज्ञो वस्तुमिच्छाम्यहं विभोः । वचस्तेकर्तुमिच्छामि यथा-
 शास्त्रं महीपते ॥ ४ ॥ इत्युक्तस्तु तदा राजा ब्राह्मणेन यमस्विना ।
 गुह्यरथां विनिश्चस्य न किञ्चित् प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ तमासीर्न
 ध्यायमानं राजानममितीजमम् । कश्चलं सहसागच्छद्भानुमन्द-
 गिव ग्रह ॥ ६ ॥ समाश्रय्य ततो राजा विगते कश्चले तदा ।
 ततो मुहूर्त्तादिव तं ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥

जनक उवाच । पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।
 विषयं नाधिगच्छामि विचिन्वन् पृथिवीमहम् ॥ ८ ॥ नाध्यगच्छं
 यदा पृथ्वा मिथिला मीमिता मया । नाध्यगच्छं यदा तस्या
 स्वप्रजा मार्गिता मया ॥ ९ ॥ नाध्यगच्छं यदा तस्या तदा मे
 कश्चलो भवेत् । ततो मे कश्चलस्यान्ते मति पुनरुपस्थिता ॥ १० ॥
 तदा न विषयं मन्ये सर्वो वा विषयो मम । आत्मापि चार्यं न
 मम सर्वो वा पृथिवी मम ॥ ११ ॥ यथा मम तत्रान्येषामिति मन्ये
 दिवोत्तम । उच्यता यावदुत्साहो भुज्यता यावद्विष्यते ॥ १२ ॥

ब्राह्मण उवाच । पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।
 ब्रूहि कां मतिमास्याथ ममत्व वीक्षितं तया ॥ १३ ॥ का वै बुद्धिं
 समाश्रित्य सर्वो वै विषयस्तव । नावैपि विषयं येन सर्वो वा
 विषयस्तव ॥ १४ ॥

जनक उवाच । अन्तवन्त्य इहावस्था विदिता, सर्वकर्मसु ।
 नाध्यगच्छमहं तस्मान्ममेदमिति यद्भवेत् ॥ १५ ॥ कस्येदमिति कस्य
 एमिति वेद्वचस्तथा । नाध्यगच्छमहं बुद्ध्या ममेदमिति यद्-

भवेत् ॥ १६ ॥ एता बुद्धिं समाश्रित्यममलं वर्जितं मया । शृणु
 बुद्धिञ्च या ज्ञात्वा सर्वत्र विषयो मम ॥ १७ ॥ नाहमात्मार्थ-
 मिच्छामि गन्धान् घ्राणगतानपि । तस्मान्मे निर्जिता भूमिर्वशे
 तिष्ठति नित्यदा ॥ १८ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि रसानास्येऽपि
 वर्त्तत । आपो मे निर्जितास्तस्मादशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ १९ ॥
 नाहमात्मार्थमिच्छामि रूपं ज्योतिष चक्षुष । तस्मान्मे निर्जितं
 ज्योतिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २० ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि
 स्पर्शान् स्पर्श गताय ये । तस्मान्मे निर्जितो वायुर्वशे तिष्ठति
 नित्यदा ॥ २१ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि शब्दान् श्रोत्रगतानपि ।
 तस्मान्मे निर्जिता शब्दा वशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ २२ ॥ नाह-
 मात्मार्थमिच्छामि मनो नित्यं मनोऽन्तरे । मनो मे निर्जितं
 तस्मात् वशे तिष्ठति सर्वदा ॥ २३ ॥ देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भूतेभ्यो-
 ऽतिथिभि सह । इत्यर्थं सर्व एवेति समारम्भा भवन्ति वै ॥ २४ ॥
 तत प्रहस्य जनक ब्राह्मण पुनरब्रवीत् । त्वञ्जिज्ञासार्थमदोह
 विद्धि मा धर्ममागतम् ॥ २५ ॥ त्वमस्य ब्रह्मलामस्य दुर्वारस्या-
 निवर्त्तिन । सत्त्वज्ञेयमिनिर्द्वस्य चक्रस्यैव प्रवर्त्तक ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगौतापर्वणि ब्राह्मणगौताया

हात्रिथोऽध्याय ॥ ३२ ॥

ब्राह्मण उवाच । नाहं तथा भीरु चरामि लोके यथा त्वं
 मा तर्जयसे खलुद्वा । विप्रोऽस्मि सुक्तोऽस्मि वनेचरोऽस्मि गृहस्थ-
 धर्मा व्रतवास्तयाम्नि ॥ १ ॥ नाहनस्मि यथा मा त्व पश्यसे च
 शुभाशुभे । मया व्याप्तमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ॥ २ ॥
 ये कैचिज्जन्तवो लोके जङ्गमा स्थावराथ च । तेषा मामन्तः
 विद्धि दारुणामिव पावकम् ॥ ३ ॥ राक्ष्य पृथिव्या सर्वस्यामथ

यापि त्रिपिष्टये । तथा बुद्धिरिय नेत्ति बुद्धिरेव धनं मम ॥ ४ ॥
 एकं पत्या ब्राह्मणानां धेनुं गच्छन्ति तद्विद् । गृहेषु यनवासेषु
 गुरुवासेषु भिक्षुषु ॥ ५ ॥ सिद्धैर्बुद्धिभिरव्यग्रैरेका बुद्धिरुपास्यते ।
 नानालिङ्गायमस्थानां धेपा बुद्धिः शमात्मिका । ते भावमेक-
 नार्यान्ति सरित् सागरं यथा ॥ ६ ॥ बुद्ध्यायं गम्यते मार्गः
 शरीरेण न गम्यते । आद्यन्तवन्ति कर्माणि शरीरं कर्मबन्ध-
 नम् ॥ ७ ॥ तस्मात्ते सुभगी नास्ति परलोककृतं भयम् । तद्भाव-
 भावनिरता ममेवात्मानमेष्यसि ॥ ८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणश्रीताया
 त्रयस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३३ ॥

ब्राह्मण्युवाच । नेदमल्पात्मना यद्य वेदसुं नाकृतात्मना ।
 घञ्ज चात्पञ्च संक्षिप्तं विदुतञ्च मतं मम ॥ १ ॥ उपाय त मम ब्रूहि
 धेनेपा लभ्यते मति । तद्वन्ये कारणं लक्षो यत एषा प्रवर्त्तते ॥२॥

ब्राह्मण उवाच । अरणीं ब्राह्मणीं विद्धि गुरुरस्योत्तरा-
 रणि । तप श्रुतेऽभिमथीतो ज्ञानान्निष्ठांयते तत्र ॥ ३ ॥

ब्राह्मण्युवाच । यदिद् ब्रह्मणी लिङ्गं चैवञ्च इति सङ्घितम् ।
 अहीतुं धेनुं यच्छुक्त्वं लक्षणं तस्य तत छ नु ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच । अलिङ्गी निर्गुणयैव कारणं नास्य लक्ष्यते ।
 उपायमेव वक्ष्यामि धेनुं गच्छेत वा न वा ॥ ५ ॥ गम्यगुपायो
 दृष्टश्च भ्रमरैरिव लक्ष्यते । कर्मबुद्धिर्बुद्धित्वात् ज्ञानलिङ्गैरिवा-
 धितम् ॥ ६ ॥ इद् कार्यनिद् नेति न मीक्षेत्पृष्टश्चरे । पश्यत
 गृण्णतो बुद्धिरात्मानो धेनुं जायते ॥ ७ ॥ यावन्त इह अन्धेर-
 स्तावर्षोऽभान् प्रकल्पयेत् । अव्यक्तान् व्यक्तज्ञपायं शतभीष्य
 सहस्रम् ॥ ८ ॥ सर्वान्ज्ञानार्थयुक्ताय सर्वान् प्रपद्यतेतुकान् ।
 यत परं न विद्येत ततोऽभ्यासे भविष्यति ॥ ९ ॥

भगवानुवाच । ततस्तु तस्यां ब्राह्मण्या मतिः शैवशसंघये ।
शैवज्ञानेन परतः शैवशेभ्यः प्रवर्तते ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । क्व नु सा ब्राह्मणी कृष्या क्व चाणी ब्राह्मण-
यैः । याम्यां सिद्धिरियं प्राप्ता ताजुभौ चद मेऽच्युत ॥ ११ ॥

श्रीभगवानुवाच । मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि
ब्राह्मणीम् । शैवश इति यथोक्तः सोऽहमेव धनप्लव ॥ १२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अमुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अर्जुन उवाच । ब्रह्म यत् परमं श्रेयं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
भवतो हि प्रसादेन सूक्ष्मे मे रमते मतिः ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २ ॥ कथिद्ब्राह्मण-
मासीनमाचार्यं शंसितव्रतम् । शिष्यः पप्रच्छ मेधावी किं खित्त-
श्रेयः परन्तप ॥ ३ ॥ भगवन्तं प्रपन्नोऽहं निःश्रेयसपरायणः ।
याचे त्वां शिरसा विप्र यद्ब्रूयां ब्रूहि तन्नम ॥ ४ ॥ तमेवं वादिनं
पार्थ शिष्यं गुरुखासु ह । सर्वन्तु ते प्रवक्ष्यामि यत्र वै संशयो
हित ॥ ५ ॥ इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठ गुरुणा गुरुवत्सलः । प्राञ्जलिः
परिपप्रच्छ यत्तत् शृणु महामते ॥ ६ ॥

शिष्य उवाच । कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत् सत्यं ब्रूहि यत्
परम् । कुतो जातानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ॥ ७ ॥
केन जीवन्ति भूतानि तेषामायुश्च किं परम् । किं सत्यं किं तपो
विप्र के गुणाः सद्भिरीरिताः ॥ ८ ॥ के पन्थानः शिराश्च स्युः किं
सुखं किञ्च दुष्कृतम् । एतान्मे भगवन् प्रशान् याथातथ्येन सुव्रत
॥ ९ ॥ वक्तुमर्हसि विप्रस्य यथावदिदं तत्त्वतः । तदन्यः कथं न

प्रज्ञानेतान् वक्तुमिच्छति ॥ १० ॥ ब्रूहि धर्मविदाश्चैष्ठ परं
कौतूहलं मम । मोक्षधर्मार्थं क्लृप्तलो भवाहोकेषु गीषते ॥ ११ ॥
सर्वसंग्रयसंज्ञेता त्वदस्यौ न च विद्यते । संसारभीरवश्चैव मोक्ष-
कामास्तथा वयम् ॥ १२ ॥

वासुदेव उवाच । तस्मै संप्रतिपन्नाय वथावत् बरिपुच्छते ।
शिष्याय गुणयुक्ताय शान्ताय प्रियवर्तिने ॥ १३ ॥ कथाभूताय
दान्ताय यतये ब्रह्मचारिणे । तान् प्रज्ञानव्रवीत् पार्थ मेधावी
स धृतप्रत । गुरु कुरुकुलश्चैष्ठ सम्यक् सर्वानरिन्दम ॥ १४ ॥

गुरुस्वाच । ब्रह्मणोक्तमिदं सर्वमृषिप्रवरसेवितम् । वेदविद्या
उमाश्रित्य तत्त्वभूतार्थभावनम् ॥ १५ ॥ ज्ञानत्वेव परं ब्रह्म
सन्नासं तप उत्तमम् । यस्तु वेद निरावाधं ज्ञानतत्त्वं विमि-
श्रयात् ॥ १६ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं स सर्वगतिरिष्यते । यो विद्वान्
उच्यते विवासश्चैव पश्यति ॥ १७ ॥ तथैवैकत्वमानात्वे स दुःखात्
परिमुच्यते । यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिद्भिमन्वते ॥ १८ ॥
इहलोकस्य एवैष ब्रह्मभूताय कल्पते । प्रधानगुणतत्त्वज्ञ सर्व-
भूतविधानवित् ॥ १९ ॥ निर्भ्रमो निरदृष्टारो मुच्यते नात्र संग्रय ।
अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ॥ २० ॥ महादृष्टारविटप
इन्द्रियाङ्गुरकोटर । महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिशाखवान् ॥ २१ ॥
सदापर्णं सदापुष्पं सदाशुभफलीदय । आजीव सर्वभूतानां
ब्रह्मबीजं सनातनम् ॥ २२ ॥ एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वानि ज्ञानेन
परमाशिना । छिन्वा चामरता प्राप्य जहाति मृद्युजम्भनी ॥ २३ ॥
भूतभव्यभविष्यादिधर्मकामार्थनिश्चयम् । सिद्धसङ्घपरिज्ञातं पुरा-
कल्पं सनातनम् ॥ २४ ॥ प्रवक्ष्येऽहं नक्षत्राणां पदमुत्तममथ ते ।
दुःखा यद्विद्वं संविद्धा भवन्तीह मनोपिण ॥ २५ ॥ उपगम्यर्षेयं
पूर्वं जिज्ञासन्त परस्परम् । प्रजापतिभरदाजौ गीतमो भार्गव-
स्तथा ॥ २६ ॥ यद्विष्टं कृष्यपथैव विज्ञामित्तोऽग्निरेव च । भार्गान्

र्भान् परिक्रम्य परिद्यान्ताः स्वकर्मभिः ॥ २० ॥ ऋषिमाद्भिरसं
 लभं पुरस्कृत्य तु ते दिवाः । ददृशुर्ब्रह्मवने ब्रह्माणं पीतकल्मः
 पम् ॥ २८ ॥ तं प्रणम्य महात्मानं सुखासीनं महर्षियः । पप्रच्छ-
 विंगयोपेता नैःश्रेयसमिदं परम् ॥ २९ ॥ कथं कर्म क्रियात्
 साधुः कथं सुषेत् क्लिष्टिषात् । के नो मार्गाः शिवाय स्युः किं
 सत्यं किञ्च दुष्कृतम् ॥ ३० ॥ कीं चोभौ कर्माणां मार्गां प्राप्नु-
 द्दक्षिणोत्तरी । प्रलयज्ञापवर्गश्च भूतानां प्रभवाप्ययी ॥ ३१ ॥
 इत्युक्तः स सुनिश्चैर्षदाह प्रपितामहः । ततोऽहं संप्रवक्ष्यामि
 श्रेणु शिष्य यथागमम् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मोवाच । सत्याद्भूतानि जातानि स्यावराणि चराणि च ।
 तपसा तानि जीवन्ति इति तदित्त सुप्रताः । स्वां योनिं समति-
 क्रम्य वर्तन्ते स्वेन कर्मणा ॥ ३३ ॥ सत्यं हि गुणसंयुक्तं नियतं
 पञ्चलक्षणम् । ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यज्ञैव प्रजापतिः ॥ ३४ ॥
 सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत् । तस्मात् सत्याश्रया
 विप्रा नित्यं योगपराजणाः ॥ ३५ ॥ अतीतश्लोघसन्तापा नियता-
 धर्मचेतवः । अश्लोघ्यनियतान् वैद्यान् धर्मचेतुप्रवर्त्तकान् ॥ ३६ ॥
 तानहं संप्रवक्ष्यामि शोषितांशोकभावान् । सातुर्विद्यं तथा
 वर्णायातुरात्रमिकान् पृथक् ॥ ३७ ॥ धर्ममेकं चतुष्पादं नित्य-
 माहुर्मनीषिणः । पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं हिजाः
 ॥ ३८ ॥ नियतं ब्रह्मभावाय गतं पूर्वं मनीषिभिः । गदतस्तं
 ममाद्येह पन्थानं दुर्विदं परम् ॥ ३९ ॥ नियोषत महाभारता
 निखिलेन परं पदम् । ब्रह्मचारिकमेवाहुः श्रामं प्रथमं पदम्
 ॥ ४० ॥ गार्हस्थ्यन्तु द्वितीयं स्यादानप्रस्थमतः परम् । ततः
 परन्तु विश्वेयमध्यात्मं परमं पदम् ॥ ४१ ॥ ज्योतिराकाश-
 मादित्यो वायुरिन्द्रः प्रजापतिः । नोपैति यावदध्यात्मं तावदेतान्
 पश्यति ॥ ४२ ॥ तस्योपायं प्रवक्ष्यामि पुरस्तात्तन्निबोधत । फल-

भूलानिलभुजां सुनीनां वसता यने ॥ ४३ ॥ वानप्रस्थं हिजा-
 तीनां त्रयाणामुपदिश्यते । सर्वेषामेव वर्णाणां गार्हस्थ्यं तद्वि-
 धीयते ॥ ४४ ॥ अङ्गालक्षणाभित्येवं धर्मं धीराः प्रचक्षते ।
 इत्येवं देवयाना वः पथानः परिकीर्त्तिताः । सद्भिरध्यासिता
 धीरैः कर्मभिर्धर्मसेतवः ॥ ४५ ॥ एतेषां पृथग्ध्यास्ते यो धर्मं
 शंसितव्रतः । कालात् पश्यति भूतानां सदैव प्रभवाप्यथो ॥ ४६ ॥
 अतस्तत्त्वानि वक्ष्यामि यथातथ्येन हेतुर्ना । विषयस्थानि सर्वाणि
 वर्त्तमानानि भागवः ॥ ४७ ॥ महानात्मा तथाव्यक्तमहद्द्वार-
 स्तथैव च । इन्द्रियाणि द्यैकज्ञ मद्याभूतानि पञ्च च ॥ ४८ ॥
 विघ्नेषाः पञ्चभूतानामिति सर्गं सनातनः । सतुर्विंशतिरेखा च
 तत्त्वसंख्या प्रकीर्त्तिता ॥ ४९ ॥ तत्त्वानामथ यो वेद सर्वेषां
 प्रभवाप्यथो । स धीरः सर्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ५० ॥
 तत्त्वानि यो वेदयते यथातथं गुणाय सर्वानखिलाय देवता ।
 विघ्नतन्नासा प्रविमुच्य बन्धनं स सर्वस्वीज्ञानमलान् समशुते ॥ ५१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अश्वमेधपर्वणि गुरुष्विष्यसंवादि
 पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मोवाच । तदव्यक्तमनुश्रितं सर्वव्याप्ति ध्रुवं स्थिरम् । नव-
 दारं पुरं विद्यात्रिगुणं पञ्चधातुकम् ॥ १ ॥ एकादशपरिच्छेपं
 मनोव्याकरणात्मकम् । बुद्धिस्त्वामिकभित्येतत् परमेकादशं भवेत्
 ॥ २ ॥ श्रोणि स्तोतासि यान्यस्मिन्नाप्यायन्ते पुनः पुनः । प्रनाड्य-
 स्तिष्ठ एवैतां प्रवर्त्तन्ते गुणात्मिकाः ॥ ३ ॥ तमो रजस्तथा सत्त्वं
 गुणानेतान् प्रचक्षते । अन्योऽन्यमियुनाः सर्वे तथान्योऽन्यानु-
 लीर्विनः ॥ ४ ॥ अन्योऽन्यापात्रयाद्यापि तथान्योऽन्यानुवर्त्तिनः ।
 अन्योऽन्यव्यतिपक्ताय त्रिगुणा पञ्च धातवः ॥ ५ ॥ तमसो मियुनं

सत्त्वं सत्त्वस्य नियुक्तं रज । रजसद्यापि सत्त्वं स्यात् सत्त्वस्य
 नियुक्तं तम ॥ ६ ॥ नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्तते । निय-
 म्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्तते ॥ ७ ॥ नैषात्मकं तमो विद्यात्
 त्रिगुणं मोहसंज्ञितम् । अधर्मलक्षणञ्चैव नियतं पापकर्मसु ॥ ८ ॥
 प्रकृत्यात्मकमेवाह रज पर्यायकारकम् । प्रवृत्त सर्वभूतेषु दृश्य-
 सुत्पत्तिलक्षणम् ॥ ९ ॥ प्रकाशं सर्वभूतेषु लाघवं अदधानता ।
 सात्त्विकं रूपमेवस्तु लाघवं साधुसन्मितम् ॥ १० ॥ एतेषां गुण-
 वत्त्वानि वक्ष्यन्ते तत्त्वहेतुभिः । समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतस्ता-
 न्निबोधत ॥ ११ ॥ संमोहोऽज्ञानमत्यागं कर्मणामविनिर्णय ।
 खण्डं स्तम्भो भयं लोभं शोकं सुकृतदूषणम् ॥ १२ ॥ अस्मृति-
 याविपाकश्च नास्तिक्यं भिन्नवृत्तित्वात् । निर्विषीदक्षमन्धलजघन्य-
 गुणवृत्तित्वात् ॥ १३ ॥ अकृते कृतमानिज्जमज्ञाने ज्ञानमानिता ।
 अमैत्री विकृताभावो ह्यत्रहा मूढभावना ॥ १४ ॥ अनार्जवमस-
 ह्यत्वकर्मपापमचेतना । गुरुत्वं सन्नभावज्जमवधिलमवाग्गति
 ॥ १५ ॥ सर्वं एते गुणा वृत्तास्तामसा सप्रकीर्तिता । ये चान्ये
 विद्धिता भावा लोकेऽग्निन् भावसंज्ञिता ॥ १६ ॥ तत्र तत्र निय-
 म्यन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः । परिव्राटकथा नित्यं नित्यं ब्राह्मण-
 गिन्द्या ॥ १७ ॥ अत्यागयामिमानश्च मोहो मन्युस्तथाक्षमा ।
 मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते ॥ १८ ॥ वृथारथा हि ये
 केचित् वृथा दानानि यानि च । वृथा भक्षणमित्येतत् तामसं
 वृत्तमिष्यते ॥ १९ ॥ प्रतिवाहोऽतितिष्ठा च मात्सर्यमभिमानिता ।
 अथदधानता चैव तामसं वृत्तमिष्यते ॥ २० ॥ एवं विधाय ये
 केचित् लोकेऽग्निन् पापकर्मिणः । मनुष्या भिन्नमर्षाहास्ते सर्वे
 तामसा भूता ॥ २१ ॥ तेषां योनी प्रवक्ष्यामि नियता पाप-
 कर्मिणाम् । अवाहिरयभावाय तिर्यङ्गिरयगामिनः ॥ २२ ॥
 स्वावराणि च भूतानि यशसो वाहगामि च । क्रुष्यादा टन्द-

शूकाय कृमिकौटविहङ्गमा ॥ २३ ॥ अण्डजा जन्तवस्यैव सर्वे
चापि घनुष्यदा । उन्नता वधिरा मूका ये चान्ये पापरोगिण
॥ २४ ॥ मग्नस्तमसि दुर्गता स्वकर्मकृतलक्षणा । अवाक्
स्रोतश्च द्रव्येते मग्नस्तमसि तामसा ॥ २५ ॥ तेषामुत्कर्षमुद्रेकं
वक्ष्याम्यहमत परम् । यथा ते सुहृताहोकास्रभन्ते पुण्यकर्मिण
॥ २६ ॥ अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृडा ये च कर्मण । स्वकर्म-
निरतानाञ्च ब्राह्मणाना शुभैषिणाम ॥ २७ ॥ सस्कारेणोर्ध्व-
मायान्ति यतमाना सलोकताम् । स्वर्गे गच्छन्ति देवानामित्येषा
वैदिकी श्रुति ॥ २८ ॥ अन्यथा प्रतिपन्नास्ते विवृडा स्वेषु कर्मसु ।
पुनरावृत्तधर्माणस्ते भवन्तीह मानुषा ॥ २९ ॥ पापयोनि समा-
पन्नाशाण्डाला मूकबुधका । वर्षान् पथ्यायसथापि प्राप्नुवन्त्यु-
त्तरोत्तरम् ॥ ३० ॥ शूद्रयोनिमतिक्रम्य ये चान्ये तामसा गुणा ।
स्रोतोमध्ये समागम्य वर्तन्ते तामसे गुणे ॥ ३१ ॥ अभिष्वइस्तु
वामेण महामोह इति श्रुत । ऋषयो मुनयो देवा सुहृन्त्यत्र
सुखिष्यव ॥ ३२ ॥ तमो मोहो महामोहस्तामिस्र क्रोधसञ्चित ।
मरण लब्धतामिस्रस्तामिस्र क्रोध इत्यति ॥ ३३ ॥ वर्णतो गुणत-
स्यैव योनितस्यैव तत्त्वत । सर्वमेतत्तमो विप्रा कीर्तित वो यथा-
विधि ॥ ३४ ॥ कोऽन्वेतदुध्यते साधु कोऽन्वेतत् साधु पश्यति ।
अतस्त्वे तत्त्वदर्शी यस्तमसस्तत्त्वलक्षणम् ॥ ३५ ॥ तमो गुणा
बद्धविधा प्रकीर्तिता यथावदुक्तञ्च तम परावरम् । नरो हि
यो वेद् सुणालिमाल् रुद्रा च तामसै सर्वशुचै प्रमुच्यते ॥ ३६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

पटत्रिंशोऽध्याय ॥ ३६ ॥

ब्रह्मोवाच । रजो न्हि च प्रवक्ष्यामि याथातथ्येन सत्तमा ।

निबोधत महाभागा गुणवृत्तश्च राजसुत ॥ १ ॥ सहाती रूप-
मायास सुखदुःखि हिमातपो । ऐश्वर्यं विग्रह सन्निर्हृतवादी
रसि चमा ॥ २ ॥ बल शौर्यं भदो रोषो व्यायामकलहावपि ।
ईर्ष्या पीशुन युद्धं ममल परिपालनम् ॥ ३ ॥ दधवन्धपरिक्षेपा
ऋयो विक्रय एव च । निहन्त ऋन्वि भिद्यीति परमर्मावकर्तनम्
॥ ४ ॥ उग्र दारुणमाक्रोश परच्छिद्रानुयासनम् । लोकचिन्ता-
नुचिन्ता च मत्सर परिपालनम् ॥ ५ ॥ मृषावादी मृषादानं
विकल्प परिभाषणम् । निन्दा स्तुति प्रशंसा च प्रतापः परि-
धर्षणम् ॥ ६ ॥ परिचर्यानुशुश्रूषा सेवा वृष्णा व्यपाश्रय ।
व्यूहो नय प्रमादश्च परिवाद परिग्रह ॥ ७ ॥ संस्कारा ये च
लोकेषु प्रवर्तन्ते पृथक् पृथक् । नृषु नारीषु भूतेषु द्रव्येषु शर-
णेषु च ॥ ८ ॥ सन्तापोऽप्रत्ययस्यैव प्रतानि नियमाश्च धे । आशी-
र्युक्तानि कर्माणि पोत्तानि विविधानि च ॥ ९ ॥ स्वाहाकारी
नमस्कार स्वधामरौ वपट्क्रिया । याजनाध्यापने धोमे यज-
नाध्ययने अपि ॥ १० ॥ दान प्रतिग्रहस्यैव प्राघयित्तानि मङ्गलम् ।
इदं मे स्यादिदं मे स्यात् स्नेहे गुणसमुद्भव ॥ ११ ॥ अभिद्वीह-
स्तया माया मिहृतिर्मान एव च । सैन्य हिंसा जुगुप्सा च परि-
हाप प्रजागर ॥ १२ ॥ दशो दपोऽय रागश्च मक्ति प्रीति
प्रमोदनम् । द्यूतञ्च जननादय सम्बन्धा स्त्रीकृताश्च धे ॥ १३ ॥
नृत्यवाद्भिन्नगीताना प्रसङ्गा ये च केचन । सर्व एते गुणा विप्रा
राजसा शंप्रकीर्तिता ॥ १४ ॥ भूतमध्यमविष्याणां भावाना
भुवि भावना । त्रियर्गचिरता नित्य धर्मोऽर्थ काम इत्यपि ॥ १५ ॥
कानवृत्ता प्रमोदन्ते सर्वकामसमृद्धिभिः । सर्वाक स्रोतस इत्येते
मनुष्या रजसावृता ॥ १६ ॥ अग्निशोके प्रमोदन्ते ज्ञायमाणा
पुनः पुनः । प्रेत्यभाविर्मोहन्ते ऐहलोकिकमेव च । इदं प्रति
मङ्गन्ति तर्पयन्त्यप्य जुहति ॥ १७ ॥ रजोगुणा वो बद्धधानु-

कीर्तिना यथाऽदुक्तं गुणवृत्तमेव च । नरोऽपि, यो वेदगुणानिमान् सदा स राजसै सर्वगुणैर्विभुञ्चत ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥

ब्रह्मोवाच । अत पर प्रवक्ष्यामि त्वीयं गुणसुखमम् । सर्वभूतहितं लोके सता धर्ममनिन्दितम् ॥ १ ॥ आनन्द प्रीतिरुद्रेकमाकाशं सुखमेव च । अवार्षखनखरश्च सन्तीष अद्धानता ॥ २ ॥ क्षमा धृतिरहिता च समता सत्यमार्जजम । अक्रोधखानसूया च शोच द्राघ्य पराक्रम ॥ ३ ॥ सुवाङ्मग सुधावृत्तं सुधासेवा सुधाऽम । एवं यो युक्तधर्मा स्यात् सोऽसुखाख्यतमश्रुते ॥ ४ ॥ निर्द्भ्रमो निरहङ्कारो निराशी सर्वत सम । अनामभूत इत्येव सता धर्म सनातन ॥ ५ ॥ विस्त्रग्नी ह्यस्ति तिस्रा च त्याग प्रीचमतन्त्रिता । आनृशस्यन्त्वमोहो दया भ्रीथ्यर्पेशुनम् ॥ ६ ॥ हृषस्तुष्टिर्विषयऽ विनय साधुवृत्तिता । शान्तिकर्मणि शुद्धिश्च शुभावुद्धिर्विमोहनन ॥ ७ ॥ उमचा ब्रह्मचर्यैश्च परित्यागय सर्वय । निर्ममलननाशीस्त्वमपरिचतधर्मता ॥ ८ ॥ सुधादान सुधायज्ञो सुधाधौत सुधाव्रतन । सुधाप्रतिशङ्कशैव सुधाधमो सुधातप ॥ ९ ॥ एव वृत्तास्तु ये केचिन्नोक्तेऽस्मिन् सत्त्वसुत्रया । ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थास्ते धीरा साधुर्दार्ढ्यव ॥ १० ॥ ह्रिता सर्वाणि पापानि नि योका ह्यथ मानवा । दिव प्राप्स्य तु ते धीरा कुर्वते वै ततस्तनू ॥ ११ ॥ इयित्वञ्च वयिन्वच्च लघुल मनसय ते । विकुर्वते मद्वात्मानो देवास्त्रिदिवगा इव ॥ १२ ॥ जह्न स्रोतम इत्येते देवा वैकारिवा श्रुता । विकुर्वन्त प्रकृत्या वै दिव प्राप्तास्तस्तत । यदादिच्छन्ति तत् सर्वं

लभन्ते विभजन्ति च ॥ १३ ॥ इत्येतत् सार्विकं वृत्तं कथितं वी-
द्विजपंजा । एतद्विज्ञाय विधिवत्प्रभते यद्यदिच्छति ॥ १४ ॥ प्रकी-
र्त्तिता सत्त्वगुणा विशेषतो यथाऽदुक्त गुणवृत्तमेव च । नरस्तु यो
वेद् गुणानिमान् सदा गुणान् स मुडक्ते न गुणैः स युज्यते ॥ १५ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मीवाच । नैव शक्या गुणा वक्तुं पृथक् नैव सर्वशः । अवि-
च्छिन्नानि दृश्यन्ते रजः सत्त्व तमस्तथा ॥ १ ॥ अन्योऽन्यमथ
रच्यन्ते ह्यन्योऽन्य चाथ जीविनः । अन्योऽन्यमाश्रया सर्वे तथा-
न्योऽन्यानुवर्तिनः ॥ २ ॥ यावत् सत्त्वं रजस्तावद्वर्त्तते नात्र सशयः ।
यावत् तमसः सत्त्वञ्च रजस्तावद्विहोच्यते ॥ ३ ॥ सहस्य कुर्वते
यात्रा सहिता सद्गचारिणः । सहातवृत्तयो ह्येते वर्त्तन्ते ह्यैव-
हेतुभिः ॥ ४ ॥ उद्वेकव्यतिरिक्तानां तेषामन्योऽन्यवर्त्तिनाम् ।
वर्च्यते तद्यथा न्यून व्यतिरिक्तञ्च सर्वशः ॥ ५ ॥ व्यतिरिक्तं तमो
यत्र तिर्यग्भावगतं भवेत् । अल्पं तत्र रजो श्रेयः सत्त्वमल्पतरं
तथा ॥ ६ ॥ उद्वेकञ्च रजो यत्र मध्यस्रोतोगतं भवेत् । अल्पं
तत्र तमो श्रेयः सत्त्वमल्पतरं तथा ॥ ७ ॥ उद्वेकञ्च यदा सत्त्व-
मूर्धं स्रोतोगतं भवेत् । अल्पं तत्र तमो श्रेयः रजयाल्पतरं तथा
॥ ८ ॥ सत्त्ववैकारिणी योनिरिन्द्रियाणां प्रकाशिका । न हि
सत्त्वात् परो धर्मः कश्चिदन्यो विधीयते ॥ ९ ॥ ऊर्ध्वं गच्छन्ति
सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणसंयुक्ता यान्यध-
स्तामसा जनाः ॥ १० ॥ तमः शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्त-
मम् । इत्येव त्रिषु वर्णेषु विवर्त्तन्ते गुणास्त्वयः ॥ ११ ॥ दूरादपि
हि दृश्यन्ते सहिता सद्गचारिणः । तमः सत्त्व रजसौ पृथक्

नानुशुभम् ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत् ।
 अध्वगा परितप्येयुस्तथास्ती दुःखभागिनः ॥ १३ ॥ आदित्य
 सत्त्वमुद्रितं कुचरास्तु तथा तमः । परितापीऽध्वगानाञ्च रजसो
 गुण उच्यते ॥ १४ ॥ प्राक्रार्थं सत्त्वमादित्य सन्तापी रजसो गुणः ।
 उपप्लवस्तु विश्नेयस्तामसस्तस्य पर्वसु ॥ १५ ॥ एवं ज्योतिषु
 सर्वेषु निवर्तन्ते गुणास्त्रयः । पर्यायेण च वर्तन्ते तत्र तत्र तथा
 तथा ॥ १६ ॥ स्वावरेषु तु भावेषु तिर्यग्भावगत तमः । राज-
 सास्तु विवर्तन्ते स्नेहभावस्तु सात्त्विकः ॥ १७ ॥ अहस्त्रिधा तु
 विश्नेयं त्रिधा रात्रिर्विधीयते । मासाहमासवर्षाणि ऋतव
 सन्धयस्तथ ॥ १८ ॥ त्रिधा दानानि दीयन्ते त्रिधा यज्ञ प्रव-
 र्तन्ते । त्रिधा लोकास्त्रिधा देवास्त्रिधा विद्यास्त्रिधा गतिः ॥ १९ ॥
 भूत मव्य भविष्यच्च धर्मोऽर्थं काम एव च । प्राणायानावुदान
 श्राप्येत एव त्रयो गुणाः ॥ २० ॥ पर्यायेण प्रवर्तन्ते तत्र तत्र
 तथा तथा । यत्किञ्चिद्दिह लोकेऽस्मिन् सर्वमेते त्रयो गुणाः ॥ २१ ॥
 त्रयो गुणाः प्रवर्तन्ते अव्यक्ता नित्यमेव तु । रुत्त्व रजस्तमश्चैव
 गुणसर्ग सनातनः ॥ २२ ॥ तमोऽव्यक्त शिवो धाम रजो योनि
 सनातनः । प्रकृतिर्विकार प्रलय प्रधान प्रभवाप्यथौ ॥ २३ ॥
 अनुद्रिक्तमनून् वाप्यकम्पमचल ध्रुवम् । सद्मश्चैव तत्सर्वमव्यक्तं
 त्रिगुणं स्मृतम् ॥ २४ ॥ ज्ञेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्मचिन्तकै
 ॥ २५ ॥ अव्यक्तनामानि गुणाय तच्चतौ यो वेद सर्वाणि गतीषु
 केवलाः । विमुक्तदेह प्रविभागतस्त्रवित स मुच्यते सर्वगुणै
 निरामयः ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
 एकीनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अष्टौ यस्यान्वयो घोते न दहन्ते मनः सदा । स तद्दृष्ट्वा शुभं
 याति तस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ११ ॥ एकादश च दान्याङ्गरिन्द्रि-
 याणि विनेपत । अक्षहारात् प्रसूतानि तानि वक्ष्याम्यहं दिजा
 ॥ १२ ॥ त्र्योषं लक्ष्मण्युषी जिह्वा नामिका चैव पञ्चमी । पादौ
 पायुरुपस्थय च्छ्वास्तौ वाग्दशमी भवेत् ॥ १३ ॥ इन्द्रियग्राम इत्येष
 मन एकादशं भवेत् । एतं ग्रामं जयेत् पूवं ततो ब्रह्म प्रकाशते
 ॥ १४ ॥ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चाङ्गं पञ्च कर्मन्द्रियाणि च । त्रीणा-
 दीन्यपि पञ्चाङ्गवृद्धिर्युक्तानि तत्रत ॥ १५ ॥ अविशेषाणि चान्यानि
 कर्मयुक्तानि यानि तु । उभयत्र मनो त्रैयं बुद्धिस्तु हादशी
 भवेत् ॥ १६ ॥ इत्युक्तानीन्द्रियाण्येतान्येकादश यथाक्रमम् । मन्यन्ते
 कृतमित्येवं विदित्वा तानि पण्डिता ॥ १७ ॥ अत परं प्रवक्ष्यामि
 सर्वं विविधमिन्द्रियम् । आकाश प्रथमं भूतं त्रीत्रमध्यात्ममुच्यते
 ॥ १८ ॥ अधिभूतं तथा अग्नी दिवस्तत्राधिदैवतम् । द्वितीयं
 सारुतो भूतं जगध्यात्मज्ञ विद्युतम् ॥ १९ ॥ स्रष्टव्यमधिभूतज्ञ
 विद्युत्तत्राधिदैवतम् । तृतीयं ज्योतिरित्याङ्गयत्तुरध्यात्ममुच्यते
 ॥ २० ॥ अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतम् । चतुर्थमापी
 विश्वेयं जिह्वा चाध्यात्ममुच्यते ॥ २१ ॥ अधिभूतं रसयात्र सोम-
 स्तत्राधिदैवतम् । पृथिवी पञ्चमं भूतं घ्राणयाध्यात्ममुच्यते ॥ २२ ॥
 अधिभूतं तथा गन्धी वायुस्तत्राधिदैवतम् । एष पञ्चसु भूतेषु
 त्रिषु यत्र विधि ऋत ॥ २३ ॥ अत परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविध-
 मिन्द्रियम् । पादावध्यात्ममित्याङ्गव्राह्मणास्तत्रैवदर्शिनः ॥ २४ ॥
 अधिभूतन्तु गन्तव्यं विशुस्तत्राधिदैवतम् । अवाग्गतिरपानय
 पायुरध्यात्ममुच्यते ॥ २५ ॥ अधिभूतं विसर्गय मित्तस्तत्राधि-
 दैवतम् । प्रजन सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते ॥ २६ ॥ अधि-
 भूत तथा शुक्र दैवतञ्च प्रजापति । हस्तावध्यात्ममित्याङ्गरध्यात्म-
 विदुषो जना ॥ २७ ॥ अधिभूतञ्च कर्माणि यक्रस्तत्राधिदैवतम् ।

वैश्वदेवी ततः पूर्वा वाग्ध्यात्ममिहोच्यते ॥ २८ ॥ वक्तव्यमधि-
 भूतञ्च वज्रस्तवाधिदैवतम् । अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतात्म-
 शरकम् ॥ २९ ॥ अधिभूतञ्च सङ्कल्पशब्दमायाधिदैवतम् । अह-
 ङारस्तथाध्यात्मं सर्वसंसारंकारकम् ॥ ३० ॥ अभिमानोऽधिभूतञ्च
 हृदस्तवाधिदैवतम् । अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः षडिन्द्रियविचा-
 रिणी ॥ ३१ ॥ अधिभूतन्तु मन्तव्यं ब्रह्मा तवाधिदैवतम् । त्रीणि
 स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते ॥ ३२ ॥ स्थलमापस्तयाकाशं
 जन्म चापि चतुर्विधम् । अण्डजोद्भिच्छसंखेदजरायुजमयापि च
 ॥ ३३ ॥ चतुर्धा जन्म इत्येतत् भूतग्रामस्य लक्ष्यते । अपरा-
 ण्यथ भूतानि खिचराणि तथैव च ॥ ३४ ॥ अण्डजानि विजा-
 नीयात् सर्वाथैव सरीसृपान् । खेदजाः क्रमयः प्रोक्ता जन्तवश्च
 यथाक्रमम् ॥ ३५ ॥ जन्म द्वितीयमित्येतत् जथन्यतरमुच्यते ।
 भिक्षा तु पृथिवीं यानि जायन्ते कालपर्यन्तात् ॥ ३६ ॥ उद्भि-
 क्षानि च तान्याहुर्भूतानि द्विजसत्तमाः । द्विपादवद्गपादानि
 तिर्यग्गतिमतीनि च ॥ ३७ ॥ जरायुजानि भूतानि विकृतान्यपि
 सत्तमाः । द्विविधा खलु विज्ञेया ब्रह्मयोगिः सनातनी ॥ ३८ ॥
 तपः कर्म च यत् पुण्यमित्येष विदुषां नयः । विविधं कर्म विज्ञेय-
 मिच्छादानञ्च तन्मुखे ॥ ३९ ॥ जातस्याध्ययनं पुण्यमिति वृद्धानु-
 प्रासनम् । एतद्यो वैत्ति विधिवद्युक्तः स स्याद्विजर्षभा ॥ ४० ॥
 विसृक्तः सर्वपापेभ्य इति चैव निबोधत । यथावदध्यात्मविधिरेप
 च कीर्तितो मया ॥ ४१ ॥ ज्ञानमस्य हि धर्मज्ञाः प्राप्तं ज्ञान-
 यतामिह । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च । सर्वा-
 ण्येतानि सन्धाय मनसा संप्रधारयेत् ॥ ४२ ॥ शीघ्रे मनसि सर्वे-
 स्मिन्न जन्मसुखमिष्यते । ज्ञानसम्पन्नसत्त्वाना तत् सुखं विदुषां
 मतम् ॥ ४३ ॥ अतःपरं प्रवक्ष्यामि सूक्ष्मभावकरिं गिरम् ।
 निवृत्तिं सर्वभूतेषु गदुनाः दाहणेन च ॥ ४४ ॥ गुणः गुणमना-

सङ्गमेकचर्यमनन्तरम् । एतद्ब्राह्मणतो वृत्तमाङ्गरेकपदं सुखम्
 ॥ ४५ ॥ त्रिदान् दूर्म इवाङ्गानि यानान् सङ्घृत्य सर्वत । विरजा
 सर्वतो मुक्तो यो नर स सुखी सदा ॥ ४५ ॥ कामाग्नात्मनि
 सयन्य चीणव्या समाहित । सर्वभूतसङ्घन्निवो ब्रह्मभयाय
 कल्पते ॥ ४७ ॥ इन्द्रियाणां निरोधेन सर्वेषां विषयैर्पिणाम् ।
 शुनेर्जनपदव्यागादथास्मान्नि समिप्यते ॥ ४८ ॥ यद्यन्निरिन्धनै-
 रिदो महाज्योति प्रकाशते । तपेन्द्रियनिरोधेन महानात्मा
 प्रकाशते ॥ ४९ ॥ यदा पश्यति भूतानि प्रसन्नात्मात्मनो हृदि ।
 स्वयं ज्योतिस्तदा सूक्ष्मात् सूक्ष्मं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ५० ॥ अग्नी
 रूपं यय स्याती वायु स्पर्शनमेव च । मही पञ्चधर घोरमाकारं
 यवणं तथा ॥ ५१ ॥ रोगभ्रीकसमाविष्ट पञ्चस्रोत समाह्वयम् ।
 पञ्चभूतसमाहुक्तं नवद्वारं द्विदैवतम् ॥ ५२ ॥ राजस्वसमथादृश्य
 त्रिगुणञ्च त्रिधातुकम् । सशवाभिरत सूढं शरीरमिति धारणा
 ॥ ५३ ॥ दुःखं सर्वस्त्रीकेऽस्मिन् सत्त्वं प्रतिशमाश्रितम् । एतद्वि
 हि लोकेऽस्मिन् काण्डचक्रं प्रवर्तते ॥ ५४ ॥ एतन्नहार्णव घोर-
 मगाध मोहसञ्चितम् । विच्छिद्येत् सच्चिदैवैर्बोधयेन सागर
 जगत् ॥ ५५ ॥ याम क्रोध भय लोभमभिद्रोहमथानृतम् ।
 इन्द्रियाणां निरोधेन सतस्त्वगतिं दुरूपजान् ॥ ५६ ॥ यद्येते
 मिश्रिता लोके त्रिगुणा पञ्चधातव । व्योम्नि तस्य परं स्थानं
 मानन्त्यमद्य लभ्यते ॥ ५७ ॥ पञ्चेन्द्रियमहाकूला मनोविगमही
 दकाम् । नदी मोहहृदा तीर्त्वा कामक्रीडावुभौ जयेत् ॥ ५८ ॥
 स सर्वदोषनिर्मुक्तस्ततः पश्यति तत्परम् । मनो मनसि सन्धाय
 पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ ५९ ॥ सर्वदितं सर्वभूतेषु विन्दत्यात्मान-
 मात्मनि । एकधा बद्धधा चैव विकुर्वाणस्ततस्ततः ॥ ६० ॥ ध्रुव
 पश्यति रूपाणि द्वािपाद्दीपस्त यथा । स वै विशुध्य मिदय
 धरुणोऽग्निं प्रजापति ॥ ६१ ॥ स द्विधाता विधाता च स

प्रभुः सर्वतो मुखः । हृद्यं सर्वभूतानां महानात्मा प्रकाशते ॥३२॥
 तं विप्रसङ्गाय सुरासुराय यज्ञाः पिशाचाः पितरो वृक्षाणि ।
 रक्षोगा भूतगणाय सर्वे महर्षयश्चैव सदा स्तुवन्ति ॥३३॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वमेधसंवादे
 दिवत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ S. N.

ब्रह्मोवाच । मनुष्याणान्तु राजन्य. चतुर्यो मन्त्रमनुर्गि ।
 कुञ्जरो वाहनानाञ्च सिंहचारण्यवासिनाम् ॥ १ ॥ अवि. पशूनां
 सर्वेषामहिस्तु विलवासिनाम् । गवां गोवृषभश्चैव स्त्रीणां पुरुष
 एव च ॥ २ ॥ न्यग्रोधो जम्बुवृक्षश्च पिप्पल शाकालिस्तथा ।
 शिंपामेषुश्च तथा कीचकवेणव । एते दुमाणा राजानो
 लोकोऽस्मिन्नात्र संशयः ॥ ३ ॥ हिमवान् पारिपात्य सञ्चो विम्वा-
 स्त्रिकूटवान् । श्वेतो नीलय भास्य कोष्ठवाचैव पर्वत ॥ ४ ॥
 'शुरुस्कन्धो महेन्द्रश्च माखवान् पर्वतस्तथा । एते पर्वतराजानो
 गुणानां महता तथा ॥ ५ ॥ सूर्यो ब्रह्मणामधिपो नक्षत्राणाञ्च
 चन्द्रमाः । यमः पितृणामधिपः सरितामथ सागर ॥ ६ ॥
 अश्वसां वरुणो राजा मरुतामिन्द्र उच्यते । अक्रौऽधिपतिरुशानां
 ष्योतिषामिन्द्रुच्यते ॥ ७ ॥ अग्निभूतपतिर्नित्यं ब्राह्मणानां वृह-
 सतिः । 'शोपधीना पतिः सोमो विष्णुर्वलवता वर ॥ ८ ॥
 लघाधिराजो रूपाणां पशूनामीश्वरः शिव । दीक्षितानां तथा
 यज्ञो देवानामधिपस्तथा ॥ ९ ॥ दिशामुद्दीचो विप्राणां सोमो
 राजा प्रतापवान् । कुबेरः सर्वरत्नानां देवतानां पुरन्दर ॥ १० ॥
 एष भूताधिप सर्गः प्रजानाञ्च प्रजापति । सर्वेषामेव भूताना-
 महं ब्रह्ममयो महान् ॥ ११ ॥ भूतं परतरं मत्तो विष्णोर्गोपि न
 विद्यते । राजाधिराजः सर्वेषां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् । ईश्वरत्वं

विजानीध्वं कर्तारमकृतं हरिम् ॥ १२ ॥ नरकिन्नरयक्षाणां-
 गन्धर्वोरगरक्षसाम् । देवदानवनागाना सर्वेषामीश्वरो हि सः
 ॥ १३ ॥ भगदेवानुधाताना सर्वासा वामलोचना । माहेश्वरी
 महादेवी प्रोच्यते पार्वती हि सा ॥ १४ ॥ उमा देवी विजानीध्वं
 नारीशामुत्तमा शुभाम् । रतीना वसुमत्यस्तु स्त्रीणामप्सरस-
 स्तथा ॥ १५ ॥ धर्मकामाथ राजानो ब्राह्मणा धर्मसेतव ।
 तस्माद्राजा विजातीना प्रयतेत्तस्य रक्षणे ॥ १६ ॥ राधा हि
 विपद्ये येषामवधीदन्ति साधव । हीनास्ते स्वगुणै सर्वे प्रेत्य
 -चोन्मार्गगामिनः ॥ १७ ॥ राधा हि विपद्ये येषा साधव परि-
 रक्षिता । तेऽस्मिन्नोके प्रमोन्ते सुखं प्रेत्य च भुञ्जते ॥ १८ ॥
 प्राप्नुवन्ति महात्मान इति वित्तं हिजर्षभा । अत जहं प्रवक्ष्यामि
 नियत धर्मलक्षणम् ॥ १९ ॥ अहिंसा परमो धर्मो हि सा चा-
 धर्मलक्षणा । प्रकाशलक्षणा देवा मनुष्या कर्मलक्षणा ॥ २० ॥
 शब्दलक्षणमाकाश वायुस्तु स्पर्शलक्षणम् । ज्योतिषा लक्षणं
 रूपमापथ रसलक्षणा ॥ २१ ॥ धारिणी सर्वभूताना पृथिवी
 गन्धलक्षणा । स्वरव्यञ्जनसंस्कारा भारती शब्दलक्षणा ॥ २२ ॥
 मनसो लक्षणं चिन्ता चिन्तोक्ता बुद्धिलक्षणा । मनसा चिन्तितान-
 नर्थान् बुद्ध्या चेह व्यवस्यति ॥ २३ ॥ बुद्धिर्हि व्यवसायेन लक्षते
 नाम सशय । लक्ष्यं मनसो ध्यानमव्यक्तं साधुलक्षणम् ॥ २४ ॥
 प्रवृत्तिलक्षणी योगी ज्ञानं संन्यासलक्षणम् । तस्माज्ज्ञानं पुर-
 स्तुत्यं संन्यसेदिह बुद्धिमान् ॥ २५ ॥ संन्यासी ज्ञानसंयुक्तं
 प्राप्नोति परमा गतिम् । अतीतो इन्द्रमभ्येति तमोऽमृत्यजरातिग
 ॥ २६ ॥ धर्मलक्षणसंयुक्तं मुक्तं वै विधिवन्नया । गुणाना ग्रहण
 कृत्यं वक्ष्याम्यहमत परम ॥ २७ ॥ पार्थिवो यस्तु गन्धो वै
 घ्राणेन स हि गच्छते । घ्राणस्थस्य तथा वायुर्गन्धज्ञाने विधीयते
 ॥ २८ ॥ अपा धातूरसो नित्यं जिह्वया स तु गच्छते । जिह्वास्पर्श

यथा चीनो रसज्ञाने विधीयते ॥ २८ ॥ ज्योतिष्य गुणो रूपं
 चक्षुषा तत्र गृह्यते । चक्षुष्य सदादित्यो रूपज्ञाने विधीयते
 ॥ ३० ॥ वायव्यस्तु सदा स्पर्शस्वचा प्रज्ञायते च स । त्वस्त्र-
 यैव सदा वायु स्पर्शने स विधीयते ॥ ३१ ॥ आकाशस्य गुणो
 श्लेष श्रोत्रेण च स गृह्यते । श्रोत्रस्थाय दिग् सर्वा शब्दज्ञाने
 प्रकीर्तिता ॥ ३२ ॥ मनस्य गुणश्चिन्ता प्रज्ञया सा तु गृह्यते ।
 हृदिस्थयेतनाधातुर्मनो ज्ञाने विधीयते ॥ ३३ ॥ बुद्धिरध्यवसायेन
 ज्ञानेन च महास्तया । निश्चित्य ग्रहणं व्यक्तमव्यक्तं, नात्र संशय,
 ॥ ३४ ॥ अलिङ्गग्रहणो नित्य चैत्रज्ञो निर्गुणात्मक । तस्मा-
 दलिङ्ग चैत्रज्ञ केवलं ज्ञानलक्षण ॥ ३५ ॥ अव्यक्तं चैत्रलिङ्गस्यं
 गुणाना प्रभवाप्ययम् । सदा पश्चाम्यह लीनं विजानामि शृणोमि
 च ॥ ३६ ॥ पुरुषस्तद्विजानीते तस्मात् चैत्रज्ञ उच्यते । गुणवृत्तं
 तथा वृत्तं चैत्रज्ञ परिपश्यति ॥ ३७ ॥ आदिमध्यावसानान्तं
 सृज्यमानमचेतनम् । न गुणा विदुरात्मानं सृज्यमाना पुनः
 पुनः ॥ ३८ ॥ न च तं विन्दते कश्चित् चैत्रज्ञस्त्वेव विन्दति ।
 गुणाना गुणभूताना यत पर परम महत ॥ ३९ ॥ तस्माद्गुणाय
 सत्त्वञ्च परित्यज्येह धर्मवित । शीणदोषो गुणातीत चैत्रज्ञं
 प्रविशत्यथ ॥ ४० ॥ निर्दग्धो निर्नमस्कारो नि स्वाहाकार एव च ।
 अचलयानिकेतय चैत्रज्ञ स परो विभु ॥ ४१ ॥

इति अप्रमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
 त्रिचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४३ ॥

ब्रह्मोवाच । यदादिमध्यपर्यन्तं ग्रहणोपायमेव च । नाम-
 लक्षणसंयुक्तं सर्वं वक्ष्यामि तत्त्वत ॥ १ ॥ अह पूर्वं ततो रात्रि-
 भासा, शुशादय सृता । अवणादीनि ऋचाणि ऋतव शिषि-

राद्यः ॥ २ ॥ भूमिरादिस्तु गन्धानां रसानामाप एव च ।
 रूपाणां ज्योतिरादित्यः स्पर्शानां वायुरुच्यते ॥ ३ ॥ शब्दस्यादि-
 स्तथाकाशमेघभूतकृतो गुणः । अतः परं प्रवक्ष्यामि भूताना-
 मादिमुत्तमम् ॥ ४ ॥ आदित्यो ज्योतिषामादिरग्निर्भूतः।दिरुच्यते ।
 सावित्री सर्वविद्यानां देवतानां प्रजापतिः ॥ ५ ॥ ओंकारः सर्व-
 वेदानां वचसां प्राण एव च । यदस्मिन्नियतं लोके सर्वं सावित्रि-
 रुच्यते ॥ ६ ॥ गायत्री ऊन्दसामादिः पशूनामज आदितः ।
 गावयतुष्पदामादिर्मनुष्याणां द्विजातयः ॥ ७ ॥ श्वेनः पतत्रिणा-
 मादिर्यज्ञानां इतमुत्तमम् । सरीसृपाणां सर्वेषां ज्येष्ठः सर्पो
 द्विजोत्तमा ॥ ८ ॥ इतमादिर्युगानाञ्च सर्वेषां नात्र संशयः ।
 छिरण्यं सर्वरत्नानामोषधीनां यवास्तथा ॥ ९ ॥ सर्वेषां मक्ष-
 भोज्यानामन्नं परममुच्यते । द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां पेयानामाप
 उत्तमा ॥ १० ॥ स्यावराणान्तु भूतानां सर्वेषामविशेषतः । ब्रह्म-
 क्षीत्रं सदा पुण्यं ब्रह्मः प्रथमतः स्मृतः ॥ ११ ॥ अहं प्रजापतीनाञ्च
 सर्वेषां नात्र संशयः । मम विष्णुरचिन्त्यात्मा स्वयम्भूरिति स
 स्मृतः ॥ १२ ॥ पर्वतानां महामेरुः सर्वेषामग्रजः स्मृतः । दिशाञ्च
 प्रदिशाञ्चोच्चं दिक् पूर्वा प्रथमा तथा ॥ १३ ॥ तथा त्रिपथगा
 गङ्गा नदीनामग्रजा स्मृता । तथा सरोद्वपानानां सर्वेषां साग-
 रोऽग्रजः ॥ १४ ॥ देवदानवभूतानां पिशाचोरगरक्षसाम् । नर-
 किन्नरयक्षाणां सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १५ ॥ अदिविश्वस्य जगतो
 विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् । भूतं परतरं यस्माच्चैलोक्ये नेह विद्यते
 ॥ १६ ॥ आन्नमाणाञ्च सर्वेषां गार्हस्थ्यं नात्र संशयः । लोकाना-
 मादिरव्यक्तं सर्वस्यान्तस्तदेव च ॥ १७ ॥ अहान्यस्तमेयान्तानि
 उदयान्ता च शर्वरी । सुखस्यान्तं सदा दुःखं दुःखस्यान्तं सदा
 सुखम् ॥ १८ ॥ सर्वं ज्ञान्ता निषयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
 संयोगाद्य वियोगान्ता मरणान्तञ्च जीवितम् ॥ १९ ॥ सर्वं इतं

विनाशान्तं जातस्य मरणं ध्रुवम् । अशाश्वतं हि लोकेऽस्मिन्
सदा स्थावरजङ्गमम् ॥ २० ॥ इष्टं दत्त तपोऽधीतं व्रतानि निय-
माय ये । सर्वमेतदिनाशान्तं ज्ञानस्यान्तो न विद्यते ॥ २१ ॥
पञ्चाज्ज्ञानेन शुद्धेन प्रशान्तात्मा जितेन्द्रिय । निर्ममो निरह-
ङ्कारो मुच्यते सर्वपापभि ॥ २२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४४ ॥

ब्रह्मोवाच । बुद्धिसार मनस्तन्ममिन्द्रियग्रामबन्धनम् । महा-
भूतपरिस्करं निवेशपरिवेशनम् ॥ १ ॥ जराशोकसमाविष्टं व्याधि-
व्यसनसम्भवम् । देशकालविचारौघं श्रमव्यायामनिस्वनम् ॥ २ ॥
अहोरात्रपरिचैप शीतोष्णपरिमण्डलम् । सुखदुःखान्तरं क्लेशं
द्यूत्पिपासावकीलकम् ॥ ३ ॥ छायातपविलेखञ्च निमेषीन्मेष-
विह्वलम् । घोरमोहजलाकीर्णं वर्तमानमचेतनम् ॥ ४ ॥ मासार्द्ध-
मासगणितं विप्रमं लोकसङ्घरम् । तमोनियमपङ्कञ्च रजोवेग-
प्रवर्तकम् ॥ ५ ॥ महाहङ्कारदीपञ्च गुणसञ्जातवर्तनम् । अरति-
ग्रहणार्णव शोकसहातवर्तनम् ॥ ६ ॥ क्रियाकारणसंयुक्तं राग-
विस्तारभायतम् । लोभेष्यापरिविचोभं विचिन्ताज्ञानसम्भवम् ॥ ७ ॥
भयमोहं परीवारं भूतसमीहकारकम् । आनन्दप्रीतिचारञ्च
कामक्रीधपरिशुद्धम् ॥ ८ ॥ महदादिविषीपान्तमसक्तप्रभवाव्ययम् ।
मनोजवं मनकान्तं कालचक्रं प्रवर्तते ॥ ९ ॥ एतद्दृष्ट्वाऽप्युक्तं
फालचक्रमचेतनम् । विसृजेत् सङ्घिपेक्षापि व्रीधयेत् सामरं
जगत् ॥ १० ॥ कालचक्रप्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्चैव तत्त्वतः । यस्तु
वेदं नरो नित्यं न स भूतेषु मुच्यते ॥ ११ ॥ विसृक्तं सर्वसंस्कारैः
सर्वदम्भयिवर्जितं । विसृक्तं सर्वपापेभ्यः प्राप्नोति परमा गतिम्

॥ १२ ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च वाणप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । चत्वारः
 आयमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यप्रमूलकाः ॥ १३ ॥ यः कश्चिद्दिह
 लोकेऽजिन्नगमः परिकीर्तितः । तस्यानुगमनं श्रेयः कीर्त्तिरेपा
 सनातनी ॥ १४ ॥ संस्कारैः संस्कृतः पूर्वं यथावच्चरितव्रतः ।
 जातो गुणविशिष्टायां समावर्त्तत तत्त्ववित् ॥ १५ ॥ स्वदारनिरतो
 नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः । पञ्चभिद्य महायज्ञै यद्दधानो
 यजेद्दिह ॥ १६ ॥ देवतातिथिशिष्टाधी निरतो देवकर्मसु । इन्द्र्या-
 प्रदानयुक्तय यथाशक्ति यथासुखम् ॥ १७ ॥ न पाणिपादचपलो
 न नेत्रचपलो मुनिः । न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः
 ॥ १८ ॥ नित्यं यज्ञोपवीतो स्यात् शुद्धवासाः शुचिव्रतः । नियतो
 यमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥ १९ ॥ जितशिशोदरो
 मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः । वैश्ववीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कम-
 ण्डलुम् ॥ २० ॥ अधीत्यध्यापनं कुर्यात्तथा यजनयाजने । दानं
 प्रतिग्रहं वापि षड्गुणां हृत्तिमाचरेत् ॥ २१ ॥ त्रीणि कर्माणि
 जानीत ब्राह्मणानान्तु जीविकाम् । याजनाध्यापने चोभे शुद्धा-
 क्षापि प्रतिग्रहः ॥ २२ ॥ अथ शेषाणि ज्ञान्यानि त्रीणि कर्माणि
 यानि तु । दानमध्ययनं यज्ञो धर्मयुक्तानि तानि तु ॥ २३ ॥
 तेष्वप्रमादं कुर्वीत त्रिषु कर्मसु धर्मवित् । दान्तो मैत्रः चमा-
 युक्तः सर्वभूतसमी मुनिः ॥ २४ ॥ सर्वमेतद्यथाशक्ति विप्रो निर्वृत्त-
 यन् शुचिः । एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः शंसितव्रतः ॥ २५ ॥

इति, अथर्ववेदार्थपरिभाष, अनुगीतापरिभाष, गुरुशिष्यव्यवहारे

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

ब्रह्मोवाच । एवमेतेन मार्गेण पूर्वोक्तेन यथाविधि । अधीत-
 वान् यथाशक्ति तथैव ब्रह्मर्षयैवान् ॥ १ ॥ स्वधर्मनिरतो विद्वान्

सर्वेन्द्रिययती मुनिः । गुरोः प्रियहिते युक्तः सत्यधर्मपरः शुचिः
 ॥ २ ॥ गुरुणा समनुशातो भुञ्जीतान्नमकुत्सयन् । हविष्यमैष्य-
 भुक् चापि स्थानासनविहारवान् ॥ ३ ॥ द्विकालमग्निं जुह्वानः
 शुचिर्भूत्वा समाहितः । धारयीत सदा दण्डं वैलुं पालाममेव
 वा ॥ ४ ॥ क्षीमं कार्पासिकञ्चापि श्याजिनमथापि वा । सर्वं
 कषायरक्तं वा वासो वापि द्विजस्य ह ॥ ५ ॥ मेखला च भवे-
 क्शीप्ली जटी नित्योदकस्तया । यज्ञोपवीती स्वाध्यायी अणुव्यो
 नियतव्रतः ॥ ६ ॥ पूताभिश्च तथैवाङ्घ्रिः सदा दैवततर्पणम् ।
 भावेन नियतः कुर्वन् ब्रह्मचारी प्रशस्यते ॥ ७ ॥ एवंयुक्तो जयेत्
 स्वर्गमूर्खेरेताः समाहितः । न संसरति जातीषु परमं स्थान-
 माश्रितः ॥ ८ ॥ संस्मृतः सर्वसंस्कारैस्तथैव ब्रह्मचर्यवान् ।
 ग्रामान्निष्क्रम्य चारण्ये मुनिः प्रव्रजितो वसेत् ॥ ९ ॥ चर्मवल्कल-
 संवासी सायं प्रातरुपसृजेत् । अरथ्यगीचरो नित्यं न ग्रामं
 प्रविशेत् पुनः ॥ १० ॥ अर्चयन्नतिथीन् काले दद्याच्चापि प्रति-
 थयम् । फलपत्रावरैर्मूलैः श्यामाकेन च वर्तयन् ॥ ११ ॥ प्रवृत्त-
 सुदकं वायुं सर्वं वानेयमाश्रयेत् । प्राश्नीयादानुपूर्वणं यथादौक्ष-
 मतन्द्रितः ॥ १२ ॥ स मूलफलभिच्चाभिरर्च्येदतिथिमागतम् ।
 यद्ब्रह्मं स्यात्ततो दद्याद्भिचां नित्यमतन्द्रितः ॥ १३ ॥ देवतातिथि-
 पूर्वञ्च सदा प्राश्नीत वाग्यतः । अस्पृष्टमनाथैव लब्धापीर्देवता-
 श्रयः ॥ १४ ॥ दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः केशान् शशशु च धारयन् ।
 जुह्वत्स्वाध्यायशीलश्च सत्यधर्मपरायणः ॥ १५ ॥ शुचिर्देहः सदा
 दक्षो वननित्यः समाहितः । एवंयुक्तो जयेत् स्वर्गं वानप्रस्थो
 जितेन्द्रियः ॥ १६ ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ वा पुनः ।
 य इच्छेन्नोक्षमास्यातुमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ॥ १७ ॥ अमयं सर्व-
 भूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् । सर्वभूतसखी मैत्रः सर्वेन्द्रिययतो
 मुनिः ॥ १८ ॥ अयावितमपहङ्गसुपपन्नं पटच्छ्रया । कृत्वा यद्भिः

चरेद्भैक्ष्यं विधूमे भुक्तवष्पने ॥ १९ ॥ वृत्ते शरावसम्पाते भैक्ष्यं
 लिप्येत भोक्षवित् । लाभेन च न हृष्येत नालाभे विमना भवेत्
 ॥ २० ॥ यात्रार्थी कालमाकाङ्क्षन् चरेद्भैक्ष्यं समाहितः । लाभं
 साधारणं नैच्छेद्भुञ्जीताभिपूजितः ॥ २१ ॥ अभिपूजितलाभाद्धि
 विजुगुप्सेत भिक्षुकः । भुक्तान्यन्तानि तिक्तानि कपायकटुकानि
 च ॥ २२ ॥ नास्वादयति भुञ्जानो रसांश्च मधुरांस्तथा । यात्रा-
 भावञ्च भुञ्जीत केवलं प्राणधारणम् ॥ २३ ॥ असंरोधेन भूतानां
 वृत्तिं लिप्येत भोक्षवित् । न चान्यमन्नं लिप्येत भिक्षुमानः कथ-
 च्छन ॥ २४ ॥ न सन्निकाशघेदमं विमुक्ते चारजाथरेत् । शून्या-
 गारमरण्यं वा वृक्षमूलं नदी तथा ॥ २५ ॥ प्रतिग्रयार्थं सेवेत
 पार्वती वा पुनर्गुहाम् । ग्रामैकरात्रिको ग्रीष्मे वर्षाखेकत्र वा
 वसेत् ॥ २६ ॥ अध्वा सूर्येन निर्दिष्ट कीटवच्च चरेन्नहीम् ।
 दयार्थं चैव भूताना समीक्ष्य पृथिवीञ्चरेत् ॥ २७ ॥ सङ्ख्यांश्च न
 कुर्वीत स्नेहवासञ्च वर्जयेत् । पूताभिरङ्घ्रित्यं वै कार्यं कुर्वीत
 भोक्षवित् ॥ २८ ॥ उपसृष्टेदुद्धृताभिरङ्घ्रिय परुषः सदा ।
 अहिंसा ब्रह्मचर्यञ्च सत्यमाज्जवमेव च ॥ २९ ॥ अक्रोधयानसूया
 च दमो नित्यमपैशुनम् । अष्टस्वेषु युक्तं स्याद्ब्रतेषु नियतेन्द्रियः
 ॥ ३० ॥ अपापमघठं वृत्तमजिह्वं नित्यमाचरेत् । जोषगेत सदा
 भोक्ष्यं ग्राममागतमसृष्टः ॥ ३१ ॥ यात्रामात्रञ्च भुञ्जीत केवलं
 प्राणयाविकम् । धर्मलक्ष्यमथाशीयान्न काममनुवर्त्तयेत् ॥ ३२ ॥
 ग्रामादाच्छादनादन्यन्न गृह्णीयात् कथञ्चन । यावदाहारयेत्तावत्
 प्रतिगृह्णीत नाधिकम् ॥ ३३ ॥ परेभ्यो न प्रतिग्राह्यं न च द्रियं
 कदाचन । दैन्यभावाच्च भूताना सविमल्य सदा बुध ॥ ३४ ॥
 नाददीत परस्वानि न गृह्णीयादयाचितः । न किञ्चिद्विषयं भुञ्जा
 स्पृष्टयेत्तस्य वैष्णुन ॥ ३५ ॥ गृह्णामस्तथान्नानि पत्रपुष्पफलानि
 च । असंवृतानि गृह्णीयात् प्रवृत्तानि च कार्यवान् ॥ ३६ ॥ न

शिल्पजीविकां जीवेद्विरण्यं नीत कामयेत् । न हेष्टा नोपहेष्टा च
 भवेत् निरुपस्कृतं ॥ ३७ ॥ अहापूतानि भुञ्जीत निमित्तानि च
 वर्जयेत् । सुधावृत्तिरसक्तय सर्वभूतैरसंविदम् ॥ ३८ ॥ आग्नी-
 र्युक्तानि सर्वाणि द्विसायुक्तानि नानि च । लोक संग्रहधर्माश्च
 नैव कुर्यान्नकारयेत् ॥ ३९ ॥ सर्वभावानतिक्रम्य लघुमात्र परि-
 प्रजेत् । सम सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ ४० ॥ परं
 नोद्विजयेत् कश्चिन्न च कस्यचिदुद्विजेत् । विश्वास्य सर्वभूताना-
 मग्रो मोक्षविदुच्यते ॥ ४१ ॥ अनागतञ्च न ध्यायेन्नातीतमनुचिन्त-
 येत् । वर्तमानमुपेक्षेत् कालाकाङ्क्षा समाहित ॥ ४२ ॥ न चक्षुषा
 न मनसा न वाचा दूषयेत् क्वचित् । न प्रत्यक्षं परोक्षं वा जिज्ञि-
 द्दुष्टं समाचरेत् ॥ ४३ ॥ इन्द्रियाण्युपसहृत्य कूर्मोऽङ्गानीव सर्वम् ।
 शीघ्रोन्द्रियमगो बुद्धिर्नरीह सर्वतत्त्ववित ॥ ४४ ॥ निर्दग्धो
 निर्नमस्कारो नि स्वाहाकार एव च । निर्नमो गिरहृद्द्वारो
 नियोगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥ गिराग्नीर्निर्गुण शान्तो निरा-
 सक्तो गिरायय । आत्मसङ्गी च तत्त्वज्ञो सुच्यते नात्र संग्रह
 ॥ ४६ ॥ अपाणिपादपृष्ठन्तदगिरस्कमनूदरम् । प्रक्षीणगुण-
 कर्माण केवल विमलं स्थिरम् ॥ ४७ ॥ अगन्धधरमस्पर्शमरूपा-
 यद्भवेव च । अनुगन्धमनाशक्तममासमपि चैव तत ॥ ४८ ॥ नि-
 चिन्तमव्यय दिव्यं गृहस्थमपि सर्वदा । सर्वभूतस्यमात्मानं ये
 पश्यन्ति न ते मृता ॥ ४९ ॥ न तत्र क्रमते बुद्धिर्नेन्द्रियाणि -न
 देवता । वेदा यज्ञाय लोकाय न तपो न व्रतानि च ॥ ५० ॥
 यत्र ज्ञानवता भ्रातृरलिङ्गग्रहणा मृता । तस्मादलिङ्गधर्माग्नी
 धर्मातत्त्वमुपाचरेत् ॥ ५१ ॥ गृहधर्माश्रितो विद्वान् विशान-
 चरितश्चरेत् । अमूली मूढरूपेण चरेदर्धमदूषयन् ॥ ५२ ॥
 यद्वैगमयमन्योरन् परे सततमेव हि । तथावृत्तयरेद्धर्मं मृता
 धर्ममकुत्सयन् ॥ ५३ ॥ य एवं वृत्तसम्पन्न स गुणि श्रेष्ठ उच्यते ।

इन्द्रियार्णोन्द्रियार्थाय महाभूतानि मद्ब्रह्म ॥ ५४ ॥ मनोबुद्धि-
रक्षुद्धारमव्यक्तं पुरुषं तथा । एतत् सर्वं प्रसख्याय यथावत्तत्त्व-
निश्चयात् ॥ ५५ ॥ ततः स्वर्गमवाप्नोति विमुक्तः सर्वबन्धनैः ।
एतावदन्तवेलाया परिगृह्णाय तत्त्ववित् ॥ ५६ ॥ ध्यायेद्देवान्त-
मास्थाय मुच्यतेऽथ निरायय । निर्मुक्तः सर्वशत्रुभ्यो वायुराका-
शगो यथा । शीणकीषी निरातङ्गस्तथेद् प्राप्नुयात् परम् ॥ ५७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
षट्षत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥ सन्नग्रासं तप इत्याहुर्ब्रह्म निश्चितवादिनः ।
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ज्ञानं ब्रह्म परं विदुः ॥ १ ॥ अतिदूरात्मकं
ब्रह्म वेदविद्याव्यपाथयम् । निर्हन्द्वा निर्गुणं नित्यमचिन्त्यगुण-
सुत्तमम् ॥ २ ॥ ज्ञानेन तपसा चैव धीरा पश्यन्ति तत् परम् ।
निष्कलमनस पूता व्युत्क्रान्तरजसोऽमला ॥ ३ ॥ तपसा क्षेम-
मध्यान गच्छन्ति परमेश्वरः । सन्नग्रासनिरतानित्य ये च ब्रह्म-
विदो जना ॥ ४ ॥ तपः प्रदीप इत्याहुराचारो धर्मसाधकः ।
ज्ञानं वै परमं विद्यात् सन्नग्रासं तप उत्तमम् ॥ ५ ॥ यस्तु वेदं
निरावाधं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयात् । सर्वभूतस्थमात्मानं ससर्वगति-
रिच्छते ॥ ६ ॥ यो विद्वान् सद्वासञ्च विवासञ्चैव पश्यति । तथै-
वैकलनानाले स दुःखात् मतिमुच्यते ॥ ७ ॥ यो न कामयति
किञ्चिन्न किञ्चिद्वमन्यते । इहलोकस्य एवैयं ब्रह्मभूताय कल्पी
॥ ८ ॥ विधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतप्रधानवित् । निर्ममो निरहं-
कारो मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९ ॥ निर्हन्द्वा निर्ममस्कारो नि-
रुद्धाकार एव च । निर्गुणं नित्यमद्वन्द्वं प्रथमेनैव गच्छति ॥ १० ॥
द्विला गुणमथ सर्वं कर्म जन्तु शुभाशुभम् । उभे सत्यान्तते विप्रा

अश्वमेधपर्व ।

मुच्यते नात्र संशय ॥ ११ ॥ अव्यक्तयोनिप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो
महान् । महाहृद्धारविटप इन्द्रियाङ्गुरकोटर ॥ १२ ॥ महा-
भूतविशालश्च विश्वेप्रयतिशास्त्रिन । सदापत्र सदापुष्प शुभा-
शुभफलोदय ॥ १३ ॥ आजीव्य सर्वभूताना ब्रह्मवृक्ष सनातन ।
एवं ह्रिष्ट्वा च भिष्ट्वा च तत्त्वज्ञानासिना बुध ॥ १४ ॥ ह्रिष्ट्वा
सद्गमयान् पाशान्मृत्युजन्मजरोदयान् । निर्ममो निरहङ्कारो
मुच्यते नात्र संशय ॥ १५ ॥ हाविमौ पक्षिणौ नित्यौ सखायौ
चाप्यचेतनौ । एताभ्यान्तु परो योऽन्यथेतनावान् स उच्यते ॥ १६ ॥
अचेतन सत्त्वसङ्घातविसुक्त सत्त्वात् पर चेतयतेऽन्तरात्मा । स-
चेतवित सर्वसङ्घातबुद्धिर्गुणातिगो मुच्यते सर्वपापै ॥ १७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि सुरुशिशुसंवादे

सप्तचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४७ ॥

ब्रह्मोवाच । केचिद्ब्रह्ममयं वृक्ष केचिद्ब्रह्मवनं महत् ।
केचित्तु ब्रह्म चाव्यक्त केचित् परमनामयम् ॥ १ ॥ मन्यन्ते सर्वे
मप्येतदव्यक्तप्रभवाव्ययम् । उच्छ्वासमात्रमपि चेत योऽन्तकाले
समोभवेत् ॥ २ ॥ आत्मानमुपसङ्गम्य सोऽमृतत्वाय कल्पते । निसेप-
मात्रमपि चेत संयम्यात्मानमात्मनि ॥ ३ ॥ गच्छत्यात्मप्रसादेन
विदुषा प्राप्तिमव्ययाम् । प्राणायामैरथ प्राणान् सयम्य स पुन
पुन ॥ ४ ॥ दशहादशभिर्वापि चतुर्विंशत् पर तत । एव पूर्वं
प्रसन्नात्मा लभते यद्यदिच्छति ॥ ५ ॥ अव्यक्तात् सूक्ष्मसुदृक्त-
मगतत्वाय कल्पते । सत्त्वात् परतर नान्यत प्रसन्तीह तदिह
॥ ६ ॥ अनुमानाद्विजागाम पुरुष सत्त्वसंशयम् । न शक्यमन्यथा
गन्तुं पुरुष द्विजसत्तमा ॥ ७ ॥ अमा धृतिरहिषा, च समता
सत्यमार्कण्ड । शानं श्यामीऽथ सन्तःशुभ सास्त्रिन वृत्तमिष्यति ॥ ८ ॥

एतेनैवानुमानेन मन्यन्ते वै मनीषिणः । सत्त्वञ्च पुरुषश्चैव तत्र,
 नास्ति विचारणा ॥ ८ ॥ आङ्गुरेके च विहासी धी ज्ञानपरि-
 निष्ठिता । क्षीत्रज्ञसत्त्वचोरैक्यमित्येतन्नोपपद्यते ॥ १० ॥ पृथग-
 भूतं ततः सत्त्वमिधेतद्विचारितम् । पृथगभाषय विज्ञेयं सहज-
 श्यापि तत्त्वतः ॥ ११ ॥ तथैकैकत्वानात्वमिष्यते विदुषा नयः ।
 मयःकीदृश्वरे चैकं पृथक्त्वमपि दृश्यते ॥ १२ ॥ मत्स्यो यद्यान्य-
 स्यादेषु सप्रयोगस्तथा तयोः । सम्यग्ज्ञेयविन्दूनां पर्यं कौक-
 नदस्य च ॥ १३ ॥

गुरुत्वात् । इत्युक्तवन्तस्तौ विप्रास्तदा लोकापितामहम् ।
 पुनः संशयमापन्ना परच्छूर्मुनिष्ठतमा ॥ १४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
 अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

। ऋषयः ऊचुः । को वा खिद्रिह धर्माणामनुष्ठेयतमो मतः ।
 व्याहृतामिव पश्यामि धर्मस्य विविधां गतिम् ॥ १ ॥ ऊहं दिहा-
 ददन्त्येके नैतदस्तीति चापरे । केचित्प्रशयितं सर्वं नि संशय-
 मथापरे ॥ २ ॥ अनित्यं नित्यमित्येके नास्त्वस्तीत्यपि चापरे ।
 एकरूपं द्विधेत्येके व्यामिश्रमिति चापरे ॥ ३ ॥ मन्यन्ते ब्राह्मणा
 एव ब्रह्मशास्त्रत्ववादिनः । एवमेकं पृथक् चान्ये ब्रह्मत्वमपि
 चापरे ॥ ४ ॥ दिग्कालाद्युभौ केचित् नैतदस्तीति चापरे । जटा-
 विनधराथान्ये सुखा केचिदसद्वृता ॥ ५ ॥ अज्ञानं केचिदि-
 च्छन्ति ज्ञानमप्यपरे जनाः । मन्यन्ते ब्राह्मणा देवा ब्रह्मशा-
 स्त्रत्वदर्शिनः ॥ ६ ॥ आहारं केचिदिच्छन्ति केचिज्ज्ञानमने रताः ।
 कर्म केचित् प्रशंसन्ति प्रयान्तिश्चापरे जनाः ॥ ७ ॥ दिग्कालाद्युभौ
 केचिन्मैत्रस्तीति चापरः । केचिन्मोहं प्रशंसन्ति केचिद्भोगिनः

पृथग्विधान् ॥ ८ ॥ धनानि केचिद्विच्छन्ति निर्धनत्वमथापरे ।
 उपास्यमाधनत्वेके नैतदस्तीति चापरे ॥ ९ ॥ अहिसानिरता-
 थान्ये केचिद्विंसापरायणा । पुण्येन यथासा चान्ये नैतदस्तीति
 चापरे ॥ १० ॥ सद्भावनिरताथान्ये केचित् सभयिते स्थिताः ।
 दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे जना ॥ ११ ॥ यज्ञमित्यपरे
 विप्रा प्रदानमिति चापरे । तपस्त्वन्ये प्रशंसन्ति स्वाध्यायमपरे
 जना ॥ १२ ॥ ज्ञानं सन्नप्राप्तमित्येके स्वभावं भूतचिन्तका ।
 सर्वमेके प्रशंसन्ति न सर्वमिति चापरे ॥ १३ ॥ एव व्युत्थापिते
 धर्मं बद्ध्वा विप्रबोधिते । निश्चय नाधिगच्छाम संमूढा सुर-
 सत्तम ॥ १४ ॥ इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येव व्युत्थितो जन । यो
 हि यस्मिन् रतो धर्मं स तं पूजयते सदा ॥ १५ ॥ तेन नोऽविहिता
 पश्चा मनस्य बद्धलीकृतम् । एतदास्यातमिच्छाम श्रेय किमिति
 सत्तम ॥ १६ ॥ अत परन्तु यद्गुण्यं तद्भवान् वक्तुमर्हति ।
 सत्त्वक्षेत्रज्ञयोश्चापि सम्यस्य केन हेतुना ॥ १७ ॥ एवमुक्तं स
 तैर्विप्रैर्भगवान् लोकभावन । तेभ्य शशस धर्मात्मा याथातथ्येन
 बुद्धिमान् ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे

एकोनपञ्चाशोऽध्याय ॥ ४९ ॥

अश्वमेधवाच । इत्त व संप्रवच्छामि यन्मा पृच्छथ सत्तमा ।
 गुरुणा शिष्यमासाद्य यदुक्तं तन्निबोधत ॥ १ ॥ समस्तमिदं तत्
 श्रुत्वा सम्यगेवावधार्यताम् । अहिंसा सर्वभूतानामेतत् कृत्यतम
 मतम् ॥ २ ॥ एतत्त पदमनुहिंस वरिष्ठं धर्मलक्षणम् । ज्ञानं
 मिश्रेय इत्याहुर्ब्रह्मा नियतदर्शिन ॥ ३ ॥ तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन
 पृथ्यते सर्वकिल्बिषैः । हिंसापरायणे केचित् ये न नाम्निक्त-

वृत्तयः ॥ ४ ॥ लोभमोहसमायुक्तास्ते वै निरयगामिणः । आशी-
 र्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये स्वतन्द्रिताः ॥ ५ ॥ तिस्रिहोके प्रमो-
 दन्ते जायमाना पुनः पुनः । कुर्वते ये तु कर्माणि अदधाना
 विपश्चितः ॥ ६ ॥ अनाशीर्योगसंयुक्तास्ते धीराः साधुदर्शिनः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि सत्त्वचैत्रयोर्यथा ॥ ७ ॥ संयोगी विप्र-
 योगश्च तन्निबोधत संतमा । विषयी विपश्चितश्च सम्बन्धोऽय-
 मिदोच्यते ॥ ८ ॥ विषयी पुरुषो नित्यं सत्त्वश्च विषय स्रुतः ।
 व्याख्यातं पूर्वकल्पेन मग्नकोडुस्वरं यथा ॥ ९ ॥ भुज्यमानं न
 जानीते नित्यं सत्त्वमचेतनम् । यस्त्वेवं तं विजानीते यो भुङ्क्ते
 यश्च भुज्यते ॥ १० ॥ नित्यं हृद्भवसमायुक्तः सत्त्वमाह्नमनीषिणः ।
 निर्द्वन्द्वो निष्कलो नित्यः चैत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ॥ ११ ॥ समः
 संज्ञानुगतैव स सर्वत्र व्यवस्थितः । उपभुङ्क्ते सदा सत्त्वमपः
 पुष्करपर्शवत् ॥ १२ ॥ सर्वैरपि गुणैर्विद्वान् व्यतिपत्तो न लिप्यते ।
 जलविन्दुर्यथा लोलः पद्मिनीपत्रसंस्थितः ॥ १३ ॥ एवमेवाप्य-
 संयुक्त पुरुषः स्थान्तसंशयः । द्रव्यमात्रमभूत् सत्त्वं पुरुषस्यति-
 निश्चयः ॥ १४ ॥ यथा द्रव्यश्च कर्त्ता च संयोगीऽप्यनयोस्तथा ।
 यथा प्रदीपमादाय कश्चित्तमसि गच्छति ॥ १५ ॥ तथा सत्त्व-
 प्रदीपेन गच्छन्ति परमैषिणः । थावद्द्रव्यगुणास्तावत् प्रदीपः
 सम्प्रकाशते ॥ १६ ॥ शीघ्रे द्रव्ये गुणे ज्योतिरन्तर्द्वानाय गच्छति ।
 व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं पुरुषोऽव्यक्त इत्यते ॥ १७ ॥ एतद्विप्रा विजा-
 नीत इन्त भूयो ब्रवीमि व । सहस्रेणापि दुर्भेदा न बुद्धिमधि-
 गच्छति ॥ १८ ॥ चतुर्थेनाप्यथांशेन बुद्धिमान् सुखमेधते । एवं
 धर्मस्य विशेयं संसाधनमुपायत ॥ १९ ॥ उपायज्ञो हि भेधावी
 सुखमत्यन्तमश्नुते । यथाध्यातमपायेयः प्रसन्नो मनुजः ह्यपि ॥
 २० ॥ क्लेशेन याति महता विनश्येदन्तरापि च । तथा कर्मसं-
 विशेयं फलं भवति वा न वा ॥ २१ ॥ पुरुषस्यात्मनि श्रेय शुभा-

शुभनिदर्शनम् । यथा च दीर्घमध्वानं पद्भ्यामेव प्रपद्यते ॥ २२ ॥
 अदृष्टपूर्वं सहसा तस्वदर्शनवर्जित । तमेव च यथाध्वानं रथे-
 नेहाशुगामिना ॥ २३ ॥ गच्छत्यश्वप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमता गति ।
 जडं पर्वतमारुह्य नान्ववेक्षित भूतलम् ॥ २४ ॥ रथेन रथिनं
 पश्यन् क्लिश्यमानमचेतनम् । यावद्रथपथस्तावद्रथेन स तु गच्छति
 ॥ २५ ॥ घीणे रथपथे विद्वान् रथमुत्सृज्य गच्छति । एवं
 गच्छति मेधावी तस्वयोगविधानवित् ॥ २६ ॥ परिश्रय गुण-
 श्रय नूत्तरादुत्तरोत्तरम् । यथार्णवं महाघोरमप्रव संपगाहते
 ॥ २७ ॥ बाहुभ्यामेव सम्गोहादधं बाळ्कृत्यसंशयम् । नावा चापि
 तथा प्राज्ञो विभावश्च सरित्रया ॥ २८ ॥ अथान्त सलिलं
 गच्छेत् शीघ्रं सन्तरते ह्रदम् । तीर्थीं गच्छेत् परं पारं नाव-
 मुत्सृज्य निर्मम ॥ २९ ॥ व्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथा रथपदा-
 तिनी । स्नेहात् सम्गोहमापन्नो नावि दामो यथा तथा ॥ ३० ॥
 ममत्वेनाभिभूत संस्तत्रैव परिवर्तते । नावं न शक्यमारुह्य स्थले
 विपरिवर्तितुम् ॥ ३१ ॥ तथैव रथमारुह्य नाप्यु चर्या विधी-
 यते । एवं कर्मकृतं चित्रं विषयस्य पृथक् पृथक् ॥ ३२ ॥ यथा
 कर्म कृतं लोके तथैतानुपपद्यते । यन्नैव गन्धि गो रस्यं न
 रूपस्यर्मप्रवृत् ॥ ३३ ॥ मन्यन्ते गुणयो बुद्ध्या ततप्रधान प्रव-
 क्षते । तत्र प्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्य गुणो महान् ॥ ३४ ॥ महत्
 प्रधानभूतस्य गुणोऽहङ्कार एव च । अहङ्कारात्तु सम्भूतो महा-
 भूतज्ञतो गुण ॥ ३५ ॥ पृथक्त्वेन हि भूताना विषया वै गुणाः
 स्मृता । वीजधर्मं तथा व्यक्तं प्रसवात्मकमेव च ॥ ३६ ॥ वीज-
 धर्मा महानात्मा प्रसवयेति न श्रुतम् । वीजधर्मस्त्वहङ्कार
 प्रसवश्च पुन पुन ॥ ३७ ॥ वीजप्रसवधर्माणि महाभूतानि पञ्च
 च । वीजधर्मिण इत्याहुः प्रसवश्च प्रकुर्वते ॥ ३८ ॥ विशेषा
 पञ्चभूतानां तेषां चित्तं विशेषणम् । तत्रैकगुणमाकारं द्विगुणो

वायुरुच्यते ॥ ३८ ॥ त्रिगुण ज्योतिरित्याङ्गरापथापि चतुर्गुणा ।
 पृथ्वी पञ्चगुणा ज्ञेया चरस्यावरसङ्कुला ॥ ४० ॥ सर्वभूतकरी
 देवी शुभाशुभनिदर्शनी । शब्द स्पर्शस्तथा रूप-रसो गन्धश्च
 पञ्चम ॥ ४१ ॥ एते पञ्चगुणा भूमेर्विज्ञेया दिजसत्तमा । पार्थि-
 वश्च सदा गन्धो गन्धश्च वङ्गधा स्मृत ॥ ४२ ॥ तस्य गन्धस्य
 वक्ष्यामि विस्तरेण वङ्गन् गुणान् । इष्टयानिष्टगन्धश्च मधुरोऽन्त
 कटुस्तथा ॥ ४३ ॥ निर्हारी संहत स्निग्धो रुचो विशद एव
 च । एव दशविधो ज्ञेय पार्थिवो गन्ध इत्युत ॥ ४४ ॥ शब्द
 स्पर्शस्तथा रूप द्रव्याणां गुणा स्मृता । रसज्ञानन्तु वक्ष्यामि
 रसस्तु वङ्गधा स्मृत ॥ ४५ ॥ मधुरोऽन्त कटुस्तिक्त कपायो
 लवणस्तथा । एव षड्विधविस्तारो रसो वारिमय स्मृत ॥ ४६ ॥
 शब्द स्पर्शस्तथा रूप त्रिगुण ज्योतिरुच्यते । ज्योतिषश्च गुणो
 रूपं रूपञ्च वङ्गधा स्मृतम् ॥ ४७ ॥ शुक्ल कृष्ण तथा रक्त नीलं
 पीतारुणन्तथा । ङ्खं दीर्घं कृम स्थूलं चतुरस्रन्तु वृत्तवत् ॥ ४८ ॥
 एव हादशविस्तारं तेजसो रूपमुच्यते । विश्वेयं ब्राह्मणैर्द्वै-
 र्धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः ॥ ४९ ॥ शब्दस्पर्शश्च विश्वेयो दिगुणो
 वायुरुच्यते । वायोऽपि गुण स्पर्श स्पर्शश्च वङ्गधा स्मृत ॥ ५० ॥
 रुच शीतस्तथैवीणा स्निग्धो विशद एव च । कठिनशिक्षण
 श्लक्ष्ण पिच्छलो दारुणो मृदु ॥ ५१ ॥ एव हादश विस्तारो
 वायव्यो गुण एव च । विधिवद्ब्राह्मणैः सिद्धैर्धर्मज्ञैस्तत्त्व-
 दर्शिभिः ॥ ५२ ॥ तत्रैकगुणमाकारं शब्द इत्येव च स्मृत । तस्य
 शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरेण वङ्गन् गुणान् ॥ ५३ ॥ षड्जर्षभ-
 सगान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा । अत परन्तु विश्वेयो निपादो
 धैवतस्तथा । इष्टयानिष्टशब्दश्च संहत प्रविभागवान् ॥ ५४ ॥
 एव दशविधो ज्ञेय शब्द आकाशस्यैव । आकाशमुत्तम भूत-
 महद्धारस्तत परः ॥ ५५ ॥ अहृदारत परा बुद्धिर्वैरागा

तथा परः । तस्मात्तु परमव्यक्तमव्यक्तात् पुसुपः परः ॥ ५५ ॥
 परापरज्ञो भूतानां विधिज्ञः सर्वकर्मणाम् । सर्वभूतात्मभूतात्मा
 गच्छत्यात्मानमव्ययम् ॥ ५६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादि
 महाशक्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

‘ ब्रह्मोवाच । ’ भूतानामथ पञ्चानां यथैषामीश्वरी मनः ।
 नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मन एव च ॥ १ ॥ अधिष्ठाता मनो
 नित्यं भूतानां महता तथा । बुद्धिरैश्वर्यमाचष्टे क्षेत्रज्ञश्च स
 उच्यते ॥ २ ॥ इन्द्रियाणि मनो युङ्क्ते सदृशानिव सारथि ।
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः क्षेत्रज्ञे युच्यते सदा ॥ ३ ॥ महदश्व-
 समायुक्तं बुद्धिसंयमनं रथम् । समारूढश्च स भूतात्मा समन्तात्
 परिधावति ॥ ४ ॥ इन्द्रियग्रामसंयुक्तो मन सारथिरेव च ।
 बुद्धिसंयमनो नित्यं महान् ब्रह्ममयो रथः ॥ ५ ॥ एवं यो वेत्ति
 विद्वान् वै सदा ब्रह्ममयं रथम् । स धीरः सर्वभूतेषु न मोह-
 मधिगच्छति ॥ ६ ॥ अव्यक्तादिविशेषान्तं सद्यस्यावरजद्रमम् ।
 सूर्यचन्द्रप्रभालोक ग्रहनक्षत्रमण्डितम् ॥ ७ ॥ नदीपर्वतजालैश्च
 सर्वतः परिभूषितम् । विविधाभिस्तथा चाङ्घ्रिः सततं समलङ्कृतम्
 ॥ ८ ॥ आजीवं सर्वभूतानां सर्वप्राणभृता गति । एतद्ब्रह्मपरं
 नित्यं तस्मिंश्चरति क्षेत्रवित् ॥ ९ ॥ लोकेऽग्निन् यानि सत्त्वानि
 क्रसानि स्थावराणि च । तान्येवाग्ने प्रलीयन्ते पथाद्भूतकृता
 गुणाः ॥ १० ॥ गुणेभ्यः पञ्चभूतानि एष भूतसमुच्छ्रयः । देवा
 मनुष्या गन्धर्वाः पिशाचासुरराक्षसाः ॥ ११ ॥ सर्वे स्वभावतः सृष्टा
 न क्रियाभ्यो न कारणात् । एते विश्वसृजो विप्रा जायन्तीह
 पुनः पुनः ॥ १२ ॥ तेभ्यः प्रसृतास्तेष्वेव महाभूतेषु पञ्चसु । प्रली-

यन्ते यथाकालमूर्धाय सागरे यथा ॥ १३ ॥ विश्वसृग्भ्यस्तु
 भूतेभ्यो महाभूतस्तु सर्वश । भूतेभ्यद्यापि पञ्चभ्यो गुक्तो गच्छेत्
 परा गतिम् ॥ १४ ॥ प्रजापतिरिदं सर्वं मनसैवावृजत् प्रभु ।
 तद्येव देवाशुपयस्तपसा प्रतिगोद्विरे ॥ १५ ॥ तपसद्यानुपूर्वण फल-
 भूलाग्निस्तथा । त्रैलोक्यं तपसा सिद्धा पश्यन्तीह समाहिताः
 ॥ १६ ॥ औषधान्यगशादीनि नामाविद्याश्च सर्वश । तपसैव
 प्रसिध्यन्ति तपोमूलं हि साधनम् ॥ १७ ॥ यदुरापं दुरान्नायं
 दुराधपं दुरन्वयम् । तत् सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरति-
 क्रमम् ॥ १८ ॥ सुरापो ब्रह्महा स्तेयी भ्रूणहा गुरुतल्पग ।
 तपसैव सुतप्तेन गुह्यते किल्लिपात्तत ॥ १९ ॥ मनुष्याः पितरो
 देवा पञ्चो रगपक्षिण । यानि चान्यानि भूतानि चराणि
 स्थावराणि च ॥ २० ॥ तप परायणा नित्यं सिध्यन्ति तपसा
 सदा । तथैव तपसा देवा महामाया दिवं गता ॥ २१ ॥ आग्नी-
 र्युक्तानि कर्माणि कुर्वते धे त्वतन्विता । अहं ह्यारसमायुक्तास्ते
 सकाशे प्रजापति ॥ २२ ॥ ध्यानयोगिन शुद्धेन निर्ममा निरह-
 ङ्गता । आप्नुवन्ति महात्मानो महान्तं लोकमुत्तमम् ॥ २३ ॥
 ध्यानयोगमुपागम्य प्रसन्नमतय सदा । सुखोपचयमव्यक्तं प्रवि-
 शन्त्यात्मवित्तमा ॥ २४ ॥ ध्यानयोगादुपागम्य निर्ममा निरह-
 ङ्गता । अव्यक्तं प्रविशन्तीह महता लोकमुत्तमम् ॥ २४ ॥ अव्य-
 क्तादेव सम्भूत स्वप्नसंज्ञा गत पुनः । तमोरजोभ्या निर्मुक्तः
 सत्त्वमास्थाय केवलम् ॥ २५ ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्य सर्वं सृजति
 निष्कलम् । क्षेत्रज्ञ इति तं विद्यायस्तं वेद स वेदवित् ॥ २७ ॥
 चित्तं चित्तादुपागम्य मुनिरासीत् संयत । यच्चित्तं तन्ननो वश्यं
 गुह्यमेतत् सनातनम् ॥ २८ ॥ अव्यक्तादिविषयान्तमविद्यालक्षणं
 चतम् । निबोधत तथाहीदं गुणैर्लक्षणमित्युत ॥ २९ ॥ इन्द्र-
 रस्तु भवेन्नृत्यस्त्रचरं ब्रह्म भाषतम् । ममेति च भवेन्नृत्युर्न

ममेति च शाश्वतम् ॥ ३० ॥ कर्म केचित् प्रशंसन्ति मन्दबुद्धिरना-
नराः । ये तु उवा मन्हात्मानो न प्रशंसन्ति कर्म ते ॥ ३१ ॥
जर्मणा जायते जन्तुर्मूर्तिगान् पीडयाम्नात् । पुरुषं शसते विद्या
तद्ग्राह्यममृताग्निनाम् ॥ ३२ ॥ तस्मात् कर्मसु निश्चेद्वा ये केचित्
पारदर्शिनः । विद्यामयोऽयं पुरुषो न तु कर्ममयः सृष्ट ॥ ३३ ॥
य एवममृतं नित्यमग्राह्यं शश्वदचरम् । वश्यात्मानमसंश्लिष्टं यो
वेद् न मृतो भवेत् ॥ ३४ ॥ अपूर्वमज्ञतं नित्यं य एनमपराजितम् ।
य एवं विन्देदात्मानमग्राह्यममृतायनम् । अग्राह्यो मृतो भवति
स एभिः कारणैर्ध्रुव ॥ ३५ ॥ आयोज्य सर्वसंस्कारान् संयम्या-
त्मानमात्मनि । स तद्ब्रह्म शुभं वेत्ति यस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ३६ ॥
प्रसादे चैव सत्त्वस्य प्रसादं समवाप्नुयात् । लक्षणं हि प्रसादस्य
यथा स्यात् स्वप्नदर्शनम् ॥ ३७ ॥ गतिरेषा तु मुक्तानां ये ज्ञान-
परिनिष्ठिता । प्रवृत्तयश्चेयाः सर्वा पश्यन्ति परिणामजा ॥ ३८ ॥
एषा गतिर्विरक्तानामेव धर्मः समातन । एषा ज्ञानवता प्राप्ति-
रैतदृत्तगनिन्दितम् ॥ ३९ ॥ समेन सर्वभूतेषु निष्पृहेण निरा-
श्रिया । शक्त्या गतिरियं गन्तुं सर्वत्र समदर्शिता ॥ ४० ॥ एतद्
सर्वमाख्यातं मया विप्रर्षिसत्तमा । एवमावारतं क्षिप्रं तत-
सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ४१ ॥

शुक्रवाच । इत्युक्तास्ते तु मुनयो गुरुणा ब्रह्मणा तथा ।
कृतपन्ती मन्हात्मानस्ततो लोकमवाप्नुवन् ॥ ४२ ॥ त्वमध्येतन्नहा-
भाग मयोक्तं ब्रह्मणो वच । सम्यगाचर शुद्धात्मस्ततः सिद्धि-
मवाप्स्यसि ॥ ४३ ॥

(वासुदेव उवाच । इत्युक्तं स तदा शिष्यो गुरुणा धर्मसत्त-
मम् । चकार सर्वं कौन्तेय ततो मोक्षमवाप्तवान् ॥ ४४ ॥ कृत-
कृत्यस्य स तदा शिष्यः कुरुकुलीदह । तत्पदं समनुमाप्नो यत्र
गत्वा न शोषति ॥ ४४ ॥

अर्जुन उवाच । को न्वसौ ब्राह्मणः कृष्ण कथं शिष्यो जना-
ईन । श्रोतव्यञ्चेन्नयैतद्वै तत्त्वमाचक्ष मे विभो ॥ ४६ ॥

वासुदेव उवाच । अहं गुरुर्महावाहो मनः शिष्यञ्च पि-
मे । त्वत्प्रीत्या गुह्यमेतच्च कथितं ते धनञ्जय ॥ ४७ ॥ मयि
चेदस्ति ते प्रीतिर्नित्यं कुरुकुलोद्वह । अध्यात्ममेतत् श्रुत्वा त्वं
सम्यगाचर सुव्रत ॥ ४८ ॥ ततस्त्वं सम्यगाचोर्षं धर्मोऽस्मिन्नरि-
कर्षण । सर्वपापविनिर्मुक्तो भोक्षं प्राप्स्यसि केवलम् ॥ ४९ ॥
पूर्वमप्येतदेवोक्तं युद्धकाल उपस्थिते । मया तव महावाहो
तस्माद्भव मनः कुरु ॥ ५० ॥ मया तु भरतश्रेष्ठ चिरदृष्टः पिता
प्रभुः । तमहं द्रष्टुमिच्छामि सम्मते तव फाल्गुन ॥ ५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तवचनं कृष्णं प्रत्युवाच धनञ्जयः ।
गच्छावो नगरात् कृष्णं गजसाहयमद्य वै ॥ ५२ ॥ समेत्य तद्
राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । समनुज्ञाप्य राजानं स्वां पुरीं
यातुमर्हसि ॥ ५३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽभ्यचीदयत् कृष्णो गुह्यतामिति
दारुकम् । गुह्यर्त्तादिव चाचष्ट युक्तमित्येव दारुकः ॥ १ ॥ तथैव
चानुयात्राणि चीदयामास पाण्डवः । सञ्जयध्वं प्रयास्यामो नगरं
गजसाहयम् ॥ २ ॥ इत्युक्ताः सै निकास्ते तु सञ्जीभृता विशा-
म्भते । आचक्षुः सञ्जमित्येव पार्यायामिततेजसे ॥ ३ ॥ ततस्त्वौ
रथमास्थाय प्रयातो कृष्णपाण्डवौ । विकुर्वाणौ कथाधित्राः
प्रीयमाणौ विशाम्भते ॥ ४ ॥ रथस्यन्तु महातेजा वासुदेवं धन-
ञ्जयः । पुनरेवात्रवीहाक्यमिदं भरतसत्तम ॥ ५ ॥ त्वत्प्रसादाः

श्रेय प्राप्ते राज्ञा ह्यधिकुलोद्भव । निहत्य शत्रवश्चापि प्राप्तं
 राज्यमक्रण्टकम् ॥ ६ ॥ नाथवन्तश्च भवता पाण्डवा मधुसूदन ।
 भवन्त प्रवमासाद्य तीर्था स्म कुरुसागरम् ॥ ७ ॥ विश्वकर्म्म-
 न्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसत्तम । तथा त्वामभिजानामि यथा
 चाह भवान्मत ॥ ८ ॥ त्वत्तेज सम्भवो नित्यं भूतात्मा मधुसूदन ।
 रति क्रीडामयी तुभ्य माया ते रोदसी विभो ॥ ९ ॥ त्वयि
 सर्वमिदं विश्व यदिदं स्थानुजङ्गमम् । त्वं हि सर्वं विकुरुषि भूत-
 ग्राम चतुर्विधम् ॥ १० ॥ पृथिवीञ्चान्तरीचञ्च द्यौश्चैव मधुसूदन ।
 हसित तेऽमला च्योतस्ता ऋतवशेन्द्रियाणि च ॥ ११ ॥ प्राणी
 वायु सततग क्रोधो मृत्यु सनातन । प्रसादे चापि पद्मा श्री-
 नित्य त्वयि महामते ॥ १२ ॥ रतिस्तुष्टिर्धृति चान्तिर्मति कान्ति-
 चराचरम् । त्वमेतेह युगान्तेषु निधन चीच्यसेऽनघ ॥ १३ ॥
 सुदीर्घेणापि कालेन न ते शक्या गुणा मया । आत्मा च पर-
 मात्मा च नमस्ते नलिनेक्षण ॥ १४ ॥ विदितो मे सुदुर्द्धर्ष नारदा-
 द्वेवलात्तया । कृशाद्वैपायनाश्चैव तथा कुरुपितामहात ॥ १५ ॥
 त्वयि सर्वं समासक्त त्वमेवैको जनेश्वर । यच्चानुग्रहसंयुक्तमेत-
 दुक्तं त्वयानघ ॥ १६ ॥ एतत् सर्वमहं सम्यगाचरिष्ये जनार्दन ।
 इदञ्चाद्भुतमत्यन्तं कृतमस्मात्प्रियेष्पया ॥ १७ ॥ यत् पापो निहत
 सङ्घो कौरव्यो धृतराष्ट्रज । त्वया दग्धं हि तत् सैन्यं मया
 विजितमाहवे ॥ १८ ॥ भवता तत् कृतं वर्म्मं घेनावाप्तो जयो
 मया । दुर्योधनस्य सग्रामे तव बुद्धिपराक्रमे ॥ १९ ॥ कर्णस्य
 च वधोपायो यथावत् सप्रदर्शित । सैन्यवस्य च पापस्य भूरि-
 श्रवस एव च ॥ २० ॥ अहञ्च प्रीयमाणेन त्वया देवकिनन्दन ।
 यदुक्तस्तत् करिष्यामि न हि मेऽत्र विचारणा ॥ २१ ॥ राजानञ्च
 समासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । चोदयिष्यामि धर्म्मञ्च गमनायं
 तवानघ ॥ २२ ॥ स्वचितं हि ममैतन्ने हारकागमन् प्रभो । अचि-

रादिव द्रष्टा स्वं मातुलं मे जनार्दन ॥ २३ ॥ बलदेवञ्च दुर्द्वेपं
 तथा न्यान् वृशिपुङ्गवान् । एवं सन्नाथमाष्णौ तौ प्राप्नौ वारण-
 साह्वयम् ॥ २४ ॥ तथा विविशतुयोभौ संप्रहृष्टनराकुलम् । तौ
 गत्वा घृतराष्ट्रस्य गृहं शक्रगृहोपमम् ॥ २५ ॥ दृष्ट्वाते महाराज
 घृतराष्ट्रं जनेश्वरम् । विदुरञ्च महाबुद्धिं राजानञ्च युधिष्ठिरम्
 ॥ २६ ॥ भीमसेनञ्च दुर्द्वेपं माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । घृतराष्ट्र-
 सुपाणीन युयुतसञ्चापराजितम् ॥ २७ ॥ गान्धारीञ्च महाप्राज्ञा
 पृथा कृष्णाञ्च भामिनोम् । सुभद्राद्याश्च ताः सर्वा भरताना स्त्रिय-
 स्तथा ॥ २८ ॥ दृष्ट्वाते स्त्रिय सर्वा गान्धारीपरिचारिका ।
 तत समेत्य राजानं घृतराष्ट्रमरिन्दमौ ॥ २९ ॥ निवेद्य नामधेयं
 स्त्रे तस्य पादावगृह्णताम् । गान्धार्याश्च पृथायाश्च धर्मराजस्य
 चैव हि ॥ ३० ॥ भीमस्य च महात्मानो तथा पादावगृह्णताम् ।
 क्षत्तारञ्चापि संगृह्य पृष्ठा कुशलमव्ययम् ॥ ३१ ॥ तैः सार्द्धं नृपतिं
 वृद्धं ततस्तौ पर्युपासताम् । ततो निशि महाराजो घृतराष्ट्र
 कुम्भद्वहान् ॥ ३२ ॥ जनार्दनञ्च मेधावी व्यसर्जयत वै गृहान् ।
 तेऽनुज्ञाता नृपतिना ययुः स्व स्वं निवेशनम् ॥ ३३ ॥ धनञ्जय-
 गृहानेव ययौ कृष्णस्तु वीर्यवान् । तत्रार्चितो यथान्यायं सर्व-
 कामैरुपस्थित ॥ ३४ ॥ कृष्णः सुध्वाप मेधावी धनञ्जयसहाय-
 वान् । प्रभातायान्तु शर्वथ्या कृत्वा पौर्वाङ्घ्रिकी क्रियाम् ॥ ३५ ॥
 धर्मराजस्य भवनं जग्मतु परमार्चितौ । यत्रास्ते स सद्दामात्यो
 धर्मराजो महाबल ॥ ३६ ॥ तौ प्रविश्य महात्मानो तद्गृहं
 परमार्चितम् । धर्मराजं दृष्ट्वा तु देवराजमिनाश्रितौ ॥ ३७ ॥
 समासाद्य तु राजानं वार्थीयकुरूपुङ्गवौ । निपेदतुरनुज्ञाती
 प्रीयमाणेन तेन तौ ॥ ३८ ॥ तत स राजा मेधावी विवक्षुं प्रेष्य
 तावुभौ । प्रोवाच वदता श्रेष्ठो वचनं राजसप्तम ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विवक्षुं हि युवा मन्ये वीरो यदुकुम्भ-

इक्षी । ब्रूतं कर्त्तामि सर्वं वा न चिरान्ना विचार्यताम् ॥ ४० ॥
 द्रव्युक्तं फाल्गुनस्तत्र धर्मराजानमब्रवीत् । विनीतवदुपागम्य
 वाक्यं वाक्यविभारद् ॥ ४१ ॥ अयं चिरोपिती राजन् वासुदेवः
 प्रतापवान् । भवन्तं समनुश्राप्य पितरं द्रष्टुमिच्छति ॥ ४२ ॥
 स गच्छेद्भ्यनुश्रोतो भवता वदि मन्यसे । आनर्त्तनगरीं वीर
 तदनुश्रातुमर्हसि ॥ ४३ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । पुण्डरीकाक्ष भद्रन्ते गच्छ त्वं मधुसूदन ।
 पुरीं द्वारवतीमद्य द्रष्टुं सुरसुत प्रभो ॥ ४४ ॥ रोचते मे महा-
 वाहो गमनं तव केशव । मातुलश्चिरदृष्टो मे त्वया देवी च
 देवकी ॥ ४५ ॥ समेत्य मातुलं गत्वा बलदेवञ्च मानद । पूजयेथा
 महाप्राञ्च महाक्येन यथार्हत ॥ ४६ ॥ अरेथाथापि मा नित्यं
 भीमञ्च बलिनास्वरम् । फाल्गुन सप्तदेवञ्च नकुलश्चैव मानद ॥ ४७ ॥
 आनर्त्तानवलोक्य त्व पितरञ्च महाभुज । वृशीश्च पुनरागच्छे-
 र्हयमेधे ममानघ ॥ ४८ ॥ स गच्छ रत्नान्यादाय विविधानि
 वस्तूनि च । यच्चाप्यन्यन्ननोन्नन्ते तदप्यादत्स्व सखत ॥ ४९ ॥
 द्रव्यञ्च वसुधा कृत्स्ना प्रसादात्तत्र केशव । अलानुपागता वीर
 निहताद्यापि शत्रव ॥ ५० ॥ एवं ह्रवति कौरव्ये धर्मराजे युधि-
 ष्ठिरे । वासुदेवो वर पुसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५१ ॥

वासुदेव उवाच । तत्रैव रत्नानि धनञ्च केवल धरा तु
 कृत्स्ना तु महाभुजाय वै । यदस्ति चान्यद्द्रविण गृहे मम त्वमेव
 तस्येश्वर नित्यमीश्वर ॥ ५२ ॥ तथेत्यथोक्तं प्रतिपूजितस्तदा
 गदाग्रजो धर्मसुतेन वीर्यवान् । पितृष्वसारं त्वन्दंशयाविधि
 सम्पूजितथाप्यगमत् प्रदक्षिणम् ॥ ५३ ॥ तथा स सम्यक् प्रति-
 नन्दितस्ततस्तथैव सर्वैर्विदुराट्टिभिस्ताया । विनिर्ययौ नागपुरा-
 त्गदाग्रजो रथेन दिव्येन चतुर्भुज खड्गम् ॥ ५४ ॥ रथे सभद्रा-
 गक्षिरोप्य भासिनीं शुधिष्ठिरस्यानुमते जनाईन । पितृष्वस-

थापि तथा महाभुजो विनिर्ययौ पौरजनाभिसंहतः ॥ ५५ ॥
 तमन्वयाहनरवर्यकेतनः ससात्यकिर्माद्रवतीसतावपि । अगाध-
 बुद्धिर्विदुरश्च माधवं स्वयञ्च भीमो गजराजविक्रमः ॥ ५६ ॥
 निवर्त्तयित्वा कुरुराष्ट्रवर्धनांस्ततः स सर्वान् विदुरश्च वीर्यवान् ।
 जनार्दनी दारुकमाह सत्वरः प्रचोदयाश्चानिति सत्वकिं तथा
 ॥ ५७ ॥ ततो ययौ भद्रगणप्रमर्दनः धिनिप्रवीरानुगतो जना-
 र्दैनः । यथा निहत्यारिगणान् भतक्रतुर्दिवं तथानर्त्तपुरीं प्रताप-
 वान् ॥ ५८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगौतापर्वणि कृशाप्रयाणे
 द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा प्रयान्तं वार्ष्णेयं दारकां भरत-
 र्धमाः । परिष्वज्य न्यवर्त्तन्त सानुयात्राः परन्तपाः ॥ १ ॥ पुनः
 पुनश्च वार्ष्णेयं पर्येष्वाजत फाल्गुनः । आचक्षुर्विषयाच्चैनं स ददर्श
 पुनः पुनः ॥ २ ॥ कृच्छ्रेणैव तु तां पार्थो गोविन्दे विनिवेशिताम् ।
 सञ्चहार ततो दृष्टिं कृष्णयाप्यपराजितः ॥ ३ ॥ तस्य प्रयाणे
 यान्यासन्निमित्तानि महात्मनः । वदन्त्यद्भुतकृपाणि तानि मे
 निगदतः शृणु ॥ ४ ॥ वायुर्वगेन महता रथस्य पुरतो दवौ ।
 कुर्वन्निःश्वरं मार्गं विरंजस्कमकण्टकम् ॥ ५ ॥ ववर्ष वासवश्चैव
 तीर्थं शुचि सुगन्धि च । दिव्यानि चैव पुण्याणि पुरतः शार्ङ्ग-
 धन्वनः ॥ ६ ॥ स प्रयातो महाबाहुः समेयु मरुधन्वसु । दद-
 र्थाय सुनियेष्ठसुतसुममितौजसम् ॥ ७ ॥ स तं समूच्य तेजस्वी
 सुनिं पृथुललोचनः । पूजितस्तेन च तदा पर्येषच्छ्रुदनामयम् ॥ ८ ॥
 स पृष्टः कुशलं तेन समूच्य मधुसूदनम् । एतद्धी आश्रम्येष्टः
 स्ततः पप्रच्छ माधवम् ॥ ९ ॥ कश्चित् शौरे त्वया गत्वा कुरु-

पाण्डवस्य तत् । कृतं सौभ्रात्रमचलं तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥ १० ॥
 अपि सम्याय तान् वीरानुपाहृत्तोऽसि केशव । सम्बन्धिन स्व-
 दयितान् सततं वृष्णिपुङ्गव ॥ ११ ॥ कश्चित् पाण्डुसुता पञ्च
 धृतराष्ट्रस्य चात्मजा । लोकेषु विहरिष्यन्ति त्वया सह परन्तर्प
 ॥ १२ ॥ स्वराष्ट्रेषु च राजानः कश्चित् प्राप्स्यन्ति वै सुखम् ।
 कौरवेषु प्रभान्तेषु त्वया नाथेन केशव ॥ १३ ॥ या मे सम्भावना
 तात त्वयि नित्यमवर्त्तत । अपि सा सफलता तात कृता ते भरतान्
 प्रति ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच । कृतो यत्नो मया पूर्वं सौभाग्ये कौरवान्
 प्रति । नाशक्यन्त यदा शान्ये ते स्थापयितुमञ्जसा ॥ १५ ॥
 ततस्ते निधन प्राप्ता सर्वे समुत्तवान्भवा । न दिष्टमत्यतिक्रान्तुं
 शयं बुद्ध्या बलेन वा ॥ १६ ॥ महर्षे विदितं भूय सर्वमेतत्तवा-
 नय । तेऽत्यक्रामन्मतिं मद्यं भीष्मस्य त्पिदुरस्य च ॥ १७ ॥ ततो
 यमक्षयं जग्मु समासाद्येतरैतरम् । पञ्चैव पाण्डवा शिष्टा हत-
 मित्रा हतात्मजा । धार्तराष्ट्राय निहता सर्वे समुत्तवान्भवा
 ॥ १८ ॥ द्रुपुक्तवचने कृष्णे भयं क्रोधसमन्वित । उतसु द्रुपुवा-
 चैव रोषादुत्फुल्ललोचन ॥ १९ ॥

उतसु उवाच । यस्मात् शक्तेन ते कृष्ण न द्याता कुरु-
 पुङ्गवा । सम्बन्धिन प्रियास्तस्माच्छृण्व्येऽहं त्वामसंशयम् ॥ २० ॥
 न च ते प्रसभं यस्मात् ते निश्चय निवारिता । तस्मान्नन्यपरी-
 तस्त्वा श्रप्स्यामि मधुसूदन ॥ २१ ॥ त्वया शक्तेन हि सता मिथ्या-
 चारेण माधव । ते परीता कुरुथेष्ठा नश्यन्त स्य क्षुभेक्षिता ॥ २२ ॥

वासुदेव उवाच । शृणु मे विस्तरेणेदं वद्व्ये भैरुनन्दन ।
 महाणानुनय चापि तपस्वी क्षसि भार्गव ॥ २३ ॥ श्रुत्वा च मे
 तदध्यात्म मुञ्चेथा शपमद्य वै । न च मा तपसाल्पेन शक्तो-
 ऽभिभञ्जितुं पुमान् ॥ २४ ॥ न च ते तपसो माशमिच्छामि तपता-

स्वर । तपस्ते समहृदीप्तं गुरवद्यापि तीपिताः ॥ २५ ॥ कौमारं
ब्रह्मचर्यन्ते जागामि द्विजसत्तम । दुःखान्कितस्य तपसस्तस्मान्-
नेच्छामि ते व्ययम् ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तहोपाख्याने
त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

उतह उवाच । ब्रूहि केशव तत्त्वेन त्वमध्यात्ममनिन्दितम् ।
श्रुत्वा त्रैयोभिधास्यामि शपथं वा ते जनार्दन ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच । तमो रजय सत्त्वञ्च विद्धि भावान्महा-
त्रयान् । तथा रुद्रान् वसून् वापि विद्धि मत्प्रभवान् द्विज ॥ २ ॥

मयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चाप्यहम् । स्थित इत्यभिजानीहि
मां ते भूदत्र संशयः ॥ ३ ॥ तथा दैत्यगणान् सर्वान् यक्षगन्धर्व-
राक्षसान् । नागानप्सरसश्चैव विद्धि मत्प्रभवान् द्विज ॥ ४ ॥

सदसश्चैव यत् प्राङ्गुरव्यक्तं व्यक्तमेव च । अक्षरश्च चरश्चैव सर्व-
गतोऽन्नात्मकम् ॥ ५ ॥ ये चाश्वमेषु वै धर्माश्चतुर्धा विदिता मुने ।

वैदिकानि च सर्वाणि विद्धि सर्वं नदात्मकम् ॥ ६ ॥ असञ्च सदस-
श्चैव तद्विद्मः सदसत्परम् । मत्तः परतरं नास्ति देवदेवात्

समातनात् ॥ ७ ॥ ओङ्कारप्रमुखान् वेदान् विद्धि मां त्वं भृगु-
दह । अपं सोमं चरुं होमं त्रिदशाय्यायनं मखे ॥ ८ ॥ होतार-

मपि हव्यञ्च विद्धि मां भृगुमन्दन । अध्वर्युः कल्पकथापि हविः
परमसंस्कृतम् ॥ ९ ॥ उहाता चापि मां स्तौति गीतघोषैर्महा-

ध्वरे । प्रायश्चित्तेषु मां ब्रह्मन् शान्तिमङ्गलवाचकाः । स्तुवन्ति
त्रिष्वकर्मण्यं सततं द्विजसत्तम ॥ १० ॥ मम विद्धि सतं धर्म-

मध्वजं द्विजसत्तम । मानसं दयितं विप्र सर्वभूतदयात्मकम् ॥ ११ ॥

तस्माहं वर्तमानैय नित्तैश्चैव मानवैः । वक्षीः संसरमाणी वै

योनीर्वर्त्तामि सत्तम । धर्मसंरक्षणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च
 ॥ १२ ॥ तैस्त्रैर्वैश्वेय सप्तैश्च त्रिषु लोकेषु भार्गव । अहं विश्व-
 रहं ब्रह्मा प्रक्रीड्य प्रभवाप्ययः ॥ १३ ॥ भूतशागस्य सर्वस्य अष्टा
 संहार एव च । अधर्मं वर्त्तमानानां सर्वेषामहमच्युतः ॥ १४ ॥
 धर्मस्य सेतुं वधामि चलिते चलिते युगे । तास्ता योनीः प्रवि-
 श्याहं प्रजानां हितकाम्यया ॥ १५ ॥ यदा त्वहं देवयोनीं वर्त्तामि
 भृगुनन्दन । तदाहं देववत् सर्वमाचरामि न संशयः ॥ १६ ॥
 यदा गन्धर्वयोनीं वा वर्त्तामि भृगुनन्दन । तदा गन्धर्ववत् सर्व-
 माचरामि न संशयः ॥ १७ ॥ नागयोनीं यदा चैव तदा वर्त्तामि
 नागवत् । यचराक्षसयोन्योस्तु यथावद्विचराम्यहम् ॥ १८ ॥
 मानुष्ये वर्त्तमाने तु कृपणं याचिता मया । न च ते जातसम्मोहा
 वचोऽगच्छन्त मोहिताः ॥ १९ ॥ मयञ्च महदुद्दिश्य त्राहिताः
 कुरवो मया । क्रुद्धेन भूत्वा च पुनर्यथावदनुदर्शिताः ॥ २० ॥
 तेषधर्मेषु संयुक्ताः परीताः कालधर्मिणा । धर्मिण निहता युगे
 गताः स्वर्गं न संशयः ॥ २१ ॥ लोकेषु पाण्डवासैव गता ह्यार्ति
 दिजोत्तम । एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तमोपाख्याने

चतुःपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५४ ॥

उत्तम उवाच । अभिजानामि जगतः कर्त्तारं त्वां जनार्दन ।
 नूनं भवत्प्रसादोऽयमिति मे नास्ति संशयः ॥ १ ॥ विसृज्य सुप्रसन्नं
 मे ब्रह्मावगतमच्युत । विनिवृत्तञ्च मे प्रापादिति विद्धि परन्तप
 ॥ २ ॥ यदि त्वनुग्रहं किञ्चित्त्वत्तोऽर्हामि जनार्दन । द्रष्टुमिच्छामि
 ते रूपमैश्वरं त्वं निदर्शय ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स तस्मै प्रीतात्मा उर्थयामास

तदपु । शाश्वतं वैष्णवं धीमान् दृष्ट्वा यदनञ्जय ॥ ४ ॥ स
 ददर्श महात्मानं विश्वरूपं महाभुजम् । सच्चसस्यप्रतिमं दीप्ति-
 मत्पावकोपमम् । सर्वमाश्रयमावृत्य तिष्ठन्तं सर्वतो मुखम् ॥ ५ ॥
 तद्दृष्ट्वा परमं रूपं विशोर्बैष्णवमद्भुतम् । विष्णयश्च ययौ विप्रस्तं
 दृष्ट्वा परमेश्वरम् ॥ ६ ॥

उतश्च उवाच । विश्वकर्मान्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसम्भव ।
 पद्भ्यां ते पृथिवी व्याप्ता शिरसा चावृतं नभः ॥ ७ ॥ द्यावा-
 पृथिव्योर्यन्मध्यं जठरेण तवावृतम् । भुजाभ्यामावृताथाशास्व-
 मिदं सर्वमच्युत ॥ ८ ॥ संहरस्व पुनर्देवं रूपमक्षय्यमुत्तमम् ।
 पुनस्त्वा सोनरूपेण द्रष्टुमिच्छामि शाश्वतम् ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तसुवाच प्रसन्नात्मा गोविन्दी जनमे-
 जय । वरं वृणीष्वेति तदा तसुतह्योऽब्रवीदिदम् ॥ १० ॥ पर्याप्त
 एष एवाथ वरस्त्वत्तो महायुते । यत्ते रूपमिदं कृष्ण पश्यामि
 पुन्योत्तम ॥ ११ ॥ तमब्रवीत् पुन कृष्णो मा त्वमत्र विचारव ।
 अवश्यमेतत् कर्तव्यममीषं दर्शनं मम ॥ १२ ॥

उतश्च उवाच । अवश्यकरणीयञ्च यद्येतन्न्यसे विभो ।
 तोयमिच्छामि यत्रेष्टं मस्येतद्धि दुर्लभम् ॥ १३ ॥ ततः संहृत्य
 तत्तेज प्रोवाचातङ्गनीश्वरः । एष्टव्ये सति चिन्त्योऽहमित्युक्त्वा
 द्वारका ययौ ॥ १४ ॥ ततः कदाचिद्भगवानुतङ्गस्तोयकाङ्क्षया ।
 तपित परिचक्राम मरौ सस्मार चाच्युतम ॥ १५ ॥ ततो दिग्वा-
 ससं धीमान् मातङ्ग मलयद्विजम् । अपश्यत मरौ तस्मिन् श्व-
 यथपरिवारितम् ॥ १६ ॥ भीषणं वहनिस्त्रिंशं श्राणकार्मुकधारि-
 णम् । तस्याथ स्रोतसोऽपश्यद्वारि भूरि द्विजोत्तम ॥ १७ ॥
 सारन्नेव च तं प्राह मातङ्ग प्रहसन्निव । एक्षुतश्च प्रतीच्छस्व मत्तो
 वारि भृगूहह ॥ १८ ॥ कृपा हि मे समञ्जती त्वा दृष्ट्वा त्वत्समा-
 श्रितम् । इत्युक्तस्तेन स सुनिस्ततोयं नाभ्यनन्दत ॥ १९ ॥ विधिप

च स तं धीमान् वाग्भिरुग्राभिरच्युतम् । पुनः पुनश्च मातङ्गः
 पिवस्त्रेति तमब्रवीत् ॥ २० ॥ न चापिवत् स सज्जीघः क्षुधिते-
 नान्तरात्मना । स तथा निश्चयात्तेन प्रत्याख्याती महात्मना ॥ २१ ॥
 प्रबुधिः सह महाराज तत्रैवान्तरधीयत । उतङ्गस्त्वं तथा दृष्ट्वा
 ततो व्रीडितमानसः ॥ २२ ॥ मेने प्रलब्धमात्मानं कृशेनामित्र-
 वातिना । अथ तेनैव मार्गेण शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २३ ॥ आज-
 गाम महाबुद्धिरुतङ्गश्चैनमब्रवीत् । न युक्तं तादृशं दातुं त्वया
 पुरुषसत्तम ॥ २४ ॥ सलिलं विप्रमुखेभ्यो मातङ्गस्त्रोतसा विभो ।
 द्रव्युक्तवचनं तन्तु महाबुद्धिर्जिनाद्देन ॥ २५ ॥ उतङ्गं श्लक्ष्णया
 वाचा सान्त्वयन्निदमब्रवीत् । यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं
 घृतेन वै ॥ २६ ॥ तादृशं खलु ते दत्तं तच्च त्वं नावबुध्यथा ।
 मया त्वदर्थमुक्त्वो वै वक्ष्यामि पुरन्दरः ॥ २७ ॥ उतङ्गायाश्चतं
 दिहि तीयरूपमिति प्रभुः । स मासुवाच द्वेन्द्रो न मत्तर्गोऽमत्तर्गतां
 प्रजेत् ॥ २८ ॥ अन्यमस्मै वरं देहीत्यसङ्कटभृशुनन्दन । अमृतं
 देयमित्येव मयैवोक्तः शचीपति ॥ २९ ॥ स मा प्रसाद्य द्वेन्द्रः
 पुनरेवेदमब्रवीत् । यदि देयमवश्यं वै मातङ्गोऽहं महामते ॥ ३० ॥
 भूत्वामृतं प्रदास्यामि भार्गवाय महात्मने । यद्येवं प्रतिगृह्णाति
 भार्गवोऽमृतमद्य वै ॥ ३१ ॥ प्रदातुमेत गच्छामि भार्गवायाश्चतं
 विभो । प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन दास्यामि न कथञ्चन ॥ ३२ ॥ स
 तथा समयं कृत्वा तेन रूपेण वासवः । उपस्थितस्त्वया चापि
 प्रत्याख्यातीऽमृतं ददत् ॥ ३३ ॥ चाख्खालरूपी भगवान् सुमहास्ते
 व्यतिक्रमः । यत्तु शक्यं मया कर्तुं भूय एव तवेष्टितम् ॥ ३४ ॥
 तोषेष्वां तव दुर्दृष्टीं करिष्ये सफलामहम् । येष्वहं स च ते
 ब्रह्मणु सलिलेष्वा भविष्यति ॥ ३५ ॥ तदा मरुो भविष्यन्ति जल-
 पूर्णाः पयोधराः । रसवच्च प्रदास्यन्ति तीयं ते भृशुनन्दन ।
 उतङ्गमेधा द्रव्युक्ताः स्यातिं यास्यन्ति चापि ते ॥ ३६ ॥ द्रव्युक्ताः

प्रीतिमान् विप्रः कृष्णेन स बभूव, ह । अद्याप्युतङ्गमेवात्र मरौ
वर्षन्ति भारत ॥ ३७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तङ्गोपाख्याने
पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

जनमेजय उवाच । उत्तङ्गः केन तपसा संयुक्तो वै महान्
मनाः । यः शपं दातुकामोऽभूत् विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । उत्तङ्गो महता युक्तस्सपथा जनमेजय ।
शुसभक्तः स तेजस्वी नान्यत् किञ्चिदपूजयत् ॥ २ ॥ सर्वपापपि-
पुत्राणामेव आसीन्ननोरथः । श्रौतङ्गीं शुसहस्रिं वै प्राप्नुयामेति
भारत ॥ ३ ॥ गीतमस्य तु शिष्याणां बहूनां जनमेजय । उत्तङ्गे-
ऽभ्यधिका प्रीतिः स्नेहयैवाभवत्तदा ॥ ४ ॥ स तस्य दमश्रीचाभ्यां
विक्रान्तेन च कर्मणा । सम्यक् चैवोपचारेण गीतमः प्रीतिमा-
नभूत् ॥ ५ ॥ अथ शिष्यसहस्राणि समनुज्ञातवानृषिः । उत्तङ्गं
परया प्रीत्या नाम्यनुज्ञातुमैच्छत् ॥ ६ ॥ तं क्रमेण जरा तात
प्रतिपेदे महामुनिम् । न चान्वबुध्यत तदा स सुनिर्गुर्वत्सलः
॥ ७ ॥ ततः कदाचिद्राजेन्द्र काष्ठान्यानयितुं ययौ । उत्तङ्गः
काष्ठभारञ्च महान्तं समुपानयत् ॥ ८ ॥ स तद्भाराभिभूतात्मा
काष्ठभारमरिन्दम । निष्पिपेप चितौ राजन् परित्रान्तो बुभु-
क्षितः ॥ ९ ॥ तस्य काष्ठे विलम्बाभूत् जटा रूप्यसमप्रभा । ततः
काष्ठैः सह तदा पपात धरणीतले ॥ १० ॥ ततः स भारनिष्पिष्टः
शुधाविष्टश्च भारत । दृष्ट्वा तां वयसोऽवस्थां स्मरीदात्तस्वरस्तदा
॥ ११ ॥ ततो शुरुसता तस्य पद्मपत्रनिभानना । जग्राहायूषि
सुश्रोणी करेण पृथुलोचना ॥ १२ ॥ पितुर्नियोगाद्धर्मज्ञा शिरसा-
मनता तदा । तस्या निपेततुर्दग्धी करौ तैरशुविन्दुभिः ॥ १३ ॥

न हि तानशुपातांस्तु शक्ता धारयितुं मही । गौतमस्त्वब्रवीत्
विप्रसुतङ्गं प्रीतमानसः ॥ १४ ॥ कस्मात्तात तवाद्येह शोकातुर-
मिदं मनः । स खैरं ब्रूहि विप्रर्षिं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५ ॥

उतह उवाच । भवद्गतेन मनसा भवतु प्रियचिकीर्षया ।
भवद्भक्तिगतेनेह भवद्भावानुगीम च ॥ १६ ॥ जरेयं नावबुद्धा मे
नाभिज्ञातं सुखञ्च मे । शतवर्षोपितं मां हि न त्वमभ्यनुजानिथाः
॥ १७ ॥ भवता त्वभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा मम । उपपन्ना
द्विजयेष्ठाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८ ॥

गौतम उवाच । त्वत्प्रीतियुक्तेन मया गुरुशुश्रूषया तव ।
व्यतिक्रामन्महाकालो नावबुद्धो द्विजर्षभ ॥ १९ ॥ किन्त्वद्य यदि
ते श्रद्धा गमनं प्रति भार्गव । अनुज्ञां प्रतिगच्छ त्वं स्वगृहान्
गच्छ माचिरम् ॥ २० ॥

उतह उवाच । शूर्वथं कं प्रयच्छामि ब्रूहि त्वं द्विजसत्तम ।
तमुपाहृत्य गच्छेयमनुज्ञातस्त्वया विभो ॥ २१ ॥

गौतम उवाच । दक्षिणा परितोषो वै शुरुणां सद्भिरुच्यते ।
तव द्याधरतो ब्रह्मंस्तुष्टोऽहं वै न संशयः ॥ २२ ॥ इत्यहं परि-
गुष्टं मां विजानीहि भृगूदह । युवा प्रोङ्गवर्षो हि यद्यद्य
भविता भवान् ॥ २२ ॥ ददानि पत्नीं कन्याञ्च स्वान्ते दुहितरं
द्विज । एतामृतेऽङ्गना नान्या तत्तेजोऽर्हति सेवितुम् ॥ २४ ॥
ततस्तां प्रतिगम्याह युवा भूत्वा यशस्विनीम् । शुरुणा चाभ्यनु-
ज्ञाते शुरुपत्नीमथाब्रवीत् ॥ २५ ॥ किं भवत्यै प्रयच्छामि शूर्वथं
विनियुङ्ग माम् । प्रियं हितञ्च काङ्क्षामि प्राणैरपि धनैरपि ॥ २६ ॥
येदुर्लभं हि लोकेऽस्मिन् तद्रमत्यद्भुतं महत् । तदानयेयं तपसा
न हि मेऽप्राप्ति संशयः ॥ २७ ॥

अहृत्योवाच । परितुष्टास्मि ते विप्र नित्यं भक्त्यानयानघ ।
पर्याप्तमेतद्भ्रान्ते गच्छ तात यथेषितम् ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । उत हस्तु महाराज पुनरेवात्रवीदधः
 आशापयस्व मां मातः कर्तव्यञ्च तव प्रियम् ॥ २९ ॥

अहल्योवाच । सौदासपत्नीविधृते द्विव्ये धे मणिकुण्डले
 ते समानय भद्रन्ते गुर्वर्थः सकृतो भवेत् ॥ ३० ॥ स तथेति प्रतिः
 श्रुत्य जगाम जनमेजय । गुरुपत्नीप्रियायं वै ते समानयितुं
 तदा ॥ ३१ ॥ स जगाम ततः षोडशतहो ब्राह्मणपर्यम् । सौदासं
 पुरुषाद् वै भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ ३२ ॥ गौतमस्त्वमब्रवीत्
 पत्नीसुतहो नाद्य दृश्यते । इति पृष्टा तमाचष्ट कुण्डलायं गतञ्च
 सा ॥ ३३ ॥ ततः प्रीयाच पत्नीं स न ते सम्यगिद् कृतम् । अस्तं
 स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं बधिष्यति ॥ ३४ ॥

अहल्योवाच । अजानत्या नियुक्तः स भगवन् ब्राह्मणो मया ।
 भवत्प्रसादान्न भयं किञ्चित्तस्य भविष्यति ॥ ३५ ॥ इत्युक्तः प्राञ्च
 तां पत्नीमेवमस्त्विति गौतमः । उत ह्येऽपि वने शून्ये राजानं तं
 ददर्श ह ॥ ३६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उतहोपाख्याने

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तं दृष्ट्वा तथाभूतं राजानं धीरः
 दर्शनम् । दीर्घश्लशुधरं नृणां शोणितेन समुक्षितम् ॥ १ ॥ चकार
 न व्यथां विप्रो राजा खेनमथाब्रवीत् । प्रत्युत्थाय महातेजा
 भयकर्त्ता यमोपमः ॥ २ ॥ दिष्ट्या त्वमसि कल्याण, पृष्ठे काले
 समान्तिकम् । भक्ष्यं नृगयमाणस्य सम्प्राप्तो हिजसत्तम ॥ ३ ॥

उत ह् उवाच । राजन् गुर्वर्थिनं विद्धि चरन्तं मामिहा
 गतम् । न च गुर्वर्थमुदाहृतं हिंस्यमाद्भमनीयिणः ॥ ४ ॥

राजोवाच । पष्ठे काले मामाह्वारो विधिती द्विजसत्तम ।
न शक्यस्त्वं समुत्सृष्टुं क्षुधितेन मयाद्य वै ॥ ५ ॥

उतङ्ग उवाच । एवमस्तु महाराज समय क्रियतान्तु मे ।
गुर्वर्थमभिनिर्वर्त्तय पुनरेष्यामि ते वषम् ॥ ६ ॥ संश्रुतस्य मया
योऽर्थो गुरवे राजसत्तम । त्वदधीन स राजेन्द्र तं त्वं भिक्षे
नरेश्वर ॥ ७ ॥ ददासि विप्रमुख्येभ्यस्त्वं हि रत्नानि नित्यदा ।
दाता च त्वं नरव्याघ्र पात्रभूत क्षिताविद्ध ॥ ८ ॥ पात्रं प्रति-
ग्रहे चापि विद्धि मा नृपसत्तम । उपाह्वय्य गुरोरर्थं त्वदायत्त-
मरिन्दम ॥ ९ ॥ समयेनेह राजेन्द्र पुनरेष्यामि ते वषम् । सत्यं
ते प्रतिजानामि नात्र मिथ्या कथञ्चन । अनृत नीक्तपूर्वं मे स्वैरे-
ष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १० ॥

शौदास उवाच । यदि मत्तस्तवायत्तो गुर्वर्थं ज्ञत एव स ।
यदि चास्मि प्रतिग्राह्य साम्प्रतं तददस्व मे ॥ ११ ॥

उतङ्ग उवाच । प्रतिग्राह्यो मतो मे त्वं सदैव पुरुषर्षभ ।
शोऽहं त्वामनुसंप्राप्तो भिक्षितु मणिकुण्डले ॥ १२ ॥

शौदास उवाच । पद्मग्रास्ते मम विप्रर्षे उचिते मणिकुण्डले ।
वरयाथं त्वमन्य वै तं ते दास्यामि सुव्रत ॥ १३ ॥

उतङ्ग उवाच । अलं ते व्यपदेशेन प्रमाणा यदि ते वषम ।
पयच्छ कुण्डले मद्य सत्यवाग्भव पार्थिव ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तस्त्वन्नवीक्षाणा तगुतङ्ग पुनर्वच ।
गच्छ महचनाद्वेषी ब्रूहि देहीति सत्तम ॥१५॥ शैवगुक्ता स्वया नून
महाक्येन शुचिब्रता । प्रदास्यति द्विजश्रेष्ठ कुण्डले ते न संशय ॥१६॥

उतङ्ग उवाच । हा पत्नी भवत शक्या मया द्रष्ट नरेश्वर ।
स्वयञ्चापि भवान् पत्नीं किमर्थं नोपसर्षति ॥ १७ ॥

शौदास उवाच । ता द्रक्ष्यति भवानद्य कस्मिंश्चिदननिर्भरे ।
पष्ठे काले न हि मयां सा शक्या द्रष्टुमद्य वै ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । उतङ्गस्तु तथोक्तं स जगाम भरतर्षभ ॥
 मद्यन्तीश्च दृष्ट्वा सोऽज्ञापयत् स्व प्रयोजनम् ॥ १८ ॥ सौदास-
 वचनं श्रुत्वा ततः सा पृथुलोचना । प्रत्युवाच महाबुद्धिमतङ्गं
 जनमेजय ॥ २० ॥ एवमेतन्महाब्रह्मन्नानृतं वदसेऽनघ । अभि-
 ज्ञानञ्च किञ्चित्च समानयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ इमे हि दिव्ये मणि-
 कुण्डले मे देवाश्च यक्षाश्च महर्षयश्च । तैस्तैरुपायैरपहर्तुकामा-
 ष्टिद्रेषु नित्यं परितर्कयन्ति ॥ २२ ॥ निश्चितमेतद्गुविपन्नगास्तु
 रत्न समासाद्य परानृपेभ्यु । यक्षास्तथोच्छिष्टवृत सुराद्य निद्रा-
 वशाद्वा परिधर्षयेयु ॥ २३ ॥ छिद्रेष्वेतेष्विमे नित्यं ह्रियते दिज-
 सत्तम । देवराक्षसनागानानप्रमत्तेन धार्यते ॥ २४ ॥ स्पन्दते हि
 दिवात्पन्नं रात्रौ च दिजसत्तम । नक्तं नक्षत्रताराणां प्रभा-
 माक्षिप्य वर्तते ॥ २५ ॥ एते ह्यामुच्य भगवन् क्षुत्पिपासाभय-
 क्लृप्त । विषोऽग्निभयदेभ्यश्च भयं जातु न विद्यते ॥ २६ ॥ ह्रस्वेन
 चैते आमुक्ते भवतो ह्रस्वके तदा । अनुसूतेषु चामुक्ते जायते
 तत् प्रमाणके ॥ २७ ॥ एवं विधे ममेते वै दुण्डले परमाक्षिते ।
 त्रिषु लोकेषु विद्याते ऋजोऽज्ञोऽनघ ॥ २८ ॥

ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ३ ॥ अवाप्य कुण्डले ते तु राजां पुन-
 ११ । किमेतद्ब्रह्मवचनं श्रोतुमिच्छामि पार्थिव ॥ ४ ॥

सौदास उवाच । प्रजानिसर्गादिमान् वै चक्रिया पूजयन्ति
 हि । विप्रेभ्यश्चापि बहवो दीपा प्रादुर्भवन्ति वै ॥ ५ ॥ सोऽहं
 द्विजेभ्य प्रणतो विप्राहोपमाप्तवान् । गतिमन्या न पश्यामि
 मद्दयन्तीमहायवान् ॥ ६ ॥ न चान्यामपि पश्यामि गति गति-
 मतावर । स्वर्गद्वारस्य गमने स्थाने चेह द्विजोत्तम ॥ ७ ॥ न
 हि राजा विशेषेण विरुद्धेन द्विजातिभि । शक्यं हि लोके
 स्यात्तु वै प्रेत्य वा सुखमेधितम् ॥ ८ ॥ तदिष्टे ते मया दत्ते एते
 स्त्रे मणिकुण्डले । य कृतस्त्रेऽद्य समय सफल तत कुरुष्व मे ॥ ९ ॥

उतञ्ज उवाच । राजंस्तथेह कर्त्तासि पुनरेष्यामि ते वधम ।
 प्रशञ्च कञ्चित् प्रष्टु त्वा निवृत्तोऽसि परन्तप ॥ १० ॥

सौदास उवाच । ब्रूहि विप्र यथाकाम प्रतिवक्तासि ते वच ।
 ह्येत्तासि समय तेऽद्य न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ११ ॥

उतञ्ज उवाच । प्राङ्गर्वाकुरुयत मित्र धर्मनैपुण्यदर्शिन ।
 मित्रेषु यद्य विप्रमस्तेन इत्येव त विदु ॥ १२ ॥ स भवान् मित्रता-
 मद्य सम्प्राप्तो मम पार्थिव । स मे बुद्धि मयच्छ त्व सम्मता पुरुष-
 र्पम ॥ १३ ॥ अवाप्तार्थोऽहमद्येह भवाद्य पुरुषादक । भवत-
 सकाशमागन्तुं क्षम मम न वेति वै ॥ १४ ॥

सौदास उवाच । क्षमञ्चेदिह वक्तव्य तव द्विजपरोत्तम । मत
 समीप द्विजश्रेष्ठ नागन्तव्य वथञ्चन ॥ १५ ॥ एव तव प्रपश्यामि श्रेयो
 भृगुकुलोद्बह । आगच्छतो हि ते विप्र भवेन्मृत्युर्न संशय ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त स तदा राजा क्षमं बुद्धिमता
 हि तम् । अनुश्राप्य स राजानमहल्या प्रति जग्मिवात् ॥ १७ ॥
 शचीवा कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्या प्रियङ्कर । जनेन महता
 प्रायार्थितमस्याथम प्रति ॥ १८ ॥ यथा तयोरक्षयञ्च मद्दयन्त्या

भिभापितम् । तथा ते कुण्डले बहो तदा कृष्णाजिनेऽनयत् ॥१८॥
 स वाञ्छित्यत्तुधाविष्टः फलभारसमन्वितम् । विलुं ददर्श विमर्षि-
 शारुरोह च तं ततः ॥ २० ॥ आखामास च तस्यैव कृष्णाजिन-
 मरिन्दम् । पातयामास विलानि तदा स हिजपुङ्गवः ॥ २१ ॥
 अथ पातयमानस्य विलापहृतचक्षुषः । न्यपतंस्तानि विलानि
 तस्मिन्नेवाजिने विभो ॥ २२ ॥ यस्मिंस्ते कुण्डले बद्धे तदा हिज-
 वरेण वै । विलपहारैस्तस्याथ व्यथीर्यैर्बन्धनं ततः ॥ २३ ॥ स
 कुण्डलं तदजिमं पपात सहसा तरौः । विशीर्षवन्धने तस्मिन्
 गते कृष्णाजिने महीम् ॥ २४ ॥ अपश्यद्भुजगः कथिते तत्र
 मणिकुण्डले । ऐरावतकुलोद्भूतः शीघ्रोभूत्वा तदा हि सः ॥२५॥
 विदग्धास्मिन् वल्मीकं विवेशाय सकुण्डलः । छियमाणे तु दृष्ट्वा
 स कुण्डले भुजगेन च ॥ २६ ॥ पपात वृक्षात् सोढेगो दुःखात्
 परमकीपनः । स दण्डकाष्ठमादाय वल्मीकमखनत्तदा ॥ २७ ॥
 अहानि त्रिंशद्द्वयमः पञ्च चान्यानि भारत । क्रोधामर्षाभिसन्तप्त-
 स्तदा ब्राह्मणसत्तमः ॥ २८ ॥ तस्य वेगमसहन्तमसहन्ती वसु-
 म्धरा । दण्डकाष्ठाभिनुम्नाञ्जी चचाल भ्रममाकुला ॥ २९ ॥ ततः
 खगत एवाय विमर्षं धरणीतलम् । नागलोकस्य पन्थानं कर्तुं
 कामस्य निश्चयात् ॥ ३० ॥ रथेन हरियुक्तेन तं दिग्भुजगमि-
 वान् । वज्रपाणिर्महातेजास्तं ददर्श हिजोत्तमम् ॥ ३१ ॥
 वैशम्पायन उवाच । स तु तं ब्राह्मणो भूत्वा तस्य दुःखिन
 दुःखितः । उतङ्गमब्रवीहाय्यं नैतच्छक्यं त्वयेति वै ॥ ३२ ॥
 इतो हि नागलोको वै योजनानि सहस्रशः । न दण्डकाष्ठ-
 षाध्यञ्च मन्ये कार्यमिदं तव ॥ ३३ ॥

उतङ्ग उवाच । नागलोके यदि ब्रह्मन्नामक्यं कुण्डले मया ।
 मातुं माणान् विमोक्ष्यामि पश्यतस्ते हिजोत्तम ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । यदा स नागकत्तस्य निश्चयं कर्तुं मन्यथा ।

अश्वपाणिस्तदा दण्डवत्स्वयेण युयोज ह ॥ ३५ ॥ ततो वज्र-
 प्रहारैस्त्रैर्दार्यमाणा वसुधरा । नागलोकस्य पन्थानमकरोन्न-
 मेजय ॥ ३६ ॥ स तेन मार्गेण तदा नागलोकं विवेश ह । ददर्श
 नागलोकञ्च योजनानि सप्तस्रय ॥ ३७ ॥ प्राकारनिचयैर्दिव्यै-
 र्भण्डिमुक्ताखलकैः । उपपन्न मद्याभागं यातकुशमयैस्तथा ।
 ॥ ३८ ॥ वापीस्कटिकसीपाना नदीश्च विमलोदका । ददर्श
 वृक्षान् बहून्नानादिजगणायुतान् ॥ ३९ ॥ तस्य लोकस्य च द्वारं
 स ददर्श भृगूहह । पञ्चयोजनविस्तारमायतं यतयोजनम् ॥ ४० ॥
 नागलोकमुत्तङ्गस्तु प्रेष्य दीनोऽभवत्तदा । निराशयाभवत्तत्र
 कुण्डलाक्षरणे पुन ॥ ४१ ॥ तत्र प्रोवाष तुरगस्त कृथा श्वेत-
 बालधि । ताम्रास्यनेत्र कौरव्यं पृज्वलन्निव तेजसा ॥ ४२ ॥
 धमस्त्रापानमेतन्मे ततश्च विप्रलप्स्यसे । ऐरावतसुतेनेह तवानीते
 हि कुण्डले ॥ ४३ ॥ मा जग्मुष्वा कृथा पुत्रत्वमद्यर्थं कथञ्चन ।
 लयैतद्दि समाचीर्यं गौतमस्याश्रमे तदा ॥ ४४ ॥

उवाच । कथं भवन्तं जानीयामुपाध्यायाश्रमं प्रति ।
 यन्मयाचीर्यपूर्वं हि श्रोतुमिच्छामि तद्व्रक्षम् ॥ ४५ ॥

अश्व उवाच । गुरोर्गुरुं मा जानीहि ज्वलन्तं जातवेदसम् ।
 स्रया ह्यहं सदा विप्रं गुरोरर्थेऽभिपूजितं ॥ ४६ ॥ विधिवत् सततं
 विप्रं शुचिना भृगुनन्दन । तस्मात् श्रेयो विधास्यामि तवैव कुरु
 मा चिरम् ॥ ४७ ॥ इत्युक्तस्तु तथाकार्पीदुतश्चरित्रभानुना ।
 इतार्चिं प्रीतिमाश्रापि प्रजज्ज्वाल दिक्षुचया ॥ ४८ ॥ ततोऽस्य
 रोमकूपेभ्यो धर्मतस्तत्र भारत । घनं प्रादुरभूद्भूमो नागलोक-
 मयावह ॥ ४९ ॥ तेन धूमेन महता वर्द्धमानेन भारत । नाग-
 लोके महाराज न प्राश्रायत किञ्चन ॥ ५० ॥ हाहाङ्गतमभूत्
 सर्वमैरावतनिवेशनम् । वासुविप्रमुखानाञ्च नागानां जनमेजय
 ॥ ५१ ॥ न प्राकाशन्त विश्मानि धूमरुद्धानि भारत । नीहार-

संवृतानीव वनानि गिरयस्तथा ॥ ५२ ॥ ते धूमरक्तनयना वज्रि-
 रोजोभितापिताः । आजग्मुर्निश्चयं प्रातुं भार्गवस्य महात्मनः
 ॥ ५३ ॥ श्रुत्वा तु निश्चयं तस्य महर्षेरतितेजसः । संभ्रान्तनयनाः
 सर्वे पूजाञ्चक्रुर्यथाविधि ॥ ५४ ॥ सर्वे प्राञ्जलयो नागा वृद्धबाल-
 पुरोगमाः । गिरीभिः प्रणिपत्योचुः प्रसीद भगवन्निति ॥ ५५ ॥
 प्रसाद्य द्वाक्ष्येण ते तु पादमघं निवेद्य च । प्रायच्छन् कुण्डले
 दिव्ये पन्नगाः परमाश्रिते ॥ ५६ ॥ ततः सं पूजितो नामीस्तदो-
 तङ्गः प्रतापवान् । अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा जगाम गुरुसद्व्रतत् ॥ ५७ ॥
 स गत्वा लरिती राजन् गौतमस्य निवेशनम् । प्रायच्छत् कुण्डले
 दिव्ये गुरुपदरास्तदानघ ॥ ५८ ॥ वासुकिप्रमुखानाञ्च नागानां
 जनमेजय । सर्वे श्रमं स गुरवे यथावद्विजसत्तमः ॥ ५९ ॥ एवं
 महात्मना तीन त्रीन् लोकान् जनमेजय । परिक्रम्याहृते दिव्ये
 ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ६० ॥ एवं प्रभावं स सुनिरुतङ्गो भरतर्षभ ।
 परेण तपसा युक्तो यस्मात्वं परिपृच्छसि ॥ ६१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तङ्गोपाख्याने
 अष्टपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

जनमेजय उवाच । उत्तङ्गस्य वरं दत्त्वा गोविन्दी द्विज-
 सत्तम । अत जह्वं महाबाहुः किल्लकार महायथाः ॥ १ ॥
 वैशम्पायन उवाच । दत्त्वा वरसुतङ्गाय प्रायात् सात्यकिना
 सह । दारकामेव गोविन्दः श्रीघ्रवेर्गर्महाह्वयैः ॥ २ ॥ सरांसि
 सरितयैव वनानि च गिरीस्तथा । अतिक्रम्याससादाय रम्यां
 दारवतीं पुरीम् ॥ ३ ॥ वर्त्तमाने महाराजः महे रैवतकस्य च ।
 उभायात् पुण्डरीकाक्षो युयुधानानुगस्तदा ॥ ४ ॥ अलंकृतस्तु
 स गिरिर्नानास्त्रपैर्विचित्रितैः । वभौ रत्नमयैः कोपैः च
 पुरुपर्षभ ॥ ५ ॥ काञ्चनस्रग्भिरग्राभिः सुमनीभिस्तथैव ॥ ६ ॥

मताः ॥ १७ ॥ दिमानि पञ्च तद्युद्धमभूत् परमदारुणम् । ततो
 श्रेणः परित्रान्तो घृष्टयुस्त्रवशङ्गत ॥ १८ ॥ ततः सेनापतिरभूत्
 कर्षी दीर्योधने बले । अशौहिणीभिः शिष्टाभिर्हत पञ्चभि-
 राहवे ॥ १९ ॥ तिस्रस्तु पाण्डुपुत्राणां श्वो वीभक्षुपालिता ।
 हतमवीरभूयिष्ठा बभूवुः समरस्थिताः ॥ २० ॥ ततः पाथ्यसमा-
 साद्य पतद् इव पावकम् । पञ्चत्वमगमत् सीतिर्हितीधेऽहनि-
 दारुणः ॥ २१ ॥ हते कर्षे तु कौरव्याः निरुत्साहा हतौजसः ।
 अशौहिणीभिस्त्रिभिर्मर्द्रेषं पर्यवारयन् ॥ २२ ॥ हतवाहन-
 भूयिष्ठा पाण्डवापि युधिष्ठिरम् । अशौहिण्या निरुत्साहाः
 शिष्टया पर्यवारयन् ॥ २३ ॥ अद्रधीन्द्रराजानं कुरुराजो युधि-
 स्थिरः । तस्मिंस्तथाईदिवसे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ २४ ॥ हते
 शक्ये च शकुनिं सहदेवो महामना । आहर्त्तारं कलिस्तस्य
 लघानामितविक्रमः ॥ २५ ॥ निहतैः शकुनौ राजा धार्तराष्ट्र-
 सुदुर्मना । अपाक्रामत्गदापाणिर्हतभूयिष्ठसैनिकः ॥ २६ ॥
 तमन्वधावत् संक्रुद्धो भीमसेनः प्रतापवान् । हृद्द्वैपायने चापि
 सलिलस्थं ददर्श तम् ॥ २७ ॥ हतशिष्टेन सैन्येन समन्तात् परि-
 वार्यं तम् । अधोपविविशुद्धं हृद्दस्थं पञ्च पाण्डवा ॥ २८ ॥
 विगाह्य सलिलं त्राशु वाग्वाणैर्भृशविद्यतः । उत्थाय स गदा-
 पाणिर्युष्माय समुपस्थितः ॥ २९ ॥ ततः स निहतो राजा धार्तरा-
 ष्ट्रो महारणे । भीमसेनेन विक्रम्य पश्यता पृथिवीक्षिताम्
 ॥ ३० ॥ ततस्तत् पाण्डवं सैन्यं प्रसृतं शिविरे निधिः । निहतं
 श्रेणपुत्रेण पितुर्वधमगृह्यता ॥ ३१ ॥ हतपुत्रा हतवला हत-
 मित्रा मया सह । युयुधानसहायेन पञ्च शिष्टास्तु पाण्डवा ॥ ३२ ॥
 सहैव रूपभोजाभ्यां द्रोणिर्युद्धाद्गृह्यतः । युयुत्सुयापि कौरव्यो
 मुक्ता पाण्डवसंश्रयात् ॥ ३३ ॥ निहतैः कौरवेन्द्रे तु सामुवन्धे
 मयोधने । विदुर सप्तयथैव धर्मराजमुपस्थितो ॥ ३४ ॥ ए

तद्भवद्युद्धमहान्यष्टादश प्रभो । यत्र ते पृथिवीपाला निहताः
स्वर्गमावसन् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृण्वन्तान्तु महाराज कथा तां लोम-
हर्षणाम् । दुःखशोकपरिक्षेपा हृषीनामभवंस्तदा ॥ ३६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि वासुदेववाक्ये
षष्ठितमोऽध्याय ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । कथयन्नेव तु तदा वासुदेव प्रतापवान् ।
महाभारतमुद्धं तत् कथान्ते पितुरग्रत ॥ १ ॥ अभिमन्योर्वधं
वीर- सोऽत्यक्राममहामति । अप्रिय वसुदेवस्य मा भूदिति
महामति ॥ २ ॥ मा दौहित्रवध श्रुत्वा वसुदेवो महात्ययम् ।
दुःखशोकाभिसन्तप्तो भवेदिति महामति ॥ ३ ॥ सुभद्रा तु तसुव-
क्रान्तमात्मजस्य वध रणे । आचक्षु कृष्ण सौमद्रवधमित्यपतद्-
भुवि ॥ ४ ॥ तामपश्यन्निपतिता वसुदेव चित्तौ तदा । हृद्द्वै-
व च पपातोर्व्या सोऽपि दु खिन मूर्च्छित ॥ ५ ॥ तत स दौहित्र-
वधदु खशोकसमाहत । वसुदेवो महाराज कृष्ण वाक्यमया-
ब्रवीत् ॥ ६ ॥ ननु त्व पुण्डरीकाक्ष सत्यवाग्भुवि विश्रुत ।
यदौहित्रवध मेऽद्य न ख्यापयसि शत्रुहन् ॥ ७ ॥ त्वङ्गाग्निनेय-
निधन तत्त्वेनाचक्षु मे प्रभो । सदृशाक्षस्तव कथं शत्रुभिर्निहतो
रणे ॥ ८ ॥ दुर्मर वत वार्ष्णेय कालेऽप्राप्ते नृभि सह । यत्र मे
हृदय दु खात शतधा न विदीर्यते ॥ ९ ॥ किमग्रवीत्ता संग्रामे
सुभद्रा मातरं प्रति । माह्वपि पुण्डरीकाक्ष क्षपलाक्ष प्रियो
मम ॥ १० ॥ आहव पृष्ठत कृष्ण कश्चिन्न निहत परे । कश्चि
शुख न गोविन्द रेनार्जा विहत हतम् ॥ ११ ॥ स हि कृष्ण
महातेजा आघ्नव समाग्रत । बलभूवेन विनयमात्मनोऽक-

श्वत् प्रभुः ॥ १२ ॥ कच्चिन्न निकृती बालो द्रोणकर्षकृपादिभिः ।
 धरण्यां निहतः श्वेते तन्ममाचक्षु केशव ॥ १३ ॥ स हि द्रोणश्च
 भीमश्च कर्षश्च बर्हिनां वरम् । स र्षते स रणे नित्यं दुहितुः
 उरको मम ॥ १४ ॥ एवंविधं बद्ध तदा विलपन्तं सुदुःखितम् ।
 पितरं दुःखिततरो गोविन्दो वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ न तेन
 विकृतं बलं कृतं संग्राममूर्धनि । न पृष्ठतः कृतथापि संग्राम-
 स्तेन दुस्तरः ॥ १६ ॥ निहत्य पृथिवीपालान् स ह्यश्वमेधसङ्घमः ।
 खेदितो द्रोणकर्षाभ्यां दैःशासनिवशगतः ॥ १७ ॥ एको ह्येकेन
 सततं युध्यमानो यदि प्रभो । न स शक्येत संग्रामे निहन्तुमपि
 वज्रिणा ॥ १८ ॥ समाह्वते च संग्रामात् पार्थ्यं संशप्तकैस्तदा ।
 पर्येवार्यत संक्रुद्धैः स द्रोणादिभिराह्वे ॥ १९ ॥ ततः शत्रुबधं
 कृत्वा समहान्तं रणे पितः । दौहित्रस्तव वार्ष्णेय दैःशासनि-
 वशगतः ॥ २० ॥ नूनश्च स गतः स्वर्गं जहि शोकं महामते । न
 हि व्यसनमासाद्य सीदन्ति कृतबुद्धयः ॥ २१ ॥ द्रोणकर्षप्रभृतयो
 येन प्रतिसमासिताः । बले महेन्द्रप्रतिमाः स कथं नाप्नुयाद्विवम्
 २२ ॥ स शोकं जहि दुर्विषं मा च मन्युवशंगमः । शस्त्रपूतां
 ह्ये स गतिं गतः परपुरं प्लयः ॥ २३ ॥ तस्मिंस्तु निहते वीरे
 उभद्रेयं स्वसा मम । दुःखार्ताथो पृथां प्राप्य कुररीव ननाद्
 ॥ २४ ॥ द्रौपदीं च समासाद्य पर्येपृच्छत दुःखिता । आर्य्यं
 कं दारकाः सर्वे द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ॥ २५ ॥ तस्यास्तु वचनं
 श्रुत्वा सर्वास्ताः कुरुयोपितः । भुजाभ्यां परिगृह्णैनां पुरुशुः
 परमार्त्तवत् ॥ २६ ॥ उत्तराज्ञायवीर्यद्रे भर्ता स क्व नु ते गतः ।
 क्षिप्रमागमनं मध्वं तस्य त्वं वेदस्व ह ॥ २७ ॥ ननु नाम
 श्वैराट्टिः श्रुत्वा मम गिरं सदा । भवनान्निघ्नतत्याशु कक्षा-
 श्वाभ्येति ते पतिः ॥ २८ ॥ अभिमन्योः कृमलिनो मातुलास्ते
 सकारयाः । कृमलज्ञाश्रुवन् सर्वे त्वां युयुत्सुमिहागतम् ॥ २९ ॥

तद्भवद्युद्धमहान्यष्टादश प्रभो । यत्र ते पृथिवीपाला निहताः
स्वर्गमावसन् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृण्वन्तान्तु महाराज कथां तां खीम-
हर्षिणाम् । दुःखशोकपरिक्लेशा हृषीनामभवन्स्तदा ॥ ३६ ॥

इति भद्रमेधपर्वणि अनुगौतापर्वणि वासुदेववाक्ये
पष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । कथयन्नेव तु तदा वासुदेव प्रतापवान् ।
महाभारतयुद्धं तत् कथान्ते पितुरग्रतः ॥ १ ॥ अभिमन्योर्बधं
वीर-सोऽत्यक्राममहामति । अप्रियं वसुदेवस्य मा भूदिति
महामति ॥ २ ॥ मा दौहित्रबधं श्रुत्वा वसुदेवो महात्ययम् ।
दुःखशोकामिसन्तप्तो भवेदिति महामतिः ॥ ३ ॥ सुभद्रा तु तमुत्-
क्रान्तमात्मजस्य बधं रणे । आचक्षु कृष्ण सौभद्रबधमित्यपतद्-
भुवि ॥ ४ ॥ तामपश्यन्निपतितां वसुदेवः क्षितौ तदा । दृष्ट्वैव
च पपातोर्व्यां सोऽपि दुःखिन मूर्च्छितः ॥ ५ ॥ ततः स दौहित्र-
बधदुःखशोकसमाहतः । वसुदेवो महाराज कृष्णं वाक्यमथा-
ब्रवीन् ॥ ६ ॥ गतुं तं पुण्डरीकाक्ष सत्यवाग्भुवि विश्रुतः ।
यदौहित्रबध मेऽद्य न ख्यापयसि यत्सुहृन् ॥ ७ ॥ लङ्घामिनेय-
निधनं तस्वेमाचक्षु मे प्रभो । सहशासुस्तव धर्यं यत्सुभिर्निहतो
रणे ॥ ८ ॥ दुर्मरं वत वर्षीय कालोऽप्राप्ते नृभिः सह । यत्र मे
हृदय दुःखात् यतथा न विदीर्यते ॥ ९ ॥ किमब्रवीत्तां संग्रामे
सुभद्रां मातरं प्रति । माहापि पुण्डरीकाक्ष षपलाक्षः प्रियो
मम ॥ १० ॥ आह्वयं पृष्ठत कृत्वा कश्चिन्न निहतः परैः । कश्चि-
न्मुखं न गोविन्द रेनार्जा विहृतं कृतम् ॥ ११ ॥ स हि कृष्ण
महातेजाः आपन्नैव ममाग्रतः । बलभूयेन विनयमात्मनोऽक-

शयत् प्रभुः ॥ १२ ॥ कच्चिन्न निकृती बालो द्रोणकर्षार्कपादिभिः ।
 धरण्यां निहतः येते तन्ममाचक्षु केशव ॥ १३ ॥ स हि द्रोणश्च
 भीमश्च कर्षश्च बर्हिनां वरम् । स्रष्टे म्म रणे नित्यं दुहितुः
 पुत्रको मम ॥ १४ ॥ एवंविधं बहू तदा विलपन्तं सुदुःखितम् ।
 पितरं दुःखिततरो गोविन्दी वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ न तेन
 विकृतं बलं कृतं संग्रामसूदनि । न पृष्ठतः कृतयापि संग्राम-
 स्तेन दुस्तरः ॥ १६ ॥ निहत्य पृथिवीपालान् सञ्जयतसङ्गमः ।
 खेदितो द्रोणकर्षाभ्यां दौःशासनिवशंगतः ॥ १७ ॥ एको ह्येकेन
 सततं युध्यमानो यदि प्रभो । न स शक्येत संग्रामे निहन्तुमपि
 वज्रिणा ॥ १८ ॥ समाह्वते च संग्रामात् पार्थ संग्रामकैस्तदा ।
 पर्यवर्त्यत संक्रुद्धैः स द्रोणादिभिराह्वये ॥ १९ ॥ ततः शत्रुबधं
 कृत्वा समधान्तं रणे पित । दौहित्यस्तव वार्ष्णेय दौःशासनि-
 वशंगतः ॥ २० ॥ नूनञ्च स गतः स्वर्गं जहि शोकं महामते । न
 हि व्यसनमासाद्य सीदन्ति कृतबुद्धयः ॥ २१ ॥ द्रोणकर्षप्रभृतयो
 येन प्रतिसमासिताः । बले महेन्द्रप्रतिमाः स कथं नाप्नुयाद्विवम्
 ॥ २२ ॥ स शोकं जहि दुर्धर्ष मा च मन्पुवशंगमः । शस्त्रपूतां
 हि स गतिं गतः परपुरंश्रयः ॥ २३ ॥ तस्मिन्स्तु निहते वीरे
 सभद्रेयं स्वभा मम । दुःखार्तायो पृथा प्राप्य कुररीव ननाद्
 ह ॥ २४ ॥ द्रौपदीं च समासाद्य पर्यपृच्छत दुःखिता । वार्ष्णे
 क दारकाः सर्वे द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ॥ २५ ॥ तस्यास्तु वचनं
 शुभा सर्वास्ताः कुरुयोपितः । भुजाभ्यां परिगृह्यैना चक्रुशुः
 परमार्त्तवत् ॥ २६ ॥ उत्तराज्ञाग्रवीहरे भर्ता स ह्यनु ते गतः ।
 क्षिप्रमागमनं मच्चं तस्य त्वं वेदवह्न ह ॥ २७ ॥ ननु नाम
 सर्वैराट्टिः शुभा मम गिरं सदा । भवनान्निष्यतत्यांशु कक्षा-
 क्षाभ्येति ते पतिः ॥ २८ ॥ अभिमन्योः कुम्भलिनो मातुलास्ते
 नशरया । कुम्भलज्ञाशुवन् सर्वे त्वां युयुत्सुनिहागतम् ॥ २९ ॥

श्रावस्तु मेऽयं संग्रामं यथापूर्वमरिन्दम । कक्षादेवं विलपती
 नाद्येह प्रतिभापसे ॥ ३० ॥ एवमादि तु वार्ष्णेयास्तस्यास्तत्
 परिदेवितम् । श्रुत्वा पृथा सद्यु खार्त्ता शनैर्वाक्यमद्याग्नवीत् ॥ ३१ ॥
 सुभद्रे वासुदेवेन तथा सात्यकिना रणे । पित्रा च लाञ्छितो
 बाल स हत कालधर्मिणा ॥ ३२ ॥ ईदृशो मर्त्ताधर्मोऽयं मा
 शुचो यदुनन्दिनि । पुत्रो हि तव दुर्हर्षं सम्प्राप्त परमा गतिम्
 ॥ ३३ ॥ कुले महति जातासि क्षत्रियाणा महात्मनाम् । मा
 शुष्यपलाक्षि लं पद्मपत्रनिभेक्षणे ॥ ३४ ॥ उत्तरा त्वमवेक्ष्य
 शुर्विष्णीं मा शुष शुभे । पुत्रमेवा हि तस्याशु जनयिष्यति
 भाविनी ॥ ३५ ॥ एवमाश्रासयित्वैना कुन्ती यदुकुलोद्दह ।
 विहाय शोकं दुर्हर्षं श्राद्धमस्य ह्यकल्पयत् ॥ ३६ ॥ समनुश्राप्य
 धर्मज्ञा राजान भीममेव च । यमो यमोपमो चैव ददौ दाना-
 न्यनेकम् ॥ ३७ ॥ तत प्रदाय वहीर्गा ब्राह्मणाय यदूरह ।
 समाहृष्य तु वार्ष्णेयी वैराटीमग्नवीदिदम् ॥ ३८ ॥ वैराटि नेह
 सन्तापस्त्वया कार्ष्णेयं ह्यनिन्दिते । भर्त्सरं प्रति सुश्रोणि गर्भस्यं
 रक्ष वै शिशुम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा तत कुन्ती विरराम महा-
 द्युते । तामनुश्राप्य चैवेमा सुभद्रा सगुपानयम् ॥ ४० ॥ एव स
 निषधन प्राप्नो दौहित्रस्तत्र मानट । सन्तापं त्यज दुर्हर्षं मा च
 शोके मन हृया ॥ ४१ ॥

इति अश्वमेधपर्यणि अनुगीतापर्यणि

एकपद्योऽध्याय ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतम् हृत्वा तु पुत्रस्य वच शूरात्मज-
 लदा । विहाय शोक धर्मात्मा ददौ श्राद्धमनुत्तमम् ॥ १ ॥ तमैव
 वासुदेव उवाच । अस्तीयस्य मरणान्न । ददितस्य पितुर्नित्यमग्नी-

दौर्द्धेदिकम् ॥ २ ॥ पट्टिं यतसहस्राणि ब्राह्मणानां मही-
 जसाम् । विधिवद्भोजयामास भोक्ष्यं सर्वगुणान्वितम् ॥ ३ ॥
 आच्छाद्य च महाबाहुर्धनवप्यामपानुदत् । ब्राह्मणाना तदा
 कृष्णास्तदभ्रुल्लोमहर्षणम् ॥ ४ ॥ सुवर्षश्चैव गाश्चैव ययनाच्छादनं
 तथा । दीयमानं तदा विप्रा बर्धतामिति चाब्रुवन् ॥ ५ ॥ वासु-
 देवोऽथ दाशाहो बलदेव ससात्यकि । अभिमन्योस्तदा आह-
 मकुर्वन् सत्यकस्तदा ॥ ६ ॥ अतीव दुःखसन्तप्ता न शमं घोष-
 सेभिरे । तथैव पाण्डवा वीरा नगरे नागसाहये ॥ ७ ॥ नोपा-
 गच्छन्त वै शान्तिमभिमन्युविनाकृता । सुबहूनि च राजेन्द्र
 दिवसानि विराटजा ॥ ८ ॥ नाभुङ्क्त पतिदुःखार्ता तदाभूत्
 करुण महत । कुक्षिस्थ एव तस्याथ गर्भो वै संप्रसूयते ॥ ९ ॥
 आजगाम ततो व्यासो श्राला दिव्येन चक्षुषा । समागम्यान्नवी-
 क्षीमान् पृथा पृथुललोचनाम् ॥ १० ॥ उत्तराञ्च महातेजा शोक
 सन्त्यज्यतामयम् । भविष्यति महातेजा पुत्रस्तव यमस्त्रिणि ॥ ११ ॥
 प्रभावादासदेवस्य मम व्याहरणादपि । पाण्डवानामयश्चान्ते
 पालयिष्यति नेदिनीम् ॥ १२ ॥ धनञ्जयञ्च संप्रेक्ष्य धर्मराजस्य
 शृण्वत । व्यासो वाक्यमुवाचेद हर्षयन्निव भारत ॥ १३ ॥ पौत्र-
 स्तव महाभागो जनिष्यति महामना । पृथ्वीं सागरपर्यन्ता
 पालयिष्यति धर्मत ॥ १४ ॥ तस्माच्छोक कुरुश्रेष्ठ जहि दमरि-
 कर्षण । विचार्यमत्र न हि ते सत्यकेतज्जविष्यति ॥ १५ ॥ यद्यापि
 वृष्णिवीरेण कृष्यीन कुरुनन्दन । पुरोक्त तत्तथा भावि मा ते-
 ज्वास्तु विचारणा ॥ १६ ॥ विबुधाना गतो लोकानक्षयानात्म-
 निर्जितान् । न स शोच्यस्त्वया वीरो न वान्यै कुरुमिस्तथा
 ॥ १७ ॥ एतं पितामहेनीतो धर्मात्मा स धनञ्जय । त्यक्त्वा शोकं
 महाराज ह्यारूपोऽभवत्तदा ॥ १८ ॥ पितापि तव धर्मेश्व गर्भं
 सन्निवृत्तमतेः । अवरुत यथाकाम सुहृदप्ये यथा शशी ॥ १९ ॥

ततः सङ्घोद्यामास व्यासो धर्मात्मजं नृपम् । अश्वमेधं प्रति तदा ।
 ततः सोऽन्तर्हि तीऽभवत् ॥ २० ॥ धर्मराजोऽपि मेधावी श्रुत्वा
 व्यासस्य तदचः । वित्तस्यानयने तात चकार गमने मतिम् ॥ २१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

जैनमेजय उवाच । श्रुत्वा तदचनं ब्रह्मन् व्यासेनोक्तं महात्मना ।
 अश्वमेधं प्रति तदा किं भयः प्रचकार ह ॥ १ ॥ रत्नञ्च यत्कस्-
 तेन निहितं वसुधातले । तदवाप कथञ्चेति तस्मै ब्रूहि दिजो-
 त्तम ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा हैपायनवचो धर्मराजो युधि-
 छिरः । भ्रातॄन् सर्वान् समानाथ्य काले वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 अर्जुनं भीमसेनञ्च माद्रीपुत्रौ यमावपि । श्रुतं वो वचनं वीराः
 सौहृदात् यत्कहात्मना ॥ ४ ॥ कुरुणां हितकामेन प्रोक्तं कथ्येन
 धीमता । तपोवृद्धेन महता सुहृदां भूतिमिच्छता ॥ ५ ॥ गुरुणा
 धर्मशीलेन व्यासेनाद्भुतकर्मणा । भीमेण च महाप्राज्ञ गोवि-
 न्देन च धीमता ॥ ६ ॥ संसृत्य तदहं सम्यक् कर्तुमिच्छामि
 पाण्डवाः । आयत्याह तदात्वे च सर्वेषां तद्धि नो हितम् ॥ ७ ॥
 अनुबन्धे च कल्याणं यदाचो ब्रह्मवादिनः । इमं हि वसुधा सर्वा
 चीणरत्ना कुरुदृष्टाः ॥ ८ ॥ तद्याषट् तदा व्यासो मरुत्तस्य
 धनं नृपाः । यद्येतद्दी बद्धमतं मन्यध्वं वा क्षमं यदि ॥ ९ ॥
 तदानयामेह धनं कथं वा भीम मन्यसे । इत्युक्तवाक्ये नृपती
 तदा कुरुकुलोदह ॥ १० ॥ भीमसेनो नृपद्वेषः प्राञ्जलिर्वाक्य-
 मब्रवीत् । रोचते मे महावाचो यदिदं भाषितं त्वया ॥ ११ ॥
 व्यासाख्यानस्य वित्तस्य समुपानयनं प्रति । यदि तत् प्राप्नुयामेह

घनमाविशितं प्रभो ॥ १२ ॥ कृतमेव महाराज भवेदिति मतिर्मम ।
 ते वयं प्रणिपातेन गिरिशस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ तदानयाम
 भद्रन्ते समभ्यर्च्य कपर्दिनम् । तं विभुं देवदेवेशं तस्यैवानुचरांश्च
 तान् ॥ १४ ॥ प्रसाधार्यमवाप्स्यामी नूनं वाग्बुद्धिकर्मभिः । रक्षन्ति
 ये च तद्द्रव्यं किन्नरा रौद्रदर्शनाः ॥ १५ ॥ ते च वश्या भविष्यन्ति
 प्रसन्ने हृषभध्वजे । श्रुत्वैवं वदतस्तस्य वाक्यं भीमस्य भारत ॥ १६ ॥
 प्रीतो धर्मात्मजो राजा बभूवातीव भारत । अर्जुनप्रमुखाद्यापि
 तथेत्येवानुवन् वच ॥ १७ ॥ कृत्वा तु पाण्डवाः सर्वे रत्नाहरण-
 निश्चयम् । सेनामाज्ञापयामासुर्नक्षत्रेऽहनि च ध्रुवे ॥ १८ ॥ ततो
 ययुः पाण्डुसुता ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च । अर्चयित्वा सुरयेष्टं
 पूर्वमेव महेश्वरम् ॥ १९ ॥ मोदकीः पायसेनाथ मासपूपैस्तथैव च ।
 आशास्य च महात्मानं प्रययुर्मुदिता भृशम् ॥ २० ॥ तेषां प्रया-
 स्यतां तत्र मङ्गलानि शुभाभ्यथ । प्राङ् प्रहृष्टमनसो डिजाग्रत
 नागराथ ते ॥ २१ ॥ तत प्रदक्षिणीकृत्य धिरोभिः प्रणिपत्य च ।
 ब्राह्मणानग्निसहितान् प्रययुः पाण्डुनन्दना ॥ २२ ॥ समनुज्ञाप्य
 राजानं पुत्रशोकसमाहृतम् । घृतराष्ट्रं सभार्यं वै पृथाञ्च पृथु-
 लोचनाम् ॥ २३ ॥ मूले निक्षिप्य कौरव्यं युयुत्सं घृतराष्ट्रजम् ।
 सम्पूज्यमानाः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च मनीषिभिः ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि
 त्रिपष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते प्रययुर्घृष्टाः प्रहृष्टनरवाहनाः ।
 रथघोषेण महता पूरयन्तो वसन्धराम् ॥ १ ॥ संस्तूयमानाः
 स्तुतिभिः सूतमागधवन्दिभिः । स्नेन सैन्येन सम्वीता यथादित्याः
 स्वरश्मिभिः ॥ २ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण धियमाणेन मूर्धनि ।

वभौ शुभिष्ठिरस्तत्र पौर्णमास्यामिवीह, राट् ॥ ३ ॥ जयांभियः
 महृष्टानां नराणां पथि पाण्डवः । प्रत्यष्टद्वाद्यथान्यायं यथावत्
 पुरुपर्यभः ॥ ४ ॥ तथैव सैनिका राजन् राजानमनुयान्ति ये ।
 तेषां हलहलाशब्दो दिवं स्वप्ना व्यतिष्ठत ॥ ५ ॥ सरांसि-
 सरितश्चैव वनान्युपवनानि च । अत्यक्रामन्महाराजो गिरिं चाप्य-
 न्वपद्यत ॥ ६ ॥ तस्मिन् दिशि च राजेन्द्र यत्र तत् द्रव्यमुत्तमम् ।
 चक्रे निवेशनं राजा पाण्डवैः सद्यः सैनिकैः ॥ ७ ॥ शिवे दिशि
 समे चैव तदा भरतसत्तम । अग्रतो ब्राह्मणान् कृत्वा तपोविद्या-
 दमान्वितान् ॥ ८ ॥ पुरोहितञ्च कौरव्य वैदवेदाङ्गपारगम् ।
 शान्तिवेशञ्च राजानो ब्राह्मणाः सपुरोधसः ॥ ९ ॥ कृत्वा शान्तिं
 यथान्यायं सर्वशः पर्यवारयन् । कृत्वा तु मध्ये राजानममात्यांश्च
 यथाविधि ॥ १० ॥ पट्पदं नवसंख्यानं निवेशं चक्रिरे दिजाः ।
 मत्तानां वारणेन्द्रानो निवेशञ्च यथाविधि ॥ ११ ॥ कारयित्वा
 स राजेन्द्रो ब्राह्मणानिदमब्रवीत् । अस्मिन् कार्ये दिजश्रेष्ठो
 नक्षत्रे दिवसे शुभे ॥ १२ ॥ यथा भवन्तो मन्यन्ते कर्तुमर्हन्ति
 तत्तथा । न नः कालात्ययो वै स्यादिहैव परिलम्बताम् । इति
 नियित्य विप्रेन्द्राः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १३ ॥ शुक्लैतद्वचनं राशो
 ब्राह्मणाः सपुरोधसः । इदमूर्ध्वो हृष्टा धर्मराजप्रियेष्ववः
 ॥ १४ ॥ अद्यैव नक्षत्रमहद्यं पुण्यं यतामहे श्रेष्ठतमक्रियासु ।
 अशोभिरद्यैव वसाम राजन् सपोष्यताञ्चापि भवद्विरद्य ॥ १५ ॥
 श्रुत्वा तु तेषां दिजसत्तमानां कृतोपवासा रजनीं नरेन्द्राः । जषुः
 प्रतीताः कुम्भसंस्तरेषु यथाध्वरे प्रज्वलिता ज्जतायाः ॥ १६ ॥ ततो
 निशा सा व्यगमन्महात्मनां संश्रुण्वतां विप्रसमीरिता गिरः । ततः
 प्रभाते विमले दिजर्षभा वचोऽब्रुवन् धर्मसुतं नराधिपम् ॥ १७ ॥
 इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि सुवर्षकोपसम्प्राप्तौ
 चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पट्टिरुद्रमहस्राणि शतानि द्विगुणा हवा । वारणाश्च मह्य-
 रान् सहस्रशतसंमिता ॥ १८ ॥ शकटानि रथाश्चैव तावदेव
 करेणवः । खराणां पुरुपाणाश्च परिसंख्या न विद्यते ॥ १९ ॥
 एतद्विद्ध तद्भवद्यदुद्धधे युधिष्ठिरः । पीडशाष्टौ चतुर्विंशसहस्रं
 भारतक्षत्रम् ॥ २० ॥ एतेष्वाहाय तद्द्रव्यं पुनरभ्यर्क्ष्य पाण्डवः ।
 महादेवं प्रतिययौ पुरं नागाह्वयं प्रति ॥ २१ ॥ हैपायनाभ्यनु-
 श्रात पुरस्कृत्य पुरोद्धितम् । गीयुते गीयुते चैव न्यवसत् पुरु-
 र्पमः ॥ २२ ॥ सा पुराभिमुखी राजन्नुवाह महती चम्बू ।
 ब्रह्मशास्त्रविणभारार्तां हर्षयन्ती कुक्षदहान् ॥ २३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि सुवर्णकोपसम्प्राप्ते
 पञ्चपटोऽध्याय ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतन्निम्नेव काले तु वासुदेवोऽपि वीर्य-
 वान् । उपायाद्दृष्ट्वाभि सार्द्धं पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १ ॥ समर्थं
 वाल्मिनेधस्य विदित्वा पुरुपर्पम । यद्योक्तो धर्मपुत्रेण प्रव्रजन्
 स्वपुरीं प्रति ॥ २ ॥ रौक्मिणेधेन सहितो युयुधानेन चैव हि ।
 पारुदेष्येन शोभ्येन गद्दिन कृतवर्मणा ॥ ३ ॥ सारणेन च वीरेण
 निशठेनोत्सुखिन च । बलदेवं पुरस्कृत्य समद्रागहितस्तदा ॥ ४ ॥
 द्रौपदीमुत्तराह्वैव पृथाञ्चाप्यवलोकक । समोश्वासयितुश्चापि
 क्षत्रिया निहतेश्चरा ॥ ५ ॥ तानागतान् समीप्यैव धृतराष्ट्री-
 मक्षीपति । प्रत्यगङ्गाद्यथान्यायं विदुरश्च महामना ॥ ६ ॥ तत्रैव
 न्यवसत् कृष्ण सार्चित पुरुषोत्तमः । विदुरेण महातेजोस्तथैव
 च युयुत्सुना ॥ ७ ॥ वसत्सु तृष्णिवीरेषु तत्राय जनमेजयः ।
 क्षत्रे तव पिता राजन् परिचित् परवीरदा ॥ ८ ॥ स तु राजा
 भूचारज ब्रह्मास्त्रेणावपीडित । शनो बभूव निसेष्टो हर्षशोक-

मृदुललोचना । उच्छ्रित्य वाह्यं दुःखार्त्ताः तान्याः प्रापतन्
 भुवि ॥ २० ॥ अद्भुतं महाराज सर्वाः सास्त्राविलेखणाः ।
 स्वस्त्रीयो वासुदेवस्य मृतो जात इति प्रभो ॥ २८ ॥ एवमुक्ते ततः
 कुन्तीं पर्यगृह्णाञ्जनार्दनः । भूमौ निपतितां चैनां सान्त्वयामास
 भारत ॥ २९ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि पेरिच्छिञ्जन्नकथने
 षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । उल्लितायां पृथायान्तुः सुभद्रा भ्रातरं
 तदा । दृष्ट्वा चुक्रोथ दुःखार्त्ता वचनं चेद्ममवतीत् ॥ १ ॥ पुण्डरी-
 काच्च पश्यत्सं पौत्रं पार्थस्य धीमतः । परिशीणेषु कुरुषु परि-
 शीणं गतायुषम् ॥ २ ॥ इषीका द्रोणपुत्रेण भीमसेनार्थमुद्यता ।
 सोत्तरायां निपतिता विजये मयि चैव ह ॥ ३ ॥ श्रेयं विदीर्ष-
 हृदये मयि तिष्ठति केशव । यन्न पश्यामि दुर्दयं सद्यपुत्रन्तु तं
 प्रभो ॥ ४ ॥ किन्तु वक्ष्यति धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनार्जुनी चापि माद्रवत्याः सुतौ च तौ ॥ ५ ॥ श्रुत्वाभि-
 मन्योस्तनयं जातञ्च मृतमेव च । मुषिता इव वाष्पयि द्रोणपुत्रेण
 पाण्डवाः ॥ ६ ॥ अभिमन्युः प्रियः कृष्ण भ्रातृणां नात्र संशयः ।
 ते श्रुत्वा किन्तु वक्ष्यन्ति द्रोणपुत्रास्त्रनिर्जिताः ॥ ७ ॥ भवितातं
 परं दुःखं किन्तु इत्यञ्जनार्दन । अभिमन्योः सुतात् कृष्ण मृता-
 ञ्जातादरिन्दम ॥ ८ ॥ साहं प्रसादये कृष्ण त्वामथ शिरसा नता ।
 पृथेयं द्रौपदी चैव ताः पश्य पुरुषोत्तम ॥ ९ ॥ यदा द्रोणसुतो
 गर्भान् पाण्डूनां हन्ति माधव । तदा किल त्वया द्रौणिः
 क्रुहेनोक्तीऽरिर्मर्दन ॥ १० ॥ अकामं त्वां करिष्यामि व्रह्मवशी
 नराधम । अहं मञ्जीवयिष्यामि किरीटितनयात्मजम् ॥ ११ ॥

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा जानानाहं बलन्तत्र । प्रसादधि त्वां दुर्हर्षं
जीवतामभिमन्युज ॥ १२ ॥ यद्येतत्त्वं प्रतिश्रुत्य न करोषि वचः
शुभम् । सफलं वृष्याभार्दूल मृता मामवधारय ॥ १३ ॥ अभि-
मन्यो सुतो वीर न सञ्जीवति यद्ययम् । जीवति त्वयि दुर्हर्षं
किं करिष्याम्यहं त्वया ॥ १४ ॥ सञ्जीवयैनं दुर्हर्षं मृतं त्वमभि-
मन्युजम् । सदृशाक्षसुत वीर अस्यं वर्षन्निवाम्बुद ॥ १५ ॥ त्वं
हि केयव धर्मात्मा सत्यवान् सत्यविक्रम । सती वाचमृता कर्तु-
मर्हसि त्वमरिन्दम ॥ १६ ॥ इच्छन्नपि हि लोकास्त्रीन् जीवद्यथा
मृतानिमान् । किं पुनर्दयितं जातं स्वस्त्रीयस्यात्मजं मृतम् ॥ १७ ॥
प्रभावशास्त्रि ते कृष्ण तस्मात्त्वा याचयाम्यहम् । कुरुष्व पाण्डु-
पुत्राणामिमं परमनुग्रहम् ॥ १८ ॥ स्वसेति वा महावाहो हत-
पुत्रेति वा पुन । प्रपन्ना मामियञ्चेति दया कर्तुमिहार्हसि ॥ १९ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि परिच्छिन्नकथने

सप्तपटोऽध्याय ॥ ६७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु राजेन्द्र केशिहा दुःख-
मूर्च्छित । तथेति व्याजहारोच्चैर्हादयन्निव तं जनम् ॥ १ ॥
वाक्येनैतेन हि तदा तं जनं पुरुषर्षभ । ह्लादयामास स विभु-
र्षर्मात्तं सलिलैरिव ॥ २ ॥ तत स प्राविशत्तूष्णं जन्मवेश्म पितु-
स्तव । अर्धितं पुरुषव्याघ्र सितैर्मास्यैर्यथाविधि ॥ ३ ॥ अपा
कुम्भे सपूष्णं विन्यस्तैः सर्वती दिशम् । हृतेन तिन्दुकालातैः
सर्पपैश महाभुज ॥ ४ ॥ अस्त्रैश्च विमलैर्न्यस्तैः पावकैश्च समन्तत ।
वृद्धाभिर्याभिरामाभि परिचारायमावृतम् ॥ ५ ॥ दक्षैश्च परितो
धीर भिषग्भिः कुशलैस्तथा । ददर्श च स तेजस्वी रक्षीघ्नान्यपि
सर्वश ॥ ६ ॥ इत्याग्नि स्थापितानि न्न विधिवत् कुशलैर्जनैः ।

तथा युक्तश्च तद्ब्रह्मा अक्षयेश्च पितुस्तव । षष्ठीऽभवद्भृषीकेशः
 साधु साध्विति चाग्रवीत् ॥ ७ ॥ तथा ब्रुवति वार्ष्णेय मूढवदने
 तदा । द्रोणही लरिता गत्वा वैराटीं वाक्यमग्रवीत् ॥ ८ ॥
 अयमायाति ते भद्रे श्वशुरो मधुसूदनः । पुराणविरचिन्यात्मा
 समीपमपराजितः ॥ ९ ॥ सापि वाष्पकलां वाचं निगच्छाश्रूणि
 चैव ह । दृष्ट्वा तांभवद्देवी देववत् कृष्णमीयुषी ॥ १० ॥ सा तथा
 द्रुयमानेन हृदयेन तपस्विनी । दृष्ट्वा गोविन्दमायान्तं कृपणं
 पर्यदेववत् ॥ ११ ॥ पुण्डरीकाक्ष पश्यावां बालेन हि विनाकृतौ ।
 अभिमन्युञ्ज माञ्चैव हतौ तुभ्यं जनार्दन ॥ १२ ॥ वार्ष्णेय मधु-
 हन् वीर शिरसा त्वां प्रसादये । द्रोणपुत्रास्त्रनिर्दग्धं जीवयैनं
 अमात्मजम् ॥ १३ ॥ यदि स धर्मराज्ञा वा भीमसेनेन वा पुनः ।
 त्वया वा पुण्डरीकाक्ष वाक्यमुक्तमिदं भवेत् ॥ १४ ॥ अजानती-
 मिपीकेशं जनित्रीं हन्त्विति प्रभो । अहमेव विनष्टा स्यां नैतदेव
 गतं भवेत् ॥ १५ ॥ गर्भस्थस्यास्य बालस्य ब्रह्मास्त्रेण निपातनम् ।
 कृत्वा नृशंसं दुर्बुद्धिर्द्रोणिः किं फलमश्नुते ॥ १६ ॥ सा त्वां प्रसाद्य
 शिरसा याचे शत्रुनिवर्हणम् । प्राणांस्त्यज्यामि गोविन्द नायं
 संश्लोवते यदि ॥ १७ ॥ अस्मिन् हि बहवः साधो ये ममासन्
 मनोरथाः । ते द्रोणपुत्रेण हताः किन्तु जीवामि केशव ॥ १८ ॥
 आशीर्म्मम मतिः कृष्ण पूर्णोत्सङ्गा जनार्दन । अभिवादयिष्ये त्वां
 कृष्ण तदिदं वितथीकृतम् ॥ १९ ॥ चपलाक्षस्य दायादि मृते-
 ऽस्मिन् पुरुषर्षभ । सिफला भि कृताः कृष्ण हृदि सर्वे मनोरथाः
 ॥ २० ॥ चपलाक्षः किलातीव प्रियस्ते मधुसूदन । सुतं पश्यः
 लमस्यैनं ब्रह्मास्त्रेण निपातितम् ॥ २१ ॥ कृतघ्नोऽयं नृशंसोऽयं
 यथास्य जनकस्तथा । यः पाण्डवीं श्रियं त्यक्त्वा गतोऽद्य यम-
 सादनम् ॥ २२ ॥ मया चैतत् प्रतिघातं रणमूर्धनि केशव ।
 अभिमन्यो हते वीर त्कनेष्वात्मविरादिव ॥ २३ ॥ तद्गु नाकरवः

दृष्ट्वा नृशंसा जीवितप्रिया । इदानीं मां गतां तत्रं किन्तु वक्ष्यति
फाल्गुनिः ॥ २४ ॥

अत्रि अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि परिशिष्टप्रकरणे
अष्टप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

। वैशम्पायन उवाच । सैवं विप्रप्य करुणं सोन्मादिव तपस्विनी ।
उत्तरा न्यपतद्भूमौ कृपणा पुत्रगृहिणी ॥ १ ॥ तान्तुं दृष्ट्वा निप-
तितं हतपुत्रपरिच्छदाम् । चुक्रोश क्लृप्ती दुःखार्त्ता सर्वाथ भरत-
स्त्रियः ॥ २ ॥ मुहूर्त्तमिव राजेन्द्र पाण्डवानां निवेशनम् । अप्रेक्ष-
णीयमभवदार्त्तस्वरनिनादितम् ॥ ३ ॥ सा मुहूर्त्तञ्च राजेन्द्र पुत्र-
शोकाभिपीडिता । कश्मलाभिहता वीर वैराटी त्वमवत्तदा ॥४॥
प्रतिलभ्य तु सा संघामुत्तरा भरतर्षभ । अङ्गमारोप्य तं पुत्रमिदं
वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ धर्मज्ञस्य सुतः स त्वमधर्मं नावबुध्यसे ।
यस्त्वं सृष्टिीप्रवीरस्य कुरुषी नाभिवादनम् ॥ ६ ॥ पुत्र गत्वा
मम वचो ब्रूयास्त्वं पितरन्त्विदम् । दुर्मरं प्राणिनां वीर काशे-
ऽप्राप्ते कथञ्चन ॥ ७ ॥ याहं स्वजा विनाद्येह पत्या पुत्रेण चैव
ह । मत्तव्ये सति जीवामि हतस्त्रस्त्रिरक्लिप्ता ॥ ८ ॥ अथवा
धर्मराज्ञाहमनुशाता महाभुज । भक्षयिष्ये विषं घोरं प्रवेक्ष्ये
वा हताशनम् ॥ ९ ॥ अथवा दुर्जरं तात यदिदं मे गहस्रधा ।
पतिपुत्रविहीनाया हृदयं न विदीर्यते ॥ १० ॥ उत्तिष्ठ पुत्र
पश्येमां दुःखितां प्रपितामहीम् । आर्त्तामुपप्लुतां हीनां निमग्नां
शोकप्रगरे ॥ ११ ॥ आर्याञ्च पश्य पाञ्चालीं सात्वंतीञ्च तप-
स्विनीम् । माञ्च पश्य सुदुःखार्त्तां व्याधविदां मृगीमिव ॥ १२ ॥
उत्तिष्ठ पश्य वदनं लोकनाथस्य धीमतः । पुण्डरीकपलाशाच्चं
पुरैव चपलेक्षणम् ॥ १३ ॥ एवं विप्रलभन्तीतां दृष्ट्वा निपातितं

पुनः । उत्तरां ताः स्त्रियः सर्वाः पुनस्त्यापयंस्ततः ॥ १४ ॥
 उत्थाय च पुनर्धर्षात्तदा मत्स्यपतिः सुता । प्राञ्जलिः पुण्डरी-
 काक्षं भूमविवाभ्यवादयत् ॥ १५ ॥ श्रुत्वा स तस्या विपुलं विलापं
 पुरुषर्षभः । उपसृश्य ततः कृशो ब्रह्मास्त्रं प्रत्यसंहरत् ॥ १६ ॥
 प्रतिजज्ञे च दाशार्हस्तस्य जीवितुमच्युतः । अन्नवीक्ष विशुवात्मा
 सर्वं विश्वावयन् जगत् ॥ १७ ॥ न ब्रवीम्यत्तरे मिथ्या सत्यमेत-
 द्भविष्यति । एष सञ्जीव्याम्येनं पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १८ ॥
 नीक्तपूर्वं मया मिथ्या सैरेष्वपि कदाचन । न च युद्धात् परा-
 वृत्तस्तथा संजीवतामयम् ॥ १९ ॥ यथा मे दयितो धर्मो ब्राह्म-
 णाय विशेषतः । अभिमन्योः सुतो जातो मृतो जीवत्ययं तथा
 ॥ २० ॥ यथाहं नाभिजानामि विजयेन कदाचन । विरोधन्तेन
 सत्येन मृतो जीवत्ययं शिशुः ॥ २१ ॥ यथा सत्यञ्च धर्मश्च मयि
 नित्यं प्रतिष्ठितौ । तथा मृतः शिशुरयं जीवितामभिमन्युजः ॥ २२ ॥
 यथा कंसस्य केशी च धर्मेण निहतो मया । तेन सत्येन बालोऽप्य
 पुनः सञ्जीवतामयम् ॥ २३ ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन स बालो भरत-
 पम । शनैः शनैर्महाराज प्रासन्दत सचेतनः ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि परीक्षितः कृशात्
 सञ्जीवने एकोनसप्तोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ब्रह्मास्त्रन्तु यदा राजन् कृशो न प्रति-
 संहृतम् । तदा तद्देशे लक्ष्मिणा तेजसाभिविहीपिताम् ॥ १ ॥
 ततो रक्षांसि सर्वाणि नेशुस्यक्ता मृहन्तु तव । अन्तरीक्षे च
 वागासीत् साधु केशव साध्विति ॥ २ ॥ तदस्त्रं ज्वलितञ्चापि
 पित्त्रामहंभनात्तदा । ततः प्राणान् पुनर्लभे पिता तव जनैश्चर

॥ ३ ॥ व्यचेष्टत च बालोऽसौ यथोक्ताङ्गं यथाबलम् । बभूवु-
 र्मुदिता राजंस्ततस्ता भरतस्त्रिय ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान् वाचया-
 मासुर्गोविन्दस्यैव शासनात् । ततस्ता मुदिता सर्वा प्रथमसु-
 ल्लनाईनम् ॥ ५ ॥ स्त्रियो भरतसिंहाना नावं लब्ध्वैव पारगा ।
 क्लृप्ती द्रुपदपत्नी च सुभद्रा चोत्तरा तथा ॥ ६ ॥ स्त्रियद्यान्या
 नृसिंहाना बभूवुर्हृष्टमानसा । तत्र मत्ता नटाश्चैव ग्रन्थिका
 गौष्यगायिका ॥ ७ ॥ सुतमागधसद्वाथाप्यस्तुवंन्त जनार्दनम् ।
 कुरुवंशस्तवाद्यातिरागीभिर्भरतर्षभ ॥ ८ ॥ उत्थाय तु यथा-
 कालमुत्तरा यदुनन्दनम् । अभ्यगाद्यत प्रीता सञ्च पुत्रेण भारत
 ॥ ९ ॥ तस्य कृष्णो ददौ हृष्टो बह्व रतं विधेयत । यथान्वे
 ष्ठिष्ठाभार्दूला नाम चास्याकरोत् प्रभु ॥ १० ॥ पितुस्तव महा-
 राज सत्यसन्धो जनार्दन । परिचीणे कुले यस्मात् जातोऽय-
 मभिमन्युजः ॥ ११ ॥ परिच्छिदिति नानास्य भवत्वित्यब्रवीत्तदा ।
 सोऽबर्द्धत यथाकालं पिता तव जनाविप ॥ १२ ॥ मग प्रहादन-
 यासोत् सवलाकस्य भारत । मासशातस्तु ते वीर पिता भवति
 भारत ॥ १३ ॥ अथाजग्मु सबहुल रत्नमादाय पाण्डवा । तान्
 समीपगतान् श्रुत्वा निर्यमुर्हृष्टिष्ठापुङ्गवा ॥ १४ ॥ अलचक्रुश्च मात्सीयै-
 पुरुषा नागसाक्षयम् । पताकाभिर्विचित्राभिर्ध्वजैश्च विविधैरपि
 ॥ १५ ॥ वैश्वानि समलचक्रु पौराथापि जनेश्वर । देवतायतना-
 नाञ्च पूजा सुविविधास्तथा ॥ १६ ॥ सन्दिद्दिगाथ विदुर पाण्डु-
 प्रयप्रिथेषया । राजमार्गाश्च तत्रासन् समनोभिरलङ्कता ॥ १७ ॥
 सुशुभे तत्पुरञ्चापि समुशोष निभस्वनम् । नर्तकीयापि नृत्यद्वि-
 गायकानाञ्च नि स्वनै ॥ १८ ॥ आसौदैत्यगणस्यैव निवाचस्तत्
 धरन्तदा । वन्दिभिय नरै राजन् स्त्रीसहायैश्च सर्वश ॥ १९ ॥
 तत्र सद्य विविक्तेषु समन्तादुपगोभितम् । पताका ध्वजमानाय
 समन्ताम्नातरिष्यता ॥ २० ॥ अदर्शयन्निव तदा कुक्षन् वै दक्षिणे-

क्षरान् । अघीपयंस्तदा चापि पुरुषा राजधूर्गताः । सर्वराष्ट्र-
विहारोऽय रत्नाहरणलक्षणः ॥ २१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि पाण्डवागमने
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

। वैशम्पायन उवाच । तान् समीपगतान् श्रुत्वा पाण्डवान्
अनुवर्षणः । वासुदेवः संहामात्यः प्रत्युप्यातो दिदृक्षया ॥ १ ॥
ते समेत्य यथाधर्मं पाण्डवा वृष्णिभिः सह । विविशुः संहिता
राजान् पुरं वारणसाह्वयम् ॥ २ ॥ महतस्तस्य कैन्यस्य खर-
नेमिस्त्रेनेन ह । द्यावापृथिव्यौ खञ्जैः सर्वभासीत् समाहृतम् ॥ ३ ॥
ते कोपानग्रतः कृत्वा विविशुः स्वपुरन्तदा । पाण्डवाः प्रीतमनसः
सामात्याः समुद्धृहणाः ॥ ४ ॥ ते समेत्य यथान्यायं धृतराष्ट्रं
जनाधिपम् । कीर्तयन्तः स्वनामानि तस्य पादौ ववन्दिरे ॥ ५ ॥
धृतराष्ट्रादनु च ते गान्धारीं सुवलात्मजाम् । कुन्तीञ्च राज-
शादूर्लतदा भरतसत्तमाः ॥ ६ ॥ विदुरं पूजयित्वा च वैश्यापूर्वं
समेत्य च । धूष्यमानाः स्रते वीरा व्यरोचन्त विग्राम्भते ॥ ७ ॥
ततस्तत् परमाश्चर्यं विचित्रमहद्भुतम् । शुश्रुवुस्ते तदा वीराः
पितुस्ते जन्म भारत ॥ ८ ॥ तदुपश्रुत्य तत् कर्म वासुदेवस्य
धीमतः । पूजाहं पूजयामासुः कृष्यां देवकिनन्दनम् ॥ ९ ॥ ततः
कतिपयाहस्य व्यासः सत्यवतीसुतः । आजगाम महातेजा नगरं
नागसाह्वयम् ॥ १० ॥ तस्य सर्वं यथान्यायं पूजाञ्चक्रुः कुरूद्वहाः ।
सह वृष्णाश्वकव्याघ्रैरुपासाञ्चक्रिरे तदा ॥ ११ ॥ तत्र नानाविधा-
काराः कथाः समभिकीर्त्तय वै । युधिष्ठिरो धर्मसुतो व्यासं
वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ भवत्प्रसादाद्भगवन् यदिदं रत्नमाहृतम् ।
एपायोक्तुं तदिच्छामि पाणिमेधे महाक्रतौ ॥ १३ ॥ तमनुष्णात्-

मिच्छामि भवता युनिसत्तम । त्वदधीना वयं सर्वं कृणुस्य च
महात्मन ॥ १४ ॥

व्यास उवाच । अनुजानामि राजंस्त्वां क्रियता यदनन्तरम् ।
यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणा वता ॥ १५ ॥ अश्वमेधी हि
राजेन्द्र पावन सर्वपापनाम् । तेनेष्टा त्वं विपाप्मा वै भविता
नात्र संग्रय ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तं स तु धर्मात्मा कुरुराजो युधि-
ष्ठिर । अश्वमेधस्य कौरव्य चकाराहरणे मतिम् ॥ १७ ॥ समनु-
श्राप्य तत् सर्वं कृणुहैपायनं नृप । वासुदेवमथाभ्येत्य वाग्मी
वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥ देवकी सप्तजा देवी त्वया पुरुषसत्तम-
यदब्रूया त्वा महाबाहो तत् कृथास्त्वमिच्छाभ्युत ॥ १९ ॥ त्वत्-
प्रभावार्जितान् भोगानश्रीम यदुनन्दम । पराक्रमेण बुद्ध्या च
लघेय निर्जिता मही ॥ २० ॥ दीक्षयस्व त्वमात्मानं त्वं हि नः
परमो गुरु । त्वयीष्टवति दाशाहं विपाप्मा भविता ह्यहम् ॥ २१ ॥
त्वं हि यज्ञोऽक्षर सर्वस्व धर्मस्त्वं प्रजापति । त्व गति सर्व-
भूतानामिति मे निश्चिता गति ॥ २२ ॥

वासुदेव उवाच । त्वमेवैतन्महाबाहो वक्तुमर्हस्यरिन्दम । त्वं
गति सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मति ॥ २३ ॥ त्वञ्चाय कुरु-
धीराणा धर्मेण हि विराजसे । शुणीभूता छ ते राजंस्त्वन्वी
राजा गुरुर्मत ॥ २४ ॥ यजस्व मदनुज्ञात प्राप्य एष क्रतुस्त्वया ।
युनक्तु नो भवान् कार्यं यत्र वाञ्छसि भारत । सत्यन्ते प्रति-
जानामि सर्वं कर्त्तास्मि तेऽनघ ॥ २५ ॥ भीमसेनार्जुनौ चैव तथा
गाद्रवतीसुती । दृष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वयीष्टवति पार्थिव ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि व्यासगेमने
एकसप्ततोऽध्याय ॥ ७२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा कृष्णेन धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
व्यासमामन्त्र्य वेधावी ततो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ यदा कालं
भवान् वेत्ति श्वयमेधस्य तत्त्वतः । दीक्षयस्व तदा मां त्वं त्वया-
यसो हि मे क्रतुः ॥ २ ॥

व्यास उवाच । अहं पैलोऽथ कीर्त्तेय याश्वस्त्यस्तथैव च ।
विधानं यदापाकालं तत्कर्त्तारो न संशयः ॥ ३ ॥ चैत्रां हि
पौर्णमास्यान्तु तव दीक्षा भविष्यति । सन्ध्याः संभ्रियन्ताञ्च
यशार्थं पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ अश्वविद्याविदथैव सूता विप्राश्च तद्दिदः ।
मिध्यमश्वं परीक्षन्तां तव यशार्थसिद्धये ॥ ५ ॥ तमुत्सृज यथा-
शास्त्रं पृथिवीं सागराम्बराम् । स पर्येतु यशो दीप्तं तव पार्थिवं
दर्शयन् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पाण्डवः पृथिवी-
पतिः । चकार सर्वं राजेन्द्र यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ ७ ॥ सन्ध्या-
थैव राजेन्द्र सर्वं सङ्कल्पिताभवन् ॥ ८ ॥ स सन्धारान् समाहृत्य
नृपो धर्मसुतस्तदा । न्यवेद्यदमेयात्मा कृष्णद्वैपायनाय वै ॥ ९ ॥
ततोऽब्रवीन्महातेजा व्यासो धर्मात्मजं नृपम् । यथाकालं यथा-
योगं सञ्जाः सा तव दीक्षणे ॥ १० ॥ स्फुरस- कूर्चश्च सौवर्षी
यक्षान्यदपि कौरवाः तत्र योच्यं भवेत् किञ्चिद्रौक्मं तत् क्रियता-
मिति ॥ ११ ॥ अश्वयोत्सृज्यतामद्य पृथुगामय यथाक्रमम् । सुगुप्त-
चरताञ्चापि यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अयमश्वो यथा ब्रह्मन्मुत्सृष्टः पृथिवी-
मिमाम् । चरिष्यति यथाकामं तत्र वै संविधीयताम् ॥ १३ ॥
पृथिवीं पर्यटन्तं हि तुरङ्गं कामचारिणम् । कः पालयेदिति
मुने तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तु राजेन्द्र कृष्णद्वैपायनी-
ऽब्रवीत् । भीमसेनादवरजः श्रेष्ठः सर्वधगुप्तताम् ॥ १५ ॥ जिष्णुः

सद्विशुधृशुथ स एनं पालयिष्यति । यत्तः स हि महीं जेतुं
निवातकवचान्तक ॥ १६ ॥ तस्मिन् द्यस्त्राणि दिव्यानि दिव्यं
संहननं तथा । दिव्यं धनुशेषुधी च स एनमनुयास्यति ॥ १७ ॥
स हि धर्मार्थिऋषलः सर्वविद्याविशारदः । यथाशास्त्रं तृपयेष्ट
वारयिष्यति ते हयम् ॥ १८ ॥ राजपुत्री महाबाहुः श्यामो
राजीवलोचनः । अभिमन्योः पिता वीरः स एनं पालयिष्यति
॥ १९ ॥ भीमसेनोऽपि तेजस्वी कौन्तेयोऽपितविक्रमः । समर्थो
रक्षितुं राष्ट्रं नकुलश्च विश्राम्यते ॥ २० ॥ सद्दिवस्तु कौरव्य
समाधास्यति बुद्धिमान् । कुटुम्बतन्त्रं विधिवत् सर्वमेव महा-
यथाः ॥ २१ ॥ तत्तु सर्वं यथान्यायमुक्तः कुरुकुलोदहः । चकार
प्राप्तुनञ्जापि सन्दिदेश हयम्पति ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एधर्जुन त्वया वीरं हयोऽयं परिपाल्य-
ताम् । त्वमर्हो रक्षितुं क्षेपेन नान्य कथन मानवः ॥ २३ ॥ धी
चापि त्वां महाबाहो प्रत्युद्यान्ति नराधिपा । तैर्विग्रहो यथा
'न स्यात्तथा कार्यं' त्वयानघ ॥ २४ ॥ आख्यातव्यश्च भवता यज्ञो-
ऽयं मम सर्वथ । पार्थिवेभ्यो महाबाहो समर्थे गन्वतामिति ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्रातरं सव्य-
साचिनम् । भीमश्च नकुलश्चैव पुरगुप्तौ समादधत् ॥ २६ ॥ कुटुम्ब-
तन्त्रे च तदा सद्दिवं युधा पतिम् । अनुमान्य महीपाल धृत-
राष्ट्रं युधिष्ठिर ॥ २७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वरथार्थमर्जुन-
नियोगे द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

वैशम्पायन उवाच । शीघ्राकाले तु संप्राप्ते ततस्ते सम-
क्षितः । विधिरदो घयाभासुरश्वमेधाय पार्थिवम् ॥ १ ॥ कृष्ण

स पशुवन्धाय दीक्षितः पाण्डुनन्दनः । - धर्मराजो महातेजाः
 सहस्रिग्मिर्वीरोत्तमः ॥ २ ॥ ह्ययं ह्यमेधायं स्वयं ब्रह्म-
 वादिना । उत्सृष्टः प्रास्त्रविधिना व्यासेनामिततेजसा ॥ ३ ॥ स
 राजा धर्मराट् राजन् दीक्षितो विवभौ तदा । हेममाली
 कृष्णकण्ठः प्रदीप्त इव पावकः ॥ ४ ॥ कृष्णालिनी दृष्टपाणिः
 शौमवासाः स धर्मजः । विवभौ द्युतिमान् भूयः प्रजापतिरिवा-
 ध्वरे ॥ ५ ॥ तथैवास्यलिङ्गः सर्वं तुल्यवेषा विगन्पते । बभूवु-
 रत्तनंथापि प्रदीप्त इव पावकः ॥ ६ ॥ श्वेताश्वः कृष्णमारं तं
 सगराश्वं धनञ्जयः । स्वस्ति तेऽस्तु प्रजाविघ्नं पुनर्येहीति भारते
 ॥ ७ ॥ अथापरे मनुष्येन्द्र पुरुषा वाक्यमब्रुवन् । नैनं पश्याम
 संमर्षं धनुरेतत् प्रदृश्यते ॥ ८ ॥ एतद्धि भीमनिर्झादं विद्युत्
 गाण्डिवं धनुः । ब्राह्मणाय महीपाल वधुवो वेदपारगाः ॥ ९ ॥
 विधिवत् पृथिवीपाल धर्मराजस्य प्रासनात् । विधिपन् गाण्डिवं
 राजन् बहगोधाद्गुलितवान् ॥ १० ॥ तमश्वं पृथिवीपाल मुदा-
 युक्तः सगरं च । आकुमारं तदा राजन्नागमत्तत् पुरं विभो
 ॥ ११ ॥ द्रष्टुकामं कुरुयेष्टं प्रयास्यन्तं धनञ्जयम् । तेषामन्योऽन्य-
 संमर्षोऽप्येव समजायत ॥ १२ ॥ दिदृक्षूणां ह्यन्तश्च तत्रैव ह्य-
 कारिणम् । ततः शब्दो महाराज दिवः खं प्रतिपूरयन् ॥ १३ ॥
 वभूव प्रेक्षतां नृणां कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । एष गच्छति कौन्तेय
 तुरगयैव दीप्तिमान् ॥ १४ ॥ यमन्वेति महावाङ्मनः संसृग्यन्नु-
 रत्तमम् । एवं शूच्याव वदतां गिरो लिङ्गुरुदारधीः ॥ १५ ॥
 स्वस्ति तेऽस्तु प्रजारिष्टं पुनर्येहीति भारते । अथापरे मनुष्येन्द्र
 पुरुषा वाक्यमब्रुवन् ॥ १६ ॥ नैनं पश्याम संमर्षं धनुरेतत् प्रद-
 र्श्यते । एतद्धि भीमनिर्झादं विद्युत् गाण्डिवं धनुः ॥ १७ ॥ अस्मि
 गच्छन्निर्झादो ये यन्वानमकुतोभयम् । निवृत्तमेनं दृष्ट्यामः पुन-
 रीप्सति य धुम् ॥ १८ ॥ एवमाद्या मनुष्याणां शीघ्राद् भारते

पंभ । शुश्राव मधुरा वाचः पुनः पुनरुदारधीः ॥ १९ ॥ याज्ञ-
वल्क्यस्य शिष्यश्च कुमलो यज्ञकर्मणि । प्रायात् पार्थिवं सहितः
शान्दर्थं वेदपारगः ॥ २० ॥ द्राघ्मणाय महीपालो बहवो वेद-
पारगाः । अनुजग्मुर्महात्मानं क्षत्रियाश्च विशाम्पते । विधिवत्
पृथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात् ॥ २१ ॥ पाण्डवैः पृथिवीमश्वो
निर्जितामस्त्रतेजसा । चचार स महाराज यथाद्दिग्बलं रुत्तम ॥ २२ ॥
तत्र युद्धानि वृत्तानि यान्यासन् पाण्डवस्य ह । तानि वक्ष्यामि
ते वीर विचित्राणि महान्ति च ॥ २३ ॥ स ह्ययः पृथिवीं राजन्
प्रदक्षिण्यमवर्त्तत । समारोत्तरतः पूर्वं तन्निबोध महीपते ॥ २४ ॥
अवमृद्भून् स राष्ट्राणि पार्थिवानां ह्योत्तमः । शनैस्तदा परि-
ययौ श्वेताश्वश्च महारथः ॥ २५ ॥ तत्र संगणना नास्ति राश्या-
मयुतशस्तदा । घेऽयुधन्त महाराज क्षत्रिया हतबान्धवाः ॥ २६ ॥
किराता यवना राजन् बहवोऽपि धनुर्वीराः । स्तेच्छायान्ये बहू-
विधाः पूर्वं ये निहृता रणे ॥ २७ ॥ आर्याश्च पृथिवीपालाः
प्रहृष्टनरवाहनाः । समीयुः पाण्डुद्वारेण बहवो युद्धदुर्महाः ॥ २८ ॥
एवं वृत्तानि युद्धानि तत्र तत्र महीपते । अर्जुनस्य महीपालै-
र्नानाद्दिग्ममागतैः ॥ २९ ॥ यानि तूभयतो राजन् प्रतप्तानि
महान्ति च । तानि युद्धानि वक्ष्यामि कौन्तेयस्य तवानघ ॥ ३० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे

त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

वैशम्पायन उवाच । द्विगत्तैरभवद्युद्धं कृतवैरैः फिरीटिनः ।
महारथसमाश्रितैर्हतानां पुत्रनभृभिः ॥ १ ॥ ते समाश्राय संप्राप्तं
वशिष्यं तुरगोत्तमम् । विपद्यान्तं ततो वीर दंशिताः पर्यवार-
चन् ॥ २ ॥ रथिनो बहूतूतीराः सदृश्वैः समलंकृतैः । परिवार्य

वै पार्थिनामिततेजसा । धृतवर्मा शरं दीप्तं सुमोच विजघ्ने तदा
 ॥ २१ ॥ स तेन विजयस्वूर्णमासीद्विद्ध करे भृशम् । सुमोच
 नाण्डीवं मोहात्तत् पपाताथ भूतले ॥ २२ ॥ धनुष पततस्तस्य
 सव्यसाचिकराहिभो । बभूव सृष्ट्यं रूपं शक्रचापस्य भारत ॥ २३ ॥
 तस्मिन्निपतिते दिव्ये महाधनुषि पार्थिव । जहास सहस्रं चासं
 धृतवर्मा महाहवे ॥ २४ ॥ ततो रोषार्द्रितो जिशु प्रसृज्य रुधिरं
 करात् । धनुरादत्त तद्विष्यं शरवर्षैर्वर्षं च ॥ २५ ॥ ततो चल-
 द्बलाशब्दो दिवस्पृगभवत्तदा । नानाविधाना भृताना तत्कर्माणि
 प्रशंसताम् ॥ २६ ॥ तत सम्प्रेष्य संक्रुद्ध कालान्तकयमोपमम् ।
 जिशुं त्रैगर्तका योधा परीता पर्यवारयन् ॥ २७ ॥ अग्नि-
 सत्य परीप्साथं ततस्ते धृतवर्मण । परिवृष्टगुडाक्षेप तत्रा-
 क्रुध्यद्धनप्लय ॥ २८ ॥ ततो योधान् जघानाशु तेषा स दश
 चाष्ट च । महेन्द्रवज्रप्रतिमैरायसैर्वृद्धभि शरै ॥ २९ ॥ तान्
 संप्रभन्तान् संप्रेष्य त्वरमाणो धनप्लय । शरैराशीविषाकारै-
 क्क्षेपान खनवद्धसन् ॥ ३० ॥ ते भग्नमगस सर्वे त्रैगर्तकमहारथा ।
 दिशोऽभिदुद्रुवूराजन् धनप्लयशरार्द्रिता ॥ ३१ ॥ तगून् पुरुष-
 व्याघ्र संशप्तकनिस्सूदनम् । तवास्म किङ्करा सर्वे सर्वे वै यशगा-
 स्तव ॥ ३२ ॥ आशापयस्व न पार्थ प्रह्वान् प्रेष्यानवस्थितान् ।
 वरिष्याम प्रिय सर्वं तव कौरवनश्न ॥ ३३ ॥ एतराशाय
 यचन शवांस्तानब्रवीत्तदा । जोवित रक्षत वृषा शमन प्रति-
 गृह्यताम् ॥ ३४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे

चतुःसप्ततीऽध्याय ॥ ७४ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्राग्ज्योतिषमथाभ्येत्य व्यवर्त स

ह्योत्तम । भगदत्तात्मजस्तत्र निर्ययौ रणकर्कश ॥ १ ॥ स ह्ययं
 पाण्डुपुत्रस्य विषयान्तमुपागतम् । युयुधे भरतश्रेष्ठ वषट्क्षी
 महीपति ॥ २ ॥ सोऽभिनिर्याय नगरात् भगदत्तसुतो नृप ।
 अश्वमायान्तमुन्मथ्य नगराभिमुखो ययौ ॥ ३ ॥ तेषालक्ष्य महा-
 दाहं कुरुष्याम्यपमस्तादा । गाण्डीव वित्तिपस्तूषं सहसा समुपा-
 द्रवत् ॥ ४ ॥ ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैरिषुभिर्मोहितो नृप । हय-
 सुतसृज्य त वीरस्तत पार्थसुपाद्रवत् ॥ ५ ॥ पुन प्रविश्य नगर
 दग्धित स नृपोत्तम । आरुह्य नागप्रवर निर्ययौ रणकर्कश
 ॥ ६ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि । दीधूयता चाम-
 रेण श्वेतेन च महारथ ॥ ७ ॥ तत पार्थ समासाद्य पाण्डवाना
 महारथम् । आह्वयामास वीभत्सु बाल्यान्मोहाच्च संयुगे ॥ ८ ॥
 स वारण नगप्रख्य प्रभिन्नकरटामुखम् । प्रेषयामास संक्रुद्ध
 श्वेताश्व प्रति पार्थिव ॥ ९ ॥ विहरन्त महानिध परवारण-
 बारणम् । शास्त्रवत कल्पित सङ्घे विवश युद्धदुर्भेदम् ॥ १० ॥
 प्रचीद्यमान स गलस्तेन राज्ञा महाबल । तदाङ्गुणेन विवभा-
 वुत्पतिष्यन्निवास्वरम् ॥ ११ ॥ तमापतन्त सप्रेक्ष्य क्रुद्धो राजन्
 धनञ्जय । भूमिष्ठो वारणगत योधयामास भारत ॥ १२ ॥
 वषट्क्षस्तत क्रुद्धो मुमीषाशु धनञ्जयि । तीमरानगिसङ्घायान्
 शलभानिव वेगितान् ॥ १३ ॥ अर्जुनस्तानसप्राप्तान् गाण्डीव-
 प्रभवै शरै । हिधा त्रिधा च चिच्छेद् ख एव श्वगमैस्तदा ॥ १४ ॥
 स तान् दृष्ट्वा तथा छिन्नास्त्रो गरान् भगदत्तज । इपूनसक्ता-
 स्वरित प्राहिणोत् पाण्डव प्रति ॥ १५ ॥ ततोऽर्जनस्तथैतर
 रुक्मपुष्ठानजिह्वगान् । प्रेषयामास संक्रुद्धो भगदत्तात्मजं प्रति
 ॥ १६ ॥ स तैर्बिद्धो महातेजा वषट्क्षी महामुधे । भृशान्त
 पपातीर्व्या न त्वेनमजहात् क्षति ॥ १७ ॥ तत स पुनरारुह्य
 वारणप्रवर रणे । अव्यग्र प्रेषयामास जयार्थं विजय प्रति ॥ १८ ॥

तेभ्यो वाणास्ततो जिष्णुर्निर्मुक्ताग्नीविप्रोपमान् । प्रेषयामास संक्रुद्धी
ज्वलितज्वलनोपमान् ॥ १९ ॥ स तैर्विद्धो महानागो विस्त्रवन्
रुधिरं वभौ । गैरिकात्तमिवाश्वोऽद्विर्बहुप्रस्रवणं तदा ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे.

पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं विरात्रमभवद्युद्धं भरतर्षभ ।
अर्जुनस्य नरेन्द्रेण वृत्रेणैव शतक्रतोः ॥ १ ॥ ततश्चतुर्थे दिवसे
वषट्क्षी महाबल । जघ्नास सस्त्रमं हासं वाज्यञ्चेदमथाब्रवीत्
॥ २ ॥ अर्जुनार्जुन तिष्ठस्व न मे जीवन् विमोक्ष्यसे । त्वां निहत्य
करिष्यामि पितुस्तीयं यथाविधि ॥ ३ ॥ त्वया वृद्धो मम पिता
भगदत्तः पितुः सखा । इतो वृद्धोपचायित्वात् शिशुं मामद्य
योधय ॥ ४ ॥ इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धी वषट्क्षी नराधियः । प्रेषया-
मास कौरव्य वारणं पाण्डवं प्रति ॥ ५ ॥ संप्रेष्यमाणो नागेन्द्रो
वषट्क्षेन धीमता । उत्पत्तिथ्यन्निवाकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ॥ ६ ॥
अग्रहस्तसमुत्तेन शीकरेण स नागराटः । समैक्षत गुडालेशं
शैलं नीलमिवाश्वदः ॥ ७ ॥ स तेन प्रेषितो राजा मेघवद्विनद-
सुद्धः । सुखाङ्गस्वरसंज्ञादैरभ्यद्रवत फाल्गुनम् ॥ ८ ॥ स नृत्य-
न्निव नागेन्द्रो वषट्क्षप्रचोदितः । आससाद् द्रुतं राजन् कौर-
वाणा महारथम् ॥ ९ ॥ तमायान्तमथालक्ष्य वषट्क्षस्य वार-
णम् । गाण्डीवमाश्रित्य वली न व्यकम्पत शङ्कहा ॥ १० ॥ सुक्रोध
बलवशापि पाण्डवस्तस्य भूपते । कार्यविघ्नमनुसृत्य पूर्ववैरह
भारत ॥ ११ ॥ ततस्तं वारणं क्रुद्धः शरजालेन पाण्डवः । निवा-
रयामास तदो विलेव मकरालयम् ॥ १२ ॥ स नागप्रवरः श्रीमा-
नर्जुनेन नियारितः । तस्यो शरैर्विभिन्नाः श्वाविच्छंसन्वितो

यथा ॥ १३ ॥ निवारितं गणं दृष्ट्वा भगदत्तगुती नृप । वत्सर्ष्व
 शितात् वाणानर्जनं क्रीडन्सूक्ष्मैः ॥ १४ ॥ अर्जुनस्तु महाबाहुः
 शरैररिनिपातिभिः । पारथामास तान् वाणास्तदद्भुतमिवा-
 भवत् ॥ १५ ॥ ततः पारगिर्क्रुद्धो राजा प्रागध्योतिप्राधिप ।
 प्रेषयामास नागेन्द्रं बलवत् पर्वतोपमम् ॥ १६ ॥ तमापतन्त
 अप्रेष्य बलवत् पाकशाम्निः । नारायणमग्निसंहायं प्राक्षिणोद्धारण
 प्रति ॥ १७ ॥ स तेन वारुणो राजन् मर्मस्त्रभिहतो भूयम् ।
 पपात सद्धसा भूमौ वध्वस्य इवाचल ॥ १८ ॥ स पतन् शुशुभे
 नागो धनञ्जयशराहतः । विद्यन्निव महायैलो महीं वध्वप्रपी-
 डितः ॥ १९ ॥ तस्मिन्निपतिते नागे वध्वदत्तस्य पाण्डव । तन्न
 भेतव्यमित्याह ततो भूमिगत नृप ॥ २० ॥ अग्रवीदि महातेजा
 प्रस्थित मा युधिष्ठिर । राजामस्ते न हन्तव्या धनञ्जय कथ-
 छन ॥ २१ ॥ सर्वमेतन्नरव्याघ्रं भवत्येतावता कृतम् । योधाद्यापि
 न हन्तव्या धनञ्जय रणे त्वया ॥ २२ ॥ वक्तव्याद्यापि राजान-
 सर्वं सद्ध सुदृष्णैः । युधिष्ठिरस्याश्रुमैधो भवद्भिरनुभूयताम्
 ॥ २३ ॥ इति भ्रातृवच्च श्रुत्वा ग हस्मि त्वा नराधिप । उत्तिष्ठ
 न भय तैःस्ति स्वस्तिमान् गच्छ पार्थिव ॥ २४ ॥ आगच्छेथा
 महाराज परा चैलीयुपस्थिताम् । यदाश्रुमैधो भविता धर्म-
 राजस्य धीमत ॥ २५ ॥ एवमुक्त स राजा तु भगदत्तात्मज-
 स्तदा । तथेत्येवाग्रवीहाक्य पाण्डवैनाभिनिर्जित ॥ २६ ॥

इति अश्रुमैधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे वच-
 दत्तपराजये षट्सप्ततोऽध्याय ॥ ७६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सैन्यवैरभवदुक्तं ततस्तस्य किरीटिनः ।
 हतशैर्धर्महाराज क्षतानाञ्च शरैरपि ॥ १ ॥ तेष्वतीर्णमुपश्रुत्य

विप्रये श्वेतवाहनम् । प्रत्यययुरमृष्यन्ती राजानः पाण्डवर्षभम्
 ॥ २ ॥ अश्वञ्च तं परामृष्य विप्रयान्ते विपीपमाः । न भयं
 वक्रिरे पार्थाङ्गीमसेनादगन्तरात् ॥ ३ ॥ ते विद्वुराडनुष्पाणिं
 यश्चियस्य ह्यस्य च । वीभत्सुं प्रत्यपद्यन्त पदातिनमवस्थितम्
 ॥ ४ ॥ ततस्ते तं महावीर्या राजानः पर्यवारयन् । जिगीषन्तो
 नरव्याघ्रं पूर्वं विनिङ्गता युधि ॥ ५ ॥ ते नामान्यपि गोत्राणि
 कर्माणि विविधानि च । कीर्त्तयन्तस्तदा पार्थं शरवर्षैरवाकिरन्
 ॥ ६ ॥ ते क्रिरन्त. शरव्रातान् वारणप्रतिवारणान् । रणे जय-
 मभीषन्त कौन्तेयं पर्यवारयन् ॥ ७ ॥ ते समीक्ष्य च तं कृथा-
 मुग्रकर्माणमाहवे । सर्वं युयुधिरे वीरा रथस्थास्तं पदातिनम्
 ॥ ८ ॥ ते तमाजघ्निरे वीरं निवातकवचान्तकम् । संघतकनिह-
 न्तारं हन्तारं सैन्धवस्य च ॥ ९ ॥ ततो रथसहस्रेण हयानामयु-
 तेन च । कीष्ठकीकृत्य वीभत्सुं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ॥ १० ॥ तं
 स्मरन्तो वपं वीराः सिन्धुराजस्य वाहवे । जयद्रथस्य कौरव्य
 समरे सव्यसाधिना ॥ ११ ॥ तत. पर्जन्यवत् सर्वं शरवृष्टीरवा-
 सृजन् । तैः कीर्ष्यं शुशुभे पार्थो रविर्मघान्तरे यथा ॥ १२ ॥
 स शरे. समवच्छन्नयकाये पाण्डवर्षभ । पञ्चरान्तरमञ्चारी शकुन्त
 इव भारत ॥ १३ ॥ ततो हाहाकृतं सर्वं कौन्तेये शरपीडिते ।
 त्रैलोक्यमभवद्राजन् रविरासीच्च निष्प्रभः ॥ १४ ॥ ततो वधौ
 महाराज मासतो होमहर्षणः । राज्ञरग्रसदादित्यं युगपत्
 होममेव च ॥ १५ ॥ उल्कास जघ्निरे सूर्यं व्यकीर्त्यन्त समस्ततः ।
 विपथुयाभवद्राजन् कीलासस्य महागिरेः ॥ १६ ॥ मुमुचुः श्वास-
 मत्युषां दुःखणोकसमन्विता । सप्तर्षयो जातभुवास्तथा देव-
 र्पयोऽपि च ॥ १७ ॥ तत खात्तुं विनिर्भिय मण्डलं शशिनोऽप-
 तत् । विपरीता दिशयापि सर्वा धमाकुलास्तथा ॥ १८ ॥ रासमा-
 रणसहाया धनुषान्तः सन्निद्युत. । श्रावत्य गणनं मेवा मुमुचु-

मीमंशोणितम् ॥ १९ ॥ एवमासीत्तदा वीरे शरवर्षेण संवृते ।
 फाल्गुने भरतयेष्ठ तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २० ॥ तस्य तेनावकीर्णस्य
 शरजालेन सर्वतः । मोहात् पपात गाण्डीवमावापञ्च करोदपि
 ॥ २१ ॥ तन्निम्नोहमनुप्राप्ते शरजालं महत्तदा । सैन्धवा सुमुहु-
 स्तूष्णं गतसत्त्वे महारथे ॥ २२ ॥ ततो मोहसमापन्नं ज्ञात्वा
 पार्थं दिवौकसः । सर्वं विप्रस्त्रमगसस्तस्य शान्तिं कृतोऽभवन् ॥ २३ ॥
 ततो देवर्षयः सर्वे तथा सप्तर्षयोऽपि च । ब्रह्मर्षयश्च विजयं जेपुः
 पार्थस्य धीमतः ॥ २४ ॥ ततः प्रदीपिते दैवैः पार्थतेजसि पार्थिव ।
 तस्यावचलवक्षीमान् संग्रामे परमास्त्रवित् ॥ २५ ॥ विशकर्षं धनु-
 र्दिव्यं ततः कौरवनन्दन । यन्त्रस्येवेह शब्दोऽभुन्महास्तस्य पुनः
 पुनः ॥ २६ ॥ ततः स शरवर्षाणि प्रत्यमित्रान् प्रति प्रभुः । वयर्षं
 धनुषा पार्थो वर्षाणीव पुरन्दरः ॥ २७ ॥ ततस्ते सैन्धवा योधाः
 सर्व एव सराजकाः । नादृश्यन्त शरैः कौर्षाः शलभैरिव पादपाः
 ॥ २८ ॥ तस्य शब्देन विप्रेसुभंयार्त्ताश्च विदुद्रुषुः । सुमुचुश्याशु
 योक्तार्त्ताः शुशुचुद्यापि सैन्धवाः ॥ २९ ॥ तास्तु सर्वान्तरव्याघ्र
 सैन्धवान् व्यचरदक्षी । अलातधक्कवद्भ्राजन् शरजाले समर्पयत्
 ॥ ३० ॥ तदिन्द्रजालप्रतिमं वाणजालममित्रहा । व्यसृजद्विह्व
 सर्वासु महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ ३१ ॥ भेषजालनिभं सैन्यं विदार्य
 शरहृष्टिभिः । विवभौ कौरवश्रेष्ठ शरदीव दिवाकरः ॥ ३२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे

सप्तसप्ततोल्ल्यायः ॥ ७७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो गाण्डीवमच्छरो युद्धाय सशुप-
 स्थितः । विवभौ युधि दुर्दर्यो हिमवानपलो यया ॥ १ ॥ ततस्ते
 सैन्धवा योधाः पुनरेव व्यवस्थिताः । व्यमुह्यन्त सुसंख्याः शर-

वर्षाणि भारत ॥ २ ॥ तान् प्रहस्य महाबाहुः पुनरेव व्यव-
 स्थितान् । ततः प्रोवाच कीन्तेयी मुमुक्षून् श्लाघ्या गिरा ॥ ३ ॥
 युध्यध्वं परया यत्तवा यतध्वञ्च जय मम । कुरुध्वं सर्वकार्याणि
 महदो भयमागतम् ॥ ४ ॥ एष योत्स्यामि सर्वांस्तु निवार्य
 शरवागुराम् । तिष्ठध्वं युद्धमनघो द्रुपं शमयितास्मि वः ॥ ५ ॥
 एतावदुक्त्वा कौरव्यो रोषाद्गण्डीवमुत्तदा । ततोऽथ वचनं सृत्वा
 भ्रातुर्व्येष्टस्य भारत ॥ ६ ॥ न हन्तव्या रूपे तात शत्रिया
 विनिगीपव । जेतव्यायेति यत् प्रोक्तं धर्मराज्ञा महात्मना ॥ ७ ॥
 चिन्तयामास स तदा फाल्गुनः पुरुपर्यभः । द्रुप्युक्तीऽहं नरेन्द्रेण
 न हन्तव्या नरा इति ॥ ८ ॥ कथं तन्न मृषेदं स्वाद्धर्मराजवचः
 शुभम् । न हन्येरंय राजानी राजशाशा कृता भवेत् ॥ ९ ॥
 इति सञ्चिन्त्य स तदा फाल्गुनः पुरुपर्यभः । प्रोवाच वाक्यं धर्मश्रः
 सैन्धवान् युद्धदुर्मदान् ॥ १० ॥ श्रेयो वदामि युष्माकं न हिंसेव-
 मवस्थितान् । यद्य वध्यति संग्रामे तवास्मीति पराजितः ॥ ११ ॥
 एतत् श्रुत्वा वचो मच्चं कुरुध्वं हितमात्मनः । ततोऽन्यथा कृच्छ-
 गता भविष्यथ मयार्दिताः ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा तु तान् वीरान्
 युयुधे कुरुपुङ्गवः । अर्जुनोऽतीव संक्रुद्धः संक्रुच्चैर्विनिगीपुभिः ॥ १३ ॥
 शतं शतशस्त्राणि शराणां नतपर्वणाम् । मुमुषुः सैन्धवा राज-
 स्तदा गण्डीवधन्वनि ॥ १४ ॥ शरानापतत क्रूरानाशीविप-
 विपोपमान् । चिस्तेद मिशितैर्वाणैरन्तरा स धनञ्जय ॥ १५ ॥
 छिच्छा स तानाशु चैव कङ्कपत्रान् शिलाशितान् । एकीकनेपां
 समरे विभेद निशितैः शरैः ॥ १६ ॥ ततः प्रासाद्य शक्तीय पुन-
 रेव धनञ्जये । जयद्रथं हतं सृत्वा चिच्छिपुः सैन्धवा नृपाः ॥ १७ ॥
 तेषा किरौटी चङ्कल्पं मोषश्चक्रौ महाबलः । सर्वांस्तानन्तरा
 छिच्छा तदा पुक्रोश्च पाण्डवः ॥ १८ ॥ तथैवापततां तेषा योधाना
 जयगन्धिनाम् । गिरांसि पातयामास भक्षैः सन्नतपर्वभिः ॥ १९ ॥

तेषां प्रश्रवताश्चापि पुनरेवाभिधावताम् । निर्बन्धताश्च यद्व्योम्भूत्
 पूर्णस्यैव महीदधेः ॥ २० ॥ तौ वध्यमानास्तु तदा पार्थेनामितः
 तेजसा । यद्यामाणं यद्योक्ताहं योधयामासुरज्जिनम् ॥ २१ ॥
 ततस्ते फाल्गुनेनाजौ शरैः सन्नतपर्वभिः । कृता विषंशा भूयिष्ठाः
 छान्तवाहनसैनिकाः ॥ २२ ॥ तांस्तु सर्वान् परिणानान् विदित्वा
 घृतराट्टजा । दुःशला बालमादाय नत्तारं प्रययौ तदा ॥ २३ ॥
 सुरयस्य सुतं वीरं रयेनाद्यागमत्तदा । ग्राह्ययं सर्वयोधानां-
 मभ्यगच्छत पाण्डवम् ॥ २४ ॥ सा घनश्रयमासाद्य सरोदार्त्तस्वरं
 तदा । धनश्रयोऽपि तां दृष्ट्वा धनुर्विससृजे प्रभुः ॥ २५ ॥
 ससृत्सृज्य धनुः पार्थो विधियद्गनिनीं तदा । प्राह किं करवा-
 णीति सा च तं प्रत्युवाच च ॥ २६ ॥ एष ते भरतये ष्ट स्वस्वीय-
 स्यात्मजः शिशुः । अभिवादयते पार्थ तं पश्व पुरुपर्धम ॥ २७ ॥
 द्रुत्युक्तास्तस्य पितरं स पप्रच्छार्जुनस्तदा । क्वासाविति ततो राजन्
 दुःशला वाक्यमब्रवीत् ॥ २८ ॥ पितृभोकाभिसन्तप्तो विषादात्तो-
 ऽस्य वै पिता । पञ्चमममहीरो यथा तन्ने निशामय ॥ २९ ॥
 स पूर्वं पितरं श्रुत्वा हतं युद्धे जयानघ । त्वामागतञ्च संश्रुत्य शुद्धाय
 ह्यसारिणम् ॥ ३० ॥ पितुश्च मृद्युदुःखात्तोऽजहात् प्राणान्
 धनञ्जय । प्राप्नो वीभत्सरित्येव नाम श्रुत्वैव तेऽमघ ॥ ३१ ॥
 विषादात्तः पपातोर्व्यां ममार च ममात्मजः । तं दृष्ट्वा पतितं
 तत्र ततस्तस्यात्मजं प्रभो ॥ ३२ ॥ गृहीत्वा समनुप्राप्ता त्वामद्य
 शरणैषिणी । द्रुत्युक्तात्तस्वरं सा तु समीचे घृतराट्टजा ॥ ३३ ॥
 दीना दीनं स्थितं पार्थमब्रवीच्छाण्डोमुखम् । स्वमारं समवेक्षस्व
 स्वस्वीयात्मजमेव च ॥ ३४ ॥ कर्तुमर्हसि धर्मंश्च दयां कुरुकुलो-
 दह । विमृत्य कुरुराजानं-तच्च मन्दं जयद्रथम् ॥ ३५ ॥ अभि-
 मन्योर्यथा जातः परीक्षित् परवीरहा । तथायं सुरयाज्ञातो
 मम पौत्रो महाभुजः ॥ ३६ ॥ तमादाय नरव्याघ्रं संप्राप्ताञ्जि-

तवान्तिश्रम । शमार्थं सर्वयोधानां शृणु चेदं वचो मम ॥ ३७ ॥
 आगतोऽयं महाबाहो तस्य मन्दस्य पुत्रक । प्रसादमस्य बालस्य
 तस्मात्त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥ एष प्रसाद्य शिरसा प्रथमार्थमरि-
 न्द्रम । याचते त्वा महाबाहो शमं गच्छ धनञ्जय ॥ ३९ ॥
 वारास्य हतवन्धोश्च पार्थ किञ्चिदज्ञानत । प्रसादं कुरु धर्मश्र-
 मा मनुर्विश्वम्भरा ॥ ४० ॥ तमनार्थं नृशसञ्च विन्वत्यास्य पिता-
 महम् । आगच्छारिणमत्यर्थं प्रसारं कर्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥ एव
 ह्युत्था करुणा दुःशलाया धनञ्जय । सञ्जय्य देवीं गान्धारी
 धृतराष्ट्रश्च पार्थिवम् । उवाच दुःशशीर्वाक्षं चक्रधर्मं विगर्हयन्
 ॥ ४२ ॥ धिक् तं दुःश्रीर्धनं ह्युदं राज्यलब्धञ्च मानिनम् । यतकृते
 बान्धवा सर्वं मया नीता यमक्षयम् ॥ ४३ ॥ इत्युक्त्वा बह्मसन्त्वादि
 प्रसादमवरोक्ष्य । परिखञ्ज्य च तां प्रीतो विसर्ज्य गृहान्
 प्रति ॥ ४४ ॥ दुःशला चापि तान् योधान् निवार्य महतीं रणात् ।
 सम्पूज्य पार्थं प्रवयो महानिव शुभानना ॥ ४५ ॥ एव निर्जित्य
 तान् वीरान् सैधवान् च धनञ्जय । अन्वधावत धावन्त तं ह्ययं
 कामचारिणम् ॥ ४६ ॥ ततो मृगमिवाकाशे यथा देवः पिनाक-
 धृक् । ससार तं तथा वीरो विधिवद्यज्ञिय ह्ययम् ॥ ४७ ॥
 स च बाली यद्येष्टेन तास्तारं दिशान् यथाक्रमम् । विचचार
 यथाकामं कर्म पार्थस्य बर्हियन् ॥ ४८ ॥ क्रमेण स ह्ययस्त्वेव
 विचरन् पुरुषर्षभ । मणिपूरपतेर्दशमुपायात् सञ्च पाण्डव ॥ ४९ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे

अष्टमप्रतीऽध्याय ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु नृपतिं प्राप्तं पितरं बभ्रु-
 ज्ञाश्चन । निर्ययौ विनयेनाथं ग्राह्यणार्थपुरं चर ॥ १ ॥ मणि-

पूरेण्डरन्त्वेवमुपायात् धनञ्जय । नाभ्यनन्दत् स मेधावी चक्र-
 धर्मननुभारन् ॥ २ ॥ उवाच च स धर्मात्मा समन्युं फाल्गुन-
 स्तथा । प्रक्रियेयं न ते युक्ता वहिस्त्वं चक्रधर्मत ॥ ३ ॥ सं-
 रक्षमाणं तुरगं यौधिष्ठिरसुपागतम् । जज्ञियं विप्रयान्ते मां
 नायोत्सी किन्नु पुत्रक ॥ ४ ॥ धिक् त्वामस्तु सुदुर्वुहे चक्रधर्म-
 वहिष्कृतम् । यो मा युद्धाय संप्राप्तं साग्नेव प्रत्यगङ्गया ॥ ५ ॥
 यस्व स्त्रीवद्यथा प्राप्तं मा साग्ना प्रत्यगङ्गया । यद्यहं न्यस्त-
 यस्वस्त्रामागच्छेय सुदुर्मते ॥ ६ ॥ प्रक्रियेयं भवेद्युक्ता तावत्तव
 नराधम । तमेवमुक्तं भर्ता तु विदित्वा पद्मगात्मजा ॥ ७ ॥
 असृष्यमाणा भिस्त्वीर्वीगुलुपी समुपागमत् । सा ददर्भ तत पुत्रं
 विमृषन्तमधोमुखम् ॥ ८ ॥ सन्तर्ध्याणमरुहत् पित्रा युद्धार्थिना
 प्रभो । तत सा चारुसर्वाङ्गी समुपेत्योरगात्मजा ॥ ९ ॥ उलुपी
 प्राह वचनं धर्म्यं धर्माविधारदम् । उलुपी मा निबोध त्व मातरं
 पद्मगात्मजाम् ॥ १० ॥ कुरुष्व वचन पुत्र धर्मस्ते भविता पर ।
 युध्यस्वैन कुरुयेठं पितरं युद्धदुर्मदम् ॥ ११ ॥ एवमेव हि ते
 प्रीतो भविष्यति न संशय । एवं दुर्मर्षितो राजा स मास्त्रा
 बभ्रुवाहन ॥ १२ ॥ मगधक्रे महातेजा युद्धाय भरतर्षभ । संनद्य
 काञ्चन वर्म शिरस्त्राणञ्च भानुमत ॥ १३ ॥ तूणीरशतसंवाध-
 मारुरीह रथोत्तमम् । सर्वोपकरणोपेतं युक्तमश्वैर्मनीजवै ॥ १४ ॥
 सचक्रोपस्करं श्रीमान् हेमभाण्डपरिष्कृतम् । परमार्षितमुच्छ्रित्य
 ध्वजं सिद्धं हिरण्ययम् । प्रययौ पार्थसुहिश्य स राजा बभ्रु-
 वाहन ॥ १५ ॥ ततोऽभ्येत्य हयं वीरो यज्ञियं धार्यरक्षितम् ।
 आहयामास पुरुपैर्हयमिच्छाविधारदै ॥ १६ ॥ गृहीतं वाजिनं
 दृष्ट्वा प्रीतात्मा स धनञ्जय । पुत्रं रथस्थं भूमिष्ठं संन्यतारय-
 टाहवे ॥ १७ ॥ स तत्र राजा त वीर शरसर्षैरनेकम् । अर्हया-
 मास निश्चितैराग्नीविप्रविषोपमै ॥ १८ ॥ तयोः समभवद्यद्दं पितु-

पुत्रस्य चातुलम् । देवासुररणप्रख्यमुभयो प्रीयमाणयो ॥ १८ ॥
 किरोटिन प्रविव्याध शरेणानतपर्वणा । जत्रुदेशे नरव्याघ्र मह-
 सन् वभ्रुवाहन ॥ २० ॥ सोऽभ्यगात् सह पुङ्गेन वरभीकमिव
 पन्नग । विनिर्मिद्य च कौन्तेय प्रविवेग्य महीतलम् ॥ २१ ॥ स
 गाढवेदनी धीमानालम्ब्य धनुस्तमम् । दिव्य तेज समाविश्य
 प्रमीत इव सोऽभवत् ॥ २२ ॥ स संशामुपलभ्याथ प्रथस्य पुरुष-
 र्यम् । पुत्रं यक्रात्मजो वाक्यमिदमाह मद्वाद्युति ॥ २३ ॥ साध
 साधु मद्वावाहो वत्स चित्राङ्गदात्मज । सहस्र कर्म ते दृष्ट्वा प्रीति-
 मानम्नि पुत्रक ॥ २४ ॥ विमुञ्चाम्येष ते वाणान् पुत्र युद्धे स्थिरो
 भव । प्रत्येवमुक्त्वा नाराचैरभ्यवर्षदमित्था ॥ २५ ॥ तान् च
 गाण्डीवनिर्मुक्तान् वषाशनिसमप्रभान् । नाराचानच्छिनद्राजा
 भक्षैः सर्वास्त्रिधा दिधा ॥ २६ ॥ तस्य पार्थशरैर्द्विष्यैर्ध्वज हेम
 परिष्कृतम् । सुवर्णतालप्रतिम क्षुरेणापहरद्रथात् ॥ २७ ॥ हया-
 शस्य मद्वाकायान् मद्वावेगानरिन्दम । चत्वार राजन्निर्जीवान्
 महसन्निव पाण्डव ॥ २८ ॥ स रथादवतीर्याथ राजा परम
 कोपन । पदाति पितर क्रुद्धो धीधयामास पाण्डवम् ॥ २९ ॥
 सप्रीयमाण पार्थानामृषभ पुत्रविक्रमात् । अत्यर्थं पीडयामास
 पुत्र वषधरात्मज ॥ ३० ॥ स मन्यमानो विसुख पितर वभ्रु
 वाहन । शरैराशीविपाकारै पुनरेवाद्द्वयदली ॥ ३१ ॥ तत
 च बाल्यात् पितर विव्याध हृदि पत्रिणा । निमित्तेन सुपुङ्गेन
 बलजडभ्रुवाहन ॥ ३२ ॥ विवेग पाण्डवं राजन् मर्म भिच्छाति
 दुःखकृत् । स तेनातिभय विड पुत्रेण कुरुनन्दन ॥ ३३ ॥ महीं
 जगाम मोहात्तस्ततो राजर् धनञ्जय । तस्मिन्निपतिते वीरे
 मौरवाणा धुरन्धरे ॥ ३४ ॥ सोऽपि मोह जगामाथ ततश्चित्रा-
 ङ्गदासुत । व्यायस्य सयुगे राजा दृष्ट्वा च पितर हतम् ॥ ३५ ॥
 पूर्वमेव च वाणौघैर्गाढविद्योर्जुनेन ह । पपात सोऽपि धरणी-

मालिङ्ग रणमूर्धनि ॥ ३६ ॥ भर्त्तरं निहतं दृष्ट्वा पुत्रस्य पतितं
भुवि । चित्वाङ्गदा परिवस्ता प्रविवेश रणोजिरे ॥ ३७ ॥ शोक-
सन्तप्तहृदया रुदन्ती विपती भ्रमम् । मणिपूरपतेर्माता हृदयं
निहतं पतिम् ॥ ३८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अंशुगीतापर्वणि अश्वानुगारे अर्जुन-
पराजये एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो बहूतरं भूरि विलप्य कमलीक्षणा ।
मुमोक्ष दुःखसन्तप्ता पपात च महीतले ॥ १ ॥ प्रतिलभ्य च सा
संश्रं देवी दिव्यवपुर्धरा । उलूपीं पद्मगसुतां दृष्ट्वा वाक्यमब्र-
वीत् ॥ २ ॥ उलूपिं पश्य भर्त्तरं शयानं निहतं रणे । त्वत्कृते
मम पुत्रेण वाहीन समितिञ्जयम् ॥ ३ ॥ ननु त्वमार्थधर्मज्ञा
ननु चासि पतिप्रता । यस्त्वत्कृतेऽयं पतितः पतिस्त्वे निहतो
रणे ॥ ४ ॥ किन्तु सर्वापराधोऽयं यदि तेऽद्य धनञ्जयः । त्वमेव
याचमाना वै जीवयस्व धनञ्जयम् ॥ ५ ॥ ननु त्वमार्थः धर्मज्ञो
त्वैलक्ष्यविदिता शुभे । यद्वातयित्वा पुत्रेण भर्त्तरं नानुशीर्षसि
॥ ६ ॥ नाहं शोचामि तनयं हतं पद्मगनन्दिनि । पतिमेव तु
शोचामि यस्यातिथ्यमिदं कृतम् ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा सा तदा देवी-
मुलूपीं पद्मगात्मजाम् । भर्त्तरमभिगम्येदमित्युवाच यशस्विनी
॥ ८ ॥ उत्तिष्ठ कुरुमुखस्य प्रियमुखोऽसि मे प्रिय । अयमश्वो
महाबाहो मया ते परिमोक्षितः ॥ ९ ॥ ननु त्वया माम् विभो
धर्मराजस्य यशियः । अयमश्वोऽनुसर्तव्यः संश्रिये किं महीतले
॥ १० ॥ त्वयि प्राणा ममार्थताः कुरुणां कुरुनन्दन । स कष्मात्
प्राणदोऽन्येषां प्राणान् संत्यक्तवानसि ॥ ११ ॥

चित्वाङ्गदीवान् । उलूपि साधु पश्येत् पतिं निपतितं भुवि ।

पुत्रक्षेमं समुत्साद्य घातयित्वा न शोचसि ॥ १२ ॥ कामं स्वपितु
 वालोऽयं भूमौ मृत्युवयं गतः । लोहिताक्षो गुडाकेयो विजयः
 सधु जीवतु ॥ १३ ॥ नापराधोऽस्ति सुभगे नराणां बद्धभार्यता ।
 प्रमदानां भवद्ये प्र मा ते भूदुद्धिरीदृशी ॥ १४ ॥ सख्यं चैतत् कृतं
 धात्रा शश्वद्व्ययमेव तु । सख्यं समभिजानीहि सख्यं गदतमस्तु
 ते ॥ १५ ॥ पुत्रेण घातयित्वेमं पतिं यदि न मेऽय वै । जीवन्तं
 दर्शयस्यद्य परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १६ ॥ साहं दु खान्विता
 दिवि पतिपुत्रविनाकृता । इहैव प्रायमाश्रित्ये प्रेक्षन्त्यास्ते न संशयः
 ॥ १७ ॥ इत्युक्त्वा पन्नगसुतां सपत्नीश्चैत्रवाचनी । ततः प्राय-
 सुपासीना तुष्णीमासीञ्जनाधिप ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विलप्य विरता भर्तुः पादौ प्रसृष्टं
 सा । उपविष्टाभवद्दीना सोच्छ्रासं पुत्रमिच्छती ॥ १९ ॥ ततः
 संज्ञां पुनर्लब्ध्वा स राजा बभ्रुवाहनः । मातरं तामथालोक्य
 रणभूमावघात्रवीत् ॥ २० ॥ इतो दुःखतरं किन्तु यन्मे माता
 सुखैधिता । भूमौ निपतितं वीरमनुशेते मृतं पतिम् ॥ २१ ॥
 निहन्तारं रणेऽरीणां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । मया विनिहतं
 संख्ये प्रेक्षते दुर्मरं वत ॥ २२ ॥ अहोऽस्या हृदयं दिव्या दृढं
 यन्न विदीर्यते । व्यूढीरस्कं महाबाहुं प्रेक्षन्त्या निहतं पतिम्
 ॥ २३ ॥ दुर्मरं पुरुषिणेह मन्ये ह्यध्वन्यनागते । यत्र नाहं न
 मे माता विप्रयुञ्जेत जीवितात् ॥ २४ ॥ हा हा धिक् कुरुवीरस्य
 सन्नाहं काञ्चनं भुवि । अपविद्धं हतस्येह मया पुत्रेण पश्यता
 ॥ २५ ॥ भो भो पश्यत मे वीरं पितरं ग्राह्यणा भुवि । शयानं
 वीरशयने मया पुत्रेण पातितम् ॥ २६ ॥ ग्राह्यणाः कुरुमुख्यस्य
 धी गुह्या हयसारिणः । कुर्वन्ति शान्तिं कामस्य रणे योऽयं मया
 हतः ॥ २७ ॥ व्यादिशन्तु च किं विप्राः प्रायश्चित्तमिहाय मे ।
 आदृशंसस्य पापस्य पितृहन्तरणाजिरे ॥ २८ ॥ दुःखरा हादृश-

समा हत्वा पितरमद्य वै । ममेह सुदृशंसस्य सम्वीतस्यास्य
 चर्मणा ॥ २८ ॥ शिर कपाले चास्यैव युञ्जत पितुरद्य मे ।
 प्रायश्चित्तं हि नाख्यन्यहत्वाद्य पितरं मम ॥ ३० ॥ पश्य नागो-
 प्तमसुते भर्तारं निहतं मया । कृत प्रियं मया तेऽद्य निहत्य
 समरेऽर्जुनम् ॥ ३१ ॥ सोऽहमद्य गमिष्यामि गतिं पितृनिषेवितान् ।
 न शक्नोम्यात्मनात्मानमहं धारमितुं शुभे ॥ ३२ ॥ सा ल्व मयि
 नृते मातस्तथा गाण्डीयधन्वनि । भव प्रीतिमती देवि सत्येना
 ध्मानमालभे ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वा स ततो राजा दुःखशोकसमाहतः ।
 उपस्यूश्च महाराज दुःखादधनमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ शृण्वन्तु सर्व-
 भूतानि स्यावराणि चराणि च । त्वाञ्च मातर्यथा सत्यं ब्रवीमि
 भुजगात्तमे ॥ ३५ ॥ यदि नोत्तिष्ठति जयं पिता मे नरसत्तम ।
 अस्मिन्नेव रणोद्देशे शोषयिष्ये वजेवरम् ॥ ३६ ॥ न हि मे पितरं
 हत्वा निष्कृतिर्विद्यते क्वचित् । नरकं प्रतिपत्स्यामि ध्रुवं गुरु-
 वधाहितं ॥ ३७ ॥ वीरं हि क्षत्रियं हत्वा गोघृतेन प्रमुच्यते ।
 पितरन्तु निहत्यैव दुर्लभा निष्कृतिर्मम ॥ ३८ ॥ एष एको महा-
 तैजाः पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः । पिता च मम धर्मात्मा तस्य मे
 निष्कृतिः कृतः ॥ ३९ ॥ इत्येवमुक्त्वा नृपते धनञ्जयसुतो नृप ।
 उपस्यूश्चाभयत्सूष्णीं प्रायोपेतो महामतिः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रायोपविष्टे नृपतौ मणिपूरेश्वरे तदा ।
 पितृशोकसमाविष्टे सह मात्रा परन्तपे ॥ ४१ ॥ उल्लूपी चिन्तया-
 मास तदा सञ्जीवनं मणिम् । स शोषातिष्ठत तदा पन्नगाना
 परायणम् ॥ ४२ ॥ तं गृहीत्वा तु कौरव्य नागराजपते सुता ।
 मनःप्रच्छादिनी वाच सैनिवानामयाब्रवीत् ॥ ४३ ॥ उत्तिष्ठ भा-
 शुष पुत्र नैव जिष्णुस्त्वया जितः । अजेयं गुरुपैरेप तथा देवै-
 र्भवासवै ॥ ४४ ॥ मया तु मोहनी नाम मायैषा संप्रदर्शिता ।
 प्रियायं पुरुषेन्द्रस्य पितृशोऽद्य यश्चस्त्रिनः ॥ ४५ ॥ जिज्ञासुर्धैप

पुत्रस्य बलस्य तव कौरव । संग्रामे युध्यतो राजन्नागतः पर-
 वीरहा ॥ ४३ ॥ तस्मादसि मया पुत्र युद्धाय परिचोदितः । मा
 पापमात्मनः पुत्र शङ्केथा क्षण्यपि प्रभो ॥ ४७ ॥ ऋषिरेव महा-
 नात्मा पुराणः आश्वतोऽक्षरः । नैनं शक्तो हि संग्रामे जेतुं
 शक्रोऽपि पुत्रक ॥ ४८ ॥ अयन्तु मे मणिर्दिव्यः समानीतो विशा-
 म्यते । नृतान् नृतान् पन्नगेन्द्रान् यो जीवयति नित्यदा ॥ ४९ ॥
 एवमस्योरसि त्वञ्च स्थापयस्व पितुः प्रभो । सञ्जीवितं तदा पार्थ
 स त्वं द्रष्टासि पाण्डवम् ॥ ५० ॥ इत्युक्तः स्थापयामास तस्योरसि
 मणिं तदा । पार्थस्यामिततेजः स पित्रस्त्रेहादपापकृत् ॥ ५१ ॥
 तस्मिन्नप्रस्ते मणौ वीरो जिष्णुरुञ्जीवितः प्रभुः । विरसप्त इवो-
 त्तस्थौ नृष्टलोहितलोचनः ॥ ५२ ॥ तमुत्थितं महात्मानं त्वय-
 संशं मनस्विनम् । समीक्ष्य पितरं स्वस्थं ववन्दे वभ्रुवाचनम् ॥ ५३ ॥
 उत्थिते पुरुषव्याघ्रे पुनर्लक्ष्मीवति प्रभो । दिव्या समनसं पुण्या
 वल्लभे पाकशासनम् ॥ ५४ ॥ अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्मघनिखनाः ।
 साधु साध्विति चाकाशे वभ्रुवः समहान् खनम् ॥ ५५ ॥ उत्थाय
 च महावाङ्मनः पर्याश्रयस्ती धनञ्जयः । वभ्रुवाचनमालिङ्ग्य समा-
 जिघ्रत मूर्धनि ॥ ५६ ॥ इदं च अपि दूरेऽस्य मातरं शोककर्षिताम् ।
 उल्लाप्या सह तिष्ठन्तीं ततोऽपृच्छ हनञ्जयः ॥ ५७ ॥ किमिदं
 लक्ष्यते सर्वं शोकविधायहर्षवत् । रणाजिरममित्रघ्नं यदि जानासि
 शंस मे ॥ ५८ ॥ जननी च किमर्थन्ते रणभूमिसुपागताः । नागेन्द्र-
 दुहिता च यमुलूपी किमिहागता ॥ ५९ ॥ जानाम्यहमिदं शुद्धं
 लया महर्चनात् कृतम् । स्त्रीणामागमने हेतुमहमिच्छामि वेदि-
 तुम् ॥ ६० ॥ तमुवाच तथा पृष्टो मणिपूरपतिस्तदा । प्रसाद्य
 गिरसा विहानुलूपी पृच्छतामियम् ॥ ६१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे-
 पर्वणुन मत्स्योष्णीवनेऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

अर्जुन उवाच । किमागमनकृत्यन्ते कौरव्यकुलनन्दिनि ।
 मणिपूरपतेर्मातुस्तथैव च रणाजिरे ॥ १ ॥ कश्चित् कुशलकामाधि-
 राज्ञोऽस्य भुजगात्मजे । मम वा चपलापाङ्गि कश्चित्त्वं शुभ-
 मिच्छसि ॥ २ ॥ कश्चित्ते पृथुलश्रीणि नाप्रियं प्रियदर्शने ।
 अकार्षेमहेमज्ञानादयं वा वभ्रुवाहनः ॥ ३ ॥ कश्चिन्मुराजपुत्री-
 ते संपत्नी चैववाहनी । चिदाद्गदा वरारोहा नापराध्यति किञ्चन-
 ॥ ४ ॥ तमुवाचीरगपतेर्द्देहिता प्रहसन्निव । न मे त्वमपराहो-
 ऽसि न हि मे वभ्रुवाहनः ॥ ५ ॥ न जनित्री तथास्येयं मम या-
 प्रेथवत् स्थिता । श्रूयतां यद्यथा चेदं मया सर्वं विचेष्टितम् ॥ ६ ॥
 न मे कोपस्त्वया कार्यः धिरसा त्वां प्रसादये । त्वत्प्रियार्यं हि
 कौरव्य कृतमेतन्मया विभो ॥ ७ ॥ यत्तत् शृणु महाबाहो
 निखिलेन धनञ्जय । महाभारतयुद्धे यत् त्वया शान्तनवो नृपः
 ॥ ८ ॥ अधर्मेण हतः पार्थ तव्यैषा निष्कृतिः कृता । न हि
 भीष्मस्त्वया वीर युध्यमानो हि पातितः ॥ ९ ॥ शिखण्डिना
 तु संयुक्तस्तमाश्रित्य हतस्त्वया । तस्य शान्तिमकृत्वा त्वं त्यजेथा
 यदि जीवितम् ॥ ११ ॥ कर्मणा तेन पापेन पतेथा निरद्ये ध्रुवम् ।
 एषा तु विहिता शान्तिः पुत्राद्यां प्राप्तवानसि ॥ १२ ॥ वसुभि-
 र्वसुधापाल गङ्गाया च महामते । पुरा हि श्रुतमेतत्ते वसुभिः
 कथितं मया ॥ १३ ॥ गङ्गायास्तीरमाश्रित्य हते शान्तनवे नृप ।
 आप्तुष्व देवा वसवः समेत्य च महानदीम् ॥ १४ ॥ इदमूर्ध्वसो
 घोरं भागीरथा मते तदा । एष शान्तनवो भीष्मो निहतः
 सव्यसाचिना ॥ १४ ॥ अयुध्यमानः सङ्ग्रामे संसक्तोऽन्येन भाविनि ।
 तदनेनानुपङ्गेन वयमद्य धनञ्जयम् ॥ १५ ॥ शपेन योजयामेति
 तथास्त्विति च साग्रवीत् । तदहं पितूरविद्य प्रविश्य व्यधिते-
 न्द्रिया ॥ १६ ॥ अभयं स च तत् श्रुत्वा विपाद्भगवत् परम् ।
 पिता तु मे यस्त् गत्वा तदर्थं समयाचत ॥ १७ ॥ पुनः पुनः

हरत् ॥ १७ ॥ धनुशास्य महश्चिन्नं चुरेण प्रचक्रेत् ॥ १८ ॥ स राजा व्यधितो
व्याधो विधनुर्हतसारथिः । गदामादाय कौन्तेयमभिदुद्राव विग-
वान् ॥ १९ ॥ तस्यापतत एवाशु गदां हेमपरिष्कृताम् । मरै-
सक्रेत् बद्धधा बद्धभिरघ्ननाजितैः ॥ २० ॥ सा गदा प्रकलीभूता
विभीर्यामशिवन्धना । व्याली विमुच्यमानेव पपात धरणीतले
॥ २१ ॥ विरयं विधनुष्कञ्च गदया परिवर्जितम् । नैच्छत्ताड-
यितुं धीमानर्जुनः समराग्रणीः ॥ २२ ॥ तत एनं विमनसं क्षत्र-
धर्मं समास्थितम् । सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत् कपिकेतनः ॥ २३ ॥
पर्याप्तः क्षत्रधर्मोऽयं दर्शितः पुत्र गम्यताम् । बह्वेतत् समरे कर्मा
तव वाक्यस्य पार्थिव ॥ २४ ॥ युधिष्ठिरस्य सन्देशो न हन्तव्या
नृपा इति । तेन जीवसि राजंस्त्वमपराद्धोऽपि मे रणे ॥ २५ ॥
इति मत्वा तदात्मानं प्रत्यादिष्टं सा मागध । तथमित्यभिगम्येनं
प्राञ्जलिः प्रत्यपूजयत् ॥ २६ ॥ पराजितोऽस्मि भद्रन्ते नाहं योदु-
मिहोत्साहे । यच्च कृत्यं मया तेऽद्य तद्ब्रूहि कृतमेव तु ॥ २७ ॥
तमर्जुनः समाश्लास्य पुनरेवेदमब्रवीत् । आगस्तव्यं परां चैली-
मश्वमेधे नृपस्य नः ॥ २८ ॥ इत्युक्ताः स तथेत्युक्ता पूजयामास तं
हयम् । फाल्गुनञ्च युधि श्रेष्ठं विधिवत् सृष्टदेवज ॥ २९ ॥
ततो यथेष्टमगमत् पुनरेव स केशरी । ततः समुद्रतीरेण वज्रान्
पुण्ड्रान् सकोशलान् ॥ ३० ॥ तत्र तत्र च भूरीणि श्लेच्छसैन्या-
न्यनेकशः । विजिग्ये धनुषा राजन् माण्डवीन धनञ्जयः ॥ ३१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे
मागधपराजये दशमीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

पैशम्पायन उवाच । मागधेनार्थितो राजन् पाण्डवः श्ले-

वैशम्पायन उवाच । स तु वाजी सगुहान्तां पर्येत्य वरुषा
 मिमाम् । निवृत्तोऽभिमुखो राजन् श्वेन वारणासाहयम् ॥ १ ॥
 अगुगच्छन् तुरगं निवृत्तोऽथ किरीटभृत् । यदृच्छ्या समापेदे
 पुरं राजगृहं तदा ॥ २ ॥ तमभ्यासगतं दृष्ट्वा सहदेवात्मजः प्रभी ।
 क्षत्रधर्मं स्थितो वीरः समरायाजहाव ह ॥ ३ ॥ ततः पुरात् स
 निष्क्रान्त्य रथौ धन्वी शरी तली । नेधसन्धिः पदातिस्तं धन-
 क्षयमुपाद्रवत् ॥ ४ ॥ आसाद्य च महातेजा नेधसन्धिर्धनक्षयम् ।
 बालभावान्महाराज प्रोवाचेदं न कौशलात् ॥ ५ ॥ किमचञ्चार्य्य
 ते वाजी स्त्रीमध्यं इव भारत । हयमेनं हरिष्यामि प्रयतस्व
 विभोक्षणे ॥ ६ ॥ अदत्तानुनयो युवे यदि त्वं पितृभिर्मम ।
 करिष्यामि तवातिथ्यं प्रहरं प्रहरामि च ॥ ७ ॥ इत्युक्तः प्रत्यु-
 वाचैनं प्रहसन्निव पाण्डवः । विघ्नकर्ता मया कार्य्य इति मे
 व्रतंमाहितम् ॥ ८ ॥ भ्रात्रा ज्येष्ठेन नृपते तवापि विदितं ध्रुवम् ।
 प्रहरस्व यंयाशक्ति न मन्युर्विद्यते मम ॥ ९ ॥ इत्युक्तः प्राहरत्
 पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः । किरन् शरसहस्राणि वर्षाणीव सहस्र-
 दृक् ॥ १० ॥ ततो गाण्डीवभृत् शूरो गाण्डीवप्रहितैः शरैः ।
 चकार भीष्मांस्तान् वाणान् सयद्गान् भरतर्षभ ॥ ११ ॥ स भीष्मं
 तस्य वाणीषं कृत्वा वानरकेतनः । शरान् सुमोघं ज्वलितान्
 दीप्तास्थानिव पन्नगान् ॥ १२ ॥ ध्वजे पतान्नादण्डेषु रथयन्त्र-
 पृथेषु च । अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथी ॥ १३ ॥
 संरक्षमाणः पार्थिव शरीरे सव्यसाचिना । मान्यमानः सवीर्य्य-
 न्तग्नागधः प्राहिणोत् शरान् ॥ १४ ॥ ततो गाण्डीवधन्वा तु
 गागधेन गृह्णाद्यतः । यमो वसन्तसमये पलायः पुष्पितो यथा
 ॥ १५ ॥ अबन्धमानः सोऽभ्यघ्नन्नागधः पाण्डवर्षभम् । तेन तस्यौ
 स कौरव्य लोकावीरस्य दर्शने ॥ १६ ॥ सव्यसापी तु संद्रुद्धो
 विद्वथ्य बलवदनुः । हयार्थकार निष्णीवान् सारथेय शिरो-

कौरव्यगाम्भारविषयं ह्ययः । विचचार यथाकामं कौन्तेयानु-
गतस्तदा ॥ १९ ॥ ततो गाम्भारराजेन युद्धमासीत् किरीटिनः ।
घोरं भकुनिपुत्रेण पूर्ववैरानुसारिणा ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे
दशमीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

वाहनः । दक्षिणां दिग्मास्थाय चारयामास तं हयम् ॥ १ ॥
 ततः स पुनरावर्त्तय हयः कामचरी वली । आससाद पुरीं रम्यां
 चेदीनां शुकिसाहयाम् ॥ २ ॥ शरभेणाञ्चितस्तत्र शिशुपालसुतेन
 च । युद्धपूर्वं तदा तेन पूजया च महाबलः ॥ ३ ॥ ततोऽञ्चितो
 ययौ राजस्तदा स तुरगोत्तमः । काशीनङ्गान् कोशलांश्च किरा-
 तानथ तङ्गणान् ॥ ४ ॥ पूजां तत्र यथान्यायं प्रतिगृह्य धनञ्जयः ।
 पुनरावृत्त्य कौन्तेयो दशार्शानिगमत्तदा ॥ ५ ॥ तत्र चित्ताङ्गदी-
 नाम बलवानरिमर्द्दनः । तेन युद्धमभूत्तस्य विजयस्यातिभैरवम्
 ॥ ६ ॥ तच्चापि वशमानीय किरौटी पुरुषर्षभः । निपादराज्ञो
 विप्रयमेकलव्यस्य जग्मिवान् ॥ ७ ॥ एकलव्यसुतश्चैनं युद्धेन जगृहे
 तदा । तत्र चक्रे निपादैः स संग्रामं लोमहर्षणम् ॥ ८ ॥ तत-
 स्तमपि कौन्तेयः समरेष्वपराजितः । जिगाय युधि दुर्द्वर्षो यज्ञ-
 विघ्नार्थमागतम् ॥ ९ ॥ स तं जिज्ञा महाराज नैपादिं पाक-
 शासनिः । अञ्चितः प्रययौ भूयो दक्षिणं सलिलार्णवम् ॥ १० ॥
 तत्रापि द्रविडैरभू रौद्रेर्नाह्विपकीरपि । तथा क्लोलुगिरेयैश्च युद्धं-
 मासीत् किरौटिनः ॥ ११ ॥ तांथापि विजयो जिज्ञा नातितीव्रेण
 कर्मणा । तुरङ्गमवशेनाथ सुराष्ट्रानभितो ययौ ॥ १२ ॥ गो-
 कर्षेमथ चासाथ प्रमासमपि जग्मिवान् । ततो हारवतीं रम्यां
 वृष्टिवीराभिपालिताम् ॥ १३ ॥ आससाद हयः श्रीमान् कुरु-
 राजस्य यश्रियः । तमुत्सृज्य हयथेष्ठं चादवानां कुमारकाः ॥ १४ ॥
 प्रययुस्तांस्तदा राजन्नुग्रसेनो न्यवारयत् । ततः पुंराहिनिष्कम्प-
 वृष्णाग्रन्धकपतिस्तदा ॥ १५ ॥ अञ्चितो वसुदेवेन मातुजेन किरौ-
 टिनः । तौ समेत्य कुरुथेष्ठं विधिवत् प्रीतिपूर्वकम् ॥ १६ ॥ पर्या-
 भरतथेष्ठं पूजया समवस्थितौ । ततस्ताभ्यामनुज्ञातो ययौ धेन-
 वयो गतः ॥ १७ ॥ ततः स पश्चिमं दिशं समुद्रस्य तदा हयः ।
 क्रमेण व्यभरत् स्त्रीतस्ततः पञ्चनङ्गं ययौ ॥ १८ ॥ तस्मादपि स

कौरव्यगाम्भारविषयं हृद्यः । विचचार यथाकामं कौन्तेयानु-
गतस्तदा ॥ १९ ॥ ततो गाम्भारराजेन युद्धमासीत् किरीटिनः ।
धीरं शकुनिपुत्रेण पूर्ववैरानुसारिणा ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगौतापर्वणि अश्वानुसारे
व्याशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

वैशम्पायन उवाच । शकुनेस्तनयो वीरो गाम्भाराणां महान-
रथः । प्रत्यययौ शुद्धाक्षेयं सैन्येन महता वृतः । हस्तश्चरथ-
युक्तेन पताकाध्वजमालिना ॥ १ ॥ अभ्यमाणास्ते योधा नृपस्य
शकुनेर्बधम् । अभ्ययुः सहिताः पार्थं प्रसृष्टौतगरासनाः ॥ २ ॥
स तानुवाच धर्मात्मा वीमत्सुरपराजितः । युधिष्ठिरस्य वचनं
न च ते जसृद्गर्हितम् ॥ ३ ॥ बार्थ्यमाणापि पार्थेन सान्त्वपूर्व-
ममर्षिताः । परिवार्थं हृद्यं जग्मुस्ततश्चक्रोध पाण्डवः ॥ ४ ॥
ततः शिरासि दीप्ताग्निस्तेषां चिक्षेद पाण्डवः । सुरैर्गाण्डीव-
निर्मुक्तैर्नातियत्रादिवार्जुनः ॥ ५ ॥ ते बध्यमानाः पार्थेन हृद्य-
मुत्सृज्य सभ्रमात् । न्यवर्त्तन्त महाराज शरवर्षांर्हिता भयम् ॥ ६ ॥
निरुध्यमानस्तेऽपि गाम्भारैः पाण्डुनन्दनः । आदिश्यादिभ्य
तेजस्वी शिरांस्येषां व्यपातयत् ॥ ७ ॥ बध्यमानेषु तेऽर्वाजौ गाम्भा-
रैः समन्ततः । स राजा शकुने पुत्रः पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ८ ॥
तं युध्यमानं राजानं क्षत्रधर्मं व्यवस्थितम् । पार्थोऽग्नवीजं मे
यथा राजानो राजभासनात् ॥ ९ ॥ अलं युद्धेन ते वीर न
तेऽस्त्वद्य पराजयः ॥ १० ॥ इत्युक्तस्तदनादृत्य वाक्यमशान-
भोहितः । स शक्रसमकर्माणं समवाकिरदाशुगैः ॥ ११ ॥ तस्य
पार्थः शिरस्ताणमवेक्षन्नेष पतिष्ठा । अपाहरदमेयात्मा जय-
द्रथशिरो यथा ॥ १२ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुर्गाम्भाराः सर्व एव

ते । इच्छता तेन न हृती राजेत्यसि च तं विदु ॥ १३ ॥
 गान्धारराजपुत्रस्तु पलायनकृतक्षणः । ययौ तैरेव सद्धितस्त्रस्तौ
 क्षुद्रगृगैरिव ॥ १४ ॥ तेषाम्बु तरसा पार्यस्तत्रैव परिधावताम ॥
 प्रजहारोत्तमाङ्गानि भङ्गे सन्नतपर्वभि ॥ १५ ॥ उच्छ्रितास्तु
 भुजान् कैचित् नाबुध्वन्त शरैर्हतान् । शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तौ
 प्रयुभि पार्यचोदितै ॥ १६ ॥ सन्थान्तनरनागाश्वमपतद्दितुत
 बलम् । हतविध्वस्तभूयिष्ठमावर्त्तत मुहुर्मुहु ॥ १७ ॥ गान्ध
 दृश्यन्त वीरस्य केचिद्ग्रेऽग्रकर्म्मण । रिपव पात्यमाना वै दे
 सहेयुर्धनञ्जयम् ॥ १८ ॥ ततो गान्धारराजस्य मन्त्रिद्वन्द्वपुर सरा
 जननी निर्ययौ भीता पुरष्कृत्यार्थमुत्तमम् ॥ १९ ॥ सा न्यवारय-
 द्ब्यग्र त पुत्रं युद्धदुर्मदम् । प्रसाद्यामास च त जिष्णुमल्लिष्ट-
 कारिणम् ॥ २० ॥ सा पूजयित्वा वीभत्सु प्रसादमकरोत् प्रभु ।
 शकुनेषापि तनय सात्वयनिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ न मे प्रिय
 महाबाहो यत्ते बुद्धिरियं कृता । प्रतियोह,ममित्रघ्न भ्रातैव त्व
 ममानव ॥ २२ ॥ गान्धारो मातरं सृत्वा हृतराष्ट्रकृतेन च ।
 तेन जीवसि राजंस्त्र निहतास्त्रगुगास्तव ॥ २३ ॥ नैव भू
 शान्यता वैर मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी । गच्छेथास्त्र पराश्वैत्रीमश्व-
 भेधे नृपस्य न ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुगारे

चतुरशीतोऽध्याय ॥ ८४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युद्धानुययौ पार्थो ह्ययं कामविद्वा-
 रिणम् । न्यवर्त्तत ततो वाजी येन नागाह्वय पुरम् ॥ १ ॥ त
 निवृत्तन्तु श्रुत्वाव चारेणैव युधिष्ठिर । शुब्जार्जुन कुशलिन म च
 हृष्टमनाभवत् ॥ २ ॥ विजयसा च ततकर्म गान्धारविषये तम् ।

सुखा चान्येषु दिग्गेषु च सुप्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नेव काले
 तु दान्दधीं माघपाञ्चिकीम् । इष्टं यक्षीत्वा नद्यत्वं धर्मा राजो
 युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ समानीय महातेजा सर्वान् भ्रातृन्महीपति ।
 भीमं च नकुलञ्चैव सह देवञ्च कौरव ५ ॥ प्रोवाचेदं वच काले
 तं हा धर्मभृता वर । शामन्त्रा वदता येष्टो भीमं प्रहरता
 स्वरम् ॥ ६ ॥ आयाति भीमसेनासौ महाश्वेन तवानुज । यथा
 मे पुरुषा प्रादुर्यं धनञ्जयसारिणा ॥ ७ ॥ उपस्थितय कालो-
 ऽयमभितो वर्त्तते ह्य । माघी च पौर्णमासीयं मास शेपो
 वृजोदर ॥ ८ ॥ तत प्रस्थाप्यन्तु विहासो ब्राह्मणा बेदपारगा ।
 वाजिनेधार्यसिद्धार्यं द्वेष पश्यन्तु यश्चिवम ॥ ९ ॥ इत्युक्तं च तु
 तच्चक्रे भीमो नृपतिशासनम् । हृष्ट श्रुत्वा शुङ्गाकेषमायान्तं
 पुरुषर्षभम् ॥ १० ॥ ततो ययौ भीमसेन प्राञ्चै स्वपतिभि सह ।
 ब्राह्मणानग्रत कृत्वा कुशलान् यज्ञकर्मणि ॥ ११ ॥ तं च शाल-
 चय यीमत संप्रतोलीसुघहितम् । माघयामास कौरव्यो यज्ञवाटं
 यथाविधि ॥ १२ ॥ प्रासादगतसम्भारं मणिप्रवरकुहिमम् । वार-
 यामास विधिवद्दे मरत्नविभूषितम् ॥ १३ ॥ स्तनान् कनकधित्वाथ
 तोरणानि वृहन्ति च । यज्ञायतनदिग्गेषु दत्त्वा शुद्धञ्च काञ्चनम्
 ॥ १४ ॥ अन्त पुराणा राज्ञाञ्च नानादिग्गसमोयुषाम् । कार्या-
 मास धर्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि ॥ १५ ॥ ब्राह्मणानाञ्च वैश्वानि
 नानादिग्गसमीयुषाम् । वारयामास कौन्तेयो विधिवत्तान्यनेकम्
 ॥ १६ ॥ तथा संप्रेषयामास दूतान् नृपतिशासनात् । भीमसेनो
 महाबाहो राज्ञामलिष्टकर्मणाम् ॥ १७ ॥ ते प्रियार्थं कुरुपते-
 राययुर्नृपसत्तमा । रत्नान्यनेकान्यादाय स्त्रियोऽश्वाणायुधानि च
 ॥ १८ ॥ तेषा निविशतान्तेषु शिविरेषु महात्मनाम् । नर्दत
 सागरस्यैव दिवस्यृगभवत् स्वन ॥ १९ ॥ तेषामभ्यागतानाञ्च च
 राजा कुरुनन्दन । व्यादिष्टवान्पानानि यथाशाय तिमानुषा

ते । इच्छता तेन न हती राजेत्यसि च त विदु ॥ १३ ॥
 गान्धारराजपुत्रस्तु पलायनकृतक्षण । ययौ तैरेव सहितस्त्रस्तै
 क्षुद्रमृगैरिव ॥ १४ ॥ तेषास्तु तरसा पार्थस्तत्रैव परिधावताम् ।
 प्रजहारोत्तमाङ्गानि भक्षै सन्नतंपर्वभि ॥ १५ ॥ उच्छ्रितास्तु
 भुजान् केचित् नाबुध्यन्त शरैर्हतान् । शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तै
 पृथुभि पार्थशोदितै ॥ १६ ॥ सञ्चान्तनरनागाश्वमपतहिद्रुत
 वलम् । इतविध्वस्तभूयिष्ठमावर्त्तत सुहृर्मुह ॥ १७ ॥ नाभ्य
 दृश्यन्त वीरस्य केचिद्ग्रेऽग्रकर्मण । रिपव पात्यमाना वै ये
 सहेयुर्धनश्लथम् ॥ १८ ॥ ततो गान्धारराजस्य मन्त्रिद्वन्द्वपुर सरा ।
 जननी निर्ययौ भीता पुरष्कृत्यार्थमुत्तमम् ॥ १९ ॥ सा न्यवारय-
 दव्यग्र त पुत्र शुद्धदुर्भेदम् । प्रसाद्यामास च त जिष्णुमहिष्ट-
 कारिणम् ॥ २० ॥ सा पूजयित्वा वीभत्सु प्रसादमकरोत् प्रभु ।
 शकुनेद्यापि तनय सास्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ न मे प्रिय
 महाबाहो यत्ते बुद्धिरिय कृता । प्रतियोद्दममिदं च भ्रातैव त्व
 समानव ॥ २२ ॥ गान्धारो मातर सृष्ट्वा धृतराष्ट्रकृतेन च ।
 तेन जीवसि राजंस्व निहतास्वगुगास्तव ॥ २३ ॥ नैव भू
 षाम्यता वैर मा ते भूदुदिरौदृशी । गच्छेथास्व पराञ्चैवीमश्व-
 मेधे नृपस्य न ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे

चतुरशीतोऽध्याय ॥ ८४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्यङ्गानुययौ पार्थो ह्यय कामविह
 रिणम् । न्यवर्त्तत ततो वाजी येन नागाह्वय पुरम् ॥ १ ॥ ।
 निहतन्तु शुश्राव चारेणैव शुधिष्ठिर । सुवार्जुम कुशलिन म
 ह्मदमनामवत ॥ २ ॥ विजयम् च ततन्भै गान्धारविषये तदा

अश्वमेधपर्व ।

श्रुत्वा चान्येषु देवेषु च सुप्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नेव काले
तु द्वादशौ माघपक्षिकीम् । इष्टं गृहीत्वा नद्यत्रं धर्मा राजो
युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ समानीय महातेजा सर्वान् भ्रातृन्महीपति ।
भीमं च नकुलञ्चैव सह देवञ्च कौरव ५ ॥ प्रोवाचेदं वच काले
तदा धर्ममृता वर । आमन्त्र्य वदता येहो भीमं प्रहरता
श्वरम् ॥ ६ ॥ आयाति भीमसेनामौ सहाश्वेन तवानुज । यथा
ने पुरुषा प्राङ्मुख्ये धनञ्जयमारिण ॥ ७ ॥ उपस्थितश्च काली-
श्वरमभितो वर्त्तते हय । माघी च पौर्णमासीयं मास शेषी
वृकोदर ॥ ८ ॥ तत प्रस्थाप्यन्तु विहासो ब्राह्मणा वेदपारगा ।
वाजिनेधार्थसिद्धार्थं देव पश्यन्तु यश्चियम् ॥ ९ ॥ इत्युक्तं स तु
तच्चक्रे भीमो नृपतिशासनम् । हृष्ट श्रुत्वा शुडाकेशमायान्तं
पुरुपर्षभम् ॥ १० ॥ ततो ययौ भीमसेन प्राञ्चै स्थपतिभि सह ।
ब्राह्मणानग्रत कृत्वा कुशलान् यज्ञकर्मणि ॥ ११ ॥ तं च शाल-
चय श्रीमत संप्रतीलीसुघहितम् । मापयामास कौरव्यो यज्ञवाटं
यथाविधि ॥ १२ ॥ प्रासादग्रतस्त्वाध मणिप्रवरकुट्टिमम् । कार-
यामास विधिवद्दे मरुत्तविभूषितम् ॥ १३ ॥ स्तभान् कनकचित्राश्च
तीरणानि वृहन्ति च । यज्ञायतनदेशेषु दत्त्वा शुद्धञ्च काञ्चनम्
॥ १४ ॥ अन्त पुराणा राज्ञाञ्च नानादेशसमीयुषाम् । कारया-
मास धर्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि ॥ १५ ॥ ब्राह्मणानाञ्च वेष्मानि
नानादेशशमीयुषाम् । कारयागास कौन्तेयो विधिवत्तान्यनेकम्
॥ १६ ॥ तथा संप्रेषयामास दूतान् नृपतिशासनात् । भीमसेनो
महाबाहो राजागच्छिष्टकर्माणाम् ॥ १७ ॥ ते प्रियार्थं कुरुपते-
रायुर्गुणैरुत्तमा । रत्नान्यनेवान्यादाय स्त्रियोऽश्वाणाशुधानि च
॥ १८ ॥ तेषां निविशतान्तेषु शिविरेषु महात्मनाम् । नर्दत
सागरस्येव दिवस्पृगभवत् खन ॥ १९ ॥ तेषामभ्यागतानाञ्च स
राजा कुरुनन्दन । व्यादिदिशान्नपानानि शय्याश्चाप्यतिमानुषा

ते । इच्छता तेन न हतो राजेत्यसि च तं विदु ॥ १३ ॥
 गान्धारराजपुत्रस्तु पलायनकृतक्षण । ययौ तैरेव सहितस्त्रस्तौ
 क्षुद्रशरीरिव ॥ १४ ॥ तेषाम्बु तरसा पार्यस्तत्रैव परिधावताम् ।
 प्रजहारोत्तमाङ्गानि भङ्गे सन्नतपर्वभि ॥ १५ ॥ उच्छ्रितास्तु
 भुजान् केचित् नाबुधन्त शरैर्हतान् । शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तौ
 पृथुभि पार्यचोदितै ॥ १६ ॥ सम्यान्तनरनागाश्वमपतद्दिद्रुत
 बलम् । हतविध्वस्तभूयिष्ठमावर्त्तत मुद्गमुद्ग ॥ १७ ॥ नाभ्य
 दृश्यन्त वीरस्य केचिद्ग्रेऽग्रकर्म्मण । रिपव पात्यमाना वै दी
 सहेयुर्धनप्लवम् ॥ १८ ॥ ततो गान्धारराजस्य मन्त्रिवृद्धपुर सरा ।
 जननी निर्ययौ भीता पुरस्कृत्यार्यमुत्तमम् ॥ १९ ॥ सा न्यवारय-
 दव्यग्र त पुत्र शुद्धदुर्मदम् । प्रसादयामास च त जिष्णुमक्लिष्ट-
 कारिणम् ॥ २० ॥ ता पूजयित्वा वीभत्सु प्रसादमकरोत् प्रभु ।
 शकुनेद्यापि तनय सास्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ न मे प्रिय
 मद्वावाहो यत्ते बुद्धिरिय कृता । प्रतियोद्धुममित्रघ्न भ्रातैव त्व
 ममानघ ॥ २२ ॥ गान्धारिणी मातर सृत्वा हृतराष्ट्रकृतेन च ।
 तेन जीवति राजंस्व निहतास्वनुगास्तव ॥ २३ ॥ नैव भू
 याम्यता वैर मा ते भूदुद्धिरीदृशी । गच्छेयास्व पराच्चैत्रीमश्व
 मेधे नृपस्य न ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे

चतुरशीतोऽध्याय ॥ ८४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्यङ्गानुययौ पार्थो हय कामविहा
 रिणम् । न्यवर्त्तत ततो वाजी धी नागाहय पुरम् ॥ १ ॥ त
 निवृत्तन्तु श्रुत्वाव चारेणैव युधिष्ठिर । श्रुत्वार्जुन कुशलिन म च
 द्दष्टमनाभवत् ॥ २ ॥ विजयस्य च तत्कर्म्म गान्धारविषये तरा ।

शत्रुगोधपर्व ।

श्रुत्वा चान्येषु देशेषु च सुप्रीतोऽभयत्तदा ॥ ३ ॥ एतन्निर्दिष्टकाले
 तु हादधी माघपाक्षिकीम् । इष्टं गृहीत्वा नघत्रं धर्मराजो
 युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ समानीय महातेजा सर्वान् भ्रातृन्महीपति ।
 भीमञ्च नकुलञ्चैव सहदिवञ्च कौरव ५ ॥ प्रोवाचेदं वच काले
 तदा धर्मभृता वर । आमन्त्र्य वदता ज्येष्ठो भीम प्रहरता
 स्वरम् ॥ ६ ॥ आयाति भीमसेनासौ सहाज्येन तवानुज । यथा
 मे पुरुषा प्रादुर्ध्वं धनञ्जयसारिण ॥ ७ ॥ उपस्थितय काली-
 ऽयमभितो वर्त्तते ह्यय । माघी च पौर्णमासीय मास शेषी
 ह्यकीदर ॥ ८ ॥ तत प्रस्थाप्यन्तु विद्वान्नी ब्राह्मणा वेदपारगा ।
 वाजिनेधार्थसिद्धार्थं दिम पश्यन्तु यच्चियम् ॥ ९ ॥ इत्युक्तं स तु
 तच्चक्रे भीमो नृपतिशासनम् । हृष्ट श्रुत्वा गुडाकेयमायान्तं
 पुरुपर्यभम् ॥ १० ॥ ततो यथै भीमसेन प्राञ्चै स्थपतिभि सह ।
 ब्राह्मणानग्रत कृत्वा कुमलान् यज्ञकर्मणि ॥ ११ ॥ तं च शाल
 चय थीमत संप्रतीलीसघटितम् । मापयामास कौरव्यो यज्ञवाट
 यथाविधि ॥ १२ ॥ प्रासादगतसम्वाधं मणिप्रवरकुट्टिमम् । कार-
 यामास विधिवद्दे मरुत्तविभूषितम् ॥ १३ ॥ स्तम्भान् कनकचित्राश्च
 तोरणानि वृहन्ति च । यज्ञायतनदेशेषु दत्त्वा शुद्धञ्च काञ्चनम्
 ॥ १४ ॥ अन्त पुराणा राज्ञाञ्च नागादेशसमोयुषाम् । कारया-
 मास धर्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि ॥ १५ ॥ ब्राह्मणानाञ्च विश्वानि
 नानादेशमयीयुषाम् । वारयामास कौन्तेयो विधिवत्तान्यनेकघ
 ॥ १६ ॥ तथा संप्रेषयामास दूतान् नृपतिशासनात् । भीमसेनो
 महाबाहो राजागच्छिष्टकर्मणाम् ॥ १७ ॥ ते प्रियार्थं कुरुपते-
 राययुर्नृपसत्तमा । रत्नान्यनेकान्यादाय खिचोऽश्वाणायुधानि च
 ॥ १८ ॥ तेषा निविशतान्तेषु शिविरेषु महात्मनाम् । नईत
 सागरस्यैव दिवस्सुगमयत् स्वन ॥ १९ ॥ तेषामभ्यागतानाञ्च स
 राजा कुरुनन्दन । व्याट्टिष्टिष्टान्नपानानि यथाशक्यतिमानुषा

॥ २० ॥ वाङ्मनाह विनिधाः आस्ताः शालीसुगौरतैः । उमेतां
 भरतयेष्टो वादिदेष म धर्मराट् ॥ २१ ॥ तथा तस्मिन्महायज्ञे
 धर्मराजस्य धीमतः । समाजम्, मुनिगणा बहवो ब्रह्मवादिनः
 ॥ २२ ॥ ये च हिजातिप्रवरास्तस्मान् पृथिवीधरे । समाजम्
 समिप्यास्तान् प्रतिजग्राह कौरवः ॥ २३ ॥ सर्वांश्च ताननुययी
 यावदावसेयान् प्रति । स्वयमेव महातेजा दम्भं त्यक्त्वा गुधिष्ठिरः
 ॥ २४ ॥ ततः कृत्वा स्वपतयः शिल्पिनोऽन्ये च ये तदा । कृत्स्नं
 यज्ञविधिं राशे धर्मराजे न्यवेदयन् ॥ २५ ॥ तच्छ्रुत्वा धर्म-
 राजस्तु कृतं सर्वमतन्द्रितः । छष्टक्षपोऽभवद्वाजा सह भ्रातृभि-
 राहतः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् यज्ञे प्रवृत्ते तु धार्मिनो हेतु-
 वादिनः । हेतुवादान् बहूनाहः परस्परनिर्गोपवः ॥ २७ ॥
 दृष्टशुस्तं नृपतयो यज्ञस्य विधिमुत्तमम् । देवेन्द्रस्येव विहितं
 भीमसेनेन भारत ॥ २८ ॥ दृष्टशुस्तीरणान्यत्र शतकुशमयानि
 ते । शय्यासनविचारांश्च सुबहून् जनसञ्चयान् ॥ २९ ॥ घटान्
 पाथीः कटाहानि कलंगान् वर्द्धमानकान् । न हि किञ्चिदसौवर्ण-
 मपश्यन् वसुधाधिपाः ॥ ३० ॥ यूपान्श्च शास्त्रपठितान् दारवान्
 हेमभूषितान् । उपकृष्टान् यथाकामं विधिवद्भूरिवर्धसः ॥ ३१ ॥
 स्थलजा जलजा ये च पशवः केचन प्रभो । सर्वानिव समानीता-
 नपशुंस्तत्र ते नृपाः ॥ ३२ ॥ गायत्रैव मन्त्रिणीयैव तथा बृह-
 स्विथोऽपि च । शौडकानि च सत्त्वानि श्वापदानि वयांसि च
 ॥ ३३ ॥ जरायुजाण्डजातानि खेदजान्युद्धिदानि च । परंता-
 नूपजातानि भूतानि दृष्टशुश्च ते ॥ ३४ ॥ एवं प्रमुदितं सर्वं पशु-
 गोधनधान्यतः । यज्ञवाटं नृपा दृष्ट्वा परं विस्मयमागताः ॥ ३५ ॥
 ब्राह्मणानां विमोक्षैव बहून्मशान्मद्विमत् । पूर्णं यतसहस्रे तु
 विप्राणां तत्र भुञ्जतान् ॥ ३६ ॥ दुन्दुभिर्मेषनिर्घोषी मुहुर्मुहु-

रताड्रत । विननादामकृशापि द्विवसे द्विवसे गते ॥ ३७ ॥ एवं
 स ववते यज्ञी धर्मराजस्य धीमत । अन्नस्य सुबहून् राज-
 न्नुत्सर्गान् पर्वतोपमान् । दधिकुव्याश्च ददृशु सर्पियश्च कृद्धान्
 जना ॥ ३८ ॥ जम्बुद्वीपो हि सकलो नानाजनपदायुत । राज-
 न्दृश्यतेकस्थो राजस्तस्य मन्नामखे ॥ ३९ ॥ तत्र जातीसहस्राणि
 पुरुपाणा ततस्तत । गृहीत्वा भाजनान् जम्बुर्बहूनि भरतर्षभ
 ॥ ४० ॥ स्रग्विणाद्यापि ते सर्वे समृष्टमणिकुण्डला । पथैवेभन्
 द्विजातीस्तान् शतशोऽथ सहस्रश ॥ ४१ ॥ विविधान्यन्नपानानि
 गुरुरा घेऽनुयायिन । ते वै नृपोपभीक्ष्यानि ब्राह्मणाना ददुश्च
 च ॥ ४२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि युधिष्ठिराश्वमेधे
 पञ्चाशीतोऽध्याय ॥ ८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । समागतान् तेद्विदो राज्ञश्च पृथिवी-
 श्वरान् । दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनमभाषत ॥ १ ॥ उपा-
 साता नरव्याघ्र य एते पृथिवीश्वरा । एतेषा क्रियता पूजा
 पूजार्हं हि नराधिपा ॥ २ ॥ इत्युक्तं च तथा चक्रे नरेन्द्रेण
 यमस्विना । भीमसेनो महातेजा यमाभ्या सह पाण्डव ॥ ३ ॥
 अथाभ्यगच्छन्तीविन्दो वृष्णिभि सह धर्मजम् । बलदेव पुरस्कृत्य
 सर्वप्राणभृता वर ॥ ४ ॥ गुग्गुधानेन संहित प्रदुग्धेन गदेन च ।
 निशठेनाथ आम्बेन तथैव कृतवर्मणा ॥ ५ ॥ तेषामपि परा
 पूजा चक्रे भीमो महारथ । विविशुस्ते च वैश्वानि रत्नवन्ति
 च सर्वश ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरगभीर्षे तु कथान्ते मधुसूदन । अर्जुनं
 कथयामास वज्रसंग्रामऊर्षितम ॥ ७ ॥ स त परच्छ कौन्तेय पुन
 ह्मगरिन्दमम् । धर्मज्ञ यज्ञज्ञं जिष्णुं समानष्ट जगतपति ॥ ८ ॥

आगमहारकावासी ममाप्तः पुरुषो नृपः । योऽद्राचीत् पाण्डव-
 श्रेष्ठं बद्धसंग्रामकर्षितम् ॥ ९ ॥ समीपे च महाबाहुमाचष्ट च
 मम प्रभो । कुरु-कार्याणि कौन्तेय ह्यवगेषार्थसिद्धये ॥ १० ॥
 इत्युक्तः प्रत्यवाचैनं धर्मराजो युधिष्ठिरः । दिष्ट्या स कुमली
 जिष्णुरुपायाति च नाधव ॥ ११ ॥ यदिदं सन्दिदेशास्मिन् पाण्ड-
 वानां बलाग्रणीः । तदाश्नातुमिहेच्छामि भवता यदुनन्दन ॥ १२ ॥
 इत्युक्तो धर्मराजेन ह्यप्राप्रन्धकपतिस्तदा । प्रोवाचेद् वचो वाग्मी
 धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ १३ ॥ इदमाह महाराज पार्थवाक्यं
 मरन्तरः । वाचो युधिष्ठिरः कृष्ण काले वाक्येमिदं मम ॥ १४ ॥
 आगमिष्यन्ति राजानः सर्वे वै कौरवपंथ । प्राप्तानां महतां पूजा
 कार्या श्वेतत् तमं हि नः ॥ १५ ॥ इत्येतद्वचनाद्राजा विश्वाथो
 मम मानद । यथा चात्ययिकं न स्याद्यद्वर्षहरणेऽभवत् ॥ १६ ॥
 कर्तुमर्हति तद्राजा भवांश्चाप्यनुमन्यताम् । राजहेपान्न नशेयु-
 रिमा राजन् पुनः प्रजाः ॥ १७ ॥ इदमन्यच्च कौन्तेय वचः स
 पुरुषोऽब्रवीत् । धनक्षयस्य नृपते तन्मे निगदतः शृणु ॥ १८ ॥
 उपयास्यति यज्ञं नो मणिपूरपतिर्नृपः । पुत्री मम महातेजा
 दयितो वभ्रुवाहनः ॥ १९ ॥ तं भवान् मदमेच्छार्थं विधिवत्
 प्रतिपूजयेत् । स तु भक्तोऽनुरक्तय मम नित्यमिति प्रभो ॥ २० ॥
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । अभिनन्द्यास्य तदाव्य-
 मिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि युधिष्ठिराश्वमेधे

पण्डुपौत्रोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं प्रियमिदं कृष्ण यत्प्रमर्हसि भाषि-
 तुम् । तन्मेऽग्निरसं पुण्यं मनो छादयति प्रभो ॥ १ ॥ बहूनि

विल्लु शुद्धानि विजयस्य नराधिपैः । पुनरासन् हृषीकेश तत्र
 तत्र च मे श्रुतम् ॥ २ ॥ किं निमित्तं च नित्यं हि पार्थ सुख
 विवर्जित । अतीव विजयो धीमान् इति मे दूयते मनः । ३ ॥
 सन्वित्तयागि वीन्तेय रक्षो जिष्णुं जनार्दन । अतीव दुःखभागी
 स सतत पाण्डुनन्दन ॥ ४ ॥ किन्तु तस्य शरीरेऽस्ति सर्वतच्छण-
 पूजिते । अनिष्ट लक्षणं कृष्ण येन दुःखान्युपाश्रुते ॥ ५ ॥ अती-
 वासुखभागी स सतत कुन्तिनन्दन । न हि पश्यामि वीभक्ती-
 निन्द्य गात्रेषु किञ्चन । श्रोतव्यञ्चेन्नयैतद्द्वैतमे व्याख्यातुमर्हसि
 ॥ ६ ॥ इत्युक्तं च हृषीकेशो ध्यात्वा समहदुत्तरम् । राजानं
 भोजराजन्यवर्द्धनो विष्णुरब्रवीत् ॥ ७ ॥ न ह्यस्य नृपते विद्वित
 संश्लिष्टमुपलक्ष्ये । ऋते पुरुषसिंहस्य पिण्डिकेऽस्थाधिके यत
 ॥ ८ ॥ स ताभ्यां पुरुषव्याघ्रो नित्यमप्यसु वर्त्तते । न चान्यदनु-
 पश्यामि येनासौ दुःखभाजनम् ॥ ९ ॥ इत्युक्तं पुरुषश्रेष्ठस्तदा
 कृष्णो न धीमता । प्रोवाच वृष्णिभार्द्रं लगेवमेतदिति प्रभो ॥ १० ॥
 कृष्णा तु द्रौपदी कृष्णा तिर्यक् शरस्यमैक्षत । प्रतिजग्राह
 तस्यास्तं प्रणयञ्चापि केशिहा । सद्युः सखा हृषीकेश साक्षा
 दिव धनञ्जय ॥ ११ ॥ तत्र भीमादयस्ते तु कुरवो याजन्नात्र

द्विष्टासि पार्थ कुशली धन्यो राजा युधिष्ठिर ॥ १८ ॥ कोऽन्यो
 हि पृथिवीं कृत्स्ना जित्वा हि युधि पार्थिवान् । चारयित्वा
 ह्यथेष्टमुपागच्छेद्वेर्जुनात् ॥ १९ ॥ ये व्यतीता महात्मानो
 राजान सगरादयः । तेषामपीदृशं कर्म न कदाचन शुभम्
 ॥ २० ॥ नैतदन्ये करिष्यन्ति भविष्या वसुधाधिपा । यस्व कुरु-
 कुलयेष्ट दुष्करं कृतवानसि ॥ २१ ॥ इत्येवं वदता तेषां पुत्रा
 कार्यसुखा गिर । शृण्वन् विवेश धर्मात्मा फाल्गुनो यज्ञसंस्तरम्
 ॥ २२ ॥ ततो राजा सहामात्यं कृशाय यदुनन्दन । धृतराष्ट्र
 पुरस्कृत्य तं प्रत्युद्ययतुस्तादा ॥ २३ ॥ सोऽभिवाद्य पितुः पार्थो
 धर्मराजस्य धीमतः । भीमादींश्चापि संपूज्य पृथिव्यजत केशवम्
 ॥ २४ ॥ तैः समेत्यार्चितस्ताथ प्रत्यञ्जार्थं यथाविधि । विप्रश्राम
 महाबाहुस्तोरं लब्ध्वा व पारग ॥ २५ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु स
 राजा वभ्रुवाहनः । मातृभ्या सहितो धीमान् कुरुक्षेत्रेव जगाम
 ह ॥ २६ ॥ तत्र वृद्धान् यथावत् स कुरुक्षेत्रेव पार्थिवान् ।
 अभिवाद्य महाबाहुस्तैश्चापि प्रतिनन्दितः । प्रविवेश पितामह्या
 कुन्याभवनमुत्तमम् ॥ २७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि वभ्रुवाहना
 गमने सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स प्रविश्य महाबाहुः पाण्डवानां निवे-
 शनम् । पितामहीमभ्यतन्दत् सान्ना परमवल्गुना ॥ १ ॥ तत-
 थित्वाद्भदा देवी कौरव्यस्यात्मजापि च । पृथा कृष्णाञ्च सहिते
 विनयेनोपजग्मतुः । सुभद्राञ्च यथान्यायं याथान्यां कुरुयोपित
 ॥ २ ॥ ददौ कुन्ती ततस्ताभ्यां रत्नानि विविधानि च । द्रौपदी
 च सुभद्रा च याथाप्यन्या इदुः स्त्रियः ॥ ३ ॥ लपतुस्तत्र ते देव्या

महार्हभयनासने । सुपूजिते स्वयं कुन्या पार्थस्य हितकाम्यया
 ॥ ४ ॥ स च राजा मन्त्रातेजा पूजितो बभ्रुवाहन । धृतराष्ट्रं
 महीपालमुपतस्थे यथाविधि ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरञ्च राजानं भीमा-
 हींश्यापि पाण्डवान् । उपगम्य मन्त्रातेजा विनयेनाभ्यवादयत् ॥ ६ ॥
 स तैः प्रेम्ना परिष्वक्त पूजितश्च यथाविधि । धनञ्जयै ददुर्भूरि
 प्रीयमाणा महारथा ॥ ७ ॥ तथैव च महीपाल कृष्णं चक-
 गदाधरम् । प्रद्युम्नं देव गोविन्दं विनयेनोपतस्थिवान् ॥ ८ ॥
 तस्मै कृष्णो ददौ राज्ञे महार्हमतिपूजितम् । रथं हेमपरिष्कार
 दिव्याश्वयुजमुत्तमम् ॥ ९ ॥ धर्मराजश्च भीमश्च फाल्गुनश्च यमौ
 तथा । पृथक् पृथक् च ते चैनं मानार्थाभ्यामयोजयन् ॥ १० ॥
 ततस्तृतीयदिवसे सत्यवत्यात्मजो मुनि । युधिष्ठिरं समभ्येत्य
 वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अद्यप्रभृति कौन्तेय यजस्व समयो
 हि ते । सुहृत्तौ यश्चिय प्राप्तयोदयन्तीह याजका ॥ १२ ॥
 अहीनो नाम राजेन्द्र क्रतुस्तीव्रश्च कल्पयताम् । बद्धत्वात् काञ्च-
 नास्त्रस्य ख्यातो बद्धसुवर्णक ॥ १३ ॥ एवमत्र महाराज दक्षिणा
 त्रिगुणा कुरु । त्विह ब्रजतु ते राजन् ब्राह्मणा क्षत्र कारणम्
 ॥ १४ ॥ त्रीनश्वमेधानत्र त्व सम्प्राप्य बद्धदक्षिणान् । शान्ति-
 यथाकृतं पाप प्रहास्यसि नराधिप ॥ १५ ॥ पवित्रं परमज्ञैतत्
 पावनज्ञैतदुत्तमम् । यद्दशमेधावभ्य प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ १६ ॥
 इत्युक्तं स तु मेजखी व्यासेनामितवृद्धिना । दौक्षा विविश धर्मात्मा
 धाजिमेधासये तत ॥ १७ ॥ ततो यश्च महाब्रह्मर्षिसेधं
 महाक्रतुम् । वसन्तदक्षिण राजा सर्वकामगुणान्वितम् ॥ १८ ॥
 तत्र वेदविदो राजंश्च कर्माणि याजका । परिक्रमन्त सर्वज्ञा
 विधिवत् साधु शिञ्चितम् ॥ १९ ॥ न तेषां खलितं किञ्चिदासी-
 ष्याप्यकृतं तथा । क्रममुक्तञ्च युक्तञ्च चक्रुस्तत्र दिजर्षभा ॥ २० ॥
 कृत्वा प्रवश्यं धर्माण्य यथावत् द्विजसत्तमा । चक्रुस्ते विधिव

द्राजंस्तथैवाभिषवं द्विजा ॥ २१ ॥ अभिस्त्रय ततो राजन् सोमं
 सोमपसन्तमा । सर्वनान्यानुपूर्वेण चक्रुः शास्त्रानुचारिण ॥ २२ ॥
 न तत्र कृपण वशिनः दरिद्रो बभूव च । क्षुधितो दुःखितो
 वापि प्राकृतो वापि मानव ॥ २३ ॥ भोजन भोजनार्थेभ्यो दाप-
 यामास शत्रुणा । भीमसेनो महातेजा सततं राजशासनात्
 ॥ २४ ॥ संस्तरे कुशलाश्वापि सर्वकार्येण याजका । दिवसे
 दिवसे चक्रुर्यथाशास्त्रानुदर्शनात् ॥ २५ ॥ नापङ्गुविद्रासीत्
 सदस्यस्तस्य धीमत । नाद्रतो नानुपाध्यायो न च वादाविच-
 क्षण ॥ २६ ॥ ततो यूपोच्छये प्राप्ते षड्वैलान् भरतर्षभ ।
 खादिरान् विलुप्तमितास्तावत् सर्ववर्णिन ॥ २७ ॥ देवदारुमयी
 दौ तु यूपो कुरुपतेर्मखे । श्लेष्मातकमयञ्चैक याजका समकल्प-
 यन् ॥ २८ ॥ शोभायं चापरान् यूपान् काञ्चनान् भरतर्षभ । स
 भीम कारयामास धर्मराजस्य शासनात् ॥ २९ ॥ ते व्यराजन्त
 राजर्षे वासोभिरुपशोभिता । महैन्द्रानुगता देवा यथा सप्तर्षि-
 भिरिद्वि ॥ ३० ॥ इष्टिका काञ्चनीयात्र चयनायं कृताभवन् ।
 शुशुभे चयन तत्र दक्षस्येव प्रजापते ॥ ३१ ॥ चतुर्थित्यस्य तस्या-
 सीदष्टादशकरात्मक । स रत्नपद्मो निश्चितस्त्रिवोणो गरुडा-
 कृति ॥ ३२ ॥ ततो निशुक्ता पशवो यथाशास्त्रं मनीषिभि ।
 तं तं देव समुद्दिश्य पक्षिणश्च यथाविधि ॥ ३३ ॥ ऋषभा-
 शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये । सर्वास्तानभ्यशुञ्चस्ते तत्रानि-
 चयकर्मणि ॥ ३४ ॥ यूपेषु नियता चासीत् पशूना त्रिशती तथा ।
 अश्वरत्नोत्तरा यज्ञे कौन्तेयस्य महात्मन ॥ ३५ ॥ स यज्ञः शुशुभे
 तस्य साक्षाद्देवर्षिसंकुल । गन्धर्वगणसंगीत प्रत्यूयोऽप्यरसागणै
 ॥ ३६ ॥ स किं पुरुषसकीर्षं किन्नरैशोपशोभित । सिद्धविप्र-
 निवासैश्च समन्ताद्भिस्रुत ॥ ३७ ॥ तस्मिन् सदसि नित्यास्तु
 व्यासमिथा द्विजर्षभा । सर्वशास्त्रप्रणेतार कुशला यज्ञसंस्तरे ॥ ३८ ॥

गारदय बभूवात्र तुम्बुस्य महाद्युति । विश्वावसुसित्रसेन-
सुथान्ये गीतकीविद्रा ॥ ३९ ॥ रमयन्ति स्त तान् विप्रान् यज्ञ-
कर्मान्तरेषु वै । गन्धर्वा गीतकुशला नृत्येषु च विमारदा ॥ ४० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वमेधे
अष्टाश्रीतोऽध्याय ॥ ८८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अपयित्वा पशून् रम्यान् विधिवद्विज-
सत्तमा । तन्तुरङ्ग यथाशास्त्रमालभन्त द्विजातय ॥ १ ॥ तत
संज्ञाय तुरगं विधिवद्याजकास्तदा । उपसंवेद्ययव्राजंस्ततस्तदा
द्रुपदात्मजाम् । कलाभिस्त्रिभूराजन् यथाविधि मनस्विनीम्
॥ २ ॥ उद्धृत्य तु वपान्तस्य यथाशास्त्रं द्विजातय । अपया-
मासुरव्यग्रा विधिवद्भरतर्षभ ॥ ३ ॥ त वपाधूमगन्धन्तु धर्मराज
सहानुजे । उपाजिघ्रद्यथाशास्त्रं सर्वपापापहन्तदा ॥ ४ ॥ शिष्टा-
न्यज्ञानि यान्यासंस्तस्याश्वस्य नराधिप । त न्यग्नौ जुहुवुर्हीरा
रमस्ता पीडुश्चर्त्विज ॥ ५ ॥ संस्थाप्यैव तस्य राजस्त यज्ञं
अक्रतेजस । व्यास सशिष्यो भगवान् जह्वेयामास त नृपम् ॥ ६ ॥
ततो युधिष्ठिर प्रादाद्ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि । कोटी सहस्रं
निष्काणा व्यासाय तु वसुधराम् ॥ ७ ॥ प्रतिगृह्य धरा राजन्
व्यास सत्यवतीसुत । अन्नवीद्धरतश्चेष्ट धर्मराजं युधिष्ठिरम्
॥ ८ ॥ वसुधा भवतस्त्रेपा संन्यस्ता राजसत्तम । निष्कृत्यो
दीयता मञ्च द्वाह्यणा हि धनार्थिन ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरस्तु तान्
विप्रान् प्रत्युवाच महामना । भ्रातृभि रक्षितो धीमान्मध्ये राज्ञा
महात्मनाम् ॥ १० ॥ अश्वमेधे महायज्ञे पृथिवी दक्षिणा सृता ।
अर्जुनेन क्षिता चैव ऋत्विग्भ्य प्रापिता मया ॥ ११ ॥ वनं
प्रवेक्ष्ये विमात्रा त्रिभज्ज्व महीमिमाम् । चतुर्धा पृथिवीं हृत्वा

चातुर्होत्रप्रमाणात् ॥ १२ ॥ नाहमादातुमिच्छामि ब्रह्मस्यं द्विज-
 सत्तमा । इदं निधं मनो विप्रा भ्रातृणाञ्चैव मे सदा ॥ १३ ॥
 इत्युक्तवति तन्मिस्तु भ्रातरो द्रौपदी च सा । एवमेतदिति प्राङ्ग-
 स्तद्भूल्लोमहर्षणम् ॥ १४ ॥ ततोऽन्तरीक्षे वागाभीत् साधु
 साध्विति भारत । तथैव द्विजसङ्घाना श्रमता विवभौ स्वन ॥ १५ ॥
 द्वैपायनस्तथा कृशा पुनरेव युधिष्ठिरम् । प्रीताश्च मध्ये विप्राणा-
 मिदं संपूजयन् मुनि ॥ १६ ॥ दत्तैषा भवता मद्भ्य तान्ते प्रति-
 द्दान्यहम् । हिरण्य द्रीयतामेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो धरास्तु ते
 ॥ १७ ॥ ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धर्मराजं युधिष्ठिरम् । यथाह
 भगवान् व्यासस्तथा त्व कर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ इत्युक्त स कुरुश्रेष्ठ
 प्रीतात्मा भ्रातृभि सह । कोटिकोटीकृता प्रादात् दक्षिणा
 त्रिगुणा क्रतो ॥ १९ ॥ न करिष्यति तल्लोको कश्चिदन्यो नरा-
 धिप । यत् कृत कुरुराजेन मरुत्तस्यानुकुर्वता ॥ २० ॥ प्रति-
 श्च तु तद्रथ नथाद्वैपायनो मुनि । ऋत्विगभ्य प्रददौ विहा-
 सतुर्धा व्यभजंय ते ॥ २१ ॥ धरण्या निष्क्रियं दत्त्वा तद्विरण्य
 युधिष्ठिर । धृतपापो जितस्वर्गो मुमुद्रे भ्रातृभि सह ॥ २२ ॥
 ऋत्विजस्तमपथ्यन्त सुवर्णनिचयन्तदा । व्यभजन्त द्विजातिभ्यो
 यथोक्ताह यथासुखम् ॥ २३ ॥ यज्ञवाटे च यत्किञ्चित् हिरण्य
 सविभूषणम् । तोरणानि च यूपार्थ घटान् पात्रीस्तथेष्टया ।
 युधिष्ठिराभ्यनुश्राता सर्वं तद्दत्तमजन् द्विजा ॥ २४ ॥ अनन्तरं
 द्विजातिभ्य क्षत्रिया जङ्घिरे वसु । तथा विटशूद्रसङ्घाश्च तथान्ये
 स्वेच्छजातय ॥ २५ ॥ ततस्ते ब्राह्मणा सर्वे मुदिता जग्मुराल-
 यान् । तर्पिता वसुना तेन धर्मराजेन धीमता ॥ २६ ॥ स्वमर्थं
 भगवान् व्यास कृत्यै प्रादात्प्रि मानत । प्रददौ तस्य महती
 हिरण्यस्य महाद्युति ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वा प्रीतिदायन्त प्राप्य मा
 प्रीतमानसा । चक्रन् पुण्यश्रन्तेन मुमदत्त सङ्घम् पृथा ॥ २८ ॥

अश्वमेधपर्व ।

गत्वा हवशुते राजा विषासा भ्रातृभिः सह-^{सुभाष्यमानः} ॥ २८ ॥ -पाण्डवाय महीपाले समीते-
 रभिसंव्रताः । अगोभन्त महाराज अहास्तारागणैरिन्द्रो ॥ २९ ॥
 राजभ्योऽपि तत प्राहाइत्वा नि विविधानि च । राजानि कानि च
 क्षारान् स्त्रियो वाषांसि काञ्चनम् ॥ ३१ ॥ तद्गोपमपर्थन्तं पार्थः
 पार्थिवमण्डले । विएजन् शुशुभे राजन् यथा वैश्वणस्तथा
 ॥ ३२ ॥ आनीय च तथा वीरं राजानं बभूवाह्वनम् । प्रदाय
 विलुप्तं वित्तं गृहान् प्रास्थापयत्तदा ॥ ३३ ॥ दुःमलायाय तं
 पौत्रं बालकं भरतर्षभ । स्वराज्येऽथ पितुर्धीमान् स्वसुः प्रीत्यां
 न्यवेमयत् ॥ ३४ ॥ नृपतीशैव तान् सर्वान् सुविभक्तान् सुपूजि-
 तान् । प्रस्थापयामास वशी कुरुराजो युधिष्ठिर ॥ ३५ ॥
 गोविन्दश्च महात्मान् बलदेवं महाबलम् । तथान्यान् वृष्णि-
 वीराय मद्युम्नादीन् सहस्रशः ॥ ३६ ॥ पूजयित्वा महाराज
 यथाविधि महाद्युति । भ्रातृभिः सहितो राजा प्रास्थापयदरि-
 न्दम ॥ ३७ ॥ एवं बभूव यज्ञः स धर्मराजस्य धीमत । वृहन्न-
 धनरत्नौघ सुरामैरेयसागरः ॥ ३८ ॥ सर्पि पद्मा कृदा यत्र बभूवु-
 शान्नपर्वता । रसाला कर्द्दमा नदी बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ३९ ॥
 भक्ष्यं साण्डवरागाणां क्रियतां भुज्यता तथा । पशूना वधता-
 स्त्रैव नान्तं दृष्टिरे जना ॥ ४० ॥ गत प्रमत्तमुदित समीत-
 शुयतीजनम् । गृह्णामङ्गनाद्यैश्च मनोरममभूत्तदा ॥ ४१ ॥ दीयतां
 भुज्यतां चैष्टं द्विवारात्प्रवारितम् । तं महीसप्तसङ्घामं दृष्ट-
 यष्टजनाकुलम् । कथयन्ति सा पुरुषा नानादिग्निवाग्निन ॥ ४२ ॥
 वदित्वा धनधारामि कामैरत्नैरसैस्तथा । विषासा भरतयेष्टः
 इत्यर्थः प्राविशत् पुरम् ॥ ४३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अश्वमेधपर्वणि अश्वमेधसमाप्ती

एताननवतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

जनमेजय उवाच । पितामहस्य मे यज्ञे धर्मराजस्य
धीमत । यदासर्थ्यमभूत् किञ्चित्तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । ययता राजभार्द्वूल महदासर्थ्यमुत्त-
मम् । अश्वमेधे महायज्ञे निवृत्ते यदभूत् प्रभो ॥ २ ॥ तर्पितेषु
हिजाग्रेषु अतिसम्बन्धिवन्धुषु । दीनान्धकूपणे वापि तदा भरत-
सत्तम ॥ ३ ॥ घुथमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारत । पतत्स
पुष्पवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्धनि ॥ ४ ॥ नीलाक्षस्तत्र नकुलो रुक्म-
पार्श्वस्तदानघः । वज्राशनिममं नादममुह्वदसधाधिप ॥ ५ ॥ सकृ-
दुत्सृज्य तं नादं वासयानी मृगहिजान् । मानुषं वचनं प्राह
घृष्टो विलशयो महान् ॥ ६ ॥ सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो
नराधिपा । उच्छृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिन ॥ ७ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नकुलस्य विधाम्भते । विस्मयं परमं जग्मुः
सर्वे ते ब्राह्मणपंभा ॥ ८ ॥ ततः समेत्य नकुलं पथ्यपृच्छन्त ते
हिजा । कुतस्त्वं समनुप्राप्तो यज्ञं साधुसमागमम् ॥ ९ ॥ किं
बलं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणम् । कथं भवन्तं विद्याम
यो नो यज्ञं विगर्हसे ॥ १० ॥ अविलुप्यागमं कृतस्त्वं विविधै-
र्यज्ञियैः कृतम् । यथागमं यथान्यायं कर्तव्यञ्च तथा कृतम् ॥ ११ ॥
पूजाह्नां पूजिताद्यात्र विधिवत् प्रास्त्रदर्शनात् । मन्त्राङ्गतिङ्गत-
श्चाग्निर्दंष्ट्रं देयममत्सरम् ॥ १२ ॥ तुष्टा हिजातयद्यात्र दानै-
र्बहुविधैरपि । क्षत्रियाश्च सुयुद्धेन आर्क्षेयापि पितामहा ॥ १३ ॥
पालनेन विश्वस्तुष्टा कामैस्तुष्टा वरस्त्रिय । अनुक्रीषेस्तथा शूद्रा
दानयेषु भयगजना ॥ १४ ॥ ज्ञातिसम्बन्धिनस्तुष्टा शौचेन च
नृपस्य न । देवा हविर्भिः पुण्यैश्च रक्षणे शरणागता ॥ १५ ॥
यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि सत्यं सत्यं हिजातिषु । यथाश्रुतं यथादृष्टं
घृष्टो ब्राह्मणकाम्यया ॥ १६ ॥ अन्नेयवाक्यं प्राश्नस्व दिव्यरूपं
विभर्षि च । समागतस्य विप्रैस्त्व तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ १७ ॥

इति पृष्टो दिजेस्तैः स प्रहसन्नकुलोऽब्रवीत् । नैया श्या मया
 वाणी प्रोक्ता दर्पण वा दिजाः ॥ १८ ॥ यन्मयीक्तमिदं वाक्यं
 शुभामिथाप्युपश्रुतम् । सक्तुप्रस्थेन वो नायं यश्चस्तुल्यो दिज-
 र्पभाः ॥ १९ ॥ इत्यवश्यं मयैतद्वो वक्तव्यं दिजसत्तमा । शृणुता-
 व्यग्रमनसः शंसतो मे यथातथम् ॥ २० ॥ अनुभूतञ्च दृष्टञ्च
 यन्मयाद्भुतमुन्नमम् । उच्छ्वत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः
 ॥ २१ ॥ स्वर्गं येन दिजाः प्राप्तः समार्थ्यः समुत्सृज्यः । यथा
 चाहं शरीरस्य समेदं काञ्चनीकृतम् ॥ २२ ॥

नकुल उवाच । हन्त वो वर्तयिष्यामि दानस्य फलमुत्तमम् ।
 न्यायलक्षस्य सूक्तस्य विप्रदत्तस्य तदिजाः ॥ २३ ॥ धर्माक्षेत्रे
 कुरुक्षेत्रे धर्मश्चैवैवमिहर्षते । उच्छ्वत्तिर्दिजः कथित् कापोति-
 रभवत्तदा ॥ २४ ॥ समार्थ्यः सह पुत्रेण ससुपस्तपसि स्थितः ।
 वभूव शुक्लवृत्तः स धर्मात्मा नियतेन्द्रियः ॥ २५ ॥ पठे काले
 सदा विप्रो भुङ्क्ते तैः सह सुव्रतः । पठे काले कदाचित्तु तस्या-
 हारो न विद्यते ॥ २६ ॥ भुङ्क्तेऽन्यस्मिन् कदाचित् स पठे
 काले दिजोत्तमः । कदाचिद्वर्णिषस्तस्य दुर्भिक्षे सति दारुणे ॥ २७ ॥
 नाविद्यत तदा विप्रः सञ्जयस्तन्निबोधत । क्षीणोपधिसमावेशे
 द्रव्यक्षीणोऽभवत्तदा ॥ २८ ॥ काले कालेऽस्य संप्राप्ते नैव विद्येत
 भोजनम् । शुधापरिगता सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ॥ २९ ॥
 उच्छ्वत्सदा शुक्लपक्षे मध्यं तपति भास्करे । उष्णार्त्तय शुधार्त्तय
 स विप्रस्तपसि स्थितः ॥ ३० ॥ उच्छ्वत्सदाऽप्येव द्वाच्छ्वत्सः शुच्छ्वत्सा-
 न्वितः । स तथैव शुधाविष्टः सार्द्धं परिलनेन च ॥ ३१ ॥ क्षप-
 यामास तं कालं कृच्छ्रप्राणो दिजोत्तमः । यद्य पठे गते काले
 यवप्रस्थमुपाज्यत् ॥ ३२ ॥ यवप्रस्थन्तु तं सक्तूनकुर्वन्त तपस्विनः ।
 कृतजप्याङ्गिकास्ते तु ह्रत्वा चाग्निं यथाविधि ॥ ३३ ॥ कुडुवं
 कुडुवं सर्वे व्यगमन्त तपस्विनः । अथागच्छत् दिवः कचिदतिपि-

भुञ्जता तदा ॥ ३४ ॥ ते त दृष्टातिथि प्राप्तं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ।
 तेऽभिवाद्य सुखप्रथ दृष्टा तमतिथि तदा ॥ ३५ ॥ विशुद्धमनसो
 दान्ता श्रद्धादर्भसमन्विता । अनसूया जितक्रोधा साधवो
 वीतमत्सरा ॥ ३६ ॥ त्यक्तमानमदक्रोधा धर्माश्चा हिंससत्तमा ।
 सप्रज्ञाचर्यं गोत्रन्ते तस्याख्यात्वा परस्परम् ॥ ३७ ॥ कुटी प्रवे
 शयामासु क्षुधार्तमतिथिन्तदा । इदमर्थेषु पाद्यञ्च वृषी चैव
 तवानघ ॥ ३८ ॥ शुचय सक्तवशेने नियमोपाज्जिता प्रभो ।
 प्रतिगृह्णीष्व भद्रन्ते मया दत्ता हिजर्षभ ॥ ३९ ॥ इत्युक्त प्रति
 गृह्णाय सक्ताना कुडवं हिज । भक्षयामास राजेन्द्र न च तुष्टि
 जगाम स ॥ ४० ॥ स उच्छ्वसतिस्त प्रेक्ष्य क्षुधापरिगत हिज ।
 आहार चिन्तयामास वयं तुष्टो भवेदिति ॥ ४१ ॥ तस्य भार्य्या-
 ब्रवीद्वाक्य मद्भागी दीयतामिति । गच्छत्वेप यथाकाम परितुष्टो
 हिजोत्तम ॥ ४२ ॥ इति श्रुवन्ती ता साध्वी भार्य्या स हिज-
 सत्तम । क्षुधापरिगतो ज्ञात्वा तान् सक्तून्नाभ्यनन्दत ॥ ४३ ॥
 आत्मानुमानतो विद्वान् स तु विप्रर्षभस्तदा । जानन् वृद्धा क्षुधा-
 र्त्ताञ्च आन्ता ग्लाना तपस्विनीन् ॥ ४४ ॥ त्वगस्थिभूत्या वेपन्तीं
 ततो भार्य्यांनुवाच स । अपि कीटपतङ्गाना मृगाणाञ्चैव शोभने
 ॥ ४५ ॥ स्त्रियो रक्षाय पोषाय न लेव वक्तुमर्हसि । अनुकम्परो
 नर पत्न्या पुष्टो रक्षित एव च ॥ ४६ ॥ धर्मज्ञामार्यकार्य्याणि
 श्रुत्वा दुःखमन्तति । दारेष्वधीनो धर्मस्य पितृणामात्मनस्तथा
 ॥ ४७ ॥ न वेत्ति वर्गतो भार्य्यारक्षणे योऽत्तम पुमान् । अयसो
 महदाप्नोति नरकाश्चैव गच्छति । प्रपतेद्यशसो दीप्ताय स च
 लोकान्त्र चाप्नुयात् ॥ ४८ ॥ इत्युक्ता सा तत प्राञ्च धर्मार्थी नी
 समो हिज । सक्तुप्रस्यचतुर्भाग गृह्णाणम प्रवीद मे ॥ ४९ ॥
 सत्य रतिश्च धर्मस्य स्वर्गश्च गुणनिर्जित । स्त्रीणा पतिसमाधान
 नास्ति तच्च हिजर्षभ ॥ ५० ॥ ऋतुर्मातु पितुर्वाजं दैवत परम

पति । भर्तुं प्रसादान्जारीणा रतिपुत्रफलं तथा ॥ ५१ ॥ पाल-
नादि पतिस्त्वं मे भर्तासि भरणाच्च मे । पुत्रप्रदानादरदस्त्वात्
सक्तून् प्रयच्छ मे ॥ ५२ ॥ जरापरिगतो बृद्ध' शुधार्त्तो दुर्वलो
शर्मम् । उपवासपरिधान्तो यदा त्वमपि कर्षित ॥ ५३ ॥ इत्युक्त-
स तथा सक्तून् प्रगृह्येन वचोऽब्रवीत् । द्विज सक्तूनिमान् भूय'
प्रतिगृह्णीष्व सत्तम ॥ ५४ ॥ स तान् प्रगृह्य भुक्त्वा च न तुष्टि-
मगमत् द्विज । तमुच्छ्वसितिरालक्ष्य ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ५५ ॥

पुत्र उवाच । सक्तूनिमान् प्रगृह्य त्वं द्विहि विप्राय सत्तम ।
इत्येव सकृत् मन्ये तस्मादेतत् करीन्यहम् ॥ ५६ ॥ भवान् हि
परिपाल्यो मे सर्वदेव प्रयत्नत । साधूना काङ्क्षित यष्मात् पितु-
हृदस्य पालनम् ॥ ५७ ॥ पुत्रार्थो विहितो ह्येष वार्द्धके परि-
पालनम् । श्रुतिरेषा हि विप्रर्षे त्रिषु लोकेषु शाश्वती ॥ ५८ ॥
प्राणधारणमात्रेण शक्य कर्तुं तपस्वया । प्राणो हि परमो
धर्मो स्थितो दिद्वेषु दिदिनाम् ॥ ५९ ॥

पितोवाच । अपि वरुणसहस्री त्व बाल एव मतो मम ।
उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवेत् सुतात ॥ ६० ॥ बालाना
शुद्धलवती जानाम्येतद्दृष्ट प्रभी । तृह्योऽह धारयिष्यामि त्व बली
भव पुत्रक ॥ ६१ ॥ जीर्णैर्न वयसा पुत्रं न मां शुदाधतेऽपि च ।
दीर्घकाल तपस्तप्तं न मे मरणतो भयम् ॥ ६२ ॥

पुत्र उवाच । अपत्यमस्ति ते पुत्रस्त्राणात् पुत्र इति श्रुति ।
आत्मा पुत्र' प्लुतस्तथाश्वाद्यात्मानमिहात्मना ॥ ६३ ॥

पितोवाच । रूपेण सदृशस्त्व मे शीलेन च दमेन च । परी-
क्षितश्च बद्धधा सक्तूनादस्मि ते सुत ॥ ६४ ॥ इत्युक्त्वादाय तान्
सक्तून् प्रीतात्मा द्विजसत्तमः । प्रहसन्निव विप्राय स तस्मै प्रददौ
तदा ॥ ६५ ॥ भुक्त्वा तानपि सक्तून् स नैव तुष्टो बभूव ह ।
उच्छ्वसितस्तु धर्मात्मा प्रीडामनुजगाम ह ॥ ६६ ॥ त वै वयं

स्थिता साध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया । सक्तूनादाय संहृष्टा श्वशुरं
 वाक्यमग्रवीत् ॥ ६७ ॥ सन्तानात्तव सन्तान मम विप्र भविष्यति ।
 सक्तूनिमानतिथये गृहीत्वा संप्रयच्छ मे ॥ ६८ ॥ तव प्रसादा-
 न्निर्वृत्ता मेम लोका किलाक्षया । पौत्रेण तानवाप्नोति यत्र
 गत्वा न शोचति ॥ ६९ ॥ धर्मादौ हि यथा वेता वङ्गिस्त्रेता
 तथैव च । तथैव पुत्रपौत्राणा स्वर्गस्त्रेता किलाक्षय ॥ ७० ॥
 पितॄन् ऋणात्तारयति पुत्र इत्यनुशुशुम् । पुत्रपौत्रैश्च नियतं
 साधुलोकानुपाशुते ॥ ७१ ॥

श्वशुर उवाच । वातातपविशीर्षाङ्गी त्वा विवर्णा निरीक्ष्य
 वै । कर्पिता सुव्रताचारे क्षुधाविह्वलचेतसाम् ॥ ७२ ॥ कथं
 सक्तून् ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातक । कल्याणवृत्ते कल्याणि
 नव त्व वक्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥ पृष्ठे काले व्रतवतीं शौचशीलतपो-
 ऽन्विताम् । कृच्छ्रवृत्ति निराहारा दृक्ष्यामि त्वा कथं शुभे ॥ ७४ ॥
 बाला क्षुधाकर्ता नारी च रक्ष्या त्व सतत मया । उपवासपरि-
 श्रान्ता त्व हि बाम्भवनन्दिनी ॥ ७५ ॥

स्तुषीवाच । गुरोर्मम गुरुस्त्व वै यतो दैवतदैवतम् । दिवाति-
 दिवस्तस्मात्त्व सक्तूनादत्स्व मे प्रभो ॥ ७६ ॥ दिष्ट प्राणाय धर्मय
 शुश्रूषार्थमिदं गुरो । तव विप्र प्रसादेन लोकान् प्रापस्यामहे
 शुभान् ॥ ७७ ॥ अवेच्या इति वृत्ताह दृढमक्तेति वा द्विज ।
 चिन्त्या ममेयमिति वा सक्तूनादातुमर्हसि ॥ ७८ ॥

श्वशुर उवाच । अनेन नित्य साध्वी त्व शीलवृत्तेन शोभसे ।
 या त्व धर्मव्रतीपैता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ७९ ॥ तस्मात् सक्तून्
 ग्रहीष्यामि वधु नार्हसि वङ्गनाम् । गणयित्वा मदाभागे त्व हि
 धर्मभृता वरे ॥ ८० ॥ इत्युक्त्वा तानुपादाय सक्तून् प्रादात् द्विज-
 तये । ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मन ॥ ८१ ॥ प्रीतात्मा
 स तु त वाक्यमिदमाह द्विजपंभम् । वाम्नी तदा द्विजयेष्टी

धर्मः पुस्तकविग्रहः ॥ ८२ ॥ शुद्धेन तत्र दानेन न्यायोपात्तेन
 धर्मतः । यथाशक्ति विसृष्टेन प्रीतोऽस्मि दिजसत्तम ॥ ८३ ॥
 अहो दानं धुष्यते ते स्वर्गं स्वर्गनिवासिभिः । गगनात् पुष्पपर्ष्वं
 पश्येद्दं पतितं भुवि ॥ ८४ ॥ सुरर्षिदेवगन्धर्वा ये च द्विपुरः-
 मराः । स्युवन्ती देवदूताश्च स्थिता दानेन विस्मिताः ॥ ८५ ॥
 ब्रह्मर्षयो विमानस्था ब्रह्मलोकचराश्च ये । काङ्क्षन्ती दर्शनं तुभ्यं
 दिवं ब्रज दिजर्षभ ॥ ८६ ॥ पितृलोकगताः सर्वे तारिताः पितर-
 स्वया । अनागताश्च बहवः सुबहूनि युगान्युत ॥ ८७ ॥ ब्रह्म-
 चर्येण दानेन यज्ञेन तपसा तथा । असङ्ख्येण धर्मेण तस्माद्भृच्छु
 दिवं दिज ॥ ८८ ॥ यज्ञया परया वस्त्रं तपश्चरसि सुव्रत ।
 तस्माद्देवाश्च दानेन प्रीता ब्राह्मणसत्तम ॥ ८९ ॥ सर्वमेतद्दि
 यज्ञात्ते दत्तं शुद्धेन चेतसा । कृच्छकाले ततः स्वर्गो विजितः
 कर्मणा त्वया ॥ ९० ॥ वृषा निर्नुदति प्रश्ना धर्मं बुधिं व्यपीडति ।
 वृषापरिगतज्ञानो धृति त्यजति चैव ह ॥ ९१ ॥ वृषुर्चां जयते
 वस्तु स स्वर्गं जयते ध्रुवम् । यदा दानरुचिः स्याद्दे तदा धर्मो न
 सीदति ॥ ९२ ॥ अनवेद्य सुतस्त्रेष्ठं कलत्रस्त्रेष्ठमेव च । धर्म-
 मेव गुरुं श्लाघा तस्या न गणिता त्वया ॥ ९३ ॥ द्रव्यागमो
 नृणां सूक्ष्मः पात्रे दानं ततः परम् । काल परतरो दानान्
 श्रद्धा चैव ततः परा ॥ ९४ ॥ स्वर्गद्वारं सुसूक्ष्मं हि मरुमोहान्त
 दृश्यते । स्वर्गार्थं लोभवीलं रागगुणं दुरामदम् ॥ ९५ ॥ तन्तु
 पश्यन्ति पुरुषा जितक्रोधा जितेन्द्रिया । ब्राह्मणास्तापसा युक्ता
 यथाशक्तिपदायिनः ॥ ९६ ॥ सद्यश्चाशक्तश्च शतं शतयक्तिर्दशापि
 च । दद्यादप्यथ यः शतया सर्वं तुल्यफला एतम् ॥ ९७ ॥ इन्ति-
 देवो हि नृपतिरप्यं प्रादादकिञ्चनः । शुद्धेन मनसा विप्र नाक-
 पृष्ठं ततो गत ॥ ९८ ॥ न धर्मो प्रीयते तात दानैर्दत्तैर्महा-
 फलैः । न्यायलक्ष्मैर्यथा सूक्ष्मैः यदापूतैः स तुष्यति ॥ ९९ ॥

स्थिता साध्वी द्राघ्यप्रियकाम्यया । सक्तूनादाय संहृष्टा खशुरं
 वाक्यमप्रवीत् ॥ ६७ ॥ सन्तानात्तव सन्तानं मम विप्र भविष्यति ।
 सक्तूनिमानतिथये गृहीत्वा संप्रयच्छ मे ॥ ६८ ॥ तव प्रसादा-
 न्निर्वृत्ता मेम लोका किलाक्षया । पौत्रेण तानवाप्नोति यत्र
 गत्वा न शोषति ॥ ६९ ॥ धर्माद्यी हि यथा वेता वद्विस्वेता
 तथैव च । तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्वेता क्रिलाक्षय ॥ ७० ॥
 पितृन् ऋणान्तारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम । पुत्रपौत्रैश्च नियतं
 साधुस्त्रीकानुपाशुते ॥ ७१ ॥

श्वशुर उवाच । वातातपविशीर्षाङ्गी त्वा विवर्षा निरीक्ष्य
 वै । कर्षिता सुव्रताचारे क्षुधाविह्वलचेतसाम् ॥ ७२ ॥ कथं
 सक्तून् ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातक । कल्याणवृत्ते कल्याणि
 नवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥ पष्ठे काले व्रतवतीं शौचशीलतपो-
 ऽन्विताम् । कच्छवृत्तिं निराहारा दृक्ष्यामि त्वा कथं शुभे ॥ ७४ ॥
 बाला क्षुधात्ता नारी च रक्ष्या त्वं सततं मया । उपवासपरि-
 श्रान्ता त्वं हि बान्धवनन्दिनी ॥ ७५ ॥

सर्पान् यज्ञे दिक्षवरास्तदा । जगामादर्शनं तेषां विप्रास्तै च
ययुर्गृह्णान् ॥ ११७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरञ्जय ।
शुद्धायर्थमभूत्तत्र वाजिशेधे महाक्रतौ ॥ ११८ ॥ न विनायस्ते
नृपते यज्ञे कार्ये कथञ्चन । ऋषिकोटिसहस्राणि तपोभिर्यै
द्विवं गता ॥ ११९ ॥ अश्वीह सर्वभूतेषु सन्तीषु श्रीलमार्जवम् ।
तपो दमश्च कथञ्च प्रदानञ्चेति सन्मितम् ॥ १२० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गकुलास्थाने
नवतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

जनमेजय उवाच । यज्ञे गता नृपतयस्तप उक्ता महर्षयः ।
शान्तिं व्यवस्थिता विप्रा यमो दम इति प्रभो ॥ १ ॥ तस्माद्यज्ञ
फलैस्तुल्यं न किञ्चिद्दिह दृश्यते । इति मे वर्त्तते बुद्धिस्तथा चैत-
दसंशयम् ॥ २ ॥ यज्ञैरिद्धा तु बहवो राजानो द्विजसत्तम । इह
कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयुः ॥ ३ ॥ देवराज रुद्रस्नात्त
क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । देवराज्यं महातेजा प्राप्तवानखिलं विभुः
॥ ४ ॥ यदा युधिष्ठिरो राजा भीमार्जनपरः सरः । सदृशो देव-
राजेन मनुहरा विक्रमेण च ॥ ५ ॥ अथ दग्धात् स नृलो गृह्णया-
मास तं क्रतुम् । अश्वमेधं महायज्ञं राजस्तस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । यज्ञस्य विधिमग्नं वै पलञ्चापि नरा-
धिपः । गदतं शृणु मे राजान् यथावदिह भारत ॥ ७ ॥ पुरा
यज्ञस्य यजत सर्वं ऊचुर्महर्षयः । श्रुत्वा कर्मव्यर्थेषु वितते
यज्ञकर्मणि ॥ ८ ॥ ह्यमाने तथा यज्ञो ह्योत्रे गुणसमन्विते ।
दिवेष्वाह्वयमानेषु स्थितेषु परमर्षिषु ॥ ९ ॥ सुमतीतैस्तथा विप्रै-
स्वागमैः सुस्वरैर्नृप । अग्रान्तैश्चापि लघुभिर्हृष्यंभुषभैस्तथा ॥ १० ॥

सर्गान् यश्चै दिग्जवरास्तदा । जगामादर्शनं तेषा विप्रास्ते च
यद्युर्महान् ॥ ११० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरस्त्रय ।
अहायस्यमभूत्तत्र वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ ११८ ॥ न विभ्रयस्ते
नृपते यश्चै कार्यं कथञ्चन । ऋषिकोटिसहस्राणि तपोभिर्ये
द्विवं गता ॥ ११९ ॥ अशीद सर्वभूतेषु सन्तोषं श्रीलमार्जवम् ।
तपो दमय सत्यञ्च प्रदानञ्चेति सन्मितम् ॥ १२० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि नकुलाख्याने
नवतितमोऽध्याय ॥ ९० ॥

जनमेजय उवाच । यश्चै गता नृपतयस्तप उक्ता महर्षय ।
प्रान्ति व्यवस्थिता विप्रा अमो दम इति प्रभो ॥ १ ॥ तस्माद्यज्ञ-
फलैस्तुल्य न किञ्चिद्विद्म दृश्यते । इति मे वर्त्तते बुद्धिस्तथा चैत-
दसंगमम् ॥ २ ॥ यश्चैरिद्धा तु ब्रह्मो राजानो दिग्जसत्तम । इह
कीर्तिं परा पाप्य मेव्य स्वर्गमवाप्नुयु ॥ ३ ॥ देवराज सप्तस्राञ्च
क्रतुभिर्भूरिदृच्छिणै । देवराज्यं महातेजा प्राप्तवानखिल विशु
॥ ४ ॥ यदा युधिष्ठिरो राजा भीमार्जनपर सर । सदृशो देव-
राजेन समृद्धा विक्रमेण च ॥ ५ ॥ अथ दग्गत स नृही गर्हया-
मास त क्रतुम् । अश्वमेध महायज्ञ राजस्तस्य महात्मन ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । यज्ञस्य विधिमग्रं वै फलञ्चापि नरा-
धिप । गदत शृणु मे राजन् यथावदिह भारत ॥ ७ ॥ पुरा
यक्रस्य यजत सर्वं जन्तुर्महर्षय । ऋत्विषु कर्माव्ययेषु वितते
यज्ञकर्माणि ॥ ८ ॥ ह्यमाने तथा वद्मो क्षीत्रे शुषममन्विते ।
देवेष्वह्यमानेषु स्थितेषु परमर्षिषु ॥ ९ ॥ सुप्रतीतेस्तथा विप्रै
स्वागमे सुखरैर्नृप । अयान्तैथापि लघुभिर्दध्युत्पयमैस्तथा ॥ १० ॥

आत्मसमये तस्मिन् गृहीतेषु पशुध्वय । महर्षयो महाराज
 वभूवुः कृपयान्विता ॥ ११ ॥ ततो दीनान् पशून् दृष्ट्वा कृपयस्त्रै
 सपोधना । जञ्चु यज्ञ समागम्य नाय यज्ञविधि शुभ ॥ १२ ॥
 अपरिधानमेतत्ते महान्त धर्ममिच्छत । न हि यज्ञे पशुगणा
 विधिदृष्टा पुरन्दर ॥ १३ ॥ धर्मोपघातकस्त्रेण समारम्भस्तव
 प्रभो । नाय धर्मकृती यज्ञो न हिंसा धर्म उच्यते ॥ १४ ॥
 आगतेनैव ते यज्ञ कुर्वन्तु यदि चेच्छसि । विधिदृष्टेन यज्ञेन
 धर्मस्त्रेषु महान् भवेत् ॥ १५ ॥ यज वीज सहस्राक्ष त्रिवर्ष-
 परमोपितै । एष धर्मो महान् यज्ञ मह्यगुणफलोदय ॥ १६ ॥
 यज्ञस्तु तदाद्यमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । उक्तं न प्रतिजग्राह
 मान्मोहवशगत ॥ १७ ॥ तेषां विवादं सुमहान् यज्ञयज्ञे-
 तपस्विनाम् । जङ्गमैः स्यावरैर्वापि यष्टव्यमिति भारत ॥ १८ ॥
 ते तु खिन्ना विवादेन ऋषयस्तत्त्वदर्शिनः । तदा सन्धाय यज्ञेण
 पप्रच्छुर्नृपति वसुम् ॥ १९ ॥ महाभाग कथं यज्ञेऽथागमो नृप-
 सत्तम । यष्टव्यं पशुभिर्मुख्यरथो वीजै रसैरिति ॥ २० ॥ तत्
 श्रुत्वा तु वसुस्तेषामविचार्य दत्त्वावलम्ब । यथोपनीतैर्यष्टव्यमिति
 प्रोवाच पार्थिव ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा स नृपति प्रविवेश रसातलम् ।
 उक्त्वाथ वितथ प्रश्नं चेदीनामीश्वर प्रभु ॥ २२ ॥ तस्मान्न वाच्यं
 श्लोकेन ब्रह्मणेनापि संशये । प्रजापतिमपाहाय स्वयंभुवमृते
 प्रथम ॥ २३ ॥ तेन दत्तानि दानानि पापेनाशुद्धबुद्धिना । तानि
 सर्वाण्यनादृत्य नश्यन्ति विपुलान्यपि ॥ २४ ॥ तस्याधर्मप्रवृत्तस्य
 हिंसकस्य दुरात्मनः । दानेन कीर्त्तिर्भवति न प्रेत्येह च दुर्मते
 ॥ २५ ॥ अन्यायोपगतं द्रव्यमभीक्षां यो ह्यपण्डितः । धर्माभि-
 यङ्क्षी यजते न स धर्मफलं लभेत ॥ २६ ॥ धर्मवैतसिको यस्तु
 पापात्मा पुरुषाधमः । ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्र्वासकार-
 णम् ॥ २७ ॥ पापेन कर्मणा विप्रो धनं प्राप्य निरङ्गमः । राग-

मोहान्वित सोऽन्ते कलुषा गतिमश्नुते ॥ २८ ॥ अपि सञ्चयबुद्धिर्दिं
 लीभमोहवशंगत । उद्वेजयति भूतानि पापेनाशुद्धबुद्धिना ॥ २९ ॥
 एवं लब्ध्वा धनं मोहात् यो हि दद्याद्यजेत वा । न तस्य स
 फलं प्रेत्य भुङ्क्ते पापधनागमात् ॥ ३० ॥ उच्छ्रं मूल फलं याक-
 मुदपात्रं तपोधना । दानं विभवती दत्त्वा नरा स्वयान्ति
 धार्मिका ॥ ३१ ॥ एष धर्मो महायोगो दानं भूतदया तथा ।
 ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रीणो वृत्ति क्षमा ॥ ३२ ॥ सनातनस्य
 धर्मस्य मूलमेतत् सनातनम् । श्रूयन्ते हि पुराहता विश्वामित्रा-
 दयो नृपा ॥ ३३ ॥ विश्वामित्रोऽसितथैव जनकश्च महीपति ।
 कर्त्तव्येनोष्टिसेनौ च सिन्धुदीपस्य पार्थिव ॥ ३४ ॥ एते चान्ये च
 वक्ष्व सिद्धिं परमिका गता । नृपा सपैथ दानैश्च न्यायलब्धौ-
 क्षतपोधना ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूरा धे चाश्रिता-
 स्तप । दानधर्मादिना शुद्धास्ते स्वर्गं यान्ति भारत ॥ ३६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

एकनवतोऽध्याय ॥ ८१ ॥

जनमेजय उवाच । धर्मागतेन त्यागेन भगवन् स्वर्गमस्मिं
 वेत् । एतस्मै सर्वमाचक्ष कुशलो ऽसि भाषितुम् ॥ १ ॥ तस्योच्छ्र-
 वृत्तेर्यद्भुत्त शक्तुराने फलं महत् । कथितन्तु मम ब्रह्मंस्तव्यमेत-
 दसंशयम् ॥ २ ॥ कथं हि सर्वयज्ञेषु निश्चय परमो भवेत् ।
 एतदर्हसि मे वक्तु निखिलेन दिजर्षभ ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 अगस्त्यस्य महायज्ञे पुराहत्तमरिन्दम ॥ ४ ॥ पुरागख्यो महा-
 राजा दीक्षा दादयवार्तिकीम् । प्रविवेश महाराज सर्वभूतहिते-
 रत ॥ ५ ॥ तद्वानिकल्या होतार आसन् सर्वे महात्मनः ।

भूलाहारा फलाहारां साश्मकुटा मरीचिपा ॥ ६ ॥ परिने
 घृष्टिका वैषमिकास्वप्रचालास्तथैव च । यतयो भिच्चवयात्र वभूवु
 पर्यवस्थिता ॥ ७ ॥ सर्वे प्रत्यक्षधर्माणो जितश्रीधा जितेन्द्रिया ।
 दरो स्थिताश्च सर्वे ते हिंसाद्ग्नविर्वर्जिता ॥ ८ ॥ वृत्ते शुद्धे स्थिता
 नित्यमिन्द्रियैश्चाप्यगधिता । उपातिष्ठन्त तं यज्ञं यजन्तस्ते
 महर्षय ॥ ९ ॥ यथा प्रज्ञया भगवता तद्वन्नं समुपाङ्कितम् ।
 तस्मिन् सत्रे तु यदुत्त ययोग्यञ्च तदाभवत् ॥ १० ॥ तथा ज्येष्ठी-
 र्मुनिभिर्महान्त क्रतव कृता । एवं विधे त्वगस्तस्य वर्तमानो
 तथाध्वरे ॥ ११ ॥ न ववर्ष सहस्राक्षस्तदा भरतसत्तन । तत
 कर्मान्तरे राजन्तगस्त्वस्य महात्मन ॥ १२ ॥ कथेयमभिनिर्वृत्ता
 मुनीना भावितात्मनाम् । अगस्त्यो यजमानोऽसौ ददात्यन्त
 विमतसर ॥ १३ ॥ न च वर्षति पर्जन्य कथमन्नं भविष्यति ।
 सत्रञ्चेद् महादिप्रा मुनेर्हादशवर्षिकम् ॥ १४ ॥ न वर्षिष्यति द्विवश
 वर्षाखेतानि द्वादश । एतद्भवन्त सञ्चिन्त्य महर्षेरस्य धीमत ॥ १५ ॥
 अगस्त्यस्यातितपस कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् । इत्येवमुतो वचने ततो-
 ऽगस्त्य प्रतापवान् ॥ १६ ॥ प्रोवाच वाक्यं स तदा प्रसाद्य शिरसा
 मुनीन् । यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासव ॥ १७ ॥ चिन्ता-
 यज्ञं करिष्यामि विधिरेप सनातन । यदि द्वादशवर्षाणि न
 वर्षिष्यति वासव ॥ १८ ॥ सार्धयज्ञं करिष्यामि विधिरेप सना-
 तन । यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासव ॥ १९ ॥ व्यायाने-
 नाहंरिष्यामि यज्ञानन्यानतिप्रतान् । वीजयज्ञो मयाय वै बहु-
 वर्षसमाचित ॥ २० ॥ वीजैर्हितं करिष्यामि नात्र विघ्नो भवि-
 ष्यति । नैद् अक्यं वृथाकर्तुं मम सत्र कथञ्चन ॥ २१ ॥ वर्षि-
 ष्यतीह वा देवो न वा देवो भविष्यति । अथ वाभ्यर्थनामिन्द्रो न
 करिष्यति कामत ॥ २२ ॥ स्वयमिन्द्रो भविष्यामि जीवयिष्यामि
 च प्रजा । यो यज्ञाहारजातश्च स तथैव भविष्यति ॥ २३ ॥

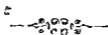
एविशेषज्ञैव कर्तास्मि पुन पुनरतीव हि । अद्यैह स्वर्गमभ्येतु
यच्चान्यदसु किञ्चन ॥ २४ ॥ त्रिषु लोकेषु यच्चास्ति तद्दिहागम्यता
स्वयम् । दिव्याद्याप्सरसा सद्वा गन्धर्वाथ सकिन्नरा ॥ २५ ॥
विश्वावसुश्च ये चान्ये तेषुपासन्तु मे मखम् । उत्तरेभ्य कुरुभ्यश्च
यत्किञ्चिदसु विद्यते ॥ २६ ॥ सर्वं तद्दिह यज्ञेषु स्वयमेवोप-
तिष्ठतु । स्वर्गं स्वर्गसदयैव धर्मश्च स्वयमेव तु ॥ २७ ॥ इत्युक्ते
सर्वमेवैतद्भवत्तपसा मुने । तस्य दीप्ताग्निमनसस्त्वगख्यस्यात्ति-
तेजस ॥ २८ ॥ ततस्ते सुनयो हृष्टा दृष्टशुक्लपसो बलम् । विगिता
वचनं प्राहुरिदं सर्वं महार्थवत् ॥ २९ ॥

ऋषय जसु । प्रीता सास्तव वाक्येन न त्विच्छामस्तपस्यव्ययम् ।
तैरेव यज्ञैस्तुष्टा स्म न्यायेनेच्छामहे वयम् ॥ ३० ॥ यज्ञदीक्षा-
स्तथा होमान् यच्चान्यन्मृगयामहे । न्यायेनीषाञ्जिताधारा
सकर्माभिरता वयम् ॥ ३१ ॥ दिवाद्य ब्रह्मचर्य्येण न्यायत प्रार्थया
महे । न्यायेनीत्तरकालञ्च गृहेभ्यो नि सृता वयम् ॥ ३२ ॥ धर्मा
दृष्टैर्विधिद्वारैस्तपस्तपस्यामहे वयम् । भवत सम्यगिष्टा तु बुद्धि
हिंसाविर्जिता ॥ ३३ ॥ एतामहिंसा यज्ञेषु ब्रूयास्व सतत
प्रभो । प्रीतास्ततो भविष्यामो वयन्तु द्विलसत्तम । पिसञ्जिता
समाप्तौ च सत्वाद्भ्रातृजामहे ॥ ३४ ॥ तथा कथयता तेषा द्विद-
राज पुरन्दर । ववर्ष सुमहातेजा दृष्ट्वा तस्य तपोबलम् ॥ ३५ ॥
आसमाप्तेषु यज्ञस्य तस्यामितपराक्रम । निकामवर्षी पञ्जन्यो
वभूव जनमेजय ॥ ३६ ॥ प्रजाद्वयामास च तमणस्य सिद्धेश्वर ।
स्वयमभ्येत्य राजर्षे पुरस्कृत्य ब्रह्मसतिम् ॥ ३७ ॥ ततो यज्ञ-
समाप्तौ तान् पिससर्ज मृच्छामुनीन् । अगस्त्य परमप्रीत पूज
यित्वा यथाविधि ॥ ३८ ॥

जनमेजय उवाच । कोऽगौ नकुलरूपेण शिरसा काहनेन
वै । प्राह मानुषपदाचमेतत् पृष्टो वदस्व मे ॥ ३९ ॥

श्रीमहाभारतम् ।

आश्रमवासिकपर्ण ॥

नारायण नमस्कृत्य नरद्वैव नरोत्तमम् ।
द्वी सरस्वतीक्षेत्रे ततो जयमुगीरथम् ॥

जनमेजय उवाच । प्राप्य राज्य महात्मान पाण्डवा मे
पितामहा । कथमासन्नहाराञ्च घृतराष्ट्रे महात्मानि ॥ १ ॥
स तु राजा हतानास्यो हतपुत्रो निराश्रय । कथमासीदतैश्चर्य्यो
गान्धारी च यशस्विनी ॥ २ ॥ क्रियन्तं चैव कालन्ते मम पूर्व-
पितामहा । स्थिता राज्ये महात्मानस्तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्राप्य राज्य महात्मान पाण्डवा हत-
पुत्रव । घृतराष्ट्र परस्कृत्य पृथिवी पर्युपालयन् ॥ ४ ॥ घृत-
राष्ट्रमुपातिष्ठद्विदुर सञ्जयस्तथा । वैश्यापुत्रस्य मेधावी ययुत्सु-
कमुत्तम ॥ ५ ॥ पाण्डवा सर्वकार्याणि सम्पृच्छन्ति सा तं
वृषम् । चक्रुस्तेनाभ्यन्शाता वर्षाणि द्वा पञ्च च ॥ ६ ॥ गरा-
धि गया ते वीरा पर्युपागत त वृषम् । पादाभियाद्न कृत्वा
धर्मराजमते स्थिता ॥ ७ ॥ ते स्मृद्धि मरुपाप्राता सर्वकार्याणि
चक्रिन् । कृन्तिभोजसुता चैव गान्धारीमन्वव्रजत ॥ ८ ॥ द्रोपदी
त सुभद्रा च थाथाथा पाण्डवस्तिय । ममा वृत्तिमाचक्षत तयो

शत्रुशोयैवाविधि ॥ ८ ॥ शयनानि महाहर्षाणि वामास्याभरणानि
 च । राजाहर्षाणि च सर्वाणि भक्ष्यभीक्ष्यान्वनेकम् ॥ १० ॥ युधि-
 ष्ठिरो महाराज हृतराष्ट्रेऽभ्युपाहरत् । तथैव दुत्ती गान्धार्या
 गुरुवृत्तिमवर्त्तत ॥ ११ ॥ विदुर सल्लपयैव युयुतसुषेव कौरव ।
 उपासते एत वृद्ध चतपुत्र जमाधिपम् ॥ १२ ॥ श्यालो द्रोणस्य
 यथासीदयितो ब्राह्मणो महान् । स च तस्मिन्नद्देव्यास रूप-
 समभवत्तदा ॥ १३ ॥ व्यासश्च भगवानित्यमासाहृक्ते नृपेण । च ।
 कथा कुर्वन् पुराणविर्देवर्षिपितरक्षसाम् ॥ १४ ॥ धर्मयुक्तानि
 धार्याणि व्यवहारान्वितानि च । हृतराष्ट्राम्यनुष्ठातो विदुर
 स्तान्यकारयत् ॥ १५ ॥ सामन्तेभ्य प्रियाण्यस्य कार्याणि सुबहू-
 न्यपि । प्राप्यन्तेऽथै सुतपुभि सुनयाद्विदुरस्य वै ॥ १६ ॥ अक-
 रोहभ्रमोक्षञ्च बध्नाना मोक्षण तदा । न च धर्मसतो राजा
 भदाचित सिद्धिद्व्रवीत् ॥ १७ ॥ विहारयात्रासु पुन कुचराजो
 युधिष्ठिर । सर्वान् कामान् महातेजा प्रददावम्बिकासते ॥ १८ ॥
 आरालिका सूपकारा रागखाण्डविकास्तथा । उपातिष्ठन्त
 राजान हृतराष्ट्रं यथा पुरा ॥ १९ ॥ वामासि च महाहर्षाणि
 मात्यानि विविधानि च । उपाजङ्गयैथान्याच हृतराष्ट्रस्य पाण्डव-
 ॥ २० ॥ मैरेयमत्स्यमासानि पानकानि मधूनि च । चितान्
 नक्ष्यविकाराश्च चक्रुस्सस्य यथा पुरा ॥ २१ ॥ ये चापि पृथिवी-
 पाला समाजम्मुस्ततस्तत । उपातिष्ठन्त ते सर्वे कारवेन्द्र यथा
 पुरा ॥ २२ ॥ कुन्ती च द्रौपदी चैव सात्वती च यमस्त्रिनी ।
 उल्लूपी नागकन्या च देवी चित्ताङ्गदा तथा ॥ २३ ॥ वृष्टकेतोष
 भगिनी जराण्यसुता तथा । एताद्यायाश्च बह्वो वै योपित
 गुरुपर्यभ ॥ २४ ॥ किञ्चरा पर्युपातिष्ठन् मर्षा सुदलजास्तदा ।
 यथा पुत्रविशुत्तोऽय न सिद्धित दु खभाषुयात् ॥ २५ ॥ इति
 दानन्वमाह्वानान् निश्चयेव युधिष्ठिर । एवन्ते धर्मराजस्य शुवा

वचनमर्थ्यात् ॥ २६ ॥ सविधेयमवर्तन्त भीममेकं तदा विना । न
 हि तत्तस्य वीरस्य हृदयादपमर्षति । धृतराष्ट्रस्य दुर्बुद्ध्या यदृशं
 व्यतकारितम् ॥ २७ ॥

इत्यायमवाग्निकपर्वाणि आयमवामपर्वाणि ।

प्रथमोऽध्याय ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सम्पूजितो राजा पाण्डुवैरम्बिना-
 सुत । विजहार यथापूर्वमपिभि र्घुंषामित ॥ १ ॥ ब्रह्मदेया-
 अहाराय प्रददौ स सुखदह । तच्च कुन्तीसुतो राजा सर्वमेवा-
 भवपद्यत ॥ २ ॥ आमृशंस्यपरो राजा प्रीयमाणो युधिष्ठिर ।
 उवाच स रदा भ्रातृनमात्याय सक्षीपति ॥ ३ ॥ मया चैव भव
 ह्यस्य मान्य एष नराधिप । निदेशे धृतराष्ट्रस्य यस्तिष्ठति स मे
 सुहृत ॥ ४ ॥ विपरीतस्य मे शत्रुर्नियम्यस्य भवेन्नर । पितृवृत्तेषु
 चाह सु पुत्राणां यादकर्मणि । सुहृदाञ्चैव सर्वेषां यावदस्य
 धिक्कीर्षितम् ॥ ५ ॥ तत स राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रो महात्मना ।
 ब्राह्मणेभ्यो ययार्हस्यो ददौ वित्तान्यनेकम् ॥ ६ ॥ धर्मराजस्य
 भीमस्य सव्यसाची यमावपि । तत सर्वमन्व वर्तन्त तस्य प्रियधिकी-
 र्यया ॥ ७ ॥ कथं नु राजा वृद्ध स पुत्रपौत्रवधार्हित । शोक
 मस्यतकृत प्राप्य न म्रियेतेति चिन्त्यते ॥ ८ ॥ यावद्धि कुरुवीरस्य
 जीवतपुत्रस्य वै सुखम् । वभूव तदवाप्नोतु भोगायेति व्यवस्थिता
 ॥ ९ ॥ यतस्ते सञ्चिता पञ्च भ्रातर , पाण्डुनन्दना । तथाशीला
 समातस्वर्धृतराष्ट्रस्य शासने ॥ १० ॥ धृतराष्ट्रस्य तान् सर्वान् विनी-
 तान् नियमे स्थितान् । शिष्यवृत्ति समापन्नान् गुरुवत् प्रत्यपद्यत
 ॥ ११ ॥ गान्धारी चैव पुत्राणां निविधे यादकर्मणि । आनृष्य-
 मगमत् कामान् विप्रेभ्य प्रतिपाद्य सा ॥ १२ ॥ एवं धर्मशरानेष्टो

धर्मराजो युधिष्ठिर । भ्रातृभिः सच्चितो धीमान् पूजयामास तं
नृपम् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । स राजा सुमहातेजा हृद कुरुदुलो
हृद । न ददर्श तदा किञ्चिदप्रिय पाण्डुनन्दने ॥ १४ ॥ वर्त्तमानेषु
सदृष्टि पाण्डवेषु महात्मसु । प्रीतिमानभवद्राजा धृतराष्ट्रोऽख्य
कासुत ॥ १५ ॥ सौवलेयो च गान्धारी पुत्रशोकमपास्य तम् ।
सदैव प्रीतिमत्यासीत्तनयेषु निजैस्त्रिव ॥ १६ ॥ प्रियाण्येव तु
कौरव्यो नाप्रियास्त्रि कुरुहृद । वैचित्तवीर्य्यं नृपती समाचरत
वीर्य्यवान् ॥ १७ ॥ यद्यद्ब्रूते च किञ्चित् स धृतराष्ट्रो जनाधिप ।
शुरु वा लघु वा कार्यं गान्धारी च तपस्विनी ॥ १८ ॥ त स
राजा महाराज पाण्डवाना धुरन्धर । पूजयित्वा वचस्तत्तद
कार्पीत परवीरहा ॥ १९ ॥ तेन तस्याभवत् प्रीतो वृत्तेन स
नराधिप । अन्यतप्यच्च ससृज्य पुत्र त मन्दचेतसम् ॥ २० ॥ सदा
च प्रातरत्याय कृतजप्य शुचिर्नृप । आशास्त्रे पाण्डुपुत्राणा
समरेष्वपराजयम् ॥ २१ ॥ ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचाय ह्रत्वा चैव
हृतात्मनः । अयूपि पाण्डुपुत्राणामाश्रयसत् नराधिप ॥ २२ ॥
न ता प्रीति परामाप पुत्रेभ्य स कुरुहृद । या प्रीति पाण्डु-
पुत्रेभ्य सदावाप तदा नृप ॥ २३ ॥ ब्राह्मणाना यथावृत्त
क्षत्रियाणा यथाविधि । तथा विटशूद्रसहानामभवत् स प्रिय-
स्तदा ॥ २४ ॥ यच्च किञ्चित्तदा पाप धृतराष्ट्रसुते कृतम् । अकृत्वा
हृदि तत् पाप त नृप सोऽन्ववर्त्तत ॥ २५ ॥ यद्य कश्चिन्नर
किञ्चिदप्रियज्ञाम्बिकासो । कुरुते वैष्यतामेति स कोन्तेयस्य
धीमत ॥ २६ ॥ न राज्ञो धृतराष्ट्रस्य न च दुर्योधनस्य वै ।
उवाच दुष्कृत वशियुधिष्ठिरभयान्नर ॥ २७ ॥ धृत्या तुष्टो
नरेन्द्रस्य गान्धारी विदुरस्तथा । श्रीचेन पाजातशत्रोर्न तु भीमस्य
भयुहन् ॥ २८ ॥ अन्ववर्त्तत तश्चापि निश्चितो धर्मजो नृपम् ।

धृतराष्ट्रश्च संप्रेक्ष्य सदा भवति दुर्मना ॥ २६ ॥ राजानमनुवर्त्तन्तं
धर्मपुत्रमभिवक्षा । अन्ववर्त्तत कौरव्यो हृद्दयेन पराजित ॥३०॥

इत्यायमवासिकपर्वणि आयमवासिकपर्वणि

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । शुधिष्ठिरस्य नृपतेर्दुर्योधनपितृस्त्वया ।
नान्तरं दृष्टशूराज्ये पुरुषा प्रणयं प्रति ॥ १ ॥ यदा तु कौरवी
राजा पुत्रं सञ्चार दुर्मतिम् । तदा भीमं हृदा राजन्प्रधाति
स पार्थिव ॥ २ ॥ तथैव भीमसेनोऽपि धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
नामर्षयत राजेन्द्र यदैव दुष्टवदृदा ॥ ३ ॥ अप्रकाशान्यप्रियाणि
धकारास्य वृकोदर । आशां प्रत्यहरत्त्रापि कृतके पुरुषे सदा
॥ ४ ॥ स्मरन् दुर्मन्त्रितं तस्य वृत्तान्यथस्य कानिचित् । अथ
भीमं सुहृन्मध्ये बाहुशब्दं तदाकरोत् ॥ ५ ॥ संश्रवे धृतराष्ट्रस्य
गान्धार्याश्रायणर्षण । स्मृत्वा दुर्योधनं शत्रुं कर्षदुःशासनावपि
॥ ६ ॥ प्रोवाचेद्दुःसंरथो भीम स पुरुष वच । अस्मस्य नृपते
पुत्रा मया परिपदाङ्गना । नीता लोकमनुं सर्वे नानाशस्त्रास्त्र-
योधिन ॥ ७ ॥ इमौ तौ परिषप्रथौ भुजो मम दुरासदौ ।
अयोरन्तरमासाद्य धार्तराष्ट्रा- क्षयं गता ॥ ८ ॥ इमौ पीनौ
सुवृत्तौ मे भुजौ नागकरोपमौ । यावासाद्य रणे मूढा धार्तरा-
ष्ट्रा क्षयं गता ॥ ९ ॥ ताविमौ चन्दनेनोक्तौ चन्दनार्हौ च मे
भुजौ । याभ्यां दुर्योधनो नीतः क्षयं संसृतवान्धव ॥ १० ॥ एता-
वान्याश्च विविधा शल्यभूता नराधिप । वृकोदरस्य ता वाच
श्रुत्वा निर्वेदमागमत् ॥ ११ ॥ सा च बुद्धिमती देवी कालपर्याय-
तेदिनी । गान्धारौ सर्वधर्मज्ञा तान्यलीकानि शुश्रुवे ॥ १२ ॥
ततः पञ्चदशे वर्षे समसीते नराधिप । राजा निर्वेदमागच्छे

भीमगम्पाणमीडित ॥ १३ ॥ नारयुध्यत तद्राजा कुन्तीपुत्री
 युधिष्ठिरः । खेताश्वो वाय कुन्ती वा द्रौपदी वा ययस्विनी ।
 माद्रीपुत्री च धर्मज्ञो चित्तं तस्यान्ववर्त्तताम् ॥ १४ ॥ राशस्तु
 चित्तं रक्षन्तो नोचतु किञ्चिदप्रियम् । ततः सम्मानयामास हृतराट्
 सुहृत्क्षत्रम् । वासमन्दिग्धमत्यर्थमिदमाह च तान् भयम् ॥ १५ ॥

हृतराट् उवाच । विदितं भवतामेतत् यथाह्वनं कुरुक्षेत्रे ।
 ममापराधात् तन् सर्वमनुघ्राताञ्च कौरवैः ॥ १६ ॥ योऽहं दृष्ट-
 मतिं मन्दो ज्ञातीना भयवर्द्धनम् । दुष्योर्धनं कौरवनामाधिपत्ये-
 ष्यपेक्षयम् ॥ १७ ॥ यथाहं वासुदेवस्य नाच्योपं वाक्यमर्थवत् ।
 वध्यता साध्यं पापं समात्य इति दुर्मतिः ॥ १८ ॥ पुत्ररेषाभि-
 भूतस्तु हितमुक्ती मनीषिभिः । विदुरेणाय भीमेण द्रोणेन च
 कृपेण च ॥ १९ ॥ पदे पदे भगवता व्यासेन च महात्मना ।
 सफलयेनाथ गान्धार्यां तद्विदुः तप्यते च माम् ॥ २० ॥ यथाहं
 पाण्डुपुत्रेषु गुणात्सु महात्मसु । न दृष्टवान् त्रियं दीर्घां पितृ-
 येनामन्दीनिमान् ॥ २१ ॥ विनाशं पश्यमानो हि सर्वराजा गन्ता-
 ग्रजः । एतत् त्रैयस्तु परममन्यत जगद्देन ॥ २२ ॥ योऽह-
 जेतान्यनीकानि निहृत्तान्याजानस्तादा । हृदये मद्यभूतानि धार-
 यामि रुद्धस्रग्ध ॥ २३ ॥ विधिपतस्तु पश्यामि येषं पश्यमिदं वै ।
 अस्य पापस्य शुद्धयं निवतोऽग्निं सुदुर्भतिः ॥ २४ ॥ षतुर्थे
 नियते काले कदाचिदपि चाष्टमे । शय्याविनयनं भुष्मे गान्धारी
 चेद् तमम ॥ २५ ॥ करोत्याचारमिति मां गर्भं परिजनं गदा ।
 युधिष्ठिरमवाहेति भयं तप्यति पाण्डवः ॥ २६ ॥ भूमौ यथै
 जप्यपरो दर्शयन्निजसंहतः । निवमप्यवर्द्धेन गान्धारी च सद-
 शिरी ॥ २७ ॥ हतं हतस्तु पुत्राणां ययोर्बुद्धेःपन्नाजिनाम् ।
 मातृगण्डीनि तयाह यथभर्त्सिमिमं विदुः ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा भर्त्स-
 राजानमभ्यागतं कौरवः । भद्रतो पादवीणात्तं पश्येद् निमोघ

मे ॥ २६ ॥ सुखमन्नुपित. पुत्र त्वया सुपरिपालित । मन्त्रा-
 दानानि दत्तानि आढानि च पुन पुन ॥ २० ॥ प्रहृष्टञ्च मया
 पुत्र पुण्यं चीकं यथावत्तम् । गान्धारी हतपुत्रेयं धैर्य्यं णोहीचते
 च माम् ॥ २१ ॥ द्रौपद्या क्षपकरारिस्तव धैर्य्यं हारिण । सम-
 तीता नृयंसास्ते स्वधर्मण हता युधि ॥ २२ ॥ न तेषु प्रतिकर्तव्यं
 पश्यामि कुरुनन्दन । सर्वशस्त्रकृतांशोकान् गतास्ते विमुखं हताः
 ॥ २३ ॥ आत्मनस्तु हितं पुण्य प्रतिकर्तव्यमद्य वै । गान्धार्या-
 शैव राजेन्द्र तदनुशातुमर्हसि ॥ २४ ॥ त्वन्तु धर्मभृता श्रेष्ठः
 सततं धर्मावलल । राजा गुरु. प्राणभृता तस्मादितद्व्रवी-
 न्यहम् ॥ २५ ॥ अनुशातस्त्वया वीर संशययं वतान्यहम् ।
 वीरवत्कलभद्राजन् गान्धार्या सहितोऽनया ॥ २६ ॥ तत्राधिपः
 प्रयुञ्जानो भविष्यामि वनेचर । उषितं न कुले तात सर्वेषां
 मरुतर्षभ ॥ २७ ॥ पुत्रे श्वैश्वर्य्यमाधाय वयसोऽन्ति वनं वृष । तत्राहं
 वायुमक्षी वा निराहारोऽपि वा वसन् ॥ २८ ॥ पत्रा सद्धानया
 वीर चरिष्यामि तप परम् । तच्चापि फलभाक् तात तपसः
 पार्थिवो ह्यसि । फलभाजो हि राजान कल्याणस्यैतरस्य वा ॥ २९ ॥
 युधिष्ठिर उवाच । न मां प्रीणयते राज्य त्वय्येवं दु खितो
 वृष । धिक्कामस्तु सुदुर्बुद्धि राज्यसत्तं प्रमादिनम् ॥ ३० ॥ योऽहं
 भवन्तं दु खानिमुपवासकृषं शृणुम् । जिताहारं क्षितिमय न विन्दे
 भ्रातृमि वृष्ट ॥ ३१ ॥ अहोऽस्मि यक्षितो गूढो भवता गूढबुद्धिना ।
 विश्वासयित्वा पूरं मा यद्विदं कु खमशुया ॥ ३२ ॥ किं मे
 राज्येन गोमैशं किं यश्चै कि सुखिन वा । यस्य मे त्व मक्षीपाण
 दु खान्येतान्धवाः यान् ॥ ३३ ॥ पीडितश्चापि जानामि राज्य-
 मात्मानगोष प । अनेन वचसा सुभ्यं दु खितस्य जनेश्वर ॥ ३४ ॥
 भवान् मित्ता भवान्पाता भवान् परमो गुरु । भवता विप्रहीना
 हि ल तु निडामरं वचम् ॥ ३५ ॥ ओरभी सन्त पुत्रो युयुत्स-

नृपसत्तमम् । अस्तु राजा महाराज यमन्यं मन्यते भवान् ॥ ४६ ॥
 अहं वनं गमिष्यामि भवान् राज्यं प्रयासतु । न मामप्यशशा दग्धं
 भूयस्त्वं दग्धुमर्हसि ॥ ४७ ॥ गार्हं राजा भवाग्रजा भवतः
 परवानहम् । कथं गुरुं त्वां धर्मज्ञमनुज्ञातुमिहोत्ससे ॥ ४८ ॥
 न मन्युर्हृदि नः कसित् सुयोधनकृतेऽनघ । भवितव्यं तथा तद्धि
 वयं धान्ये च मोहिताः ॥ ४९ ॥ वयं पुत्रा हि भवतो यथा
 दुःस्थोऽधनादयः । गान्धारी चैव कुन्ती च निर्विशेषा मतिर्मम
 ॥ ५० ॥ स मां त्वं यदि राजेन्द्र परित्यज्य गमिष्यसि । पृष्ठत-
 खानुयास्यामि सत्यमात्मानमालभे ॥ ५१ ॥ इयं हि वसुधामूर्धा
 मही सागरमेखला । भवता विप्रहीनस्य न मे प्रीतिकरी भवेत्
 ॥ ५२ ॥ भव दीयमिदं सर्वं शिरसा त्वां प्रसादये । तदधीनाः
 मम राजेन्द्र व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ५३ ॥ भवितव्यमनुप्राप्नो-
 मन्ये त्वं वसुधाधिप । दिष्ट्या शुश्रूषमाणस्त्वां मोक्षिष्ये मनसो
 ज्वरम् ॥ ५४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तपस्ये मे मनस्तात वर्तते कुरुनन्दन ।
 उचितञ्च कुलोष्माक्रमरण्यगमनं प्रभी ॥ ५५ ॥ शिरसागुपितः
 एव चिरं शुभ्रपितस्त्वया । इहं मामप्यनुज्ञातुमर्हसि त्वं नरा-
 धिप ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा धर्मराजानं वेपमामः कृपा-
 श्रुतिः । उवाच वचनं राजा धृतराष्ट्रोऽभिव्यक्तारुतः ॥ ५७ ॥
 मन्त्रयज्ञ महात्मानं कृपञ्चापि महारथम् । अतुं न तुमिहेच्छामि
 भवद्विर्वसुधाधिप ॥ ५८ ॥ स्थायते मे मनो हीष्टं गुत्वञ्च परि-
 शुण्यति । वयसा लप्रकृष्टेन वाग्ययायामिन चैव ह ॥ ५९ ॥ इत्युक्त्वा
 स तु धर्मात्मा वृद्धो राजा कुरुदहः । गान्धारीं शिचिषे यीमान्
 मरुषैश्च गतासुवत् ॥ ६० ॥ तन्तु हृष्टा समोषीने विषं च मित
 प्रीत्यम् । शान्तिं राजसगमनीश्रीं कोन्तेयः पर्यारुषा ॥ ६१ ॥

शुषिष्ठिर उवाच । यस्य नागंभरयेण शतसंख्येन वै बलम् ।
 सोऽयं नार्यैर्व्यपाश्रित्य श्रिते राजा गतासुवत् ॥ ६२ ॥ आयसी
 प्रतिमा येन भीमसेनस्य सा पुरा । चूर्णीकृता वलवता सोऽबला-
 नाश्रितः स्त्रियम् ॥ ६३ ॥ धिगस्तु मामधर्माच्च धिम्बुद्धिं धिक्
 ः मे श्रुतम् । यत्कृते पृथिवीपालः श्रितेऽवमतद्योषिष्ठः ॥ ६४ ॥
 प्रहमप्युपवत्स्यामि यथैवायं गुरुर्मम । यदि राज्ञा न भुङ्क्ते-
 ऽयं गान्धारी च यश्चस्त्रिनी ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽस्य पाणिना राजन् जलशीतेन
 पाण्डवः । उरो मुखञ्च शनकैः पर्यमाजित धर्मवित् ॥ ६६ ॥
 तेन रत्नोपधिमता पुष्येन च सुगन्धिना । पाणिसर्पेण राघः स
 राजा संशामवाप च ॥ ६७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सृष्टं मा पाणिना भूयः परिष्वज च
 पाण्डव । जीवामीवातिसंस्पर्शात् तव राजीवलोचने ॥ ६८ ॥
 मूर्च्छानञ्च तत्राघ्रातुं नेच्छामि मनुजाधिप । पाणिभ्याञ्च परिसृष्टं
 प्रीणतं हि महन्मम ॥ ६९ ॥ अष्टमो ह्यद्य कालोऽवमाहारस्य
 कृतोऽस्य मे । येनाहं कुरुषादूर्ध्वं शक्नोमि न विचेष्टितुम् ॥ ७० ॥
 व्याधामश्रायमत्यर्थं कृतस्वामभिवाचता । ततो ग्लाननस्तात नष्ट-
 संश्र इवाभवम् ॥ ७१ ॥ तद्भाग्यतरस्रपत्यं हस्तसर्पमिमं प्रभो ।
 लब्ध्वा मञ्जीविनोऽस्मीति मन्ये कुरुकुलोदर ॥ ७२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वास्तु कौन्तेय पितृर्ज्येष्ठेन भारत ।
 पक्षयैः सर्वगात्रेषु सोऽहार्दानं यनस्तदा ॥ ७३ ॥ उपलभ्य ततः
 प्राणान् धृतराष्ट्रो मघीपतिः । बाह्मभ्यां संपरिष्वज्य मूर्च्छां-
 जिघ्रत पाण्डवम् ॥ ७४ ॥ विदुरादयश्च ते सर्वे सरुदुर्दुःखिता
 शयम् । अतिदुःखास्तु राजान नोचुः क्रिञ्चन पाण्डवम् ॥ ७५ ॥
 गान्धारी ह्येव धर्मज्ञा मनगोदहती शयम् । दुःखान्यधारय-
 द्राजमेवमित्येव पात्रवीत् ॥ ७६ ॥ इतरास्तु स्त्रियं सर्वां कृन्वा

न च सुदुःखिताः । नैत्रैरागतविक्रैः परिवार्य स्थिताभवन् ॥ ७० ॥
 अथाब्रवीत् पुनर्वाक्यं धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरम् । अनुजानीहि मां
 रजस्तपस्ये भरतर्षभ ॥ ७१ ॥ स्तायते मे मनस्तात भूयोभूयः
 प्रजल्पतः । न मामतः परं पुत्र परिक्लिष्टमिहाहृदि ॥ ७२ ॥
 तस्मिंस्तु कौरवेन्द्रे तं तथा ब्रुवति पाण्डवम् । सर्वाणामेव योधा-
 नामार्त्तनादोऽभवन्महान् ॥ ७३ ॥ दृष्ट्वा ह्ययं विजयं राजान-
 मनयोचितम् । उपवाचपरिश्रान्तं त्वगस्थिपरिवारयम् ॥ ७४ ॥
 धर्मपुत्रः स्वपितरं परिव्रज्य महाप्रभम् । शोकजं वासमुत्सृज्य
 पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ७५ ॥ न कामये नरयेठ जीवितं पृथिवीं
 तथा । यथा तव प्रियं राजंश्चिकीर्षामि परन्तप ॥ ७६ ॥ यदि
 चाहमनुयाद्यो भवतो द्रवितोऽपि वा । क्रियतां तां वहाहारस्ततो
 वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ७७ ॥ ततोऽब्रवीत्प्रातेजा धृतराष्ट्रो युधि-
 स्ठिरम् । अनुघातस्तथा एव शुलीयामिति कामये ॥ ७८ ॥ इति
 ब्रुवति राजेन्द्रे धृतराष्ट्रे युधिष्ठिरम् । श्रुतिः श्रुत्यवतीपुतो व्यासी-
 ऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥ ७९ ॥

इत्याद्यमवागिकपरिणि पाद्यमरागपरिणि

वर्तीचोऽप्यायः ॥ १ ॥

आग वराच । सुभिष्ठिर महाबाहो वयाञ्च पुरनन्दनः ।
 धृतराष्ट्रो महातिज्जालत् दृष्ट्वाविषादयम् ॥ १ ॥ एवं हि
 तदो मृपतिर्षतपुतो विदियतः । भद्रं हृद्यं विपरित्तं महेदिति
 मतिर्भम ॥ २ ॥ मात्स्यार्थे च महाभागा प्राजा मरुतवेदिनो ।
 पुत्रयोर्जं महाराज्य धर्मोऽप्योदयति शशम् ॥ ३ ॥ अहमप्येतद्देव मां
 मरुतैः सह मे वचः । अनुघातं ममार्त्तं दृष्ट्वा मां प्रवेद्य मरि-

त्यति ॥ ४ ॥ राजर्षीणां पराणानाननुयातुं गतिं नृप । राज-
र्षीणां हि सर्वेषामन्ते वनमुपाश्रय ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तं स तदा राजा व्यासीनाद्भुत-
कर्मणा । प्रत्युवाच महातेजा धर्मराजो महागुनिम् ॥ ६ ॥

भगवानेव नो मान्यो भगवानेव नो गुरुः । भगवानस्य राज्यस्य
कुलस्य च परायणम् ॥ ७ ॥ अशुं ते पुत्री भगवन् पिता राजा
गुरुश्च मे । निदेशवर्ती च पितु पुत्री भवति धर्मत ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तं स तु तं प्राह व्यासो वेद्विदा-
म्बर । युधिष्ठिरं महातेजा पुनरेव महाकवि ॥ ९ ॥ एयमेत-

महावाची यथा वदसि भारत । राज्ञायं वृद्धता प्राप्त प्रमाप्यै
परमे स्थित ॥ १० ॥ सोऽयं मयाभ्यनुशातस्त्वया च पृथिवीपति ।

करोतु स्वमभिप्राय मास्य विघ्नकरो भव ॥ ११ ॥ एष एव परो
धर्मो राजर्षीणां युधिष्ठिरः । समरे वा भवेन्नृत्युर्वने वा विधि-

पूर्वकम् ॥ १२ ॥ पित्रा तु तव राजेन्द्र पाण्डुना पृथिवीक्षिता ।
पिथ्यवृत्तेन राज्ञायं गुरुवत् पर्युपासित ॥ १३ ॥ क्रतुभिर्दक्षिणा-

वह्नीरत्नपर्वतश्रीभित्तैः । महद्भिरिष्ट गौर्भूत्वा प्रजाश्च परि-
पासिता ॥ १४ ॥ पुत्रसंख्यञ्च विपुलं रजं विप्रोपिते त्वयि ।

तयोद्गममाशुक्तं दत्तश्च विविधं वसु ॥ १५ ॥ त्वया चाय नरव्याघ्र
गुरुशुश्रूषयानघः । आराधित समर्थेन गान्धारौ च ययस्त्रिणी

॥ १६ ॥ अनुजानीहि पितरं समयोऽस्य तपोविधौ । न मन्यु-
र्विद्यते चास्य ससूक्ष्मोऽपि युधिष्ठिर ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा यथनमनुमान्य च पार्थिवम् ।
तथास्त्विति च तेमोक्तं कौन्तेयेन ययौ वनम् ॥ १८ ॥ गते भग-

वति व्यासे राजा पाण्डुसुतस्तदा । प्रीवाच पितरं वृद्धं मन्दं
मन्दमिवागतं ॥ १९ ॥ यदाह भगवान् व्यासो यथापि भवतो
भतम् । यथाह च महेश्वरः कृपो विदुर एव च ॥ २० ॥ सुपुत्रः

सप्लयथैव मत् कर्ताऽप्यहमप्यस्य । सर्वे एव हि मान्ता मे
 कुलस्यास्य हितैषिणः ॥ २१ ॥ इदन्तु याचे नृपते त्वामहं यिरमा
 न्ता । क्रियता तावदाहारस्ततो गच्छाम्भ्रम प्रणि ॥ २२ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवाचपर्वणि

चतुर्थीऽध्याय ॥ ४ ॥

परिपालयेः । द्वितायैव भविष्यन्ति रक्षितुं द्रविणं यथा ॥ १३ ॥
 अमात्यानुपमातीतान्, पिष्टप्रेतामहान् शूचीन् । दान्तान् कर्मसु
 पुण्यांश्च पुण्यान् सर्वेषु योजये ॥ १४ ॥ चारयेथाथ सततं चारै-
 रविदिग्भिः परैः । परीक्षितैर्वृद्धविद्भिः क्षराश्रुप्रतिवाणिभिः ॥ १५ ॥
 गुरश्च ते सुगुप्तं स्याद्दृष्टमाकारमोरणम् । बृहदाहोलेकसम्बाधं
 पट्टपट्टं सर्वतो दिग्म् ॥ १६ ॥ तस्य हाराणि सर्वाणि पर्याप्तानि
 वृहन्ति च । सर्वतः सुविभक्तानि यत्रै रारक्षितानि च ॥ १७ ॥
 पुरुषैरलमर्थस्ते विदितैः कुलमीलनः । आत्मा च रक्ष्यः सततं
 भोजनादिषु भारत ॥ १८ ॥ विचाराचारकालेषु मातृभय्यासनेषु
 च । स्त्रियश्च ते सुगुप्ताः स्युर्द्वैराप्तैरधिष्ठिताः । शीलवद्धिः
 कुलीनैश्च विद्वद्भिश्च युधिष्ठिर ॥ १९ ॥ मन्विष्यथैव कुर्याद्या दिजान्
 विद्याविषोरदान् । विनीताश्च कुलीनांश्च धर्मायकुम्भलानुजुग्
 ॥ २० ॥ तैः सार्धं मन्त्रयेथास्त्वं नात्यर्थं बह्वभिः सह । सम-
 स्तैरपि च व्यस्तैर्व्यपदेशेन केनचित् ॥ २१ ॥ सुसंवृत्तं मन्त्रगणं
 स्थलं चावृत्तं मन्त्रयैः । अरण्ये निःशलाके वा न च रात्रौ कथ-
 क्ष्मन् ॥ २२ ॥ वानराः पक्षिणश्चैव ये मनुष्यानुचारिणः । सर्वे
 मन्त्रगण्डे वर्ज्या भे चापि लङ्घ्यन्तः ॥ २३ ॥ मन्त्रभेदे हि ये
 दोषा भवन्ति प्रथिवीधिताम् । न ते शक्याः समाधातुं कथञ्चि-
 दिति मे मतिः ॥ २४ ॥ दोषांश्च मन्त्रभेदस्य वृथास्त्वं मन्त्रि-
 मण्डले । अभेदे च गुणा राजन् पुनः पुनररिन्दम ॥ २५ ॥
 पौरजानपदानाश्च शौचाशौचे युधिष्ठिर । यथा स्वादिदितं राज-
 स्तथा कार्यं कुरुदह ॥ २६ ॥ व्यनचाराद्य ते तात नित्यमाप्तै-
 रधिष्ठितः । योऽप्यस्तुष्टैर्हितै राजन् नित्यं चारैरधिष्ठितः ॥ २७ ॥
 परिमाणं विदित्वा च दृष्टं दृष्टेषु भारत । प्रणयेमुर्ययान्प्रायं
 पुरुपासो युधिष्ठिर ॥ २८ ॥ आदानरु भवत्यैव परदारवर्षिणः ।
 सप्तदशप्रधानाश्च मिथ्याव्याहारिणस्तथा । आहोहारश्च क्षुब्धाद्य

हृत्तारं साहसप्रिया ॥ २८ ॥ सभाविहारभक्तारो वर्णानाञ्च
 प्रदूषका । हिरण्यदण्डवध्याय कर्त्तव्या दैवकालत ॥ ३० ॥
 प्रातरेव हि पश्येया ये कुर्युर्व्ययकर्मं ते । अलङ्कारमयो भोज्य-
 मत लङ्घं समाचरे ॥ ३१ ॥ पश्येद्याद्य ततो योधान् गदा त्व
 मतिहर्षवन् । दूतानाञ्च चराणाञ्च प्रदोषस्ते सदा भवेत् ॥ ३२ ॥
 सदा चापररात्रन्ते भवेत् कार्यार्पेनिर्घये । मध्यरात्रे विहारस्ते
 मध्याह्ने च सदा भवेत् । सर्वं त्वौपयिका काला कार्याणा
 भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ तथैवालङ्कृत काले बिभेद्या भूरिदक्षिण ।
 चक्रवत्तात कार्याणा पर्यायो दृश्यते सदा ॥ ३४ ॥ कोपस्य निवधे
 यत्तं कुर्वीथा न्यायत सदा । निविधस्य महाराज विपरीतं
 विवर्जये ॥ ३५ ॥ चारैर्विदित्वा शत्रून् ये राशामन्तरैपिण ।
 तानामै पुरुषैर्दृराहातयेया नराधिप ॥ ३६ ॥ कर्म दृष्ट्वाय
 भ्रव्यास्त्वं परयेथा कुस्वद्वह । कारयेथाय कर्माणि युक्तामुक्तै-
 रधिष्ठितै ॥ ३७ ॥ सेनाप्रणेता च भवेत्तव तात दृढप्रत । शूर-
 क्षेमसहस्रैव हितो भक्तय पुरुष ॥ ३८ ॥ सर्वे जनपदायैव तव
 कर्माणि पाण्डव । गोवद्रासभवस्यैव कुर्युर्व्ये व्यवहारिण ॥ ३९ ॥
 स्वस्त्रं परस्त्रञ्च स्वेषु चैव परेषु च । उपलक्षयितव्यन्ते नित्य-
 मेव युधिष्ठिर ॥ ४० ॥ दैवजायैव पुरुषा विश्रान्ता स्वेषु कर्मसु ।
 यात्राभिरनुस्वपाभिरनुग्राहा दिमास्त्वया ॥ ४१ ॥ गुणार्थिना
 गुण कार्या विदुषा वै जनाधिप । अविचाख्याय ते ते स्युरवला
 द्रव नित्यम् ॥ ४२ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि

षष्ठमोऽध्याय ॥ ५ ॥

स्तथा । उदासीनगणानाञ्च मध्यस्थानाञ्च भारत ॥ १ ॥ चतुर्णां
 यदुजातानां सर्वेषामाततायिनाम् । मित्रञ्चामित्रमित्रञ्च बौद्धव्य-
 न्तोऽरिकर्षण ॥ २ ॥ तथामात्या जनपदा दुर्गाणि विविधानि च ।
 यत्नानि च कुरुश्रेष्ठ भद्रन्त्येषां यथेच्छकम् ॥ ३ ॥ ते च हादम
 कौन्तेय राज्ञा वै विषयात्मकाः । मन्त्रिप्रधानाय गणाः पट्टि-
 हादम च प्रभो ॥ ४ ॥ एतन्मण्डलमित्याङ्गराचार्या नीतिकोविदा ।
 तत्र पाङ्कगुण्यमायत्तं गुधिष्ठिर निबोध तत् ॥ ५ ॥ वृद्धिचयी च
 विज्ञेयी स्थानञ्च कुरुसत्तम । द्विसप्तत्या महाबाहो तत्र पाङ्क-
 गुण्यजा गुणाः ॥ ६ ॥ यदा स्वपक्षो बलवान् परपक्षस्तथात्रले ।
 विग्रह्य यदून् कौन्तेय ज्ञेयं क्षितिपतिस्तदा ॥ ७ ॥ यदा परे
 तु बलिन स्वपक्षेव दुर्बलः । शार्ङ्गं विहास्तदा क्षीणः परैः
 सन्धिं ममाग्रयेत् ॥ ८ ॥ द्रव्याणां सञ्चयश्चैव कर्त्तव्यं स्यान्महा-
 स्तथा । यदा समर्थो यानाय न चिरेणैव भारत ॥ ९ ॥ तदा
 सर्वं विधेयं स्यात् स्थानेन स विचारयेत् । भूमिरल्पफला देया
 विपरीतस्य भारत ॥ १० ॥ हिरण्यं कुप्यभूविष्ठं मित्रं क्षीण-
 मथो बलम् । विपरीतानि यद्भीयात् स्वयं सन्धिविमारद ॥ ११ ॥
 सन्धयं राजपुत्र वा लिप्सेथा भरतर्षभ । विपरीतं न तत् श्रेयः
 पत्र कस्त्याञ्चिदापदि ॥ १२ ॥ तस्य प्रमोक्षे यत्रञ्च कुर्यां सोपाय-
 मन्त्रवित् । प्रकृतीनाञ्च राजेन्द्र राजादीनां विभावयेत् ॥ १३ ॥
 क्रमेण शुभपत् सर्वं व्यवसायं महाबल । पीडनं स्तम्भनञ्चैव
 कौशभद्रस्तथैव च । कार्यं यत्रेन यदूना स्वराज्यं रक्षता
 स्वयम् ॥ १४ ॥ न च हिंस्रोऽभ्युपगतः सामन्तो वृद्धिमिच्छता ।
 कौन्तेय तं न हिंसेथा यो मही विजिगीषते ॥ १५ ॥ गणानां
 भेदेन योगमीप्सेथा सद्य मन्त्रिभिः । साधुसंग्रहणाच्चैव पाप-
 निप्रक्षणात्तथा ॥ १६ ॥ दुर्बलस्यापि सततं न त्वेष्टव्या वलीयता ।
 तिष्ठेत्ता राजपादून् वैतर्गो वृत्तिमास्थित ॥ १७ ॥ यद्येनममि-

यायाञ्च बलवान् दुर्बल नृप । शमादिभिरुपायैस्तं क्रमेण विनि-
वर्त्तये ॥ १८ ॥ अयङ्गुर्वंश युद्धाय निपतेत् सङ्घ मन्त्रिभि ।
कोपेण परैर्दृष्टेन ये चास्य प्रियकारिण ॥ १९ ॥ असम्भवे तु
सर्वस्य यथामुखेन निष्पतेत । क्रमेणानेन मुक्ति स्यात् प्ररीर-
मिति केवलम् ॥ २० ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वाण आश्रमवासपर्वाणि
पष्ठोऽध्याय ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सन्धिविग्रहमप्यत्र पश्येथा राजसत्तम ।
दिवीनि द्विविधोपायं बद्धकल्प युधिष्ठिर ॥ १ ॥ कौरव्य पर्यु-
पासीयाच्छिखा हैविध्ममात्मन । तुष्टपुष्टबल शत्रुरात्मवानिति
च क्षरेत् ॥ २ ॥ पर्युपासनकाले तु विपरीत विधीयते । आमर्द्द-
काले राजेन्द्र व्यसर्पेत्तत परम ॥ ३ ॥ व्यसनं भेदनञ्चैव शत्रूणा
कारयेत्तत । कर्षणं भीषणञ्चैव युद्धे चैव बलक्षयम् ॥ ४ ॥
प्रयास्यमानो नृपतिस्त्रिविधा परिचिन्तयेत् । आत्मानञ्चैव शत्रोश्च
शक्ति शास्त्रविशारदा ॥ ५ ॥ उत्साहप्रभुशक्तिभ्या मन्त्रयत्तया च
भारत । उपपन्नो नृपो यायाद्विपरीतञ्च वर्ज्जयेत् ॥ ६ ॥ आर्द-
हीत बल राजा मौलं मित्रबनन्तथा । अटवीबल भूतञ्चैव तथा
श्रेणीबल प्रभो ॥ ७ ॥ तत्र मित्रबन राजन् मौलञ्चैव विमिथते ।
श्रेणीबल भूतञ्चैव तुल्ये एवेति ते मति ॥ ८ ॥ तथा चारबल-
ञ्चैव परस्परमम नृप । विज्ञेय बद्धकालेषु राज्ञा काल उपस्थिते
॥ ९ ॥ आप्रद्वयापि बोद्धव्या बद्धरूपा नराधिप । भवन्ति राज्ञा
कौरव्य वास्ता पृथगत शृणु ॥ १० ॥ विकल्पा बद्धमा राज-
गापर्हा पाण्डुनन्दन । शमादिभिरुपान्यस्य शण्णयित्तामृप सदा
॥ ११ ॥ यात्राहच्छेदयुक्ती राजा मर्द्धि परन्तप । शुकस्य

कालदेशाभ्या रणेरात्मसुणैस्तथा ॥ १२ ॥ हृष्टपुष्टबली गच्छे-
 द्राजा वृद्धादये रत । अकृमश्चाप्यथो याथादन्तावपि पाण्डव ॥ १३ ॥
 तूणाश्लानं वाजिरथप्रवाहा ध्वजद्रुमै संवृतफूलरोधसम् । पदा-
 तिनारौर्बद्धकर्दमा नदी सपत्ननाथे नृपति प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥
 अथोपपत्त्या अकृष्ट पद्मवज्रञ्च भारत । दशना विद् यच्छास्त्रं
 तत्रैतत् विहित विभो ॥ १५ ॥ चारयित्वा परबलं कृत्वा स्वबल-
 दर्शनम् । स्वभूमौ योजयेद्युद्ध परभूमौ तथैव च ॥ १६ ॥ बलं
 प्रसादयेद्वाजा निक्षेपेदलिनी नरान् । ज्ञात्वा स्वविषयं तत्र
 सामाद्विभिरुपक्रमेत् ॥ १७ ॥ सर्वथैव मज्जाराज शरीर धारये-
 दिह । प्रेत्य वैद्य उ वर्तव्यमात्मनि श्रेयसं परम् ॥ १८ ॥ एव-
 मेतन्नहाराज राजा सम्यक् समाचरेत् । प्रेत्य स्वर्गमवाप्नोति
 प्रजा धर्मण पालयन् ॥ १९ ॥ एव ह्यथा कुरुषेष्ठ वर्तितव्यं
 प्रजाहितम् । उभयोर्नोकयोस्तात प्राप्नथे नित्यमेव हि ॥ २० ॥
 भीषेण सर्वमुक्तोऽसि कथ्यो न विदुरेण च । मथाप्यवश्यं यज्ञार्थं
 प्रीत्या ते नृपमत्तम ॥ २१ ॥ एतत् शः यथान्याय कुर्वीथा भृरि-
 दक्षिण । प्रियस्याया प्रजाना ल् स्वर्गं सुखमवापस्यसि ॥ २२ ॥
 अग्नेधमहस्त्रेण योजयेत् पृथिवीपति । पालयेदापि धर्मण
 प्रजास्तुल्यफल भवेत् ॥ २३ ॥

इत्याथमवासिकपर्यं आथमवासपर्यं

सप्तमोऽध्याय ॥ ७ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथात्य पृथिवीपते ।
 भूयथैवानुशास्योऽहं भवता पार्थिवर्षाम् ॥ १ ॥ भीष्मं स्वर्गमनु-
 प्राप्ते गते च मधुसूदने । विदुरे सञ्जये चैव कोऽन्यो ना वक्तु-

महेनि ॥ २ ॥ यत्तु मामनुशास्त्रीषु भवानद्य दिते स्थित ।
वर्त्ताग्नि तन्महीपाल निर्वृती भव पार्थिव ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त स राजर्षिर्धर्मराजेन धीमता ।
कोन्तेयं समनुज्ञातुमिषेप भरतर्षभ ॥ ४ ॥ पुत्र संशाम्यता ताव-
न्ममापि बलवान् यम । इत्युक्त्वा प्राविशद्राजा गान्धार्थी भवनं
तदा ॥ ५ ॥ तमासनगत देवी गान्धारी धर्मचारिणी । उवाच
काले कालज्ञा प्रजापतिसम पतिम् ॥ ६ ॥ अनुज्ञात स्वय तेन
व्यासेन त्व महर्षिणा । शुधिष्ठिरस्यानुमते कदारण्य गमिष्यसि ॥ ७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । गान्धार्थ्यहमनुज्ञात स्वय मित्रा महा-
त्तना । शुधिष्ठिरस्यानुमते गन्तास्मि न चिरादनम् ॥ ८ ॥ अह
हि तावत् सर्वेषा तेषा दुर्धूतदेविनाम् । पुत्राणां दातुमिच्छामि
प्रेतभावानुग वसु । सर्वं प्रकृतिसान्निध्य कारयित्वा स्ववेश्मनि ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा धर्मराजाय प्रेषयामास वै
तदा । स च तद्वचनात् सर्वं समानिन्ये महीपति ॥ १० ॥ तत
मतीतमनसो ब्राह्मणा कुरुजाङ्गला । चत्रियाश्चैव वैश्याश्च
शूद्राश्चैव समाययुः ॥ ११ ॥ ततो निष्क्रम्य नृपतिस्तस्मादन्त पुरा-
त्तदा । दृष्ट्वे त जन सर्वं सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा ॥ १२ ॥ समवेताश्च
तान् सर्वान् पोरान् जानपदास्तथा । तानागतानभिप्रेक्ष्य समस्तश्च
सुहृच्छनम ॥ १३ ॥ ब्राह्मणाय महीपाल नानादेशसमागतान् ।
उवाच मतिमान् राजा धृतराष्ट्री विशाम्पते ॥ १४ ॥ भवन्त
कुराश्चैव चिरकाल सहीयिता । परस्परस्य सुहृद् परस्परहिते
रता ॥ १५ ॥ यदिदानीनह ब्रूवामस्मिन् बाल उपस्थिते । तथा
भवति कर्तव्यमविचार्य वचे मम ॥ १६ ॥ अरण्यगमने बुद्धि-
गान्धारीरहितस्य मे । व्यासस्यानुमते राज्ञस्तथा कुन्तीसुतस्य
रे ॥ १७ ॥ भवन्तोऽप्यनुजानन्तु मा च वो भूद्विचारणा । अस्माक
भवताश्चैव धेय प्रीतिर्हि भाष्यती ॥ १८ ॥ न च सान्येषु द्वेषु

राशामिति मतिर्मम । आन्तोऽङ्घ्रि वयसानेन तथा पुत्रविनाग्न
 ॥ १८ ॥ उपवाणकृषसासि गान्धारीसहितोऽनघा । युधिष्ठिर-
 गते राज्ये प्राप्तश्चासि सुखं महत ॥ २० ॥ मन्त्रे दुर्योधनैश्चार्था-
 दिधिष्टमिति सत्तमा । मम धाम्नस्य वृद्धस्य हृतपुत्रस्य का गति ।
 कृते वनं महाभागास्तब्यानुच्चातुमर्हथ ॥ २१ ॥ तस्य तद्वचनं
 श्रुत्वा सर्वे ते कुरुजाइला । वाप्यसन्दिग्धया वाचा कुरुदुर्भरत-
 र्थम् ॥ २२ ॥ तानावष्टुवतः किञ्चिन् सर्वाङ्गं शोकपरावणान् ।
 पुनरेव महातेजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि
 अष्टमीऽध्याय ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । शान्तनु पालयामास प्रयावदसुधामिमाम ।
 तथा विचित्रवीर्यश्च भीमोऽपि परिपालित । पालयामास वस्तात
 विहितं वी न संशय ॥ १ ॥ यथा च मारुद्भर्ता मे द्युति
 भवतामभृत् । स चापि पालयामास यथावत्तच्च वित्तं च ॥ २ ॥
 मया च भवता सम्यक् शूयूपा या कृतागधा । असम्यग्वा महा-
 भागास्तत चन्तव्यमतन्द्रित ॥ ३ ॥ यथा दुर्योधनेनेदं भुक्तं
 राज्यमरुण्टकम् । अपि तत्र न वी मन्दो दुर्बुद्धिरपराहवान् ॥ ४ ॥
 तस्यापराधाद्बुद्धेरभिमानामघौक्षिताम् । विमर्द्दे सुमहानासी-
 दनयात् स्वज्ञतादय ॥ ५ ॥ तस्यैवा साधु वापीदं यदि वासाधु
 वै कृतम् । तदो हृदि न कर्तव्यं मया वदोऽयमञ्जलि ॥ ६ ॥
 वृद्धोऽयं हतपुत्रोऽयं दुःखितोऽयं नराधिप । पूर्वमाश्रान्त पुत्रो-
 ऽयमिति ज्ञत्वा तु जानथ ॥ ७ ॥ इत्यञ्च कृपणा वृद्धा हतपुत्रा
 तपस्विनी । गान्धारी पुत्रयोक्तार्तां श्रुत्वा च वाचति वै मदां ॥ ८ ॥
 हतपुत्राविमी वृद्धौ निदिक्त्वा दुःखितौ तथा । अनुजानीत भद्रं

वो ब्रजाम शरणञ्च व ॥ ९ ॥ अथञ्च कौरवो राजा कुन्तीपुत्री
 युधिष्ठिर । सर्वैर्भवद्भिर्द्रष्टव्य समेषु विषमेषु च ॥ १० ॥ न जातु
 विषमञ्चैव गमिष्यति कदाचन । चत्वार सचिवा यस्य भ्रातरो
 विपुलौजस । लोकपालसमा ह्येते सर्वधुर्मार्थदर्शिन ॥ ११ ॥
 ब्रह्मैव भगवानेष सर्वभूतजगतपति । युधिष्ठिरो महतेजा
 भवत पालयिष्यति ॥ १२ ॥ अवश्यमेव वक्तव्यमिति कृत्वा ब्रवीमि
 व । एष न्यासो मया दत्त सर्वेषां वो युधिष्ठिर । भवन्तोऽस्य
 च वीरस्य न्यासभूता कृता मया ॥ १३ ॥ यदैव तै कृत किञ्चि
 द्दालीक व सतैर्मम । यदन्येन मदीयेन तदनुज्ञातुमर्हस्य ॥ १४ ॥
 भवद्भिर्न हि मे मन्य कृतपूर्वं कथञ्चन । अत्यन्तगुरुभक्ताना
 मेयोऽञ्जलिरिदं नम ॥ १५ ॥ तेषामस्मिरबुद्धीना लुब्धाना काम
 चारिणाम । कृते याचेऽद्य व सर्वान् गान्धारीसहितोऽनघ
 ॥ १६ ॥ द्रव्युक्तास्ते तत सर्वे पौरजानपदा जना । नीचुर्वाप्या
 कुला किञ्चिदीक्षाञ्चक्र परस्परम् ॥ १७ ॥

पाण्डुमाना धृतिमता सुखं विन्दामहे नृप । राजर्षीणा पुरा-
 णाना भवता पुण्यकर्मणाम् ॥ २३ ॥ कुरुसम्बरणादीना भर-
 तस्य च धीमत । वृत्तं समनुयात्येष धर्मात्मा भूरिदक्षिण ॥ २४ ॥
 नात्र वाच्य महाराज सुसूक्ष्ममपि विद्यते । उषिताः स सुखं
 निर्व्वं भवता परिपालिता ॥ २५ ॥ सुसूक्ष्मञ्च व्यलीकन्ते सपुत्रस्य
 न विद्यते । यत्तु ज्ञातिविमर्द्देऽस्मिन्नात्य दुर्य्योधनं प्रति ॥ २६ ॥
 भवन्तमनुनेष्यामि तत्रापि कुरुनन्दन ॥ २७ ॥

ब्राह्मण उवाच । न तद्दुर्य्योधनकृतं न च तद्भवता कृतम् ।
 न कर्मसौवलाभ्याञ्च कुरवो यत् क्षयं गता ॥ २८ ॥ दैवतन्तु
 विजानामो यन्न शक्यं प्रवाधितुम् । दैव पुरुषकारेण न शक्य-
 मपि वाधितुम् ॥ २९ ॥ अशौहिष्यो महाराज दशाष्टौ च समा-
 गता । अष्टादशाहेन हता कुरुभिर्योधपुङ्गवै ॥ ३० ॥ भीष्म-
 द्रोणकृपाद्यैश्च यर्षेण च महात्मना । युयुधानेन वीरेण धृष्ट-
 द्युम्नेन चैव ह ॥ ३१ ॥ चतुर्भिः पाण्डुपुत्रैश्च भीमार्जुनयमैस्तथा ।
 न च क्षयोऽयं नृपते ऋते दैवबलाद्भूत ॥ ३२ ॥ अवश्यमेव संग्रामे
 क्षत्रियेण विशेषतः । कर्त्तव्यं निधन काले मर्त्तव्यं क्षत्रवन्धुना
 ॥ ३३ ॥ तैरियं पुरुषव्याघ्रैर्विद्यावाङ्मवसान्वितैः । पृथिवी
 निहता सर्वा सहया सरथद्विपा ॥ ३४ ॥ न स राज्ञा वधे स्तु-
 कारणं ते महात्मनाम् । न भवान्न च ते भृत्या न कर्षी न च
 सौवल् ॥ ३५ ॥ यद्विशस्ता कुरुश्रेष्ठा राजानश्च सहस्रशः । सर्वं
 दैवकृतं विद्धि कोऽस्य किं वक्तुमर्हति ॥ ३६ ॥ गुरुर्मतो भवानस्य
 कृत्स्नस्य जगतः प्रभुः । धर्मात्मानमतस्तुभ्यमनुजानीमहे सुतम्
 ॥ ३७ ॥ लभता वीरलोकान् स ससहायो नराधिप । द्विजाग्रैः
 समनुज्ञातस्त्रिदिवे मोदता सुखम् ॥ ३८ ॥ प्रापस्यते च भवान्
 पुण्य धर्मं च परमा स्थितिम् । वेदधर्मञ्च कृत्स्नेन सम्यक् च
 भव सुप्रत ॥ ३९ ॥ इष्टिप्रदानमपि ते पाण्डवान् प्रति नो वृथा ।

समर्थास्त्रिदिवस्यापि पालने किं पुनः क्षितिः ॥ ४० ॥ अनुवत्स्यन्ति
 वा धीमान् समेषु विपमेषु च । प्रजाः कुरुकुलश्रेष्ठ पाण्डवान्
 शीलभूषणान् ॥ ४१ ॥ ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च परिवर्त्तंश्च पार्थिवः ।
 पूर्वराजाभिपन्नांश्च पालयत्येव पाण्डवः ॥ ४२ ॥ दीर्घदर्शी मृदु-
 र्दान्तः सदा वैश्ववर्णो यथा । अक्षुद्रसचिवश्चायं कुन्तीपुत्री महा-
 मनाः ॥ ४३ ॥ अश्वमित्त्रे दद्यावांश्च शुचिय भरतर्षभ । ऋजुः
 पश्यति मेधावी पुत्रवत् पाति नः सदा ॥ ४४ ॥ विप्रिचञ्च जन-
 स्यास्य संसर्गाद्भ्राजस्य वै । न करिष्यन्ति राजर्षे तथा भीमा-
 र्जुनादयः ॥ ४५ ॥ मन्दा मृदुषु कौरव्य तीक्ष्णेष्वाम्भीविपोपमाः ।
 वीर्यवान्तो महात्मानः पौराणाञ्च हिते रताः ॥ ४६ ॥ न कुन्ती
 तव पाञ्चाली न चालूपी न साक्षती । अस्मिन् क्षणे करिष्यन्ति
 प्रतिङ्खलानि कश्चित् ॥ ४७ ॥ भवत्कृतमिमं स्नेहं युधिष्ठिर-
 विवर्द्धितम् । न पृष्टतः करिष्यन्ति पौरजानपदा जनाः ॥ ४८ ॥
 अधर्मिष्ठानपि सतः कुन्तीपुत्रा महारथाः । मानवान् पालयि-
 ष्यन्ति भूत्वा धर्मपरायणाः ॥ ४९ ॥ सराजन्मानसं दुःखमपनीय
 युधिष्ठिरात् । कुरु कार्यार्णि धर्म्याणि नमस्ते पुरुपर्षभ ॥ ५० ॥
 वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं धर्म्यमनुमान्य गुणोत्तरम् ।
 राघु साध्विति सर्वः स जन प्रतिशङ्हीतवान् ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्रश्च
 तदाकथमभिपूष्य पुनः पुनः । विस्मयामास तदा प्रकृतीस्तु यनैः
 यनैः ॥ ५२ ॥ स तैः सम्पूजितो राजा शिवेनावेक्षितस्तथा ।
 प्राञ्जलिं पूजयामास तं जनं भरतर्षभ ॥ ५३ ॥ ततो विवेय
 भवनं गान्धार्यां संहितो निजम् । व्युष्टायाञ्चैव शर्प्यां सप्तकार
 निषोध तत् ॥ ५४ ॥

एतादृशमप्राप्तिकपर्वणि आश्वमेधाधिकपर्वणि

दशमेऽध्यायः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो रजन्यां व्युष्टायां घृतराष्ट्रोऽम्बिका-
 सुतः । विदुरं प्रेषयामास युधिष्ठिरनिवेदनम् ॥ १ ॥ स गत्वा
 राजवचनादुवाचाप्युतमीश्वरम् । युधिष्ठिरं महातेजाः सर्व-
 बुद्धिमता वरः ॥ २ ॥ घृतराष्ट्री महाराजो वनवासाय दीक्षितः ।
 गमिष्यति वनं राजन्नागता कार्तिकीमिमाम् ॥ ३ ॥ स त्वा कुर्-
 क्तुलच्छेदं किञ्चिदर्थमभीषति । यादमिच्छति दातुं स गाङ्गेयस्य
 महात्मनः ॥ ४ ॥ द्रोणस्य सोमदत्तस्य वाहीकस्य च धीमतः ।
 पुत्राणाञ्चैव सर्वेषां धीवान्ये सुहृदो हताः । यदि वाष्पगुजानीपि
 सैन्यवापसदस्य च ॥ ५ ॥ एतत् श्रुत्वा तु वचनं विदुरस्य युधि-
 स्ठिरः । हृष्टः सम्पूजयामास गुडाकेशस्य पारुडवः ॥ ६ ॥ न तु
 भीमो दृढक्रोधस्तद्वर्चो जगहे तदा ॥ ७ ॥ विदुरस्य महातेजा
 दुर्व्योधनकृतं स्मरन् । अभिप्रायं विदित्वा तु भीमसेनस्य फल्गुनः
 ॥ ८ ॥ किरीटी किञ्चिद्दानम्य तमुवाच नरर्षभम् । भीम राजा
 पिता हृदो वनवासाय दीक्षितः ॥ ९ ॥ दातुमिच्छति सर्वेषां
 सुहृदामोहं दैहिकम् । भवता निर्जितं विल्ल दातुमिच्छति कौरव
 ॥ १० ॥ भीमो गीर्वाणस्य गच्छाद्वाहो नदत्तुञ्चातुमहंसि । दिष्टा
 त्वद्य महाबाहो घृतराष्ट्रं प्रयागते ॥ ११ ॥ याचितो यः पुरा-
 ञ्छामि पश्य कालस्य पर्ययम् । योऽसौ पृथिव्याः कृत्स्नाया भर्ता
 भूत्वा नराधिपः ॥ १२ ॥ परैर्विनिहयामात्यो वनं गन्तुमभीष-
 सति । मा चेऽन्यत्र परुषस्य घ्नं दानाद्भवतु दर्शनम् ॥ १३ ॥
 अयमस्यमतोऽन्यत्र स्यादधर्मस्य महाभुजः । राजानमुपपिच्छुश्च
 ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम् ॥ १४ ॥ अर्हस्त्वमसि दातुं वै नादातुं
 भरतर्षभ । एव त्ववाण वीभत्सुं धर्मराजोऽप्यपूजयत् ॥ १५ ॥
 भीमसेनस्तु सक्तोऽपि प्रोवाचेदं वचस्तादा । वयं भीमस्य दास्याम
 प्रेतकार्यञ्च फाल्गुनः ॥ १६ ॥ सोमदत्तस्य नृपतेर्भूरिथवण एव च ।
 वाहीकस्य च राजर्षेर्द्रोणस्य च महात्मनः ॥ १७ ॥ अन्येषाञ्चैव

सर्वेषां कुन्ती कर्णाय दास्यति । आर्क्षानि पुरुषव्याघ्र मा प्रादात्
 काश्वो नृप ॥ १८ ॥ इति मे वर्तते बुद्धिर्मा नो नन्दन्तु शत्रव ।
 कष्टात् कष्टतरं यान्तु सर्वे दुर्योधनादव ॥ १९ ॥ यैरिय पृथिवी
 कृत्वा घातिता कुलपाशने । कृतस्त्वमसि विष्णुत्य वैरं डादश-
 वाप्रिकम् ॥ २० ॥ अज्ञातवासं गच्छेत् द्रोणदीभोजवर्द्धनम् । क्व
 तदा धृतराष्ट्रस्य खेदोऽन्मास्वभवत्तदा ॥ २१ ॥ कृष्णाजिनोप-
 स्यूतो ह्यतामरणभूषण । सार्धं पाञ्चालपुत्रा लं राजान-
 मुपजग्मिवान् ॥ २२ ॥ क्व तदा द्रोणभीषो तौ -सोमदत्तोऽपि
 वाभवत् । यत्र त्रयोदशसमा वने वन्येन जीवथ ॥ २३ ॥ न तदा
 ह्य पिता ज्येष्ठ पित्र्येताभिर्वीक्ष्यते । किन्ते तद्विभृतं पार्थ यद्वेप
 कुलपासन ॥ २४ ॥ दुर्बुद्धिर्विदुर प्राह द्यूते किं जितमित्युत ।
 इदिव वादिनं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर । उवाच वचन धीमान्
 ज्योषमास्वेति भर्त्सयन् ॥ २५ ॥

इत्याश्रमवासिजपर्वणि आश्रमवासपर्वणि

एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच । भीम ज्येष्ठो मुदुर्म त्व नातोऽन्यदक्तमुत्साहे ।
 धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिं सर्वथा मानमहति ॥ १ ॥ न करन्त्यपराधानि
 पारन्ति सकृताप्यपि । असंभिन्नार्थमग्यादा साधव पुरुषोत्तमाः
 ॥ २ ॥ इति तस्य वच श्रुत्वा फाल्गुनस्य महात्मन । विदुरं
 प्राह धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ इदं मद्बचनात् क्षतः
 कोरवं ब्रूहि पार्थिवम् । यावदिच्छति पुत्राणा आहं ताव-
 दद्याम्यहम् ॥ ४ ॥ भीष्मादीनाञ्च सर्वेषां सुहृदामाप्तकारिणाम् ।
 मम कोपादिति विभो मा भूञ्जीम सुदुर्मणा ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा धर्मराजस्तमर्जुनं प्रत्यपूजयत् ।

भीमसेनः कटाक्षेण वीक्षाक्षुक्ते धनञ्जयम् ॥ ६ ॥ ततः स विदुरं
धीमान् वाक्यमाह युधिष्ठिरः । भीमसेने न कोपं स नृपतिः
कर्तुमर्हति ॥ ७ ॥ परिक्लिष्टो हि भीमोऽयं हिमवद्व्यातपादिभिः ।
दुःखैर्वृद्धविधैर्धोमानरण्ये विहितं तव ॥ ८ ॥ किन्तु महचनादृ-
श्रुच्चि राजानं भरतधर्मम् । यद्यदिच्छसि यावच्च गच्छतां मद-
ग्रहादिति ॥ ९ ॥ यस्मात्पर्यमयं भीमः करोति भृशदुःखितः ।
न तस्य नसि कर्तव्यमिति वाच्यः स पार्थिवः ॥ १० ॥ यन्नमास्ति
धनं किञ्चिदंजुनस्य न वेश्मनि । तस्य स्वामी महाराज इति
वाच्यः स पार्थिव ॥ ११ ॥ ददातु राजा विप्रेभ्यो यथेष्टं क्रियतां
व्ययम् । पुत्राणां सुहृदाञ्चैव गच्छत्वानृष्यमद्य मः ॥ १२ ॥ इदं
श्चापि शरीरं मे तवायत्तं जनाधिप । धनानि वेति विद्धि त्वं न
मे तत्रास्ति संशयः ॥ १३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतमुक्तस्तु राज्ञा स विदुरो बुद्धिसत्तमः ।
दृतराष्ट्रमुपेत्यैवं वाक्यमाह महायवत् ॥ १ ॥ खल्लो युधिष्ठिरो
राजा भवदचनमादितः । स च संसृत्य वाक्यन्ते प्रशशंस महा-
द्युतिः ॥ २ ॥ वीभत्सुश्च महातेजा निवेदयति ते ग्रहान् । वसु
तस्य ग्रहे तच्च प्राणानपि च केवलान् ॥ ३ ॥ धर्मराजश्च पुत्रस्त्री
राज्यं प्राणान् धनानि च । अनुजानाति राजर्षे यच्चान्यदपि
क्लिष्टन ॥ ४ ॥ भीमस्तु सर्वदुःखानि संसृत्य बह्वलान्युत । लक्ष्म-
दिव महाबाहुरनुजश्च विनिश्चसन् ॥ ५ ॥ स राजन् धर्मशीलेन
राज्ञा वीभत्सना तथा । अनुनीतो महाबाहुः शौहृदे स्थापितो-
ऽपि च ॥ ६ ॥ न च मन्युस्त्वया कार्य्य इति त्वां प्राह धर्मराट् ।

संभृत्य भीमस्तद्वैरं यद्व्याववदाचरत् ॥ ७ ॥ एवं प्रायो हि
धर्मोऽयं क्षत्रियोणा नराधिप । युद्धे क्षत्रियधर्मं च निरतोऽयं
वृकोदर ॥ ८ ॥ वृकोदरवृते चाहमर्जुनस्य पुन पुन । प्रसौद
याचे नृपते भवान् प्रभुरिहास्ति यत् ॥ ९ ॥ तद्दातु भवान्
वित्तं यावद्विच्छति पार्थिव । तमोऽश्वरोऽस्य राज्यस्य प्राणाना-
मपि भारत ॥ १० ॥ ब्रह्मदेवाग्रहाराय पुत्राणानौर्द्ध्वदिक्षिम् ।
इतो रत्नानि गाश्वैव दासी दासमजाविकम् ॥ ११ ॥ शानयित्वा
कुरुश्रेष्ठो ब्राह्मणेभ्य प्रयच्छतु । दीनान्यवृषणेभ्यश्च तत्र तत्र नृप
त्वया ॥ १२ ॥ बहन्नरसपानाया सभा विदुर कारय । गवा
निपानान्यव्यञ्च विविध पुण्यम् कुरु ॥ १३ ॥ इति मामब्रवीद्राजा
पार्थस्यैव धनञ्जय । यद्व्रानन्तर कार्यं तद्गमान् वक्तुमर्हति
॥ १४ ॥ इत्युक्ते विदुरेणाथ धृतराष्ट्रोऽभिनन्द्य तान् । मनस्रो
महादाने कात्तिवया जनमेजय ॥ १५ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि श्याम्रमवाभमर्वणि

त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । विदुरेणैवसुक्तस्तु धृतराष्ट्रो जनाधिप ।
प्रोतिमानभवद्राजन् राश्री जिशीय कर्मणि ॥ १ ॥ तमोऽभि
रूपान् भीष्माय ब्राह्मणानृषिष्ठतमान् । पुत्रार्थं सद्ददयैव स
समीक्ष्य सहस्रय ॥ २ ॥ कारयित्वान्नपानानि यानान्याच्छाद-
नानि च । सुवर्णमणिरत्नानि दासीदासमजाविकम् ॥ ३ ॥ कम्ब-
लानि च रत्नानि ग्रामान् शैलाण्यजाविकम् । सालह्वारान्
गजानश्वान् कन्यास्यैव वरस्त्रिय ॥ ४ ॥ उद्दिश्योद्दिष्ट सर्वेभ्यो
ददौ स नृपसत्तम । श्रेष्ठं संकीर्त्ता भीमञ्च सोमदत्तञ्च वाहि-
कम् ॥ ५ ॥ दुर्योधनञ्च राजान् पुत्रायैव पृथक् पृथक् । जय-

भीमसेनः कटाक्षेण वीचाङ्गुले धनञ्जयम् ॥ ६ ॥ ततः स विदुरं
 धीमान् वाक्यमाह युधिष्ठिरः । भीमसेने न कोपं स नृपतिः
 कर्तुमर्हति ॥ ७ ॥ परिलिष्टो हि भीमोऽयं हिमवदृषातपादिभिः ।
 दुःखैर्बहुविधैर्धोमानरथ्ये विदितं तत्र ॥ ८ ॥ किन्तु महचंणाद-
 ब्रूहि राजानं भरतर्षभ । यद्यदिच्छसि यावच्च गृह्यतां मह-
 गृहादिति ॥ ९ ॥ यन्मातृसर्व्यमयं भीमः करोति भृशदुःखितः ।
 न तस्य नसि कर्तव्यमिति वाच्यः स पार्थिवः ॥ १० ॥ यन्ममास्ति
 धनं किल्लिदर्जुनस्य च वैश्वनि । तस्य स्वामी महाराज इति
 वाच्यः स पार्थिव ॥ ११ ॥ ददातु राजा विप्रेभ्यो यथेष्टं क्रियतां
 व्ययम् । पुत्राणां सुहृदाञ्चैव गच्छत्वानृष्यमद्य सः ॥ १२ ॥ इद-
 म्वापि शरीरं मे तवायत्तं जनाधिप । धनानि चेति विद्धि त्वं न
 मे तत्रास्ति संशयः ॥ १३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि

हादृशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु राजा स विदुरो बुद्धिसत्तमः ।
 घृतराट्प्रमुपेत्यैवं वाक्यमाह महायवत् ॥ १ ॥ उक्तो युधिष्ठिरो
 राजा भवदचनमादितः । सत्यं संश्रुत्य वाक्यन्ते प्रथमं स महा-
 द्युतिः ॥ २ ॥ वीभत्सुथ महातेजा निवेदवति ते गृहान् । वसु
 तस्य गृहे तच्च प्राणानपि च केवलान् ॥ ३ ॥ धर्मराजथ पुत्रस्ते
 रान्यं प्राणान् धनानि च । अनुजानाति राजर्षे यज्ञान्यदपि
 किल्लन ॥ ४ ॥ भीमस्तु सर्वदुःखानि संश्रुत्य बह्वलान्युत । शूष्मा-
 दिव महावाङ्मरनुजश्च विनिश्चसन् ॥ ५ ॥ स राजन् धर्मशीलेन
 राज्ञा वीभत्सुना तथा । अनुनीतो महावाङ्मः सौहृदे स्थापितो-
 ऽपि च ॥ ६ ॥ न च मन्युस्त्वया कार्ये इति ज्ञां माह धर्मराट् ।

संभृत्य भीमस्तद्वैरं यदन्यायवदावरत् ॥ ७ ॥ एवं प्रायो हि
 धर्मोऽयं चत्रियाणां नराधिप । शुद्धे चत्रिवधर्मे च निरतोऽयं
 वृकोदरः ॥ ८ ॥ वृकोदरवृते चाक्षमर्जुनश्च पुनः पुनः । प्रसौद
 याचे नृपते भवान् प्रभुरिहास्ति यत् ॥ ९ ॥ तद्ददातु भवान्
 वित्तं यावदिच्छति पार्थिव । स्वमीश्वरोऽस्य राज्यस्य प्राणाना-
 मपि भारत ॥ १० ॥ ब्रह्मदेवाग्रहाराय पुत्राणांभौर्द्धिदिकम् ।
 इतो रत्नानि गायैव दासी दासमजाविकम् ॥ ११ ॥ आनयित्वा
 कुरुश्रेष्ठो ब्राह्मणेभ्य प्रयच्छतु । दीनाम्बहूपणेभ्यश्च तत्र तत्र नृप
 लया ॥ १२ ॥ बहन्नरसपानाद्या सभा विदुर कारय । गवा
 निपानान्यन्यच्च विविधं पुण्यञ्च कुरु ॥ १३ ॥ इति मामब्रवीद्राजा
 पार्थस्यैव धनञ्जय । यद्वत्तान्तरं कार्यं तद्वान् वक्तुमर्हति
 ॥ १४ ॥ इत्युक्ते विदुरेणाथ घृतराष्ट्रोऽभिनन्द्य तान् । मनश्चक्रे
 मत्तादाने कार्त्तिक्या जनमेजय ॥ १५ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवामपर्वणि

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । विदुरेणैवसुक्तस्तु घृतराष्ट्रो जनाधिप ॥
 प्रीतिमानभवद्राजन् राघो जिशोय कर्मणि ॥ १ ॥ ततोऽभि-
 रूपान् भीष्माय ब्राह्मणानृपिसत्तमान् । पुत्रार्थं सच्छद्यैव स
 समीघ्र सक्षत्रम् ॥ २ ॥ कारयित्वान्नपानानि यागान्याच्छाद-
 नानि च । सुवर्णमणिरत्नानि दासीदासमजाविकम् ॥ ३ ॥ कम्ब-
 लानि च रत्नानि ग्रामान् शैलाण्यजाविकम् । शालङ्कारान्
 गजानश्वान् कन्यास्यैव वरस्तियः ॥ ४ ॥ सद्दिशोद्दिश्य सर्वेभ्यो
 ददौ स नृपसत्तम । द्रोणं संकीर्त्तय भीष्मञ्च सोमदत्तञ्च वाहि-
 कम् ॥ ५ ॥ दुर्योधनञ्च राजानं पुत्रायैव पृथक् पृथक् । जय-

द्रुपदुरोगाश्च सुहृदद्यापि सर्वश ॥ ६ ॥ स चाद्वयज्ञो बह्वै
 वद्भयो धनदक्षिण । अनेकधनरद्वौषो युधिष्ठिरमते तदा ॥ ७ ॥
 अनिय यत्र पुरुषा गणका लेखकास्तथा । युधिष्ठिरस्य वचना-
 दपृच्छन्त स्म त नृपम् ॥ ८ ॥ आश्रापय किमेतेभ्य प्रदाय दीय-
 तामिति । तदुपस्थितमेवात्र वचनान्ते ददस्तदा ॥ ९ ॥ अतर्देभि
 दशमत् सहस्रे चायुतन्तथा । दीयते वचनाद्वाञ्च कुन्तीपुत्रस्य
 धीमत ॥ १० ॥ एव स वसुधाराभिर्वर्षमाणो नृपाम्बुद । तर्प-
 यामास विप्रास्तान् वर्षन् शस्यमिवाम्बुद ॥ ११ ॥ ततोऽनन्तर-
 मेवात्र सर्ववर्षान्महामते । अन्नपानरसौघेन ध्रावयामास पार्थिव
 ॥ १२ ॥ सवस्त्रधनरद्वौषो गृह्णन्निनदी महान् । गवाश्वमङ्गा
 यत्तो नानारत्नमहाकर ॥ १३ ॥ ग्रामाग्रहारद्वीपाढी मणिहेम-
 ललार्णव । जगत् सप्रावयामास घृतराष्ट्रीडुषोदत ॥ १४ ॥ एव
 स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तथा । गान्धार्थ्याश्च महाराज
 प्रददावौर्ध्वं देहिबम् ॥ १५ ॥ परिजान्तो यदाभीत स ददद्दाना
 न्यनेकश । निवर्त्तयामास तदा दानयश्च नराधिप ॥ १६ ॥ एव
 स राजा कोरव्यश्चक्रे दानमहाक्रतुम् । नटनर्त्तकलास्याढ्य
 वहन्नरसदक्षिणम् ॥ १७ ॥ दयाहमेव दानानि दत्त्वा राजा
 म्बिधासत । बभूव पुत्रपौत्राणामनृणो भरतर्षभ ॥ १८ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वाण आश्रमवासपर्वाणि

चतुर्दशोऽध्याय ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत प्रभाते राजा स घृतराष्ट्रोऽम्बिका
 सुत । आह्वय पाण्डवान् वीरान् वनवासे कृतक्षणा ॥ १ ॥
 गान्धारी कन्दितो धीमानभ्यनन्दयथाविधि । वार्त्तिक्या कार
 यिन्देष्टि द्वाह्यणैर्वेदपारणै ॥ २ ॥ अग्निहोत्र पुरस्कृत्य वल्कला-

जिनसंवृतः । बभूजनवतो राजा निर्ययौ भवनात्ततः ॥ ३ ॥
 ततः स्त्रियः कौरवपाण्डवानां याथापराः कौरवराजवंश्याः ।
 तासां नादः प्रादुरासीत्तदानीं वैचित्रवीर्यं नृपती प्रयाते ॥ ४ ॥
 ततो लाजैः समनोमिथ राजा विचित्रामिस्तदृष्टं पूजयित्वा ।
 सम्भूज्यार्थैर्मृत्यवर्गञ्च भवं ततः समुत्सृज्य ययौ नरेन्द्रः ॥ ५ ॥
 ततो राजा प्राञ्जलिर्वपमानो युधिष्ठिरः सखरं वाप्यकण्ठः ।
 विमुच्योच्चैर्महानादं हि साधो क्व यास्यसीत्यपतत्तात भूमौ ॥ ६ ॥
 तथार्जुनस्तीव्रदुःखाभितप्तो मुहुर्मुहुर्निश्चसन् भारताग्रः । युधि-
 स्थिरं मैवमित्येवमुक्त्वा निश्चयाद्यो दीनवत् सीदमानः ॥ ७ ॥ वृको-
 दरः फाल्गुनश्चैव वीरो माद्रीपुत्रौ विदुरः सञ्जयश्च । वैश्यापुत्रः
 सहितो गौतमेन धौम्यो विषाद्यान्वयुर्वाप्यकण्ठाः ॥ ८ ॥ कुन्ती
 गान्धारी बहनेत्रा व्रजन्तीं स्तुत्यासक्तं हस्तमयोदहन्ती । राजा
 गान्धार्याः स्तुत्यद्दिगेष्वसन्न्य पाणिं ययौ धृतराष्ट्रं प्रतीत ॥ ९ ॥
 तथा कृष्णा द्रौपदी सार्वती च बालापत्या चोत्तरा कौरवी च ।
 चित्राङ्गदा याश्च काशित् स्त्रियोन्या साहं राज्ञा प्रस्थितास्ता
 बभूवि ॥ १० ॥ तासां नादी रुदतीना तदासीद्राजन् दुःखात्
 कुररीणामिबोच्चैः । ततो निष्पेतुर्ब्राह्मणसत्रियाणा विशा शूद्रा-
 णाञ्चैव भार्या समन्तात् ॥ ११ ॥ तन्निर्याणे दुःखित पौरवर्गो
 गजादये चैव बभूव राजन् । यथा पूर्वं गच्छतां पाण्डवाना
 द्यूते राजन् कौरवाणां सभायाः ॥ १२ ॥ या नापश्यन्ममसं न
 सूर्यं रामाः कदाचिदपि तास्मिन्नरेन्द्रे । महावनं गच्छति
 कौरवेन्द्रे शोकेनार्त्ता राजमार्गं प्रपेदु ॥ १३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवन-

गमने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्राजादहर्ष्येषु वसुधायाः पार्थिवे ।
 नारीणाञ्च नराणाञ्च निष्पन्नं सुमहानभूत् ॥ १ ॥ स राजा
 राजमार्गेण नृनारीशंकुलेन च । कथञ्चिन्निर्यया धीमान् वैप-
 मानं कृताप्लवि ॥ २ ॥ स वर्द्धमानदारेण निर्ययी गजसाह-
 यात् । विसर्जयामास च तं जनार्थं स मुहुर्मुहुः ॥ ३ ॥ वनं गन्तुञ्च
 विदुरो राज्ञा सह कृतक्षया । सप्लयश्च महामात्रं सूतो गाव-
 ह्वाणिस्तथा ॥ ४ ॥ कृपं निवर्त्तयामास युयुत्सुञ्च महारथम् ।
 धृतराष्ट्रो महीपालं परिदाप्य बुधिष्ठिरे ॥ ५ ॥ निवृत्ते पौर-
 वर्गे च राजा गन्तं परस्तदा । धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो निवर्त्तितु-
 मियेष ह ॥ ६ ॥ सोऽत्रवीरान्तरं कुन्ती वने तमनुजम्पुपीम् ।
 अहं राजानमन्विष्ये भवती विनिवर्त्तताम् ॥ ७ ॥ बधूपरिवृता
 शशिं नगरं गन्तुमर्हसि । राजा यात्येष धर्मात्मा तापस्ये कृत-
 नियय ॥ ८ ॥ द्रुपुक्षा धर्मराजेन वाप्यव्याकुललोचना । जगा-
 मैव तदा कुन्ती गान्धारीं परिगृह्य ह ॥ ९ ॥

कुन्त्युवाच । सहदेवे महाराज मा प्रमादं कृथा क्वचित् ।
 एष मामनुरक्तो हि राजंस्त्वाज्ञैव सर्वदा ॥ १० ॥ कथं सरेथा
 सततं संग्रामेष्वपलायिनम् । श्वकीर्णो हि समरे वीरो दुष्प्रशया
 तदा ॥ ११ ॥ आर्यस हृदयं नूनं मन्दाया मम पुत्रकम् । यत् सूर्यं
 जमपश्यन्त्या शतधा यन्न दीर्यते ॥ १२ ॥ एव गते तु किं शक्यं
 मया कर्त्तुमरिन्दम । मम दोषोऽयमत्यर्थं स्थापितो यन्व सूर्यज
 ॥ १३ ॥ तन्निमित्तं महाबाहो हानं दद्यास्वनुत्तमम् । सद्यैव भ्रातृभि
 सार्धं सूर्यजस्यारिभूद्भिन ॥ १४ ॥ श्रीपद्याय प्रिये नित्यं स्थातव्य-
 मरिकर्षण । भीमसेनोऽर्जुनयैव नकुलय कुलदह । समाधेयास्त्वया
 राजंस्त्वथवा कुलधूर्गता ॥ १५ ॥ शत्रुञ्चशुरयो पादान् शुश्रूषन्ती
 वनेऽन्वहम । गान्धारीसहिता वत्से तापसी मलपङ्क्तिनी ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तं स धर्मात्मा भ्रातृभि सहितो

जशी । विपादमगमद्वीमान् न च किञ्चिदुवाच ह ॥ १७ ॥
 मुहूर्त्तमिव तु ध्यात्वा धर्मराजो युधिष्ठिर । उवाच मातरं
 दौनखिन्ताशोकपरायण ॥ १८ ॥ किमिदन्ते व्यवसितं नैव त्वं
 कर्त्तमर्हसि । नत्वामभ्यनुजानामि प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ १९ ॥
 पुरोधतान् पुरा ह्यस्मानुक्ताश्च प्रिवदर्शने । विदुस्त्राया वची-
 भिस्त्व नाम्नान् सत्यक्तुमर्हसि ॥ २० ॥ निहत्य पृथिवीपालान्
 राज्य प्राप्तमिदं मया । तव प्रज्ञासुपश्रुत्य वासुदेवान्तरर्षभात्
 ॥ २१ ॥ स सा बुद्धिरियं चाद्य भवत्या यत् श्रुतं मया । स्र-
 धर्मं स्थितिं चोक्ता तस्य च्यवितुमिच्छसि ॥ २२ ॥ अस्मानुत्सृज्य
 राज्यञ्च स्तुषा क्षेपा यशस्विनो । कथं वत्स्यसि दुर्गेषु वनेष्वद्य
 प्रसीद मे ॥ २३ ॥ इति बाष्पाकुला वाच कुन्ती पुत्रस्य शृण्वती ।
 सा जगामाशुपूर्णाक्षी भीमस्तामिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ यदा राज्य-
 मिदं कुन्ती भोक्तव्यं पुत्रनिज्जितम् । प्राप्तव्या राजधर्माय तदे-
 यन्ते कुतो मति ॥ २५ ॥ किं वयं वारिता पूर्वं भवत्या पृथिवी-
 क्षयम् । कस्य हेतोः परित्यज्य वनं गन्तुमभीषसि ॥ २६ ॥ वना-
 क्षापि किमानीता भवत्या बालका वयम । दुःखयोकममाविष्टौ
 भाष्ट्रीपुत्राविमो तथा ॥ २७ ॥ प्रसीद मातर्या गास्त्व वनमद्य
 यशस्विनि । श्रियं यौधिष्ठिर्यै मातर्भुङ्क्षु तावदलार्जिताम् ॥ २८ ॥
 इति सा निश्चितैवाशु वनवासाय भाविनी । लालप्यता वृद्धविधं
 पुत्राणां नाक्रोद च ॥ २९ ॥ द्रौपदी चान्वयात् श्वश्रू विप्रण-
 वदना तदा । वनवासाय गच्छन्ती रुदती भद्रया सह ॥ ३० ॥
 सा पुत्रान् रुदत सर्पान् गुह्यर्मुह्यरवेक्षती । जगामैव महाप्राज्ञा
 वनाय कृतनियया ॥ ३१ ॥ अन्वयुः पाण्डवास्तास्तु संभृत्यान्त पुर-
 स्तया । ततः प्रगच्छंशाश्च पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवागपर्वणि धृतराष्ट्रवन

गमने षोडशोऽध्याय ॥ १६ ॥

कुन्धवाच । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव । कृत-
 मुद्वर्षणं पूर्वं मया व सीदता नृपाः ॥ १ ॥ द्यूतापहृतराज्याना
 पतितानां सुखादपि । ज्ञातिभिः परिभूतानां कृतमुद्वर्षणं मया
 ॥ २ ॥ कथं पाण्डोर्न नश्येत सन्ततिः पुरुषर्षभा । यमश्च वा
 न नश्येत इति चोद्वर्षणं कृतम् ॥ ३ ॥ द्यूयमिन्द्रसमाः सर्वे देव-
 तुल्यपराक्रमाः । मा परेषां सुखप्रेक्षा स्थेत्येवं तत् कृतं मया
 ॥ ४ ॥ कथं धर्मभृता योऽष्टौ राजा त्वं वासवोपम । पुनर्वने
 न दुःखो स्यादिति चोद्वर्षणं कृतम् ॥ ५ ॥ नागायुतसमप्राणः
 स्यात् विक्रमपौरुषः । नायं भीमोऽत्ययं गच्छेदिति चोद्वर्षणं कृतम्
 ॥ ६ ॥ भीमसेनादवरजस्तथायं वासवोपम । विजयी माव-
 सीदित इति चोद्वर्षणं कृतम् ॥ ७ ॥ नकुल सहदेवश्च तथेमौ
 शुर्वर्त्तिनौ । तुषा कथं न सीदतामिति चोद्वर्षणं कृतम् ॥ ८ ॥
 द्रयञ्च वृहती श्यामा तथात्यायतलोचना । वृथा सभातले क्लिष्टा
 माभूदिति च तत् कृतम् ॥ ९ ॥ प्रेक्षतामेव वा भीम वैपन्ती
 कदलीमिव । स्त्रीधर्मिणीमरिष्टाङ्गी तथा द्यूतपराजिताम् ॥ १० ॥
 दुःशासनो यदा मोर्खादासीवत् पर्यङ्कृतः । तदैव विदितं मह्यं
 पराभूतमिदं कुलम् ॥ ११ ॥ विषया कुरवश्चैव तदा मे श्वशुरा-
 दयः । यदैव नाथमिच्छन्ती व्यलपत कररी यथा ॥ १२ ॥ केश-
 पश्च परामृष्टा पापेन हतयुद्धिना । यदा दुःशासनेनैषा तदा
 सुह्याम्यहं नृप ॥ १३ ॥ युष्मत्तेजोविह्वलार्थं मया चोद्वर्षणं कृतम् ।
 तदानीं विदुलावाक्यैरिति तद्विस्त पुत्रजा ॥ १४ ॥ कथं न राज-
 वयोऽयं नश्येत प्राप्य सुतान् मम । पाण्डोरिति मया पुत्रा-
 स्तस्मादुद्वर्षणं कृतम् ॥ १५ ॥ न तस्य पुत्रा पौत्रा वा कुरवस्ते
 च पार्थिवाः । लभन्ते सुहृन्नालोकान् यस्माद्दंश प्रणश्यति ॥ १६ ॥
 भुक्तं राज्यफलं पुत्रा भर्तुर्मे विपुलं पुरा । महादानानि दत्तानि
 पौत्रो योमो यथाविधि ॥ १७ ॥ नन्दमात्मप्रलार्थं वै व्रासुदेव-

मनुचुदम् । विदुलायाः प्रलापैस्तैः पातनार्थञ्च तत् कृतम् ॥ १८ ॥
 नाहं राज्यफलं पुत्रा कामये एवनिर्जितम् । पतिलोकानहं
 गम्यान् कामये तपसा विभी ॥ १९ ॥ श्वश्रुः श्वशुरयो कृत्वा
 शुश्रूषा वनवासिनो । तपसा शोषयिष्यामि युधिष्ठिर कलेवरम्
 ॥ २० ॥ निवर्त्तस्व कुरुयेष्ठ भीमसेनादिभिः सह । धर्मं ते
 धीयता बुद्धिर्ननस्ते महद्दस्तु च ॥ २१ ॥

इत्यायमवासिकपर्वणि आयमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवन-
 गमने सप्तदशोऽध्याय ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । कृत्यास्तु वचनं श्रुत्वा पाण्डवा राज-
 सत्तम । ब्रौद्धिता संन्यवर्त्तन्त पाञ्चाख्या सहितानघा ॥ १ ॥ तत
 शब्दो महानेव सर्वेषामभवत् तदा । अन्तपुराणा रुदता दृष्ट्वा
 कुन्तीं तथा गतान् ॥ २ ॥ प्रदक्षिणमथावृत्त्य राजानं पाण्डवा-
 स्तदा । अभिवाद्य न्यवर्त्तन्त पृथा तामनिवर्त्तनं वै ॥ ३ ॥ ततो-
 ऽब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत । गान्धारीं विदुरञ्चैव
 समाभाष्यावगच्छन् च ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरस्य जननी देवी साधु निव-
 र्त्तयताम् । यथा युधिष्ठिर प्राह तत सर्वं सत्यमेव हि ॥ ५ ॥
 पुत्रैश्चर्यं महद्दिदमपास्य च महाफलम् । क्व तु गच्छेदनं दुर्गं
 पुत्रानुत्तरन् प्रदूढवत् ॥ ६ ॥ राज्यस्यया तपस्तप्तं दानव्रतकृतं
 महत् । अनया शक्यमेवाद्य श्रयताश्च वचो मम ॥ ७ ॥ गान्धारी
 परितुष्टोऽस्मि वध्या शुश्रूषणेन वै । तस्मात्त्वमेना धर्मज्ञे समनु-
 श्रातुमर्हसि ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा सौवर्णेन तु राज्ञा कुन्तीमुवाच ह ।
 तत्पर्यं राजवचनं खञ्ज वाक्यं विषेपवत् ॥ ९ ॥ न च सा वन-
 नासाय देवी कृतमतिन्तदा । शक्नोत्युपावर्त्तयितुं कुन्ती धर्म-
 परा स्तीम् ॥ १० ॥ तस्यास्तान्तु स्थितिं प्राचा व्यवसायं कुरु-

स्त्रियः । निवृत्तांश्च कुरुत्रेष्ठान् दृष्ट्वा प्रचरदुस्तदा ॥ ११ ॥ उपा-
 वृत्तेषु पार्थिवु सर्वास्वेव बधुषु च । ययौ राजा नृहाप्राप्ते धृतरा-
 ष्ट्रो वनं तदा ॥ १२ ॥ पाण्डवायातिद्रीनास्ते दुःखगोकपरा-
 यणाः । यानैः स्त्रीसहिताः सर्वे पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ १३ ॥
 तदाहृष्टमनानन्दं गतोत्सावमिवाभवत् । नगरं हास्तिनपुरं स-
 स्त्रीवृद्धकुमारकम् ॥ १४ ॥ सर्वे चामन्त्रिरुत्साहाः पाण्डवा जात-
 मन्यवः । कुन्त्या हीनाः सुदु खार्त्ता वत्सा इव विना गवा ॥ १५ ॥
 धृतराष्ट्रस्तु तेनाज्ञा गत्वा समहृदन्तरम् । ततो भागीरथीतीरे
 निवासमकरोत् प्रभुः ॥ १६ ॥ प्रादुष्कृता यथान्यायमनयो वेद-
 पारगैः । व्यराजन्त दिजश्रेष्ठैस्तत्र तत्र तपोवने । प्रादुष्कृतान्नि-
 रभवत् स च वृद्धो नराधिपः ॥ १७ ॥ स राजाग्नीन् पथ्युपास्य
 ज्जला च विधिवत्तदा । सन्त्यागतं सहस्रांशुमुपातिष्ठत भारत-
 ॥ १८ ॥ विदुरः सप्लवश्चैव राष्ट्रः शथां कुमैस्ततः । चक्रतुः
 कुरुवीरस्य गान्धार्यायाविदूरतः ॥ १९ ॥ गान्धार्याः सन्निकर्षे
 तु निपसाद् कुशे सुखम् । शुधिष्ठिरस्य जननी कुन्ती साधुव्रते
 स्थिता ॥ २० ॥ तेषां संश्रवणे चाशु निषेदुर्विदुरादयः । यानं-
 काश्च ययोद्देशं द्विजा ये चानुवायिनः ॥ २१ ॥ प्राचीतद्विजमुष्ट्या
 सा संप्रच्चलितपावका । यभूव तेषां रजनी ब्राह्मीव प्रीति
 दाहिनी ॥ २२ ॥ ततो रात्र्यां व्यतीतायां कृतपूर्वाह्निकक्रियाः ।
 ज्जलान्निं विधिवत् सर्वे प्रयशुस्ते यथाक्रमम् । उदङ्मुखा निरी-
 चन्त उपवासपरायणाः ॥ २३ ॥ स तेषामतिदुःखोऽभून्निवासः
 प्रथमोऽहनि । शोचतां शोच्यमानानां पौरजागपदैर्जनैः ॥ २४ ॥

इत्यायमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवन-
 गमने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो भागीरथीतीरे मेघे पुण्ड्रजनो-
 जिते । निवासमकरोद्राजा विदुरस्य मते स्थित ॥ १ ॥ तत्रैनं
 पर्युपातिष्ठन् द्राक्षणा वनवासिन । चक्रविद्ग्रूद्रसहाय बहवो
 भरतर्षभ ॥ २ ॥ स तैः परिवृतो राजा कथाभिः परिनन्द्य तान् ।
 मनुजश्रे सशिव्यान् वै विधिवत् प्रतिपूज्य च ॥ ३ ॥ गायान्ते स
 महीपालस्ततो गद्गामुपेत्य च । चकार विधिवत् शौचं गान्धारी
 च यशस्विनी ॥ ४ ॥ ते चैवान्ये पृथक् सर्वे तीर्थेष्वप्युत्थ मारत ।
 चक्रुः सर्वा क्रियास्तत्र पुरुषा विदुरादय ॥ ५ ॥ कृतशौचं ततो
 वृद्धं श्वशुरं कुन्तिभोजजा । गान्धारीं च तथा राजन् गङ्गातीर-
 मुपानयत् ॥ ६ ॥ राष्ट्रस्तु याजकैस्तत्र कृतो वेदीपरिस्तर ।
 जुष्टाव तत्र वह्निं स नृपति सत्यसद्वर ॥ ७ ॥ ततो भागीरथी-
 तीरात् कुरुक्षेत्रं जगाम स । सानुगो नृपतिर्ब्रह्मो नियत संयते-
 न्द्रिय ॥ ८ ॥ तत्रायमजटं धीमानभिगम्य स पार्थिव । यास-
 सादाथ राजपिं शतयूपं मनीषिणम् ॥ ९ ॥ स हि राजा महा-
 नासीत् कैकयेषु परन्तप । स पुत्रं मनुजैश्चर्य्यं निवेश्य वनमावि-
 शत् ॥ १० ॥ तेनासौ सहितो राजा ययौ व्यासायमं प्रति ।
 तत्रैनं विधिवद्राजा प्रत्यशङ्गात् कुरुदहम् ॥ ११ ॥ स दौष्टा तत्र
 संप्राप्य राजा कोरवनन्दन । शतयूपायमे तस्मिन्निवासमकरो-
 त्तदा ॥ १२ ॥ तस्मै सर्वं विधिं राजा चख्यौ महामति ।
 आरण्यकं महाराज व्यामस्यानुमते तदा ॥ १३ ॥ एव स तपसा
 राजा वृतराष्ट्रो महामना । योजयामास चात्मानं साक्षात्पु-
 षरास्तदा ॥ १४ ॥ तथैव द्विवी गान्धारी वल्कलाजिनधारिणी ।
 कुन्त्या सह महाराज उमान्व्रतधारिणी ॥ १५ ॥ कर्मणा मनसा
 वाचा चक्षुषा चैव ते नृप । सन्वियन्त्येन्द्रियग्राममास्थिते परमं
 तप ॥ १६ ॥ त्वगस्थिभूत परिशुक्रमामो जटगजिनी वल्कल-
 संतनाम् । स पार्थिवस्तत्र तपश्चार महर्षिवत्तोन्नमोत्तमोद्द-

राजत्रिय परित्यज्य वनवासमरोचयत ॥ ५ ॥ विदुर किमव-
 स्थय भातु शुश्रूषुरात्मवान् । स च गावत्पाणिर्धीमान् भर्तृपिण्डा-
 नुपालक ॥ ६ ॥ आकुमारश्च पौरास्ते चिन्ताभोकसमाहता ।
 तत्र तत्र कथाश्रुत्वा समासाद्य परस्परम् ॥ ७ ॥ पाण्डवाश्चैव ते
 सर्वे भृशं शोकपरायणा । शोचन्तो भातर वृद्धामृषुर्नातिचिरं
 पुरे ॥ ८ ॥ तथैव वृद्धपितर हतपुत्र जनेश्वरम् । गान्धारीश्च
 महाभागा विदुरश्च महामतिम् ॥ ९ ॥ नैपा बभूव संप्रीतिस्तान्
 विचिन्तयता तदा । न राज्ये न च नारीषु न ब्रह्माध्वयनेषु च
 ॥ १० ॥ पर निर्वेदमगमयिन्त्यन्तो नराधिपम् । तच्च ज्ञातिवध
 घोर सम्भरन्त पुन पुन ॥ ११ ॥ अभिमन्योश्च बालस्य विनाश
 रणमूर्धनि । कर्णस्य च महाबाहो संग्रामेष्वपलायिन ॥ १२ ॥
 तथैव द्रौपद्यानामन्योपा सुहृदामपि । बभूवुः सन्त्य ते वीरा
 नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ १३ ॥ हतप्रवीरा पृथिवी हतरद्राक्ष
 भारत । सदैव चिन्तयन्तस्ते न शम चीपलेभिरे ॥ १४ ॥ द्रौपदी
 हतपुत्रा च सुभद्रा चैव भाविनी । नातिप्रीतियुते दिव्यौ तदा-
 स्तामप्रहृष्टवत् ॥ १५ ॥ वैराट्प्रास्तनय दृष्ट्वा पितर ते परी-
 क्षितम् । धारयन्ति ऋते प्राणास्तव पूर्वपितामहा १६ ॥

द्वत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवन-
 गमने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ते पुरुद्रव्याघ्रा पाण्डवा मातृ-
 नन्दना । स्मरन्तो भातर वीरा बभूवुर्भृशदुःखिता ॥ १ ॥ ये
 राजकार्येषु पुरा व्यासक्ता नित्ययोऽभवन् । ते राजकार्याणि
 तदा नाकारुं सर्वत पुरे ॥ २ ॥ आविष्टा इव शोकेन नाभ्य-
 नन्दन्त किञ्चन । सम्यग्दृष्ट्वापि ते न किञ्चिन् प्रत्यबुजयन्

राजः ॥ ९ ॥ माद्रीपुत्रावपि तथा हवारीहौ सुसंवृतौ । जन्मतुः
 भीष्मगमनौ सन्नद्धकावचध्वजौ ॥ १० ॥ अर्जुनश्च महातेजा रघे-
 नादित्यवर्षसा । वशी ष्वेतैर्हयैर्यज्ञैर्दिव्येनान्वगमन्मृपम् ॥ ११ ॥
 द्रौपदीप्रसुखाद्यापि स्त्रीसङ्घाः शिविकाशुताः । स्त्राध्यक्षगुणाः
 प्रययुर्विसृजन्तोऽमितं वसु ॥ १२ ॥ समृद्धरथद्वयद्वयं वेणुवीणां-
 गुनादितम् । शुशुभे पाण्डवं सैन्यं तत्तदा भरतर्षभ ॥ १३ ॥
 नदीतीरेषु रम्येषु सरःसु च विशाम्पते । वासान् कृत्वा क्रमेणाय
 जग्मुस्ते कुरुपुङ्गवाः ॥ १४ ॥ युयुत्सुश्च महातेजा धीमन्ययैव
 प्ररोद्धितः । युधिष्ठिरस्य वचनात् पुरगुप्तिं प्रचक्रतुः ॥ १५ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा कुंभक्षेत्रमवातरत् । क्रमेणोत्तीर्थ्य यमुनां
 नदीं परमपावनीम् ॥ १६ ॥ स दृष्ट्वायमं दूराद्राजर्षस्तस्य
 धीमतः । शतयूपस्य कौरव्य धृतराष्ट्रस्य चैव हि ॥ १७ ॥ ततः
 प्रसुष्टितः सर्वो जनस्तदनमञ्जरा । विवेश सुमहानादिरापूर्व्य
 भरतर्षभ ॥ १८ ॥

द्वितीयमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि

द्वयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते पाण्डवा दूराद्दवतीर्थं पदातयः ।
 अभितारमुर्नरपतेरायमं विनयानताः ॥ १ ॥ स च योधजनः
 सर्वो ये च राष्ट्रनिवास्तिनः । स्त्रियश्च कुरुगुह्यानां पद्भिरेवा-
 न्वधुस्तदा ॥ २ ॥ आश्रमन्ते ततो जग्मुर्धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः ।
 एषं गङ्गातीर्थं कदलीवनयोमितम् ॥ ३ ॥ ततस्तत्र सगी-
 जस्य स्नापमा नियतव्रताः । पाण्डवानागतान् द्रष्टुं कौतूहल-
 समन्विताः ॥ ४ ॥ तानपृच्छसतो राजा कानो कौरवसंभृतः ।
 पिता ष्वेदो गतोऽज्ञानमिति वाप्यपरिप्लुतः ॥ ५ ॥ ते तस्मै शशो

वाक्यं यमुनामवगाहितुम् । पुष्यागामुदकुम्भस्य चार्थं गत इति
 प्रभो ॥ ६ ॥ तैरास्यातेन मार्गेण ततस्ते जम्भ, रक्षणा । ददृशु-
 श्चापि दूरे तान् सर्वानथ पदातय ॥ ७ ॥ ततस्ते सद्धरा जम्भुः
 पितुर्दर्शनकाङ्क्षिणः । सहदेवस्तु वेगेन प्राधावद्यत्र सा पृथा ॥ ८ ॥
 सखरं सखदे धीमान् मातुः पादावुपस्थयन् । सा च वाप्याकुल-
 मुखी ददर्श दयितं सुतम् ॥ ९ ॥ वाङ्मया संपरिष्वज्य समु-
 न्नास्य च पुत्रकम् । गान्धार्याः कथयामास सहदेवमुपस्थितम्
 ॥ १० ॥ अनन्तरं राजानं भीममेगमयार्जुनम् । नकुलञ्च पृथा
 दृष्ट्वा त्वरमाणीपचक्रमे ॥ ११ ॥ सा ह्यग्रे गच्छति तयोर्दम्पत्योर्हंत-
 पुत्रयोः । कर्पेन्ती ती ततस्ते ता दृष्ट्वा संन्यपतन् भुवि ॥ १२ ॥
 राजा तान् खरयोगेन स्पर्धेन च महामना । प्रत्यभिज्ञाय मेधावी
 समाश्र्वासयत प्रभु ॥ १३ ॥ ततस्ते वाप्यमुत्सृज्य गान्धारीसहितं
 नृपम् । उपतस्थुर्भहात्मानो मातरञ्च यथाविधि ॥ १४ ॥ सर्वपा-
 न्तीयकलमान् जग्दस्ते खयन्तदा । पाण्डवा लब्धसंघास्ते मात्रा
 चाश्रागिता पुनः ॥ १५ ॥ तथा नार्थो नृसिंहाना सोऽवरोध-
 जनस्तदा । पौरजानपदाथैव ददृशुस्तं जनाधिपम् ॥ १६ ॥ निवे-
 दयामास ततो जनन्तं नामगोव्रत । युधिष्ठिरो नरपति स चैनं
 प्रत्यपूजयत् ॥ १७ ॥ स तैः परिव्रतो मेने हर्षवाप्याविलेक्षण ।
 राजात्मानं गृहगतं पुरेव गजसाहये ॥ १८ ॥ अभिवाहितो
 बधूभिश्च कृथाद्याभि स पाथिष्व । गान्धार्या सहितो धीमान्
 कुन्त्या च प्रत्यनन्दत ॥ १९ ॥ ततश्चायममागच्छत् सिद्धचारण-
 सेवितम् । द्विदक्षुभिः समाकीर्णं नभस्तारागणैरिव ॥ २० ॥

इत्यायमवासिकपर्वणि आयमयामपर्वणि

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तेः सह नरव्याघ्रैर्भ्रातृभिर्भरतर्षभ ।
 राजा रुचिरपद्माक्षैराभाञ्जकैः तदाश्रमे ॥ १ ॥ तापसैश्च महा-
 भागीर्नानादिशसमागतैः । द्रष्टुं कुरुपतेः पुत्रान् पाण्डवान् पृथु-
 वचसः ॥ २ ॥ तेषुवन् ज्ञातुमिच्छामः कतमोऽत्र शुधिष्ठिरः ।
 भीमार्जुनौ यमौ चैव द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ३ ॥ तानाचरन्त्यौ
 तदा सूतः सर्वांस्तानभिनामतः । सञ्जयो द्रौपदीञ्चैव सर्वासान्याः
 कुरुस्त्रियः ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच । य एष जाम्बूनदशुद्धगौरस्तनुर्महासिंह इव
 प्रवृद्धः । प्रचण्डघोणः पृथुर्दीर्घनेत्रस्ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः
 ॥ ५ ॥ अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः । पृथु-
 यतां सः पृथुर्दीर्घवाह्वर्हकोदरः पश्यत पश्यतेभम् ॥ ६ ॥ यस्त्वेव
 पार्श्वेऽस्य महाधनुषान् श्यामो युवा वारणयूथपामः । सिंहे-
 न्नतांसो गजखिलगामी पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ॥ ७ ॥ कृन्ती-
 समीपे पुरुषोत्तमो तु यमाविर्मो विष्णुमहेन्द्रकल्पो । मनुष्यलोके
 सकृले समोऽस्ति यधीर्न रूपे न बले न भीले ॥ ८ ॥ इयं पुनः
 पद्मदलायताक्षी मध्यं वयः क्रिद्धिदिव स्पृशन्ती । नीलोत्पलाभा
 सुरदेवतेव शृण्वा स्थिता मूर्त्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ ९ ॥ अस्यास्तु
 पार्श्वे कमकीत्तमाभा यैषा प्रभा मूर्त्तिमतीव सौम्यी । मध्यस्थिता
 सा भगिनी हिजाग्रायक्रागुधस्याप्रतिमस्य तस्य ॥ १० ॥ इत्यञ्च
 जाम्बूनदशुद्धगौरो पार्यस्य भार्या भुजगेन्द्रकन्या । सिवाङ्गदा
 चैव नरेन्द्रकन्या यैषा सवर्णाग्रमधूकपुष्पैः ॥ ११ ॥ इये सखा
 राजपत्न्युपेत्य प्रहृष्टनीलोत्पलदामवर्णा । पस्याः हृद्येन मदा
 नृषो यो व्रकोदरस्यैव परिग्रहोऽग्राः ॥ १२ ॥ इत्यञ्च राक्षो
 मगधाभिपत्य सुता जरामथ इति सुमय । यनीवधो माद्र-
 यतीपुत्रस्य भार्या मता चम्पकदामगौरी ॥ १३ ॥ इन्द्रीवरश्माम-
 त्तनुं स्थिता तु यैषा परामत्रप्रह्वीमणे च । भार्या मता माद्र-

वतीसुतस्य ज्येष्ठस्य सेय कमलायताक्षी ॥ १४ ॥ इयन्तु निष्टम
सुवर्णगौरी राज्ञो विराटस्य सुता सपुत्रा । भार्याभिमन्योर्निहतो
रणे यो द्रोणादिभिस्तैर्विरथो रथस्यै ॥ १५ ॥ एतास्तु सीमन्त
शिरोरुहा या शुक्लौत्तरीया नरराजपत्न्या । राज्ञोऽस्य वृद्धस्य
परमताख्या स्त्रुया नृवीरा हतपुत्रनाथा ॥ १६ ॥ एता यथा
मुख्यमुदाहृता वो ब्राह्मण्यभावाद्भुजुडिसत्त्वा । सर्वा भवद्भि
परिपृच्छन्ती या नरेन्द्रपत्न्या सुविशुद्धसत्त्वा ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एव स राजा कुरुवृद्धवर्य्य समागतस्तौ-
र्नरदेवपुत्रै । पप्रच्छ सर्वं कमल तदानीं गतेषु सर्वेष्वथ तापसेषु
॥ १८ ॥ योषेषु चाध्यात्रममण्डलन्त मुक्ता निविष्टेषु विमुच्य
पत्रम् । स्त्रीवृद्धबाले च सुसनिविष्टे यथार्हतस्तान् कुमला-
न्यपृच्छत ॥ १९ ॥

इत्यायमवासिकपर्वणि आयमत्रामपर्वणि

पञ्चविंशोऽध्याय ॥ २५ ॥

पृथराट्ट उवाच । गुधिष्ठिर मक्षावाक्षी कश्चित्त्व कुमली
क्षसि । सञ्ज्ञितो भ्रातृभि सर्वै पौरजानपदैस्तथा ॥ १ ॥ ये च
सामनुजीवन्ति वञ्चित्तऽप निरामया । सञ्ज्ञिता भयवर्गाश्च गुरव
सैव ते नृप ॥ २ ॥ कश्चित्तेऽपि निरातङ्गा वसन्ति विपथे तव ।
वञ्चित्तसि पौराणी वृत्ति राजपिंसेविताम् । ३ ॥ वञ्चिताया
ननुच्छिद्य वीर्यस्तोऽभिप्रपूयते । अरिमध्यस्थमितेषु तर्त्तसे चानु-
रूपत ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानग्रहारैर्षा यथावर्दनुपश्यसि । कश्चित्ते
परितुष्यन्ति श्रीलेन भरतपंभ ॥ ५ ॥ शत्रवोऽपि कृत पौरा
भत्या वा खजनोऽपि वा । वञ्चिद्यजसि राजेन्द्र अदावान् पितृ
द्वयता ॥ ६ ॥ यतियीनक्षपानन कश्चिदक्षसि भारत । कश्चि

नयपथे विप्राः स्वकर्मनिरतास्ताव ॥ ७ ॥ क्षत्रिया वैश्ववर्गा वा
 भूद्रानापि कुटुम्बिनः । कश्चित् स्त्रीबालवृद्धन्ते न शोचति न
 याचते ॥ ८ ॥ कामयः पूजिताः कश्चित् तव गेहे नरर्षभ । कश्चि-
 द्रानर्षिवंशोऽयं त्वामासाद्य महीपतिम् । यथोचितं महाराज
 यशसा नावसौदति ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवं वादिनन्तं स न्यायवित्तं प्रत्य-
 मापत । कुशलप्रश्नसंयुक्तं कृणुतो वाक्यकर्मणि ॥ १० ॥

शुधिष्ठिर उवाच । कश्चित्ते वदन्ते राजस्तपो दमः शमय वे ।
 अपि मे जननी चेवं शुक्युधुर्विगतह्रमा ॥ ११ ॥ अथाध्याः सफलो
 राजन् वनवासो भविष्यति । इयञ्च माता ज्येष्ठा मे शीतवाता-
 ध्वकर्षिता ॥ १२ ॥ घोरेण तपसा युक्ता देवी कश्चिन्न शोचति ।
 हतान् पुत्रान्महावीर्यान् क्षत्रधर्मपरायणान् ॥ १३ ॥ नापध्यायति
 वा कश्चिदम्नान् पापकृतः सदा । क चाधौ विदुरो राजन् जेमं
 पश्यामहे षयम् । सञ्चयः कुशली चायं कश्चिन्नु तपसिस्थितः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः प्रत्युवाचिद् धृतराष्ट्रो जनाधिपम् ।
 कुशली विदुरः पुत्र तपो धीरं समान्वितः ॥ १५ ॥ वायुभक्तो
 निराहारः कृषो धमनिष्ठन्ततः । कदाचिद्दृश्यते विप्रैः शून्योऽस्मिन्
 कानने कश्चित् ॥ १६ ॥ इत्येवं ब्रुवतस्तस्य जटी वीटासुखः कृशः ।
 दिग्वाष्म मलद्दिग्धाज्ञो वनरेणुसमुच्चितः ॥ १७ ॥ दूरादालक्षितः
 क्षत्ता तत्राप्यातो महीपतेः । निवर्त्तमानः संहृष्टा राजन् दृष्ट्वा-
 यमं प्रति ॥ १८ ॥ तमन्वधावनृपतिरेव एव शुधिष्ठिरः । प्रवि-
 शन्तं वनं धीरं लब्ध्वास्वाप्यं क्षाचित् कश्चित् ॥ १९ ॥ भी भो विदुर
 राजाहं देयितस्ते शुधिष्ठिरः । इति ब्रुवन्वरपतिस्तं यत्रादभ्य-
 धावत ॥ २० ॥ ततो विविक्त एकान्ते तस्थौ बुद्धिमतां वरः ।
 विदुरो वृक्षमाश्रित्य कश्चित्तत्र वनान्तरे ॥ २१ ॥ तं राजा क्षीण-
 श्रयिष्ठमाकृतिमात्रस्फुरितम् । अभिशंशे मद्यानुक्तिं महाशुक्ति-

युधिष्ठिर ॥ २२ ॥ युधिष्ठिरोऽहमस्मीति वाक्यगुक्ताग्रत स्थित ।
 विदुरस्य श्वे राजा तच्च प्रत्यभिपूजयत् ॥ २३ ॥ तत सोऽनि-
 निपो भूत्वा राजानं तमुदैक्षत । संयोज्य विदुरस्तस्मिन् दृष्टिं
 दृष्ट्वा समाहित ॥ २४ ॥ विवेश विदुरो धीमान् गात्रैर्गान्नायि
 चैव च । प्राणान् प्राणेषु च दधदिन्द्रियाणीन्द्रियेषु च ॥ २५ ॥
 स योगबलमास्थाय विवेश नृपतेस्तनुम् । विदुरो धर्मराजस्य
 तेजसा प्रन्वलन्निव ॥ २६ ॥ विदुरस्य शरीरन्तु तथैव स्तब्ध-
 लोचनम् । वृक्षाश्रितं तदा राजा ददर्श गतचेतनम् । वनश्रुतं
 तथात्मान मेने बद्धसुगन्तदा ॥ २७ ॥ धर्मराजो महातेजास्तच्च
 समार पाण्डव । पौराणमात्मन सर्वं विद्यावान् स विशास्यते
 ॥ २८ ॥ योगधर्मं महातेजा व्यासेन कथित यथा ॥ २९ ॥
 धर्मराजश्च तत्रैव सञ्चिक्कारयिषुस्तदा । दग्धुकामोऽभवद्विद्वानय
 वागभ्यभाषत ॥ ३० ॥ भो भो राजन् दग्धव्यमेतद्विदुरसंशकम् ।
 कलेवरमितैवन्ते धर्म एव सनातन ॥ ३१ ॥ लोका सन्तानिका
 नाम भविष्यन्त्यस्य भारत । यत्तिधर्ममगामोऽसौ नैव शोच्य पर-
 न्तप ॥ ३२ ॥ इत्युक्तो धर्मराज स विनिवृत्त्य तत पुन । राज्ञो
 वैचित्रवीर्यस्य तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ ३३ ॥ तत स राजा द्युति-
 मान् स च सर्वो जनस्तदा । भीमसेनादयश्चैव पर विस्मयमागता
 ॥ ३४ ॥ तत्श्रुत्वा प्रीतिमान् राजा भूत्वा धर्मजमब्रवीत् ।
 आपो मूल फलञ्चैव मगेद प्रतिगृह्यताम् । यद्यो हि नरो
 राजंस्तदर्थोऽस्यप्रतिथि श्रुत ॥ ३५ ॥ इत्यक्त स तथेधेः प्राञ्च
 धर्मात्मजो नृपम् । फल मूलञ्च वृभुजे राज्ञा दत्तं सहानुज ॥ ३६ ॥
 ततस्ते वृक्षमूलेषु कृतवाचपरिग्रहा । ता राजिमब्रुवन् सर्वे फल-
 मूलजलाभना ॥ ३७ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि

पठुर्विशोऽध्याय ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तु राजन्नेतेषामाश्रमे पुण्यकर्म
 णाम् । शिवानक्षत्रसम्पन्ना सा व्यतीताय शर्वरी ॥ १ ॥ ततस्तु
 कथायासंस्तेषां धर्मायलक्षणाः । विचित्रपदसञ्चारा नानाश्रुति
 भिरन्विताः ॥ २ ॥ पाण्डवास्त्वभितो मातुर्धरण्यां सुषुप्तदा
 सत्सृज्य सुमहार्हाणि शयनानि नराधिप ॥ ३ ॥ यदाहारी
 ऽभवद्राजा धृतराष्ट्रो महामनाः । तदाहारा नृवीरास्ते न्यवसं
 स्तां निशां तदा ॥ ४ ॥ व्यतीतायास्तु शर्वर्यां कृतपूर्वाङ्गिक्रियः
 भ्रातृभिः सहितो राजा ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ५ ॥ सान्तःपुर
 परीवारः सभत्यः सपुरोहितः । यथासुखं यथोद्देशं धृतराष्ट्रा
 भ्यनुज्ञया ॥ ६ ॥ ददर्श तत्र वेदीय सम्पुञ्जलितपावकाः
 कृताभिषेकीर्मुनिभिर्हृताग्निभिर्सर्पास्थिताः ॥ ७ ॥ वानेयपुष्प
 निकरैराज्यधूमोद्गमैरपि । ब्राह्मणेण वपुषां युक्ता युक्ता मुनि
 गणस्त ताः ॥ ८ ॥ मृगयुधैरनुदिनैस्तत्र तत्र समाश्रितैः ।
 अश्रुतैः प्रक्षिण्यैः प्रगीतैरिव च प्रभो ॥ ९ ॥ केकाभिर्नील
 कण्ठानो दात्यहानाश्च कूजितैः । कीकिलानो कुङ्करवैः सुखे
 श्रुतिमनोहरैः ॥ १० ॥ प्राधीतदिजघोपैश्च क्वचित् क्वचिदलङ्घितम् ।
 फलमूलसमाहारैर्महद्भिद्योपशोभितम् ॥ ११ ॥ ततः स राजा
 प्रददौ तापसाद्यंमुपाहृतान् । कलसान् काञ्चनान् राजंस्तत्रे-
 वोडुम्बरानपि ॥ १२ ॥ अजितानि प्रवेणीय सुक् सुवच्च मही-
 पतिः । कमण्डलयं स्थालीयं पिठराणि च भारत ॥ १३ ॥
 भाजनानि च लौहानि पात्रीय विविधानृप । यदादिच्छति
 यावच्च यद्यान्यदपि भाजनम् ॥ १४ ॥ एवं स राजा धर्मात्मा
 परीत्याश्रममण्डलम् । वसु विश्राण्य तत् सर्वं पुनरायात्सही-
 पतिः ॥ १५ ॥ कृताङ्गिकश्च राजानं धृतराष्ट्रं महीपतिम् । ददर्श
 भीममव्ययं गान्धारीसहितं तदा ॥ १६ ॥ मातरश्चाविदूरस्थां
 शिष्यवत् प्रणमस्थिताम् । कुन्तीं ददर्श धर्मात्मा शिष्टाचारमम-

न्विताम् ॥ १० ॥ स तमभ्यर्च्य राजान नाम संश्राव्य चात्मन ।
 निषीदित्यभ्यनुज्ञाती वृथासुपविवेच ह ॥ १८ ॥ भीमसेनादयथैव
 पाण्डवा भरतर्षभ । अभिवाद्योपसंरुद्ध निषेद् पार्थिवाञ्जया
 ॥ १९ ॥ स तैः परिवृत्तो राजा शुशुभेऽतीव कोरव । विभ्रदृ-
 ब्राह्मी श्रिय दीप्ता देवैरिव वृक्षस्यति ॥ २० ॥ तथा तेऽपविष्टेषु
 समाजग्मुर्महर्षय । शतयूपप्रभृतय कुरुक्षेत्रनिवासिन ॥ २१ ॥
 व्यासश्च भगवान् विप्रो देवर्षिगणसेवित । वृत शिष्यैर्महातेजा
 दर्शयामास पाण्डवम् ॥ २२ ॥ ततः स राजा कोरव्य कुन्ती-
 पुत्रय वीर्यवान् । भीमसेनादयथैव प्रत्युत्थायाभ्यवाद्यन् ॥ २३ ॥
 समागतस्ततो व्यास शतयूपादिभिर्वृत । घृतराष्ट्रं महीपाल-
 मास्यतामित्यभाषत ॥ २४ ॥ वरन्तु विष्टर कौश्ल्य कृष्णाजिन-
 कुशोत्तरम् । प्रतिपेदै तदा व्यासस्तदर्थमुपकल्पितम् ॥ २५ ॥ ते
 य सर्वे द्विजश्रेष्ठा विष्टरेषु समन्तत । द्वैपायनाभ्यनुज्ञाता निषेदु
 विष्णुलौकस ॥ २६ ॥

इत्यायमवासिकपर्वणि आयमवासपर्वणि
 सप्तविंशोऽध्याय ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सगुपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 व्यास सत्यवतीपुत्र इन्द्र वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ घृतराष्ट्र महाबाहौ
 कश्चित्ते वर्त्तते तम । कश्चिन्नस्ते प्रीणाति वनवासे नराधिप
 ॥ २ ॥ कश्चिद्बुद्धि न ते शोको राजन् पुत्रविनामज । कश्चिज-
 ग्रानानि सर्वाणि सुप्रसन्नानि तेऽनघ ॥ ३ ॥ कश्चिद्बुद्धिं दृष्ट्वा कृत्वा
 परस्यारण्यक विधिम् । कश्चिद्भूय गाभारी न शोकेनाभि-
 भूयते ॥ ४ ॥ महापाशा बुद्धिमती देवी धर्मार्थदर्शिनी । चाग-
 मापायतस्वशा कश्चिर्दिपा न शीनति ॥ ५ ॥ कश्चित् कुन्ती च

राजंस्त्वां शुक्यूपत्यनहङ्गता । या परित्यज्य स्वं पुत्रं गुरुशुक्यु-
 पणे रता ॥ ६ ॥ कश्चिन्नर्मशुतो राजा महात्मा सुमहामना ।
 भीमाजुंनवमाद्यैव कश्चिद्वैतेऽपि सान्त्विता ॥ ७ ॥ कश्चिन्नन्दसि
 दृष्टैतान् कश्चित्ते निर्मालं मन । कश्चिच्च शुद्धभावोऽसि जातज्ञानो
 नराधिप ॥ ८ ॥ एतद्वि त्रितयं श्रेष्ठं सर्वभूषु भारत । निर्वैरता
 अहाराण सत्यमक्रोध एव च ॥ ९ ॥ कश्चित्ते न च मोहोऽस्ति
 नगवासेन भारत । स्वयमे वन्यमन्नं वा उपशसोऽपि वा भवेत्
 ॥ १० ॥ विद्रितञ्चापि राजेन्द्र विदुरस्य महात्मन । गमनं
 विधिनानेन धर्मस्य सुमहात्मन ॥ ११ ॥ माण्डव्यग्रापाद्वि स वै
 धमो विदुरतागत । महाबुद्धिमंहायोगी महात्मा सुमहामनाः
 ॥ १२ ॥ वृहस्पतिर्वा देवेषु शुक्रो वाप्यसुरेषु च । न तथा बुद्धि-
 म्मन्वो यथा स परुषर्षभ ॥ १३ ॥ तपोबलव्ययं कृत्वा सुचिरात्
 मभृतन्तदा । माण्डव्ये नर्षिणा धर्मो ह्यभिभूत सनातन ॥ १४ ॥
 निवोगाद्ब्रह्मण्यं पूर्वं मया स्त्रेन बलेन च । वैचित्रवीर्यके क्षेप्रे
 जात स सुमहामति ॥ १५ ॥ भ्राता तव महाराज देवदेव. सना-
 तन । धारणात्मनसा ध्यानात् यं धर्मं कवयो विदुः ॥ १६ ॥ सत्येन
 सम्बद्धयति वो दमेन शमेन च । अहिमया च दानेन तप्यमानः
 सनातन ॥ १७ ॥ तेन योगवलाञ्छात कुरुराजो युधिष्ठिर ।
 धर्मो इत्येष नृपते प्राप्तेनामितबुद्धिना ॥ १८ ॥ यथा वज्रिर्यथा
 वायुर्यथाप पृथिवी यथा । यथाकाशं तथाधर्मं दृष्ट तागुत्र
 च स्थित ॥ १९ ॥ सर्वगथैव राजेन्द्र सर्वं व्याप्य चराचरम् ।
 दृश्यते देवदेवै स सिद्धैर्निर्मुक्तकल्पैः ॥ २० ॥ यो हि धर्मं स
 विदुरसि विदुरो य स पाण्डव । स एष राजन् दृश्यस्ते पाण्डवः
 प्रेष्यत् स्थित ॥ २१ ॥ प्रविष्ट सुमहात्मानं भ्राता ते बुद्धिमत्तम ।
 दृष्ट्वा महात्मा कौन्तेय महायोगबलान्वित ॥ २२ ॥ त्वाञ्चापि
 श्रेयसा योश्चे न विराट्तरतर्षभ । समयज्ज्हेदगार्याय प्राप्तं मा

विधि पुत्रक ॥ २३ ॥ न कृतं वै पुरा केशित् कर्म लोके मह-
र्षिभि । आश्रयैभूतं तपस फलं तद्दंश्यामि व ॥ २४ ॥ किमि-
च्छसि महीपाल मत्त प्राप्तमभीप्सितम् । द्रष्टुं प्रष्टुमथ श्योतुं
तत् कर्त्तान्नि तवानघ ॥ २५ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि अष्टा-
विंशोऽध्याय ॥ २८ ॥ समाप्तश्चेदमाश्रमवासपर्व ॥

अथ पुत्रदर्शनपर्व ।

जनमेजय उवाच । ततवाच गते विप्र धृतराष्ट्रे महीपते ।
सभार्थं नृपमाहूँते बध्ना कुन्त्या समन्विते ॥ १ ॥ विदुरे चापि
ससिद्धे धर्मराजं व्यपायिते । वसतसु पाण्डुपुत्रेषु सर्वेष्वाम-
मण्डले ॥ २ ॥ यत्तदाश्रयमिति वै करिष्यामीत्युवाच ह । व्यास
परमतेजस्वी महर्षिस्तददस्व मे ॥ ३ ॥ वनवासे च कौरव्य क्रियन्त
कालमच्युत । गुधिष्ठिरो नरपतिर्न्यत्रसत् सजनस्तदा ॥ ४ ॥
किमाहाराय ते तत्र ससैन्या न्यत्रसग प्रभो । सान्त पुरा महा-
त्मान इति तद्ब्रूहि मेऽनघ ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेऽनुज्ञातास्तदा राजन् कुरराजेन
पाण्डवा । विविधान्यन्नपानानि विश्राम्याद्युभवन्ति ते ॥ ६ ॥
मासमेकं विजह्स्ते ससैन्यान्त पुरा वने । अथ तत्रागमद्ग्रासो
यथोक्तं ते गयानघ ॥ ७ ॥ तथा च तेषा सर्वेषा कथाभिर्नृप-
सन्निधौ । व्यासमन्वासेता राजन्नाजम्मुर्मंगयोऽपरे ॥ ८ ॥ नारद
पर्वतपैव दिवलय महातपा । विश्वावसस्तुस्वरुय् चित्रसेनश्च
भारत ॥ ९ ॥ तेषामपि यथान्यार्य पूजाश्रमे महातपा । धृत
राक्षस्यनुज्ञात कुरराजो गुधिष्ठिर ॥ १० ॥ निषेदस्ते तत्र

सर्वे पूजां प्राप्य शुभिष्ठिरात् । आसनेष्वथ पुरखिषु वर्धिषु वरेषु
 च ॥ ११ ॥ तेषु ततोपविष्टेषु स तु राजा महामतिः । पाण्डुपुत्रैः
 परिहृतो निपगाद् कुण्डदह ॥ १२ ॥ गान्धारी चैव कुन्ती च
 द्रौपदी साखती तथा । स्त्रियथान्यास्तथान्याभिः सहोपविष्टि-
 स्ततः ॥ १३ ॥ तेषां तत्र क्रथा दिव्या धर्मिष्ठास्यभवन्मृष । ऋषी-
 णाम् पुराणानां देवासुरविमिश्रिताः ॥ १४ ॥ ततः कथान्ते
 न्वासन्तं प्रशास्युपभीष्टवरम् । प्रीवाच वदतां येष्टः पुनरेव स
 तदचः ॥ १५ ॥ प्रीयमाणो महातेजाः सर्ववेदविदां वरः । विदितं
 मम राजेन्द्र यत्ते हृदि विवक्षितम् ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा मास्य योकेन
 तत्र पुत्रकृतेन वै । गान्धार्याथैव यदुःखं हृदि तिष्ठति नित्यदा
 ॥ १७ ॥ कृन्त्याय यत्प्रहारज द्रौपद्यायं हृदि स्थितम् । यच्च
 धारयते तीव्रं दुःखं पुत्रविनाशजम् ॥ १८ ॥ सुभद्रा कृष्णभगिनी
 तस्यापि विदितं मम । श्रुत्वा समागममिदं सर्वेषां वस्ततो नृष-
 ॥ १९ ॥ संशयच्छेदनायैव प्राप्तः कौरवनन्दन । इमे च देव-
 गान्धर्वाः सर्वे चेमे महर्षयः ॥ २० ॥ पश्यन्तु तपसो वीर्यमद्य मे
 चिरसम्भृतम् । तदुच्यतां महाराज कं कामं प्रददामि ते ॥ २१ ॥
 प्रवसोऽस्मि वरं दातुं पश्य मे तपसः फलम् । एवमुक्तः स राजेन्द्रो
 व्यासेनामितशुद्धिना ॥ २२ ॥ मुहूर्त्तमिव सञ्चिन्त्य वचनायोप-
 चक्रमे । धन्योऽस्मानुगृहीतथ सफलं जीवितञ्च मे ॥ २३ ॥ यन्मे
 समागमोऽदोह भवद्भिः सह साधुभिः । अद्य चाप्यवगच्छामि-
 गतिमिष्टामिहात्मनः ॥ २४ ॥ ब्रह्मकल्पैर्भवद्भिर्यत् समेतोऽहं तपो-
 घनाः । दर्शनादिव भवतां पूतोऽहं नात्र संशयः ॥ २५ ॥ विद्यते
 न भयञ्चापि परलीकान्ममानघाः । किन्तु तस्य सदुर्बुद्धेर्मन्दस्वाप-
 नयैर्भृशम् ॥ २६ ॥ दूयते मे मनो नित्यं स्मरतः पुत्रगृहिनः ।
 अपापाः पाण्डवा येन निकृताः पापशुद्धिना ॥ २७ ॥ धातिता
 पृथिवी येन सहया रुनररीपा । राजानय महात्मानो नाना-

जनपदिश्वरा ॥ २८ ॥ आगम्य मुम पुत्रार्थं सर्वं मृत्युवशङ्कता ।
 ये ते पितृंश्च दारांश्च प्राणांश्च मनसः प्रियान् ॥ २९ ॥ परिव्यच्य
 गताः शूराः प्रेतराजनिवेशनम् । का तु तेषां गतिर्ब्रह्मन् भिक्षार्थं
 ये हता मृधे ॥ ३० ॥ तथैव पुत्रपौत्राणां मम धे निहता युधि ।
 दूयते मे मनोऽभीष्टं घातयित्वा महाबलम् ॥ ३१ ॥ भीषां शान्त-
 नवं वृद्धं द्रोणञ्च द्विजसत्तमम् । मम पुत्रेण मूढेन पापेन सुहृद्-
 द्विपा ॥ ३२ ॥ अयं नीतं कुलं दीप्तं पृथिवीराज्यमिच्छता ।
 एतत् सर्वमनुभूत्य दक्षमानो दिवानिग्रम् ॥ ३३ ॥ न शान्तिमधि-
 गच्छामि दुःखशोकसमाहतः । इति मे चिन्तयानस्य पितः शान्तिर्न
 विद्यते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा विविधन्तस्य राजर्षेः परि-
 दितम् । पुनर्नवीकृतः शोको गान्धार्यां जमनेजय ॥ ३५ ॥
 कुन्द्या दुपदपुत्राय सभद्रायास्तथैव च । तासाञ्च नरनारीणां
 बधूनां कौरवस्य ह ॥ ३६ ॥ पुत्रशोकसमाविष्टो गान्धारीं त्विद-
 मब्रवीत् । श्वशुरं बदनयना देवी प्राञ्जलिस्त्विता ॥ ३७ ॥
 षोडशेमानि वर्षाणि गतानि मुनिपुङ्गव । अस्य राज्ञो हतान्
 पुत्रान् शोचतो न शमो विभो ॥ ३८ ॥ पुत्रशोकसमाविष्टो निश्व-
 सन् ह्येष भूमिपः । न शीते वसती. सर्वा घृतराष्ट्री महासुते ॥ ३९ ॥
 लोकानन्यान् समयोऽसि स्रष्टुं सर्वं तपोबलात् । किमु लोका-
 न्तरगतान् राज्ञो दर्शयितुं सतान् ॥ ४० ॥ इयञ्च द्रौपदी कृष्णा
 हतशक्ति सुता भृशम् । शोचत्यतीव सर्वासा स्त्रुपाणां दयिता
 स्त्रुपा ॥ ४१ ॥ तथा कृष्णस्य भगिनी समद्रा भद्रभापिणी ।
 सोमद्रवधसन्तप्ता भृशं शोचति भाविनी ॥ ४२ ॥ इयञ्च भूरि-
 श्ववसो भार्या परमसम्पता । भर्तृव्यसनशोकार्ता भृशं शोचति
 भाविनी ॥ ४३ ॥ यस्यास्तु श्वशुरो धीमान् वाहिक. स कुल-
 वधः । निहत. सोमदत्तय पित्रा सद्य महारणे ॥ ४४ ॥ श्रीम-

तोऽस्य महाबुद्धः संप्रामैष्वपलुयिनः । पुत्रस्य ते पुत्रगतं निहतं
 यद्रणाजिरे ॥ ४५ ॥ तस्य भाष्यामतमिदं दुःखशोकसमाहतम् ।
 पुनः पुनर्बदेवानं शोकं राशो ममैव च । तेनारभ्येण महता
 मास्रपास्तं महामुने ॥ ४६ ॥ ये च शूरा महात्मानः श्वशुरा मे
 महारथाः । शोभन्तप्रभृतयः का तु तेषां गतिः प्रभो ॥ ४७ ॥
 तव प्रसादाद्भगवन् शिशोकोऽयं महीपतिः । यथा स्याद्भविता
 चाहं कुन्ती चैयं वधूस्तव ॥ ४८ ॥ इत्युक्तवत्यां गाम्भार्थ्यां कुन्ती
 ब्रतकृशानना । प्रच्छन्नजातं पुत्रन्तु सर्कारादित्यसन्निभम् ॥ ४९ ॥
 तामृषिर्वीरदौ व्यासो दूरश्रवणदर्शनः । अपश्यद्दुःखितां देवीं
 मातरं सव्यसाचिनः ॥ ५० ॥ तमुवाच ततो व्यासो यत्ते कार्यं
 विवक्षितम् । तद्ब्रूहि त्वं महाभागे यत्ते मनसि वर्तते ॥ ५१ ॥
 श्वशुराय ततः कुन्ती प्रणम्य शिरसा तदा । उवाच वाक्यं
 सप्रीडा विवर्णाना पुरातनम् ॥ ५२ ॥

इत्याद्यमवाप्तिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि

जनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

भवेत्ती लं शुभानने । वसे स्यास्यन्ति ते देवा सांस्वमावाहयि-
 ष्यसि ॥ ६ ॥ इत्युक्तान्तर्हितो विप्रस्ततोऽहं विक्षिताभवम् । न
 च सर्वास्वस्थासु मृतिर्मे विप्रणश्यति ॥ ७ ॥ अथ हर्म्यतलस्थाहं
 रविमुद्यन्तमीक्षतो । संसृथ तदृषीर्वाक्यं स्रृष्टयन्ती दिवाकरम्
 ॥ ८ ॥ स्थिताहं बालभावेन तत्र दीपमब्रुयती । अथ देवः
 सहसांशुर्मत्समीपगतोऽभवत् ॥ ९ ॥ दिधा कृत्वात्मनो देहं भूमौ
 च गगनेऽपि च । तताप लोकानेकेन द्वितीयेनागमत् स माम् ॥ १० ॥
 स मासुवाव वेपन्तीं वरं गच्छी वृणीष्य ह । गम्यतामिति तस्माहं
 प्रणम्य शिरसावदम् ॥ ११ ॥ स मासुवाच तिम्रांशुर्हथात्तानं न
 मे क्षमम् । धृष्यामित्वाञ्च विप्रञ्च येन दत्तो वरस्तव ॥ १२ ॥
 तमहं रक्षती विप्रः शपादनकारिणम् । पुत्रो मे लत्समी देव
 भवेदिति ततोऽब्रुवम् ॥ १३ ॥ ततो मा तेजसाविश्य मोहयित्वा
 च भानुमान् । उवाच भविता पुत्रस्तवेत्यभ्यगमद्विवम् ॥ १४ ॥
 ततोऽहमन्तर्भवने पितुर्हृत्तान्तरक्षिणी । गूढीत्यन्तं सुतं बालं जले
 कर्णमवाहृजम् ॥ १५ ॥ नूनं तस्यैव देवस्य प्रसादात् पुनरेव तु ।
 कन्याहमभवं विप्र यथा प्राह स मामृषिः ॥ १६ ॥ स मया सूदया
 पुत्रो ज्ञायमानोऽप्युपेक्षितः । तस्मां दहति विप्रर्षे यथा सुविदितं
 तव ॥ १७ ॥ यदि पापमपापं वा तदेतद्विदितं मया । तं द्रष्टु-
 मिच्छां भगवन् व्यपनेतुं तमर्हसि ॥ १८ ॥ यच्चास्य राज्ञो विदितं
 छद्दिस्वं भवतोऽनघ । तज्ज्ञायं लभतां काममद्यैव मुनिरुत्तम ॥ १९ ॥
 इत्युक्तं मत्पुत्राचेहं व्यासो वेदविदाम्बरः । साधु सर्वमिदं भाव्य-
 भेदमेतद्यथात्य माम् ॥ २० ॥ अपराधस्य ते नास्ति कन्याभारं
 गता क्षमि । देवाद्यैश्चर्ष्यवन्तो वै शरीराण्याविशन्ति वै ॥ २१ ॥
 सन्ति देवनिकायाश्च सङ्ख्याञ्जनयन्ति वै । वाचा दृष्ट्या तथा
 स्पर्शात् संदर्शयेति यक्षधा ॥ २२ ॥ मनुशधर्मे वर्तन्त्यास्तव मोहो-
 नपिद्यते । इति कुन्ति विप्रानीहि व्येतु ते मानसोऽन्वरः ॥ २३ ॥

सर्वं बलवता पथं सर्वं बलवता शुचि । सर्वं बलवतां धर्मं सर्वं
बलवता स्वकम् ॥ २४ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः
विंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

दायाद्देवत पङ्क्तिर्मन्त्रारथै । स सोम इव सौमद्री योगाद्देवा-
भवहिधा ॥ १४ ॥ द्रौपद्या सह संभूत घृष्टद्युम्नश्च पावकात ।
अग्नेर्भाग शुभं विद्धि राक्षसन्तु मिखण्डिनम ॥ १५ ॥ द्रोणं
सहस्रतेर्भाग विद्धि द्रौणिञ्च रुद्रजन । भीष्मञ्च विद्धि गाङ्गेय
वसुं मानुपता गतम् ॥ १६ ॥ एवमेते महाप्राज्ञ देवा मानुष-
मेव हि । तत पुनर्गता स्वर्गं कृते कर्मणि श्रीमने ॥ १७ ॥
यच्च वै हृदि सर्वेषा दुःखमेतच्चिर स्थितम् । तद्य व्यपनेष्यामि
पंरलोककृताद्भयात् ॥ १८ ॥ सर्वे भवन्ती गच्छन्तु नदीं भागीरथीं
प्रति । तत्र द्रक्ष्यथ तान् सर्वान् ये हताग्निन् रणाजिरे ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति व्यासस्य वचन श्रुत्वा सर्वो जन-
स्तादा । महता सिद्धनादेन गङ्गामभिमुखो ययौ ॥ २० ॥ घृत-
राष्ट्रश्च सामात्य प्रययौ सह पाण्डवै । संहितो मुनिशार्दूलै-
र्गन्धर्वैश्च समागतै ॥ २१ ॥ ततो गङ्गा समासाद्य क्रमेण स जना
सुव । निवासमकरोत् सर्वो यथाप्रीति यथासुखम् ॥ २२ ॥
राजा च पाण्डवै सार्द्धमिष्टे द्वेषे सहानुग । निवासमकरोद्धीमान्
सस्त्रीहृदपुर सर ॥ २३ ॥ जगाम तद्वहधापि तेषा वर्षायत सथा ।
निशा प्रतीक्षमाणाना दिदृक्षूणा मृतान्नृपान् ॥ २४ ॥ अथ पुण्यं
गिरिवरमस्तमभ्यगमद्रवि । तत कृताभियेकास्ते नैथ बर्मा
समाचरन् ॥ २५ ॥

इत्याश्चमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि

एकत्रिंशोऽध्याय ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो निशाया प्राप्नोया कृतषायाङ्गि-
क्रिया । व्यासमभ्यगमन् सर्वे ये तत्रासन् समागता ॥ १ ॥ घृत-
राष्ट्रस्तु धर्मात्मा पाण्डवै संहितस्तदा । शचिरेकनना सार्द्ध-

शृपिभिस्रौरुपाविशत ॥ २ ॥ गान्धार्था सह नार्थस्तु रक्षिताः
 समुपाविशन् । पौरजानपदांथापि जनः सर्वो यथावयः ॥ ३ ॥
 ततो व्याप्ती महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलम् । अवगाद्यनुज्ञा-
 वायु सर्वान् लोकान् महामुनिः ॥ ४ ॥ पाण्डवानाञ्च ये योधाः
 कौरवाणाञ्च सर्वशः । राजानञ्च महाभागा नानाद्वेषनिवासिनः
 ॥ ५ ॥ ततः स तुमुलः शब्दो जलान्ते जनमेजय । प्रांदुरासी-
 द्यथा पूर्वं कुरुपाण्डवसेनयो ॥ ६ ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे भीष्म-
 द्रोणपुरोगमाः । समैन्याः सलिलात्तस्मात् समुत्तस्थुः सहस्रशः ॥ ७ ॥
 विराटद्रुपदौ चैव सहपुत्रौ समैनिकौ । द्रौपदीयाय सौमद्रो राक्ष-
 सश्च घटोत्कचः ॥ ८ ॥ कर्णदुर्योधनौ चैव शकुनिय महारथः ।
 दुःशासनाद्वयस्यैव धार्तराष्ट्रा महाबलाः ॥ ९ ॥ जारासन्धिर्भग-
 दत्तो जलसन्धश्च वीर्यवान् । भूरिथवाः शलः शल्यो वृषसेनश्च
 सानुजः ॥ १० ॥ लक्ष्णो राजपुत्रश्च वृष्टद्युम्नस्य चात्मजः ।
 शिखण्डिपुत्राः सर्वे च वृष्टकेतुश्च सानुजः ॥ ११ ॥ अचलो वृषवा-
 स्यैव राक्षसश्चाप्यलायुधः । वाल्मिकः सोमदत्तश्च चैकितानश्च
 पार्थिवः ॥ १२ ॥ एते चान्ये च बहवो बह्वज्जाये न कीर्तिताः ।
 सर्वे मासुरदेहास्ते समुत्तस्थुर्जलात्ततः ॥ १३ ॥ यस्य-वीरस्य यो
 वीरो यो ध्वजो यश्च वाहनम् । तेन तेन व्यदृश्यन्त समुपेता नरा-
 धिपाः ॥ १४ ॥ दिव्याम्बरधरः सर्वे सर्वे भालिष्णुकुण्डलाः ।
 निर्वैरा निरहङ्कारा विगतक्रोधमत्सराः ॥ १५ ॥ गन्धर्वरूपगीयन्त
 स्तूयमागश्च वन्दिभिः । दिव्यमाल्याम्बरधरा वृताश्याम्बरगङ्गणैः
 ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रस्य च तदा दिव्यं चतुर्नराधिप । मुनिः सत्य-
 वतीपुत्रः प्रीतः प्रादात्तपोबलात् ॥ १७ ॥ दिव्यशानबलीमेता
 गन्धारी च यशस्विनी । ददर्श पुत्रांस्तान् सर्वान् ये चान्येऽपि
 मूढे हताः ॥ १८ ॥ तद्दृष्टमचिन्त्यञ्च समहस्तेमहर्षणम् । विस्मितः
 स जगः सर्वो ददर्शानिभिर्षिचणः ॥ १९ ॥ तदुत्सवमहोदयं हृष्ट-

मारीगराकुलम् । आद्यथैभूतं दृष्ट्वा चित्रं पटगतं यथा ॥ २० ॥
 धृतराष्ट्रस्तु तान् सर्वान् पश्यन् दिव्येन चक्षुषा । सुसुदे भरतयेष्ट
 प्रसादात्तस्य वै मुनेः ॥ २१ ॥

इत्याथमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि
 द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते पुरुषयेष्टाः समाजग्मुः पर-
 स्सरन् । विगतक्रोधमात्सर्याः सर्वे विगतकलापाः ॥ १ ॥ विधिं
 परममास्थाय ब्रह्मर्षिजिह्वितं शुभम् । संछटमनसः सर्वे देवलीक
 इवामराः ॥ २ ॥ पुत्रः पिता च माता च भार्याय पतिभिः सह ।
 भ्राता भ्राता सखा चैव सखा राजन् समागताः ॥ ३ ॥ पाण्डवास्तु
 महेष्वासं कर्णं सौमद्रमेव च । संप्रहर्षात् समाजग्मुर्द्रौपदेयांश्च
 सर्वथः ॥ ४ ॥ ततस्ते प्रीयमाणा वै कर्णेन सह पाण्डवाः । समेष्व
 मृथिवीपाल सौहृद्ये च स्थिताभवन् ॥ ५ ॥ परस्परं समागन्व
 योधास्ते भरतर्षभ । मुनेः प्रसादात्ते ह्येवं क्षत्रिया नष्टमन्यवः
 ॥ ६ ॥ असौहृदं परित्यज्य सौहृद्ये पथैवस्थिताः । एवं समा-
 गताः सर्वे कुरुभिर्वाश्ववैः सह ॥ ७ ॥ पुत्रैश्च पुरुषव्याघ्राः कुर-
 वोऽन्ये च पार्थिवाः । तां रात्रिमखिलामेवं विहृत्य प्रीतमानसाः
 ॥ ८ ॥ मेनिरे परितोषेण नृपाः स्वर्गसदो यथा । नात्र शोको
 भयं वाशो नारतिर्नायशोऽभवत् ॥ ९ ॥ परस्परं समागन्व
 योधानां भरतर्षभ । समागतास्ताः पितृभिर्भ्रातृभिः पतिभिः
 सतैः ॥ १० ॥ सुदं परमिकां प्राप्य नार्थो दुःखमथात्यजन् । एकां
 रात्रिं विहृत्यैव ते वीरास्ताथ योपितः ॥ ११ ॥ आमन्त्रयामन्यो-
 ऽन्यमाश्लिष्य ततो जग्मु यथागतम् । ततो विमर्जयामास लोकां-
 स्ताम्बुनिपुङ्गवः ॥ १२ ॥ क्षणेनान्तर्हितायैव प्रेक्षतामेव तेऽभवन् ।

अवगाह्य महात्मानः पुण्यां भागीरथीं नदीम् ॥ १३ ॥ सरयाः
 सध्वजाद्यैव स्वानि वेश्मानि भेजिरे । दिवलोकं ययुः केचित्
 केचिद्ब्रह्मसदस्तथा ॥ १४ ॥ केचिच्च वारुणं लोकं केचित् कौवेर-
 भाप्रुवन । ततो वैवस्वतं लोकं केचिच्चैवाप्रुवन् नृपाः ॥ १५ ॥
 राक्षसानां पिशाचानां केचिच्चाप्युत्तरान् कुरुन् । विचित्रगतय-
 शान्ये यानवाप्यामरैः सह ॥ १६ ॥ आजग्मुस्ते महात्मानः सवाहाः
 सपदानुगाः । गतेषु तेषु सर्वेषु सलिलस्थो महामुनिः ॥ १७ ॥
 धर्मशीलो महातेजाः कुरुणां हितकृत्तथा । ततः प्रोवाच ताः
 सर्वाः क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ १८ ॥ या याः पतिकृतांस्त्रीका-
 निच्छन्ति परमस्त्रियः । ता जाह्नवीजलं क्षिप्रमवगाहन्त्वतन्द्रिताः
 ॥ १९ ॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा अहधाना वराहनाः । प्रशुरं
 समनुज्ञाय विविशुर्जाह्नवीजलम् ॥ २० ॥ विमुक्ता मानुषैर्द्वै-
 स्ततस्ता भर्तृभिः सह । समाजग्मुस्तदा साध्वयः सर्वा एव विष्णो-
 म्यते ॥ २१ ॥ एवं क्रमेण सर्वास्ताः शीलवत्यः पतिव्रताः । प्रविश्य
 क्षत्रिया मुक्ता जग्मुर्भर्तृसलीकताम् ॥ २२ ॥ दिव्यरूपसमायुक्ता
 दिव्याभरणभूषिताः । दिव्यमाख्यास्वरधरा यथासां पतयस्तथा
 ॥ २३ ॥ ताः शीलगुणसम्पन्ना विमानस्था गतह्रमाः । सर्वाः
 सर्वगुणोपेताः स्वस्थानं प्रतिपेदिरे ॥ २४ ॥ यस्य यस्य तु यः
 कामस्तस्मिन् काले बभूव ह । तं तं विसृष्टवान् व्यासी वरदो
 धर्मवत्सलः ॥ २५ ॥ तत् श्रुत्वा नरदेवानां पुनरागमनं नराः ।
 जह्वमुर्मुदिताद्यासन्नानादिप्रगता अपि ॥ २६ ॥ प्रियैः समागम-
 न्तेषां यः सम्यक् शृण्वान्नरः । प्रियाणि लभते नित्यमिह च
 प्रत्यै चैव ह ॥ २७ ॥ इष्टवान्भवसंयोगमनायासमनामयम् ।
 यथैतत् यावयेदिहान् विदुषो धर्मवित्तमः ॥ २८ ॥ स ययः
 प्राप्नुयात्सौके परत च शुभां गतिम् । स्वाध्याययुक्ता मनुजास्तपो-
 युक्ताश्च शारत ॥ २९ ॥ साक्षात्पारा इमीपिता दाननिर्भूतः

कल्पया । ऋजव शुचय शान्ता हिसानृतविवर्जिता ॥ ३० ॥
आस्तिका यद्धानाश्च धृतिमन्तश्च मानवा । श्रुत्वाश्चर्यमिदं पर्व
द्भवाप्स्यन्ति पराङ्गतिम् ॥ ३१ ॥

इत्याथमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि
त्रयस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३३ ॥

सौतिरुवाच । एतत् श्रुत्वा नृपो विद्वान् हृष्टोऽभूष्जनमेजय ।
पितामहाना सर्वेषां गमनागमन तदा ॥ १ ॥ अन्नवीचं मुदा युक्तं
पुनरागमनं प्रति । ऋधन्तु त्यक्तदेहाना पुनस्तद्रूपदर्शनम् ॥ २ ॥
त्युक्तं स द्विजश्रेष्ठो व्यासमिष्य प्रतापवान् । प्रोवाच वदता
श्रेष्ठस्तं नृप जनमेजयम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अविप्रणाशं सर्वेषां कर्मणामिति
नश्यत् । कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप ॥ ४ ॥ महा
भूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंश्रयात् । तेषाञ्च नित्यसम्वासी
न विनाशे विमुच्यताम् ॥ ५ ॥ अनायासकृतं कर्म सत्यश्रेष्ठ
फलागम । आत्मा चैव समायुक्तं सुखदुःखमुभायते ॥ ६ ॥
अविनाशस्तथा युक्तं क्षेत्रज्ञ इति निश्चय । भूतानामात्मको
भावो यथासौ न विमुच्यते ॥ ७ ॥ यावन्न शीयते कर्म तावत्तस्मिन्
स्वरूपता । शीणकर्मां नरो लोके क्षपान्यस्तं नियच्छति ॥ ८ ॥
नागाभावास्तथैकलं शरीरं प्राप्य सद्गता । भवन्ति ते तथा
नित्याः पृथग्भाव विजानताम् ॥ ९ ॥ अश्वमेधे श्रुतियेयमश्व
सशपनं प्रति । लोकान्तरगता निघ प्राणा नित्यं शरीरिणाम्
॥ १० ॥ अहं हितं वदान्मेतत् प्रियञ्ज्ञेत्तव पार्थिव । देवयाना
हि पञ्चान् श्रुतास्ते यद्यसंस्तरे ॥ ११ ॥ आहूतो यत्र यद्यस्ते
तत्र देवाः क्षितास्तत्र । यदा रुमन्विता देवाः पशूनां गमनेश्वरा

॥ १२ ॥ गतिमन्तश्च तेनेष्टा नान्ये नित्या भवन्त्युत । नित्येऽस्मिन्
 पञ्चके वर्गे नित्ये चात्मनि पूरुषः ॥ १३ ॥ अस्य नानासमायोगं
 यः पश्यति त्वथामतिः । वियोगे शोचतेऽत्यर्थं स बालः इति मे
 मतिः ॥ १४ ॥ वियोगे दोषदर्शी यः संयोगं स विवञ्जयेत् ।
 असङ्गे सङ्गमो नास्ति दुःखं भुवि वियोगजम् ॥ १५ ॥ परापरश-
 स्त्वपरो नाभिमानादुदीरितः । अपरशः परां बुद्धिं शाला
 मोहादिमुच्यते ॥ १६ ॥ अदर्शनादपि ततः पुनयादर्शनं गतः ।
 नाहं तं वेद्मि नासौ मां न च मेऽस्ति विरागता ॥ १७ ॥ येन येन
 शरीरेण करोत्ययमेनीश्वरः । तेन तेन शरीरेण तदवश्यमुपा-
 ष्यते ॥ १८ ॥ मानसं मनसाप्नोति शारीरञ्च शरीरवान् ॥ १९ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अट्टहा तु नृपः पुत्रान् दर्शनं प्रतिलब्ध-
 वान् । ऋषेः प्रसादात् पुत्राणां खरूपाणां कुरुदक्ष ॥ १ ॥ स
 राजा राजधर्माय ब्रह्मोपनिषदन्तथा । अवाप्तवान्नरयेष्टी बुद्धि-
 निश्चयमेव च ॥ २ ॥ विदुरश्च महाप्राज्ञो ययौ सिद्धिं तपोबलात् ।
 घृतराष्ट्रः समासाद्य व्यासञ्चैव तपस्विनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच । ममापि वरदो व्यासो दर्शयेत् पितरं
 यदि । तद्रूपवेप्रवयसं यद्दृष्ट्वा सर्वमेव ते ॥ ४ ॥ प्रियं मे स्यात्
 कृतार्थश्च स्यामहं कृतनिश्चयः । प्रसादादपिमुख्यस्य मम कामः
 समुत्थताम् ॥ ५ ॥

सौतिस्त्वाच । इत्युक्तवचने तस्मिन् नृपे व्यासः प्रतापवान् ।
 प्रसादमकरोद्दोमानानयञ्च परिच्छितम् ॥ ६ ॥ ततस्तद्रूपवयस-
 मागतं नृपतिं दिवः । श्रीमन्तं पितरं राजा ददर्श जनमेजयः

॥ ७ ॥ शनीकञ्च महात्मानं पुत्रन्तं चास्य शृद्धिणम् । अमात्या
 ये बभूवुश्च राज्ञस्ताथ ददर्श ह ॥ ८ ॥ तत सोऽवभृथे राजा
 मुदितो जनमेजय । पितरं स्थापयामास स्वयं सखी च पार्थिवः
 ॥ ९ ॥ स्नात्वा स नृपतिर्विप्रमास्तीकमिदमब्रवीत् । यायावर-
 कूलोत्पन्नं जरत्कारुसत तदा ॥ १० ॥ आस्तीकं विविधार्थ्यो
 यशोऽयमिति मे मति । यद्दद्यात् पिता प्राप्तो मम शीकप्रणा-
 यन ॥ ११ ॥

आस्तीकं उवाच । ऋषिर्होषायनो यत्र पुराणस्तपसो निधि ।
 यज्ञे कुरुकुलथेष्ठ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ १२ ॥ श्रुतं त्रिचित्र-
 माख्यानं त्वया पाण्डवनन्दन । सर्पाथ भक्तसानीता गतथ पदवीं
 पितु ॥ १३ ॥ कथञ्चित्तचको मुक्त सत्यत्वात्तव पार्थिव । ऋषयः
 पूजिता सर्वे मतिर्दृष्टा महात्मन ॥ १४ ॥ प्राप्तं स विपुलो धर्म-
 शुक्ला पापविनाशनम् । विगुप्तो हृदयग्रन्थिरुदारजनदर्शनात्
 ॥ १५ ॥ ये च पञ्चधरा धर्मं सदृत्तस्त्वयथ ये । यान् दृष्ट्वा ह्यीयते
 पाप तेभ्य कार्थ्या नमश्क्रिया ॥ १६ ॥

सौतिरुवाच । एतत् श्रुत्वा द्विजश्रेष्ठात् स राजा जनमे-
 जय । पूजयामास तमृषिमनुमान्य पुन पुन ॥ १७ ॥ पप्रच्छ
 तमृषिञ्चापि वैशम्पायनमच्युतम् । कथाप्रशेषं धर्मशो वनवासस्य
 सत्तमे ॥ १८ ॥

इत्याश्रमवाधिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि

पञ्चत्रिंशोऽध्याय ॥ ३५ ॥

जनमेजय उवाच । दृष्ट्वा पुत्रास्तथा पौत्रान् सानुबन्धान्
 जनाधिप । धृतराष्ट्र किमकरोद्राजा चैव युधिष्ठिर ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । तद्दृष्ट्वा मत्प्रदायर्थ्यं पुत्राणां दर्शनं नृप ।

जीवितस्य ममानघ । उग्रं तप समास्थायै त्वमनुशातुमर्हसि
॥ २० ॥ त्वथदा पिण्ड कीर्तित्य कुलश्रेष्ठं प्रतिष्ठितम् । श्वो वाद्य
वा महाबाहो गम्यता पुत्र मा चिरम ॥२१॥ राजनीति सुबद्धयः
शुता ते भरतर्षभ । सन्देष्टव्य न पश्यामि कृत मे भवता प्रभो ॥२२॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तवचनन्तन्तु नृपो राजानमब्रवीत् ।
न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तुमनागमम् ॥ २३ ॥ कामं गच्छन्तु
मे सर्वे भ्रातरोऽनुचरास्तथा । भवन्तमहमन्विष्ये मातरौ च यत-
प्रत ॥ २४ ॥ तमुवाचाथ गान्धारी यैव पुत्र शृणुष्व च । त्वय-
धीनं कुरुकुल पिण्डय श्वशुरस्य मे ॥ २५ ॥ गम्यता पुत्र पर्याप्त-
मेतावत पूजिता वयम् । राजा यदाह तत कार्यं त्वया पुत्र
पितुर्वच ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त स तु गान्धार्या कुन्तीमिदमभा-
षत । स्नेहवाप्याकुले नेत्रे प्रमृज्य रुदती वच ॥ २७ ॥ विष-
र्जयति मा राजा गान्धारी च यमस्विनी । भवत्या बद्धचित्तस्तु
कथ यास्यामि दु खित ॥ २८ ॥ न चोत्सहे तपोविघ्न कर्तु ते
धर्मधारिणि । तपसो हि पर नास्ति तपसा विन्दते महत ॥२९॥
ममापि न तथा राज्ञि राज्ये बुद्धिर्यथा पुरा । तपस्येवानुरक्तं
मे मन सर्वात्मना तथा ॥ ३० ॥ शून्येयञ्च मही कृतस्त्वा न मे
प्रीतिकरी शुभे । बान्धवा न परिधीणा बल नी न यथा पुरा
॥ ३१ ॥ पाञ्चाला सभ्रमं क्षीणा कथामात्रावशेषिता । न तेषा
कुलकर्त्तार कञ्चित् पश्याम्यहं शुभे ॥ ३२ ॥ सर्वे हि भगवा-
न्नीतास्ते द्रोणेन रणान्जिरे । अवशिष्टाय निहता द्रोणपुत्रेण
वै निधि ॥ ३३ ॥ चेदयथैव मत्स्याय दृष्टपूर्वास्तथैव न । केवलं
हृष्यिचक्रञ्च वासुदेवपरिग्रहात् ॥ ३४ ॥ यद्गृहा स्यात्तुमिच्छामि
धर्मायं नार्थहेतुत । शिवेन पश्य न सर्वान् दुर्लभ तत्र दर्श-
नम् ॥ ३५ ॥ अविप्रहं च राजा हि तीव्रं चारप्स्यते तपः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा सदार सद्गुणैः । नगरं चास्तिनपुरं
मुनरायात् सवान्धव ॥ ५३ ॥

इत्याश्वमवासिकपर्वेऽपि पुत्रदर्शनपर्वेऽपि युधिष्ठिरप्रत्यागमने
पदत्रिंशोऽध्याय ॥ ३३ ॥ समाप्तश्चेत् पुत्रदर्शनपर्वः ॥

अथ नारदागमनपर्वः ।

यैश्यायन उवाच । दिवर्षीपनिवृत्तेषु पाण्डवेषु यदृच्छया ।
देवर्षिर्नारदो राजन्नाजगाम युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥ तमभ्यर्च्य महा-
बाहू कुरुराजो युधिष्ठिर । आगौन परिविश्वस्तं प्रोवाच वदतां
वर ॥ २ ॥ चिरान्तु नानुपश्यामि भगवन्त्सुपस्थितम् । कश्चित् कुशल
विप्र शुभं वा प्रत्युपस्थितम् ॥ ३ ॥ के देवा परिदृष्टालो किञ्च कार्यं
करोमि ते । तद्ब्रूहि द्विजमुख्यस्व खं ह्यन्नाक परा गति ॥ ४ ॥
नारद उवाच । निरदृष्टोऽसि सेत्येवमागतोऽहमप्योर्वनात् ।
परिदृष्टानि तीर्थानि गङ्गा चैव मया नृप ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वदन्ति परुषा मेऽद्य गङ्गातीरनिवासिनः ।
धृतराष्ट्रं महात्मानमास्थित परम तप ॥ ६ ॥ परिदृष्टस्त्वया
तत्र कुशलौ स कुशुद्वह । गान्धारी च पृथा चैव सूतपुत्रय
सहज ॥ ७ ॥ कथञ्च वर्तते चाद्य पिता मम स पाथिव । योतु-
मिच्छामि भगवन् यदि दृष्टस्त्वया नृप ॥ ८ ॥

नारद उवाच । स्थिरीभूय महाराज शृणु वृत्तं यथातथम् ।
यथापुत्रश्च दृष्टश्च मया तस्मिन्निवसे ॥ ९ ॥ यदवावनिद्वेषेऽ
भयत्सु कुरुनन्दन । कुरुक्षेत्रात् पिता तुभ्य गङ्गाद्वारं यदौ नृप
॥ १० ॥ गान्धार्या सजितो धीमान् वष्या कुन्त्या समन्वितः ।
सज्जयेन च सूतः सान्निहोय स्यात्तक ॥ ११ ॥ आतस्त्रे स
तपस्वीन्द्र पिता तत्र तपोधन । त्रीशं गुरोः समानाय त्राशुभच्छे-

ऽभवन्मुनिः ॥ १२ ॥ वने स मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महातपाः ।
 लगस्थिमात्रशेषः स पश्यामानभवन्नृपः ॥ १३ ॥ गान्धारी तु
 जलाहारी कुन्ती मांसीपवासिनी । सञ्जयः पृष्ठभक्तेन वक्ष्या-
 मास भारत ॥ १४ ॥ अर्नीस्तु याजकास्तत्र जुहुवुर्विधिवत् प्रभो ।
 दृश्यती दृश्यतथैव वने तस्मिन् नृपस्य वै ॥ १५ ॥ अनिकेतोऽथ
 राजा स बभूव वनगीवरः । ते चापि सहिते देव्यौ सञ्जयश्च
 तमन्वयुः ॥ १६ ॥ सञ्जयो नृपतेर्नता समेषु विपमेषु च । गान्धा-
 र्याय पृथा राजन् चक्षुरासीदनिन्दिता ॥ १७ ॥ ततः कदाचि-
 द्गङ्गायाः कच्छे स नृपसत्तमः । गङ्गायामाप्नुतो धीमानायमाभि-
 मुखोऽभवत् ॥ १८ ॥ अथ वायुः समुद्भूतो दावाग्निरभवन्नहान् ।
 ददाह तद्वनं सर्वं परिगृह्य समन्ततः ॥ १९ ॥ दृष्टत्सु मृगयूथेषु
 द्विजिह्वेषु समन्ततः । वराहाणाञ्च यूथेषु संश्रयत्सु जलाश्रयान्
 ॥ २० ॥ समाविष्टे वने तस्मिन् प्राप्ते व्यसने उत्तमे । निराहार-
 तया राजा मन्दप्राणविचेष्टितः ॥ २१ ॥ असमर्थोपसरणे सुकृपे
 भातरो च ते । ततः स नृपतिर्दुःखा वङ्गिमायान्तमन्तिकात् ॥ २२ ॥
 द्रुदमाह ततः सूतं सञ्जयं जयतां वरम् । गच्छ सञ्जय यत्राग्निने-
 त्वां दहति कश्चिच्चिन् ॥ २३ ॥ वयमत्राग्निना युक्ता गमिष्यामः
 परां गतिम् । तमुवाच किलोद्दिग्धः सञ्जयो वदतां वर ॥ २४ ॥
 राजन्मृत्परनिष्टोऽयं भविता ते वृथाग्निना । न शोपायं प्रपश्यामि
 शोचणे जातवेदसः ॥ २५ ॥ यदद्यानन्तरं कार्यं तद्भवान् वक्तु-
 मर्हति । इत्युक्तः सञ्जयेनेदं पुनराह स पार्थिवः ॥ २६ ॥ नैष
 मृत्परनिष्टो नो निःसृतानां गृह्णात् स्वयम् । जलमग्निस्तथा वायु-
 रप्य वापि विक्रपणम् ॥ २७ ॥ तापसानां प्रथस्यन्ते गच्छ सञ्जय
 मा धिरम् । इत्युक्त्वा सञ्जयं राजा समाधाय मनस्तथा ॥ २८ ॥
 प्राञ्जसः सह गान्धार्यां कुन्त्या शोपाविष्टतदा । सञ्जयज्ञं गया-
 दृष्ट्वा प्रदक्षिणमकारोत् ॥ २९ ॥ उवाच चैतं शोपावी युद्धा-

त्मानमिति प्रभो । ऋषिपुत्रो मनीषी च राजा चक्रोऽस्य तद्वच
 ॥ ३० ॥ स निरुध्येन्द्रियग्राममासीत् काष्ठोपमस्तदा । गान्धारी
 च महाभागा जननी च पृथा तव ॥ ३१ ॥ दावानिना समायुक्ते
 स च राजा पिता तव । सञ्जयस्तु महामात्रस्तस्माद्दावाद्मुच्यत
 ॥ ३२ ॥ गङ्गाकूले मया दृष्टस्तापसै परिवारित । स ताना-
 मन्त्र्य तेजस्वो निवेद्यैतच्च सर्वथ । प्रययौ सञ्जयो धीमान् हिम-
 वत्सं महीधरम् ॥ ३३ ॥ एवं स निधनं प्राप्त कुरुराजो महा-
 मना । गान्धारी च पृथा चैत्र जनन्यौ ते विशाभ्यते ॥ ३४ ॥
 यदृच्छ्यानुव्रजन्ना मया राश कलेवरम् । तयोश्च देव्योस्त्वयो-
 र्मया दृष्टानि भारत ॥ ३५ ॥ ततस्तपोवने तस्मिन् समाजग्-
 स्तपोधना । श्रुत्वा राशस्तदा निष्ठा न त्वयोचन् गतीथ ते ॥ ३६ ॥
 तस्मान्मौपमञ्च सर्वमेतत् पुरुषसत्तम । यथा च नृपतिर्द्विधौ दिव्यौ
 ते वैति पाण्डव ॥ ३७ ॥ न शोचितव्यं राजेन्द्र स्वतः स पृथिवी-
 पति । प्राप्तवानग्निसंयोग गान्धारी जननी च ते ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा च सर्वेषा पाण्डवाना महा-
 त्तनाम् । निर्यानं हृतराष्ट्रस्य शोक समभवत्सहान् ॥ ३९ ॥ अन्त-
 पुराणाञ्च तदा महानार्तस्त्रयोऽभधत् । पौराणाञ्च महाराज श्रुत्वा
 राशस्तदा गतिम् ॥ ४० ॥ अहो धिगिति राजा तु विक्रुञ्च भय-
 दुःखित । ऊर्ध्वबाहू आरन्नातु प्ररुदोद् बुधिष्ठिर । भीमसेन-
 पुरोगाश्च भ्रातर सर्व एव ते ॥ ४१ ॥ अन्त पुरेषु च तदा समहान्
 रुदितस्वन । प्रादुरासीन्महाराज पृथा श्रुत्वा तयागताम् ॥ ४२ ॥
 तच्च हृदं तथा दग्ध इतपुत्रं नराधिपम् । अन्वशोचन्त ते सर्वे
 गान्धारीञ्च तमस्त्रिनोम् ॥ ४३ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे मुहूर्त्तादिव
 भारत । त्रिगच्छ वाप्यं धैर्येण शर्मराजोऽग्नवीदिदम् ॥ ४४ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि नारदागमनपर्वणि वनानिना

हृतराष्ट्रादिदाशे सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तथा महाजनस्तस्य तपस्युग्रैश्च वर्ततः ।
 अनायस्त्रैश्च वने तिष्ठत्स्त्रिंशत्सु वन्धुषु ॥ १ ॥ दुर्विज्ञेया गति-
 र्ब्रह्मन् पुरुषाणां मतिर्मम । यत्र वैचित्रवीर्योऽसौ दग्ध एव
 वनाग्निना ॥ २ ॥ यस्य पुत्रघतं श्रीमद्भगवदाङ्गशालिनः । नागा-
 शुतबली राजा च दग्धो हि द्वाग्निना ॥ ३ ॥ यं पुरा पर्य-
 वीजन्व तालवृन्तैर्वरस्त्रियः । तं गृध्रः पर्यवीजन्त द्वाग्निपरि-
 कालितम् ॥ ४ ॥ सूत्रेणागधसद्वैद्य शयानो यः प्रबोध्यते । धरण्यां
 स नृपः शैते पापस्य मम कर्मभिः ॥ ५ ॥ न च शोचामि गान्धारीं
 हतपुत्रां यशस्विनीम् । पतिलोकमनुप्राप्तां तथा भर्तृव्रते स्थिताम्
 ॥ ६ ॥ पृथानेव च शोचामि या पुत्रैश्शूर्यमृद्धिमत् । उत्सृज्य
 समुद्रद्वीपं वनवासमरोचयत् ॥ ७ ॥ धिग्राञ्जमिदमस्माकं धिग्-
 बलं धिक् पराक्रमम् । हतधर्मैश्च धिग्यस्मान्मृता जीवामहे
 वयम् ॥ ८ ॥ सुसूक्ष्मा किल कालस्य गतिर्हिजवरोत्तमः । यत्
 समुत्सृज्य राज्ञं सा वनवासमरोचयत् ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरस्य जननी
 भीमस्य विजयस्य च । अनायवत् कथं दग्धा इति मुञ्चामि चिन्त-
 यन् ॥ १० ॥ वृथा संतर्पितो बद्धिः खाण्डवे सव्यसाचिना । उप-
 कारमजानन् स कृतज्ञ इति मे मतिः ॥ ११ ॥ यत्रादहत् स
 भगवान्मातरं सव्यसाचिनः । कृत्वा यो ब्राह्मणच्छ्रेष्ठं मित्रार्थी
 समुपागतः । धिगन्धिं धिक् च पार्थस्य विश्रुतां संत्यसन्धताम् ॥ १२ ॥
 इदं कष्टतरं चान्यद्भवन् प्रतिभाति मे । वृथाग्निना समायोगो
 यदभूत् पृथिवीपतेः । तथा तपस्विनस्तस्य राजर्षेः कौरवस्य
 च ॥ १३ ॥ कथमेवंविधो नृत्युः प्रशास्य पृथिवीमिमाम् । तिष्ठत्स
 मन्त्रपूतेषु तस्थान्निष्ठु महावने । तथाग्निना समायुक्तो निष्ठां
 प्राप्तः पिता मम ॥ १४ ॥ अन्ये पृथा विपमाना कृष्ण धर्मनिवन्ततां ।
 सा तात धर्मरालेति समाक्रन्दन्महाभये ॥ १५ ॥ भीम पर्याप्तुहि
 भयादिनि चैवाभिवाशती । समन्ततः परिचिन्ता माताभूत्से द्वां

निना ॥ १६ ॥ सहदेव प्रियस्तस्मा पुत्रेभ्योऽधिक एव तु ।
न चैना मोक्षयामास वीरो माद्रवतीसंत ॥ १७ ॥ तत श्रुत्वा
रुरदु सर्वं समाविष्टा परस्परम् । पाण्डवा मञ्च दुःखार्ता
भूतानीव युगक्षये ॥ १८ ॥ तेषान्तु पुरुषिन्द्राणां सृष्टा रूढित-
खन । प्रासादाभोगसंवृद्धो अन्वरोतसीत सरोदसी ॥ १९ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि नारदागमनपर्वणि युधिष्ठिर-

विज्ञामि अष्टद्विंशत्तमोऽध्याय ॥ ३८ ॥

नारद उवाच । नासौ व्रथाग्निना दग्धो यथा तत श्रुत मया ।
वैचित्रवीर्यो नृपतिस्तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १ ॥ वन प्रविशतानेन
वायुमक्षेण धीमता । अग्नय कारयित्तेष्टिमुतसृष्टा इति न श्रुतम्
॥ २ ॥ याजकास्तु ततस्तस्य तानग्नोन्निर्जने वने । समुत्सृज्य
यथाकाम जग्मुर्भरयसत्तम ॥ ३ ॥ स विष्टद्वस्तदा वद्विर्वने तस्मि-
न्भूत किल । तेन तदनमादौप्रमिति ते तावसाहुवन् ॥ ४ ॥ स राजा
जाह्नवीवक्षे यथा ते कथित मया । तेनाग्निना समायुक्तं खेनैव
परतर्पणम् ॥ ५ ॥ एवमाविद्यमानमुमुनयस्ते ममात्रुष । धि ते गागी-
रधीतोरे मया दृष्टा युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ एवं खेनाग्निना राजा समा-
युक्तो नक्षीपते । मा योविधास्व नृपति नत स परमा गतिम्
॥ ७ ॥ गुरुशुश्रूषया शैव जननी ते जनाधिप । प्राप्ता समक्षतीं
सिद्धिमिति ते ऋषे संमय ॥ ८ ॥ कर्तुमर्हसि राजन्द्र तेषांस्व-
गुदकक्रियाग । आग्निं सद्धित सर्वैरेतत्प्र विधीयताम् ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत स पृथिवीपाल पाण्डवानां घुर-
न्धर । तिष्यद्यो चक्षसीदर्थं सदारय नरपंभः ॥ १० ॥ धैर-
जानपदाशैव, राजभग्निपुरस्कृता । गङ्गा प्रजग्मुर्मित्त्रे वाच-
सेकेन स्रष्टता ॥ ११ ॥ ततोऽवगाह्य सलिल सर्वं ते नरपुङ्गवा ।
सुगुप्तसनप्रत कृत्वा ददुस्तोय महामने । गान्धार्वात्र पृथाप्याय

विधिवन्नामगोत्रत ॥ १२ ॥ शौचं निवर्त्तयन्तस्त्रे तत्रोषुर्नगरा-
 दृष्टिः । प्रेषयामास स नरान् विधिज्ञामाप्तकारिण ॥ १३ ॥
 गङ्गाहारं नरथेष्टो यत्र दग्धोऽभवन्नृप । तत्रैव तेषां कुल्यानि
 गङ्गाहारेऽन्वशात्तदा । कर्त्तव्यानीति पुरुषान् दत्तदेवान् मही-
 पति ॥ १४ ॥ दादयेऽहनि तेभ्य स कृतशौचो नराधिप । ददौ
 याद्वानि विधिवत् दक्षिणावन्ति पाण्डव ॥ १५ ॥ धृतराष्ट्रं
 समुद्दिश्य ददौ न पृथिवीपति । सुवर्णं रजतं गाश्च शर्थाश्च
 सुमहाधना ॥ १६ ॥ गान्धाप्यैव तेजस्वी पृथायाश्च पृथक्
 पृथक् । संकीर्त्तय नामनी राजा ददौ दानमनुत्तमम् ॥ १७ ॥
 यो यदिच्छति यावच्च तावत् स लभते नर । शयनं भोजनं यानं
 मणिरत्नमथो धनम् ॥ १८ ॥ यानमाच्छादनं भोगान् दासीश्च
 समस्तकृता । ददौ राजा समुद्दिश्य तयोर्मात्तोर्महोपति ॥ १९ ॥
 तत स पृथिवीपालो दत्त्वा याद्वान्यनेकथ । प्रविवेश पुरं राजा
 नगरं वारणाङ्गयम् ॥ २० ॥ ते प्रापि राजवचनात् पुरुषा ये
 गताभवन् । संकल्प्य तेषां कुल्यानि पुनः प्रद्यागमंस्तीत ॥ २१ ॥
 माल्यैर्गन्धैश्च विस्त्रिषैरर्चयित्वा यथाविधि । कुल्यानि तेषां सयोज्य
 तदाचक्षुर्महीपते ॥ २२ ॥ समाश्र्वास्य तु राजानं धर्मात्मानं
 युधिष्ठिरम् । नारदोऽप्यगमद्राजन् परमर्षिर्यथेष्वितम ॥ २३ ॥
 एव वर्याण्यतीतानि धृतराष्ट्रस्य धीमत । वनवासे तथा त्रीणि
 नगरे दयं पञ्च च ॥ २४ ॥ हेतुपुत्रस्य सग्रामे दानानि ददत्
 यदा । शान्तिस्त्रन्धिमित्राणां भ्रातृणां स्वजनस्य च ॥ २५ ॥
 युधिष्ठिरस्तु नृपतिर्गतिप्रीतमनास्तदा । धारयामास तद्राज्यं
 निहतशान्तिवान्धव ॥ २६ ॥ तथाथमवासिके तु पर्वण्यपि समा-
 हित । गन्धमाख्याद्विदुक्तञ्च हविष्य भोजयेद्द्विजान् ॥ २७ ॥

इत्याथमवासिकपर्वणि नारदागमनपर्वणि जन-

सत्कारिभ्योऽध्याय ॥ ३८ ॥ समाप्तश्चेद् आथमवासिकपर्व ।

श्रीमहाभारतम् ।

जनमेजय उवाच । ऋथ विनष्टा भगवन्नन्वदा वृष्णिभि सह ।
पश्यतो वासुदेवस्य भोजायैव मरारथा ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । षड्विंशत्य ततो वर्षे वृष्णीनामनयो
महाम् । अन्योऽन्य मुषलेस्तो तु निजन्नु कालचीहिता ॥ १३ ॥

जनमेजय उवाच । केनानुग्रहास्ते वीरा क्षय वृशाप्रसूना
गता । भोजाय द्विजवर्ये त्व विस्तरेण वदस्व मे ॥ १४ ॥

आपि प्राक्षिपन् पुरुषा नृप ॥ २७ ॥ अधोपयं नगरे वचना-
 दाङ्गकस्य ते । जनार्दनस्य रामस्य वभ्रोयैत महात्मन ॥ २८ ॥
 अथ प्रभृति सर्वेषु वृशान्धक्रकुलेष्विह । सुरासवी न कर्त्तव्य-
 रुर्वैर्नगरवासिभिः ॥ २९ ॥ यथ नो विदितं कुर्यान् प्रियं कस्यि-
 न्तरं क्षयित् । जीवन् स शूलमारीहेत् स्वयं कृत्वा सवाम्बु-
 ॥ ३० ॥ ततो राजभयात् सर्वे नियमञ्चक्रिरे तदा । नरा प्रासम-
 माश्राय रामस्याक्षिष्टकर्मणः ॥ ३१ ॥

इति मौसलपर्वणि मुसलोत्पत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

नुचरन्त पत्नीश्च पतयन्त्याया ॥ ११ ॥ विभावसुः प्रव्वलितो, वाम
 दिपरिवर्त्तते । नीललोहितमञ्जिष्ठा विसृजन्नर्चिषः पृथक् ॥ १२ ॥
 उद्यास्तमने नित्यं पृथ्यां तस्यां दिवाकरः । व्यदृश्यतामकृत् पुंभि
 कवन्धैः परिवारितः ॥ १३ ॥ महानसेषु सिद्धेषु संस्कृतेर्तीर्त्
 भारत । आहार्यमाणे कृमयो व्यदृश्यन्त सहस्रशः ॥ १४ ॥ पुण्यादौ
 वाप्यमाने तु जपत्सु च महात्मसु । अभिधावन्तः शूयन्ते च
 चादृश्यत कथन ॥ १५ ॥ परस्परञ्च न चतं हन्यमानं पुनः पुनः ।
 ग्रहैरपश्यन् सर्वे ते नात्मनस्तु कथञ्चन ॥ १६ ॥ नदन्तं पाञ्चजन्यञ्च
 दृष्ट्वाभ्यकनिवेशने । समन्तात् पथ्येवाश्रन्त राशभा दारुणस्वरा
 ॥ १७ ॥ एवं पश्यन् हृषीकेशः सम्प्राप्तं कालपर्ययम् । तयो
 दश्याममावास्यां तान् दृष्ट्वा प्राग्रवीदिदम् ॥ १८ ॥ चतुर्दशी पञ्च
 दशी कृतेयं राज्ञ्या पुनः । प्राप्ते वै भारते युद्धे प्राप्ता चाद्य
 क्षयाय नः ॥ १९ ॥ विद्युन्नेव कालन्तं परिचिन्त्य जनार्दनः ।
 मने प्राप्ते स षट्त्रिंशं वर्षं वै केमिसूदनः ॥ २० ॥ पुत्रशोकाभि-
 सन्तप्ता गान्धारी हतबान्धवा । यदनुव्याजहारार्त्ता तदिदं
 समुपागमत् ॥ २१ ॥ इदञ्च तदनुप्राप्तमब्रवीद्यदुधिष्ठिर । परा
 व्यूढेष्वनीकेषु दृष्टोत्पातान् सुदारुणान् ॥ २२ ॥ इत्यक्त्वा वासु-
 द्विबस्तु चिकीर्षुः सत्यमेव तत् । आशापयामास तदा तीर्थयात्रा-
 मरिन्दमः ॥ २३ ॥ अपोपयन्त परुषास्तत्र केमवशासनात् ।
 तीर्थयात्रा समुद्रे वः कार्येते पुरुषर्षभाः ॥ २४ ॥

इति मौसलपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । काली स्त्री पाण्डुरैर्दन्तैः प्रविश्य हसती
 निषि । स्त्रियः स्वप्नेषु मुशान्ती दारकां परिधावति ॥ १ ॥
 अग्निहोत्रनिकीर्तेषु वाम्नुमध्येषु वैश्वसु । दृष्ट्वाभ्यकानखादन्तं

स्वप्ने गृह्णा भयानका ॥ २ ॥ अलङ्काराश्च क्वचन ध्वजाश्च क्व
 चानि च । द्वियमाण न्यदृश्यन्त रञ्जोभि सुभयानकी ॥ ३ ॥
 तच्चान्निदस कृष्णस्य वज्रनाभनयोभयम । दिवमाचक्रमे चक्रं
 वृष्णीना पश्यता तदा ॥ ४ ॥ युक्त रथ दिव्यमाद्रित्यवर्णं हया
 धरन् पश्यतो दारुणस्य । ते सागरस्थोपरिष्ठादवर्त्सयन् मनो-
 जवायतुरो वाजिसुख्या । ताल सुपर्णश्च महाध्वजौ तौ सुपूजितौ
 रामजनार्द्दनाभ्याम् । एक्षैजङ्ग रक्षरसो दिवानिश्च वाचयोचु-
 र्गम्यता तीर्थयात्राम् ॥ ५ ॥ ततो जिगमिषन्तस्ते वृष्णाप्रन्धक-
 महारथा । सान्त पुरास्तदा तीर्थयात्रामैच्छन्तरर्षभा ॥ ७ ॥
 ततो भोज्यञ्च भक्ष्यञ्च पेष चान्धकवृष्णाय । वज्र नानाविधञ्चक्रु-
 र्भक्ष्य मान्मनेकथ ॥ ८ ॥ तत सैनिकवर्गाश्च निवेयुर्नगरादहि ।
 यानैरश्वैर्गजेष्वैव श्रीमन्तस्त्रिभुवनैः ॥ ९ ॥ तत प्रभासे न्यव-
 सन् यथोद्दिष्ट यथाग्रहम । प्रभूतभक्ष्यपयास्ते सदारा यादवा-
 स्तदा ॥ १० ॥ निविष्टास्तान्निष्प्रम्याथ समुद्रान्ते स योगविन् ।
 जंगामामन्त्र्य तद्दीरानुद्भवोऽर्ष्यविशारद ॥ ११ ॥ त प्रस्थित महा-
 त्मानमभिवाद्य कृताञ्जलि । जानन् विनाश वृष्णीना नैच्छ-
 वारयितु हरि ॥ १२ ॥ तत कालपरीतास्ते वृष्णाप्रन्धकमहा-
 रथा । अपश्यन्नुद्भव यान्त तेजसावृत्य रोदसी ॥ १३ ॥ ब्राह्म-
 णार्थेषु तत् सिद्धमन्नं तेषा महात्मनाम् । तद्दानरेभ्य प्रददु
 सुरागन्धसमन्वितम् ॥ १४ ॥ तनस्तूर्थ्यघताकीर्षं नटनर्त्तकसंजुलम ।
 आवर्त्तत महापान प्रभासे तिम्रतेजकाम् ॥ १५ ॥ कृष्णस्य सन्निधौ
 राम सद्दित कृतजर्मणा । अपिबद्गुग्धुधानश्च गदो बभ्रुस्तथैव
 च ॥ १६ ॥ तत परिसदो मध्ये गुग्धुधानो मदीत्कट । अद्रयीत
 कृतपर्माणमद्दहस्यायमन्य च ॥ १७ ॥ क च्छत्रियो हन्मना
 सुप्तान् हन्यामृतानि च । तन्न गृह्यन्ति हार्दिक्य यादवा यत्त्वदा
 कृणम् ॥ १८ ॥ इत्युक्ते गुग्धुधानेन पूजयामास तदव । प्रदुम्नी

रधिना श्रेष्ठो हार्दिक्यमवमन्य च ॥ २९ ॥ तत परमसंक्रुद्धं
 कुतवर्मा तदाब्रवीत् । निर्दिशन्निव सावञ्चं तथा सव्येन पाणिना
 ॥ २० ॥ भूरिचवाश्लिखन्तवाङ्मयुं ह्ये प्रायगतस्त्वया । बधेन सन्त-
 यसेन कथ वीरेण पातित ॥ २१ ॥ इति तस्य वच श्रुत्वा केशव
 परवीरहा । तिर्यक् सरोपया दृष्ट्या वीक्षाञ्चक्रे स मन्यमान्
 ॥ २२ ॥ मणि स्यमन्तकश्चैव य स सत्राजिनोऽभवत् । ता कथा
 श्रावयामास सात्यकिर्मधुसूदनम् ॥ २३ ॥ तत श्रुत्वा केशवस्याह-
 मगमद्गुदती तदा । सत्यभामा प्रकृपिता कोपयन्ती जनार्दनम्
 ॥ २४ ॥ तत उत्थाय सक्रोध सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् । पञ्चाना
 द्रोपदैयाना दृष्टद्युन्तश्चिखण्डिनो ॥ २५ ॥ एष गच्छामि पदवीं
 सव्येन च तथा शपे । सौप्तिके धे च िहता सुप्ता येन दुरात्मना
 ॥ २६ ॥ द्रोणपुत्रसहायेन पापेन कृतवर्माणा । समाप्तमायुरस्याद्य
 ययश्चैव समध्यमे ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्त्वा खड्गेन केशवस्य समी-
 पत । अभिद्रुत्य शिरः कोपाच्चिच्छेद कृतवर्मेण ॥ २८ ॥ तथा
 न्यानपि निजन्त युयुधानं समन्तत । अभ्यधावदृषीकेशो विनि
 वारयितुं तदा ॥ २९ ॥ एकीभूतास्तत सर्वे कालपर्यायसोदिता ।
 भोजान्धका महाराज शैनेय पर्यवारयन् ॥ ३० ॥ तान् दृष्ट्वा
 पततस्तूष्णमभिक्रुद्धान् जनार्दन । न चुक्रोध महातेजा जातन्
 कालस्य पर्ययम् ॥ ३१ ॥ ते तु पानमदाविष्टासोदिता बाल
 धर्मेणा । युयुधानमथाभ्यङ्गन् च्छिष्टैर्भानैस्तदा ॥ ३२ ॥ हन्य-
 माने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दन । तदन्तरमागच्छन्पौत्र
 विष्यन् शिने सुतम् । स भोजै सह सयुक्त सात्यकिश्चान्धके सह
 ॥ ३३ ॥ व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्रविणशालिनौ । बह्वला
 निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यत ॥ ३४ ॥ हत दृष्ट्वा तु शैनेय
 पुत्रश्च यदुनन्दन । एरकानान्तदा सृष्टि कोपाज्जग्राह केशव
 ॥ ३५ ॥ तदभ्युपलं घोर बलकल्पमयोमयम् । जघान कृष्ण-

स्थास्तेन ये धे प्रमुखतोऽभवन् ॥ ३६ ॥ ततोऽन्धकाश्च भोजाश्च
 येनेया तृणायस्तथा । जटुरन्योऽन्यमाक्रन्दे सुपत्नै कालवीदिता
 ॥ ३७ ॥ यस्तेप्रामेरका कश्चिञ्जग्राह कृपितो वृष । षष्मभूतेन
 सा राजन्मदृश्यत तदा विभो ॥ ३८ ॥ तृणञ्च सुपत्नीभृतमपि तत्र
 व्यदृश्यत । ब्रह्मदण्डइत सर्वमिति तद्विद्धि पार्थिव ॥ ३९ ॥
 अविधान् विध्यते राजन् प्रक्षिपन्ति स्र यत्तृणम् । तद्वधभूतं
 सुपत्न व्यदृश्यत तदा दृढम् ॥ ४० ॥ अवधीत् पितर पुत्र पिता
 पुत्रञ्च भारत । मत्ता परिपतन्ति स योधयन्त परस्परम् ॥ ४१ ॥
 पतङ्गा इव धाम्नौ ते निमित्तु कुङ्कुराश्वका । नासीत् पलायने
 बुद्धिर्व्यमानस्य कस्यचित् ॥ ४२ ॥ तत्रापश्यन्नाहाबाहुर्जानन्
 कालस्य पर्ययम् । सुपत्न समवष्टभ्य तस्थौ स मघस्तदन ॥ ४३ ॥
 याम्बञ्च निहत दृष्ट्वा चारुदियाश्च माधव । प्रद्युम्नज्ञानिरुद्धञ्च
 ततयुक्त्रोध माधव ॥ ४४ ॥ गद् वीक्ष्य ययानञ्च भृश कोपसम-
 न्वित । स नि शिषं तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदाधर ॥ ४५ ॥ तं
 निघ्नन्त महातेजा वभ्रु परपुरञ्जय । दारुकस्यैव दाशार्हभूवतु-
 र्यन्निबोध तत् ॥ ४६ ॥ भगवन् निहता सर्वे त्वया भूयिष्ठयो
 नरा । रामस्य पद्मन्विक्तु तत्र गच्छाम यत्र स ॥ ४७ ॥

इति मौसलपर्वणि तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो ययुर्दारुके केशवस उभ्रुय रामस्य
 पद् पतन्त । तथापश्यन् राममनन्तरीर्यं वृक्षे स्थित चिन्तयानं
 विवित्ते ॥ १ ॥ तत समाशाय महानुभाव इथास्तदा दारुक-
 मन्वशामत् । गत्वा कुङ्कुरं सर्वमिदं महान्तं पार्थाय प्रसह्य वधं
 चदूनाम् ॥ २ ॥ ततोऽर्जुन क्षिप्रमिहोपयातु श्रुत्वा गतान् याद-
 नान् प्रह्लादपात् । इत्येवमुक्त स ययौ रथेन कुङ्कुरं स्तदा दारुको

नष्टचेताः ॥ ३ ॥ ततो गते दारुके केशवोऽथ दृष्टान्तिके वभ्रु-
 सुवाच वाक्यम् । स्त्रियो भयप्रचितुं यातु शीघ्रं नैता हिंस्यु-
 र्दिस्यवो वित्तलोभात् ॥ ४ ॥ स प्रस्यितः केशवेनानुशिष्टी मदात्ता
 षो ज्ञातिबंधादितय । तं विश्रान्तं सन्निधौ केशवस्य दुरन्तमेकं
 सहसैव वभ्रुम् । ब्रह्मानुषत्तमवधीन्महद्वै कूटे युक्तं सुपलं लब्ध-
 कस्य ॥ ५ ॥ ततो दृष्ट्वा निहतं वभ्रुमाह कृशोऽग्रजं भ्रातर-
 सुप्रतेजाः । इहैव त्वं मां प्रतीक्षस्व राम यावत् स्त्रियो ज्ञाति-
 वधाः करोमि ॥ ६ ॥ ततः पुरीं दारवतीं प्रविश्य जनार्दनः पितरं
 प्राह वाक्यम् । स्त्रियो भवान्ननु नः समग्रा धनञ्जयस्यागमनं
 प्रतीक्षन् ॥ ७ ॥ रामो वनान्तं प्रतिपालयन्मामास्त्रेऽद्याहं तेन
 समागमिष्ये । दृष्टं मयेदं निघनं यदूनां राज्ञाञ्च पूर्वं कुरुपुङ्ग-
 वानाम् ॥ ८ ॥ नाहं विना यदुभिर्यादवानां पुरीमिमामयकं
 द्रष्टुमस्य । तपयिष्यामि निबोध तन्न रामेय साहं वनमभ्यु-
 पेत्य ॥ ९ ॥ इतोद्मुक्ता शिरसा च पादौ संसृज्य कृष्णस्वरितो
 जगाम । ततो महान्निनदः प्रादुरासीत् सखीकुमारस्य पुरस्य ।
 तस्य ॥ १० ॥ अथाब्रवीत् केशवः सन्निवर्त्तय शब्दं श्रुत्वा योपितां
 क्रोधतीनाम् । पुरीमिमामेष्यति सव्यसाची स वो दुःखान्मोचयिता
 नराग्रः ॥ ११ ॥ ततो गत्वा केशवस्त-ददर्श रामं वने स्थितमेकं
 विविक्षे । तथापश्ययोगयुक्तस्य तस्य नागं मुखान्निश्चरन्तं महा-
 न्तम् ॥ १२ ॥ श्वेतं ययौ स ततः प्रेक्ष्यमाणो महार्णवो धेनु
 महानुभावः । सहस्रशीर्षः पर्वताभोगवर्षा रक्ताननः स्वान्तनुं
 तां विमुच्य ॥ १३ ॥ सम्यक् च तं सागरः प्रत्यगङ्गान्वागा दिव्याः
 सरितस्यैव पुखाः । कर्कोटको वासुकिस्तच्चकस पृथुश्रवा वरुणः
 कुञ्जरय ॥ १४ ॥ मिथी शङ्खः कुमुदः पुण्डरीकस्तथा नागो
 घृतराष्ट्री महात्मा । ह्यदः क्रायः शितिकण्ठोऽग्रतेजास्तथा नागौ
 चक्रमन्दातिषण्डी ॥ १५ ॥ नागश्रेष्ठो दुर्मुखयाम्भरीपः स्वयं राजा

वरुणश्चापि राजन् । प्रत्यङ्गम्य स्वागतैनाभ्यनन्दंस्तोऽपूजयंश्चार्थ-
 षाद्यक्रियाभिः ॥ १५ ॥ ततो गते भ्रातरि वासुदेवी जानन् सर्वा
 गतयो दिव्यदृष्टि । वने शून्ये विचरंश्चिन्तयानो भूमौ चाथ सन्धि-
 त्रेषाम्प्रतेगाः ॥ १७ ॥ सर्वं तेन प्राक् तदा ,चिन्त्यमासीद्भास्वार्था
 यदाक्यमुक्तं स पूर्वम् । दुर्वाससा पायसोच्छिष्टलिप्ते यद्याप्युक्तं
 तच्च सञ्चार वाक्यम् ॥ १८ ॥ सञ्चिन्तयन्नस्यकृत्स्निनाथं कुरु-
 लयश्चैव महानुभावः । जेने ततः संक्रमणस्य कालं ततश्चकारे-
 न्द्रियसन्निरोधम् ॥ १९ ॥ तथा च लोकत्रयपालनार्थमात्रेय-
 वाक्यप्रक्षिपालनाय । देवोऽपि सन्देहविमोक्षहेतोर्निर्णीतमैच्छत्
 सकलार्थतत्त्ववित् ॥ २० ॥ स संनिरुद्धेन्द्रियवाङ्मनास्तु शिष्ये
 महायीयमुपेत्य कृष्ण । जराथ त देवमुपाजगाम लुब्धस्तदानीं
 ऋगसंलिप्तुंरुद्र ॥ २१ ॥ स केशवं योगयुक्तं शयानं ऋगाधरो
 लुब्धकः सीयकेन । जरापिथ्यत् पादतले त्वरावास्तुच्चामितस्त-
 ष्चिष्टुञ्जगाम ॥ २२ ॥ अथापश्यत् परुषं योगयुक्तं पीताम्बरं
 लुब्धकोऽनेकधाङ्गम् । मत्प्राप्ताने लपराङ्गं स तस्य पादौ जरा
 जगृहे शङ्कितात्मा ॥ २३ ॥ आश्वाशयंस्तं महात्मा तदानीं गच्छ-
 त्यूहं रोदसी व्याप्य लक्ष्मणा ॥ २४ ॥ त्रिव प्राप्तं वामवोऽयाशिनौ
 च रुद्रादित्या वसवयाथ विश्वे । प्रत्युद्युर्मुनयश्चापि सिद्धा
 गन्धर्वमुखाश्च महाप्यरोभिः ॥ २५ ॥ ततो राजन् भगवागुग्र-
 तेजा नारायणः प्रभेर्षयाव्ययथ । योगार्चार्थो रोदसी व्याप्य
 लक्ष्मणा स्नान प्राप्तं स्वं महात्मापभेयम् ॥ २६ ॥ ततो देवैर्ऋषिभि-
 षापि कृष्णः समागतयारणैथैव राजन् । गन्धर्वाधैरप्यरोभि-
 वंशभिः सिद्धैः साधैश्चानतैः पूज्यमानः ॥ २७ ॥ तं वै देवाः
 प्रत्यनन्दन्त राजन्मुनियेष्टा ऋग्भिरानर्तुंरोषम् । त गन्धर्वाद्यापि
 तस्युः स्तुवन्त प्रीत्या चैनं पुरुद्धतोऽभ्यनन्दत् ॥ २८ ॥

इति मौसलपर्वणि षतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन-उवाच । दारुकोऽपि कुक्षन् गवा दृष्ट्वा पार्थान्
 महारथान् । आचष्ट मौपले वृथीनन्योऽन्येनोपसंहृतान् ॥ १ ॥
 श्रुत्वा विनष्टान् वार्ष्णेयान् समीजान्धककौकुरान् । पाण्डवा
 शोकमन्तप्ता विव्रस्तमनसोऽभवन् ॥ २ ॥ ततोऽर्जुनस्तानामन्ध
 केशवस्य प्रिय सखा । प्रथमो मातुलं द्रष्टुं नेदमस्तीति चाब्रवीत्
 ॥ ३ ॥ स वृथानिलय गत्वा दारुकेण सह प्रभो । दृढं दारवा
 वीरो मृतनाथामिव स्त्रियम् ॥ ४ ॥ वा एत ता लोङ्गनाथेन
 नाथप्रत्य पुराभवन् । तास्त्वनाथास्तदा नाथ पार्थं दृष्ट्वा विचु
 क्रुशु ॥ ५ ॥ पीडयस्वीसहस्राणि वासुदेवपरिग्रह । तामा-
 नासीन्महानागो हृष्टैर्वाजुनमागतम् ॥ ६ ॥ तास्तु दृष्ट्वैव कौरव्यो
 वाप्रेणापिहितेक्षण । क्षीना कृशेन पदैय नाशयत् सोऽभि-
 क्षीचि तुम् ॥ ७ ॥ स ता दृष्ट्वाग्न्धकजला हयमीना रथोडुपाम् ।
 वाद्विद्वरघषोषीघा वेश्मतीर्थमहाद्धताम् ॥ ८ ॥ रत्नमैवलसङ्घाता
 वव्यप्रागरमालिनीम् । रद्यास्तोतोजतावर्त्ता चत्वरस्त्रिमित-

वैशम्पायन उवाच । त भयान महात्मान वीरमानकदुन्ध
भिम् । पुत्रयोकेन सन्तप्त ददर्श कुरुपुङ्गव ॥ १ ॥ तस्याश्रुपरि
पूर्णाचो व्यूढोरस्त्री महाभुज । आर्त्तस्थार्त्ततर पार्थ पादा
जग्राह भारत ॥ २ ॥ तस्य भूर्दानमाघ्रातुमिषिपाननदुन्दुभि ।
स्वस्त्रीयस्य महाशार्ङ्गर्न शमाक च शत्रुहन् ॥ ३ ॥ समालिङ्गरार्जन
वृद्ध स भुजाभ्या महाभुज । रुद्रन् पुत्रान् स्मरन् सर्वान् विललाप
श्रुविह्वल । भ्रातृन् पुत्राय पीत्राय दौहितान् स स्त्रीनपि ॥ ४ ॥

वासुदेव उवाच । यैर्जिता भूमिपालाय दैत्याय शतशो
ऽर्जन । तान् दृष्ट्वा नेत्र पश्यामि जीवान्यर्जुन दुर्मर ॥ ५ ॥
यौ तावर्जनशिष्यौ ते प्रियौ बद्धमती तदा । तयोरपनयात पार्थ
वृष्णयो निधन गता ॥ ६ ॥ यौ तौ वृष्णिप्रवोरागा दावेजाति
रथौ मती । प्रद्युम्नो युयुधानश्च कथयन् कथसे च यौ ॥ ७ ॥ तौ
तदा कुरुमादूर्त्त इत्यास्य प्रियभातनौ । तातुभौ वृष्णिनाथस्य
मुखमास्ता धनञ्जय ॥ ८ ॥ न तु गर्हामि शैनेय द्वाद्द्विक्वच्चाह
मर्जन । अक्रूर रोक्षिण्येय वै शपो श्लेवात्र वारणम ॥ ९ ॥
केष्मिन् यस्तु वसञ्च विक्रम्य जगत प्रभु । विदेहायकरोत् पार्थ
चैद्यञ्च बलगर्वितम् ॥ १० ॥ नैपादिमेकलाव्यञ्च चक्रे कालिङ्ग
नागधान् । गान्धारान् काशिराजञ्च मरुभूमौ च पार्थिवान् ॥ ११ ॥
प्राच्याश्च दक्षिणात्याश्च पार्वतीयास्तथा नृपान् । सोऽभ्युपेक्षित
वानेतमनवान्धुसूदन ॥ १२ ॥ त्व हित नारदयेव सुनयस्य
सनातनम् । गोविन्दमनस्य दिवमभिजानीध्वमच्युतम् ॥ १३ ॥ प्रत्य
पश्यञ्च स विभुर्ज्ञातिद्वयमधीक्षत । समुपेक्षितवान्नित्य स्वय स
भम पुत्रक ॥ १४ ॥ गान्धार्या वचन यत्तदृषीणाञ्च परन्तप ।
तन्मूनमन्यथा पत्तु नैच्छत स जगत प्रभु ॥ १५ ॥ प्रत्यक्ष भवत
यापि तव पीठ परन्तप । अश्वत्थाम्ना हतयापि धीवितस्तस्य
वीरगा ॥ १६ ॥ इमास्तु नैच्छत् स्थान श्रातीन् रक्षितुं स सखा

तव । ततः पुत्रांश्च पौत्रांश्च भ्रातृनय, स्त्रीनयम् ॥ १७ ॥ शयाना-
 न्निहतान् दृष्ट्वा ततो मानववीहिदम् । संप्राप्तोऽप्यायमस्यान्तः
 कुलस्य भरतर्षभ ॥ १८ ॥ आगमिष्यति वीमतसुरिणां दारवती
 पुरीम् । आख्येयं तस्य यदुक्तं वृष्णीनां वैशसं महत् ॥ १९ ॥ स
 तु श्रुत्वा महातेजा यदूनां निधनं प्रभो । आगन्ता चिप्रमेवेह न
 नेऽप्राप्ति विचारणा ॥ २० ॥ योऽहं तमर्जुनं विद्धि योऽर्जुनः
 शोऽहमेव तु । यद्ब्रूयात्तत्तथा कार्यमिति बुध्नस्व भारत ॥ २१ ॥
 स स्त्रीषु प्राप्तकालासु पाण्डवो बालकेषु च । प्रतिपत्स्यति वीमत-
 सर्भवतयोर्द्वे द्विकम् ॥ २२ ॥ इमाञ्च नगरीं सद्यः प्रतियाति
 धनस्त्रये । प्राकाराद्दालकोपेतां समुद्रः प्रावयिष्यति ॥ २३ ॥ अहं
 द्विषे तु कस्मिंश्चित् पुण्ये नियमनास्थितः । कालं कर्त्ता सत्य एव
 रामेण सह धीमता ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशो मामचिन्त्य-
 पराक्रमः । हित्वा मां बालकैः सहैः द्विषं कामप्यगात् प्रभुः
 ॥ २५ ॥ शोऽहन्तौ च महात्मानौ चिन्तयन् भ्रातरौ तव । घोरं
 प्रातिवधञ्चैव न भुञ्जे शोककर्मितः ॥ २६ ॥ न भोक्ष्ये न च
 जीविष्ये दिष्ट्या प्राप्तोऽसि पाण्डव । यदुक्तं पार्थ श्रुत्वा तत्
 भवमखिल कुरु ॥ २७ ॥ एतत्ते पार्थ रोज्यन्न स्त्रियो रत्नानि
 शैव हि । दृष्टान् प्राणानहं ह्यीमांश्चक्ष्यान्यरिनिस्सदन ॥ २८ ॥

कालीऽयं वर्तते ध्रुवम् । तमिमं विद्धि संप्राप्तं कालं कालविद्वां-
 वर ॥ ४ ॥ सर्वथा तृष्णिदारांस्तु बालं वृद्धं तथैव च । गमिष्ये
 परिग्रह्याहमिन्द्रप्रस्थमरिन्द्रम् ॥ ५ ॥ इत्युक्त्वा दारुकमिदं वाक्य-
 मोह धनप्लयः । अमात्यान् तृष्णिवीराणां द्रष्टुमिच्छामि मा-
 चिरम् ॥ ६ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं सुधर्मां यादवीं समाम् । प्रवि-
 श्यभार्जुनः शूरः शोचमानो महारथान् ॥ ७ ॥ तमासनगतं तत्र
 सर्वाः प्रकृतयस्त्वया । द्राक्षणा नैगमास्तत्र परिवार्योपतस्थिरे
 ॥ ८ ॥ तान् दैनमनसः सर्वान् निहतान् गतचेतसः । उवाचेदं
 वचः काले पार्थो दैनतरस्त्वया ॥ ९ ॥ अक्रुप्रस्थमहं नेष्ये तृष्णा-
 न्धकजनं स्वयम् । इदन्तु नगरं सर्वं समुद्रः प्रावयिष्यति ॥ १० ॥
 सञ्जीकुरुत यानानि रत्नानि विविधानि च । वञ्जीऽयं भवतां
 राजा अक्रुप्रस्थे भविष्यति ॥ ११ ॥ सप्तमे दिवसे चैव रवौ विमल-
 मुहते । वह्निर्वत्स्यामहे सर्वे सञ्जीभवत मा- चिरम् ॥ १२ ॥
 इत्युक्त्वास्तेन ते सर्वे पार्थनास्त्रिकर्मणा । सञ्जमाशु नतयद्भुः
 स्वसिद्धयं समुत्सुकाः ॥ १३ ॥ तां रात्रिमवसत् पार्थं केषवस्य
 निवेशने । महता शोकमोहेन सहसाभिपरिप्लुतः ॥ १४ ॥ शो-
 भूतेऽयं ततः शौरिर्वसुदेवः प्रतापवान् । युक्त्वात्मानं महातेजा
 जगाम शक्तिमुत्तमाम् ॥ १५ ॥ ततः अष्टौ महानासीत् वसुदेव-
 निवेशने । दारुणः क्रोशतीनाञ्च रुदतीनाञ्च योपिताम् ॥ १६ ॥
 प्रक्रीशन्मूर्धजाः सर्वाः विमुक्ताभरणसजः । उरांसि पाणिभिर्घन्त्यो
 व्यस्रपन् करुणं स्त्रियः ॥ १७ ॥ तं द्रियकी च भद्रा च रोहिणी
 मदिरा तथा । अश्वारोहन्त च तदा भर्तारं योपितांवराः ॥ १८ ॥
 ततः शौरिं नृयुक्तेन बद्धमौख्येन भारत । यानेन महता पार्थो
 बद्धिर्मिथ्याभयतदा ॥ १९ ॥ तमन्वयुस्तत्र तत्र दुःखशोकसमा-
 हताः । दारकावासिनः सर्वे पौरजानपदां हिताः ॥ २० ॥
 तस्याऽग्नेर्भिक्षं कृतं दीप्यमानाय पावकाः । पुरस्तात्तस्य यानस्य

याजकाश्च ततो ययु ॥ २१ ॥ अनुजग्मुश्चातं वीरं दिव्यस्ता वै
 खलङ्कृता । स्त्रीसहस्रैः परिव्रता बधूनिश्च सहस्रम् ॥ २२ ॥
 यस्तु देव प्रियस्तस्य जीवतोऽभून्महात्मन । तत्रैनमुपसंकल्प्य
 पितृनेर्धं प्रचक्रिरे ॥ २३ ॥ तं चिताग्निगत वीर शूरपुत्र वरा-
 ङ्गना । ततोऽन्वारुह्य पद्मप्रथमस्य पतिलोकगा ॥ २४ ॥ तं
 वै चतसृभिः स्त्रीभिरन्वित पाण्डुनन्दन । अदाहयच्चन्दनेश्च गन्धै-
 रुच्चावचैरपि ॥ २५ ॥ ततः प्रादुरभूच्छब्दं समिद्धस्य विभावसो ।
 सामगानाञ्च निर्वोषो नराणां रुद्रतामपि ॥ २६ ॥ ततो बध्म-
 प्रधानास्ते वृष्णान्धककुमारका । सर्वे नैवोदकं चक्रुस्त्रियथैव
 महात्मन ॥ २७ ॥ अलुप्तधर्मस्त धर्मं कारयित्वा स फाल्गुन ।
 जगाम वृष्णयो यत्र बितष्टा भरतर्षभ ॥ २८ ॥ स तान् दृष्ट्वा
 निपतितान् कदने भृशदुःखित । बभूवातीव कोरव्यं प्राप्तकाल
 चकार ह ॥ २९ ॥ यथा प्रधानतथैव चक्रे सर्वास्तथा क्रिया ।
 धी हता ब्रह्मभाषेन मुपलैरेरकोद्भवै ॥ ३० ॥ ततः शरीरे रामस्य
 वासुदेवस्य चोभवो । अन्विष्य दाहवानास पुरुषैराप्तकारिभे
 ॥ ३१ ॥ स तेषां विधिवत् कृत्वा प्रेतकार्याणि पाण्डव । सप्तमे
 दिवसे प्रायात रघमारुह्य सहस्रं ॥ ३२ ॥ अप्रवृत्तै रथैश्चापि
 गोखरैश्चयुतैरपि । स्त्रियस्ता वृष्णिवीराणां रुद्रस्य शोक-
 कर्षिता ॥ ३३ ॥ अनुजग्मुर्महात्मान पाण्डुपुत्र धनञ्जय । भृत्या
 स्त्रभक्तवृष्णीनां सादिनो रथिनश्च धी ॥ ३४ ॥ वीरहीन वृहवाल्मी-
 क्यौरजानपदास्तथा । ययुस्ते परिवार्थार्थं कलत्रं पार्थशासनात्
 ॥ ३५ ॥ कुञ्जरैश्च गजारोहो ययुः शैलनिभेस्तथा । स पादरचै-
 र्ययुक्ता सान्तरायुधिका ययुः ॥ ३६ ॥ पुत्राश्चान्धकवृष्णीनां सर्वे
 पार्थमेतुव्रता । ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्चैव महाधना
 ॥ ३७ ॥ दश पटं च सहस्राणि वासुदेवावरोधनम् । पुरस्कृत्य
 अयुर्वध्यमौलं कृत्वास्य धीमत ॥ ३८ ॥ दहनि च सहस्राणि

प्रद्युतान्यर्वुडानि च । भोजनप्रणान्धकस्त्रीणां हतनाथा विनिर्यगु
 ॥ ३८ ॥ तत सागरसमप्रख्यं वृष्णिचक्रंमहर्द्धिमत् उवाच रथिना
 येन पार्थ परपुरस्त्रय ॥ ४० ॥ निर्याते तु जने तस्मिन् सागरो
 मकरालय । दारका रक्षसम्पूर्णा जलेनाप्रावयत्तदा ॥ ४१ ॥
 यदाहि पुरुषव्याघ्रो भूमेस्तस्या व्यसुद्धत । तत्तत संप्रावयामास
 सलिलेन स सागर ॥ ४२ ॥ तद्भ्रतमभिप्रेक्ष्य दारकावासिनो
 जना । तूर्णान्तूर्णतर जम्भ रक्षो दैवमिति ब्रुवन् ॥ ४३ ॥ कान-
 नेषु च रम्येषु पर्वतेषु नदीषु च । निवसन्नानयामास वृष्णिदारान्
 धनस्त्रय ॥ ४४ ॥ स पञ्चनदमाश्राय धीमानतिसमृद्धिमत् । दिग्ने
 गोपशुधान्याद्वेन निवासनकरोत प्रभु ॥ ४५ ॥ ततो लोभ सम-
 भवद्दस्यूना निहतेश्वरा । दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमाना पार्थिनैकेन
 भारत ॥ ४६ ॥ ततस्ते पापकर्माणो लोभोपहतचेतसः । आभीरा
 मन्वयामासु समेत्याशुभदर्शिन ॥ ४७ ॥ अयमेवोर्जुनो धन्वी
 वृद्धवाल हतेश्वरम् । नयत्यज्ञानतिद्मस्य योधासेमे हतौजस
 ॥ ४८ ॥ ततो यद्विप्रहरणा दस्यवस्ते सहस्रतम । अभ्यधावन्त
 वृष्णीना त जन लोपप्रहारिण ॥ ४९ ॥ महता सिद्धनादेन त्रास-
 यन्त पृथग्जनम् । अभिमितुर्ब धार्यं ते कालपर्य्यायचीरिता ॥ ५० ॥
 ततो निवृत्तं क्रान्तेय सहसा सपदानुग । उवाच तान्महाबाहू-
 र्जुन प्रहृष्टनिव ॥ ५१ ॥ निवर्त्तध्वमधर्माज्ञा यदि जीवितु-
 मिच्छस्य । दूदानीं भरनिर्मिन्ना शेषध्व निहन्ता मया ॥ ५२ ॥
 तद्योक्तास्तेन वीरेण वदर्थीकृत्य तदच । अभिमितुर्जन मूढा
 वार्थमाणा पुन पुन ॥ ५३ ॥ ततोर्जुनो धनुर्दिव्य गाण्डीव-
 मजर महत् । आरोपयितुमारमे यस्त्रादिव कथञ्चन ॥ ५४ ॥
 पकार सन्ध कृच्छ्रेण सम्भ्रमे तुमुले सति । चिन्तयामास चास्त्राणि
 न च सञ्चार तान्यपि ॥ ५५ ॥ वैद्व्यस्तन्महद्गुहा भुजवीर्यं तथा
 पुषि । दिव्य नां महदस्त्राणां पिताम दृष्ट्वीदितोऽभवत् ॥ ५६ ॥

वृष्टियोधाय ते सर्वे गजाय रघवीधिन । न शिकुरावर्त्तयितुं
 ह्यिमाष्वहं तं जनम् ॥ ५७ ॥ कलत्रस्य वद्धत्वादि संपतत्सु
 ततस्तत । प्रयत्नमकरोत् पार्थो जनस्य परिरक्षणे ॥ ५८ ॥
 मिषता सर्वयोधाना ततस्ता प्रमदोत्तमा । समन्ततो व्यकृष्यन्त
 कामाक्षान्या प्रवव्रजु ॥ ५९ ॥ ततो गाण्डीवनिमुक्तै शरै पार्थो
 घनप्लव । जघान द्रस्यून सोदेगो वृष्टिभये सह प्रभु ॥ ६० ॥
 क्षणेन तस्य ते राजन् क्षवं जग्मु रजिह्मगा । अक्षया हि पुरा
 भूत्वा क्षीणा क्षतजभोजना ॥ ६१ ॥ स शरक्षयमासाय दुःख-
 शोकममाहृत । धनुष्कोट्या तदा द्रस्यूनवधीत् पाकशागनि ॥ ६२ ॥
 प्रेक्षतस्त्वेव पार्थस्य त्रय्यान्धक्ववरस्त्रिय । जग्मु राटाय ते स्त्रेच्छाः
 समन्ताञ्जनमेजय ॥ ६३ ॥ धनप्लवस्तु दैवं तत् ममसाचिन्तयत्
 प्रभु । दुःखमोक्षमविष्टो निष्ठासपरमोऽभवत् ॥ ६४ ॥ अस्त्रा-
 णाञ्च प्रणायेन वाङ्मवीर्यस्य संचयात् । धनुष्याविधेयत्वात्
 शराणा संचयेण च ॥ ६५ ॥ बभूव विमना पार्थो द्रवमित्यनु-
 चिन्तयन् । न्यवर्त्तत ततो राजन्नेदमस्तीति चाब्रवीत् ॥ ६६ ॥
 तत स शेषमादाय कलत्रस्य महामति । हतभूचिष्ठरत्रस्य कुरु-
 क्षेत्रमवातरत ॥ ६७ ॥ एवं कलत्रमानीय वृष्णीना हतशेषि-
 तम् । न्यवेशयत कौरव्यस्तत्र तत्र धनप्लव ॥ ६८ ॥ हार्दिव्य-
 तनवं पार्थो नगर मार्त्तिष्वावतम् । भोजराजकलत्रञ्च हतशेषं
 नरोत्तम ॥ ६९ ॥ जतो बालाय वृद्धाय स्त्रियथादाय पाण्डव ।
 नीरैर्विहीनान् सर्वास्तान् भद्रप्रस्थे न्यवेशयत् ॥ ७० ॥ यौयु-
 धानि सरस्वत्या पुत्रं सात्यकिन प्रियम् । न्यवेशयत धर्मात्मा
 बृहबालपुरस्कृतम् ॥ ७१ ॥ इन्द्रप्रस्थे ददौ रान्यं वष्याय पर-
 वीरहा । वर्षेणाक्रूरदारास्तु वार्यमाना प्रवव्रजु ॥ ७२ ॥
 रुक्मिणी त्वय गान्धारी शैब्या हैमवतीत्यपि । देवी जाम्बवती
 चैव विविशुर्जातवेदमम ॥ ७३ ॥ सत्यभामा तथैवान्या देव्य कृष्णस्य

श्रीमहाभारतम् ।

अथ महाप्रस्थानित्रपर्व ।

नारायण नमस्कृत्य नरक्षेत्र नरोत्तमम् ।

देवी सरस्वतीक्षेत्र ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । एवं वृषाग्रन्धककुले श्रुत्वा मौपलमाहवम् ।
पाण्डवा किमकर्वन्त तथा कृष्ण दिवङ्गते ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा कौरवो राजा वृशीना घटनं
महत् । प्रस्थाने मतिमाधाय वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ २ ॥ काल
पचति भूतानि सर्वाण्येव महामते । कालपाशमह मन्ये त्वमपि
द्रष्टमर्हसि ॥ ३ ॥ इत्युक्तं स तु कौन्तेय काल काल इति ब्रुवन् ।
अन्वपद्यत तदाक्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य धीमत ॥ ४ ॥ अर्जुनस्य मत्तं
श्रुत्वा भीमसेनो यमौ तथा । अन्वपद्यत तदाक्य यदुक्तं सव्य-
साचिना ॥ ५ ॥ ततो युयुत्सुमानाय प्रब्रजन् धर्मकाम्यया ।
राज्यं परिददौ सर्वं वैश्यापुत्रे युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ अभिपिष्य स्वराज्ये
च राजानश्च परिचितम् । दुःशांत्यात्रगीद्राजा सुभद्रा पाण्ड-
वाग्रज ॥ ७ ॥ एष पुत्रस्य ते पुत्र कुरुराजो भविष्यति । यदूना
परितोष्य यथो राजा कृतय च ॥ ८ ॥ परिशिष्टास्तिनपुत्रे
शक्रप्रस्ये च यादव । वयो राजा लया रच्यो ना चाधर्मं मन
इया ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वा धर्मराज स वासुदेवस्य धीमत । मातु-
रस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च ॥ १० ॥ भ्रातृभ रुद्धधर्मात्ता

पर्यवारयन् ॥ २८ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानो द्रौपदी च वयसिनी ।
 कृतोपवासा कौरव्य प्रथयु प्राङ्मुखास्तत ॥ २९ ॥ योगयुक्ता
 महात्मानस्वामधर्मासुपेयुष । अभिजग्मवर्द्धन् देवान् सरित
 सागरास्तथा ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरो यथावग्रे भीमस्तु तदनन्तरम् ।
 भजनस्तस्य चान्वेय यमौ चापि यथाक्रमम् ॥ ३१ ॥ पृष्ठतस्तु
 वरारोहा श्वाना पद्मदलेक्षणा । द्रौपदी योपिता येष्टा यज्ञो
 भरतसत्तम ॥ ३२ ॥ ग्ना चैवानुययावन् प्रस्थिताः पाण्डवान्
 वनम् । क्रमेण ते चतुर्वीरा लौहिय सतिलाह्वयम् ॥ ३३ ॥
 गाण्डीवस्तु धनुर्दिव्य न मुनीश्च धनञ्जय । रथलोभान्नहाराज
 ते चाक्षये महेषुधी ॥ ३४ ॥ अग्नि ते दृढशुस्तत्र स्थित शैल
 मिवाग्रत । भार्गमावत्य तिष्ठन्त साक्षात् पुरुपविग्रहम् ॥ ३५ ॥
 ततो द्वे स सप्तर्षिं पाण्डवानिऽमव्रवीत् । भो भो पाण्डुसुगा
 पीरा पावक मा निबोधत ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो भीम
 सेन परन्तप । अर्जमाश्रित्ततो वीरौ निबोधत वचो मम ॥ ३७ ॥
 अक्षमग्निं कुरुश्रेष्ठा मया दग्धञ्च खाण्डवम् । अर्जनस्य प्रभावेण
 तथा नारायणस्य च ॥ ३८ ॥ अथ य फाल्गुनो भ्राता गाण्डीव
 परमायुधम् । परित्यज्य वने यातु नानेनार्थोऽस्ति कथन ॥ ३९ ॥
 चक्ररत्नस्तु यत कृणो स्थितमागोमहात्मनि । गत तच्च पुनर्हस्ते
 कालेनेष्यति तस्य ह ॥ ४० ॥ वरुणादाहृत पूं मयैतम् पार्थ
 कारणात् । गाण्डीव धनुषा येष्ठ वरुणाद्यैव दीयताम् ॥ ४१ ॥
 ततस्ते भ्रातर सर्वे धनञ्जयमचीदयन् । माते प्राक्षिपयैतम्
 तथाक्षये महेषुधी ॥ ४२ ॥ ततोऽन्निर्भरतगेष्ठ तत्रैव तरधीयत ।
 यमुष पाण्डवा वीरास्तस्ते दक्षिणगुखा ॥ ४३ ॥ ततस्ते तूच
 रेणैव तीरेण लग्नाश्वर । जग्मुर्भरतमार्दूलं त्रिषु दक्षिण
 पश्चिमात् ॥ ४४ ॥ तत एव सयाज्ज्ञा पश्चिमा दिग्गतेः ते ।
 दृग्मुर्भरताज्ञापि सागरेण परिग्रहाम् ॥ ४५ ॥ उनीषी पुन

राह्वय ययुर्भरतसत्तमा । प्रादक्षिण्यं चिकीर्षन्त पृथिव्या योग-
धर्मिण ॥ १६ ॥

इति महाप्रस्थानिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते नियतात्मान उदीची दिश
मास्थिता । ददृशुर्वीगयुक्ताश्च हिमवन्त महागिरिम ॥ १ ॥
तद्वाप्यतिक्रमन्तस्ते ददृशुर्वालुकार्णवन् । अवैचन्त महाशैल मेरु
शिखरिणा वरम ॥ २ ॥ तेषान्तु गच्छता शीघ्र सर्वेषा योग-
धर्मिणाम् । याञ्छसेनी भद्रयोगा निषपात महीतले ॥ ३ ॥
तान्तु प्रपतिता दृष्ट्वा भीमसेनी महाबल । उवाच धर्मराजान
याञ्छसेनीमवेक्ष्य च ॥ ४ ॥ नाधर्मदरित कश्चिद्राजपुत्रा पर
न्तप । कारणं किन्तु तद्द्रुहि यत कृष्णा पतिता भुवि ॥ ५ ॥

गुधिष्ठिर उवाच । पक्षपाती महानस्यारं विधिष्ये धनक्षये ।
तस्यैतत् फलमद्यैषा भुङ्क्ते पुत्र्यसत्तम ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तानवेक्ष्ये णां ययौ भरतसत्तम ।
समाधाय मनो धीमान् धर्मात्मा पुत्र्यर्षभ । ७ ॥ सप्तदिवस्ततो
विद्वान् निषपात महीतले । तद्वापि पतित दृष्ट्वा भीमो राजान-
मब्रवीत् ॥ ८ ॥ सोऽयमभारु सर्वेषु शुश्रूषरमहद्भुत । सोऽय
माद्रवतीपुत्र कम्भान्निपतितो भुवि ॥ ९ ॥

गुधिष्ठिर उवाच । आत्मन सदृशं प्राण नैषोऽमन्यत कश्चन ।
तेन शोषेण पतितस्तस्मादिष नृपात्मज ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा त समुत्सृज्य महद्भ्रं ययौ
तदा । भ्रातृभि सङ्घ कान्तेय शुभा भैव गुधिष्ठिर ॥ ११ ॥ कृष्ण
निपतिता दृष्ट्वा सदृष्टवद्भु पाण्डवम् । चाक्षौ बभूवुः प्रिय गुरो
ननुगो निषपात च ॥ १२ ॥ मन्दिशिपतिते वीर ननुगो पाण्ड-

दर्शने । पुनरेव तदा भीमो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ योऽय-
मक्षतधर्मात्मा भ्राता वचनकारक । रूपेणाप्रतिमो लोके नकुल
पतितो भुवि ॥ १४ ॥ इत्युक्त्वा भीमसेनेन प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।
नकुल प्रति धर्मात्मा सर्वबुद्धिमताम्यर ॥ १५ ॥ रूपेण मत्समो
नास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनम् । अधिकस्याहमेवैक इत्यस्य मनसि
स्थितम् ॥ १६ ॥ नकुल पतितस्तस्मादागच्छ त्व वृकोदर । यस्य
यद्विहित वीर सोऽवश्य तदुपाश्रुते ॥ १७ ॥ तास्तु प्रपतितान् दृष्ट्वा
पाण्डव श्वेतवाहन । पपात शोकमन्तपस्ततोऽनु परवीरहा ॥ १८ ॥
तस्मिन्सु पुरुषव्याघ्रे पतिते शकतेजसि । म्रियमाणे दुराधर्मे
भीमो राजानमब्रवीत् ॥ १९ ॥ अनृत न क्षराम्यस्य स्वैरेष्वपि
महात्मन । अथ कस्य विकारोऽय येनाय पतितो भुवि ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । एकाह्ना निर्द्देहेय वै शत्रूनिवर्जुनोऽब्र-
वीत् । न च तत् कृतजानेय शूरमानी ततोऽपतत् ॥ २१ ॥ अ-
सेने धनुर्ग्राहानेय सर्वाय फाल्गुन । तद्या चैतन्न तु तथा कर्त्तव्यं
भूमिमिच्छता ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा प्रस्थितो राजा भीमोऽय निप-
पात ह । पतितयाग्रवीर्ज्जीमो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २३ ॥ भी-
मो राजानवेक्ष्य पतितोऽह म्रियस्तव । किं निमित्तञ्च पतन
ब्रूहि मे यदि वेत्स्य ह ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अतिभुक्ताञ्च भवता प्राणेन तु विकृत्यसे ।
अनवेक्ष्य परं पार्थ तैनासि पतित चित्तो ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा यं
महाबाहुर्लगामानवलोकयत् । श्वायेकोऽनुययौ यस्ते बद्धय
कीर्त्तितो मया ॥ २६ ॥

इति महाप्रस्थानिकपत्रेण द्वीपदादिपतने

द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

महामारतम् ।

वस्यो नारदः सर्वलोकवित् । उवाचोच्चैस्तदा वाक्यं बृहदादौ
 बृहत्तपाः ॥ २३ ॥ येषां राजतयः सर्वे ते चापि समुपस्थिताः ।
 कीर्त्तिं प्रच्छाद्य तेषां वै कुचराजोऽधितिष्ठति ॥ २७ ॥ लोका-
 नाह्वयं यथासा तेजसा बृहत्तसम्पदा । स्वशरीरेण संप्राप्तं नान्यं
 शृणुम पाण्डवात् ॥ २८ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा राजा वचनमब्र-
 वीत् । देवानामन्त्रा धर्मात्मा स्वपक्षाद्यैव पार्थिवान् ॥ २९ ॥
 शुभं वा यदि वा पापं भ्रातृणां स्थानमद्य मे । तदेव प्राप्त-
 मिच्छामि लोकानन्यान्त कामये ॥ ३० ॥ राष्ट्रस्तु वचनं श्रुत्वा
 देवराजः पुरन्दरः । आनृषंस्यसमायुक्तं प्रत्युवाच युधिष्ठिरम्
 ॥ ३१ ॥ स्थानेऽस्मिन् वस राजेन्द्र कर्मभिर्मिर्जितैः शुभैः । किं त्वं
 मानुषकं स्नेहमद्यापि परिकल्पसि ॥ ३२ ॥ सिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां
 यथा नान्यः पुमान् क्वचित् । नैव ते भ्रातरः स्थानं संप्राप्ताः
 कुरुनन्दन ॥ ३३ ॥ यद्यापि मानुषो भावः स्पृशते ह्यं नराधिप ।
 स्वर्गोऽयं पश्य देवर्षीन् सिद्धांश्च त्रिदिवालयान् ॥ ३४ ॥ युधि-
 ष्ठिरस्तु देवेन्द्रमेवंवादिनमौश्वरम् । पुनरेवाब्रवीद्दीमानिदं वचन-
 मर्थवत् ॥ ३५ ॥ तैत्रिंशो नोत्सहे वस्तुमिह दैत्यनिवर्हण ।
 गन्तुमिच्छामि तत्राहं यत्र मे भ्रातरो गताः ॥ ३६ ॥ यत्र ण
 बृहती श्चामा बुद्धिसत्त्वगुणान्विता । द्रौपदी योपितां श्रेष्ठा यत्र
 चैव गता मम ॥ ३७ ॥

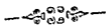
इति महाप्रस्थानिकपर्वणि युधिष्ठिरस्वर्गारोहे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

समाप्तश्चेदं महाप्रस्थानिकपर्व ॥

श्रीमहाभारतम् ।

अथ स्वर्गारोहणिकपर्व ।

नारायण नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।

देवी सरस्वतोञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । स्वर्गं त्रिपिटपं प्राप्य मम पूर्वं पिता-
महा । पाण्डवा धार्तराष्ट्राय कानि स्थानानि भेजिरे ॥ १ ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वविज्ञामि मे मत । मद्दक्षिणाभ्यनुज्ञातो
व्यासेनाद्भुतकर्मणा ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्वर्गं त्रिपिटपं प्राप्य तव पूर्वपितामहा ।
युधिष्ठिरप्रभृतयो यदकुर्वन्त तत शृणु ॥ ३ ॥ स्वर्गं त्रिपिटपं प्राप्य
धर्मराजो युधिष्ठिर । दुर्योधन श्रिया जटं ददर्शासीनमासने
॥ ४ ॥ भ्राजमाननिवादित्यं वीरलक्ष्मणभिसंज्ञितम् । द्वैभ्राजि-
ण्युभि माध्वै सहित पुण्यकर्मभिः ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा
दुर्योधनममपित । महता सन्निवृत्तोऽभूत् श्रियं दृष्ट्वा सुयोधने
॥ ६ ॥ । हृदन्नुच्चैर्वपस्तान् वै नाहं दुर्योधनेन वै । सहितः कामथे
लोयान् लुब्धोनादीर्घदर्शिना ॥ ७ ॥ यत्कृते पृथिवी सर्वा सुहृदो
बान्धवास्तथा । हतात्माभिः प्रसृष्टाजो ह्रिष्टैः पूर्वं मयावने ॥ ८ ॥
द्रौपदी च सभामध्ये पाञ्चाली धर्मधारिणी । पर्याहृष्टानवद्याद्री
पत्नी नो गच्छन्निधौ ॥ ९ ॥ अस्ति देवा न मे कामः सुयोधन-
कुलीचितुम् । तत्राहं गन्तुमिच्छामि यत्र ते भ्रातरो मम ॥ १० ॥
तत्रैवोत्तमो नारदः प्रहसन्निव । स्वर्गे निवासि राजेन्द्र

युधिष्ठिर उवाच । नेह पश्यामि विबुधा राधेयममितौजसम् ।
 भ्रातरौ च महात्मानौ युधामयूतमौजसौ ॥ १ ॥ जुहुवुर्व्यंशरी-
 राणि रणवक्रौ महारथा । राजानो राजपुत्राय र्थं मदर्धं
 हता रणे ॥ २ ॥ क्व ते महारथा सर्वे शार्दूलसमविक्रमा ।
 तैरप्यय जितो लोक कश्चित् पुरुषसत्तमै ॥ ३ ॥ यदि लोका-
 निमान् प्राप्तास्ते च सर्वे महारथा । स्थित वित्तं हि मा देवा
 सहित तैर्महात्मभि ॥ ४ ॥ कश्चिन्न तैरवाप्तोऽय नृपेलोकोऽद्य
 शुभ । न तैरह विना वतस्ये भ्रातृभिर्घातिभिस्तथा ॥ ५ ॥
 मातुर्हि वचनं श्रुत्वा तदा सलिलजम्भिणि । कर्णस्य क्रियता
 तोयमिति तप्यामि तेन वै ॥ ६ ॥ इदञ्च परितप्यामि पुन पुन
 रह सुरा । यन्मातु सद्दशौ पादौ तस्याहममितात्मन ॥ ७ ॥
 दृष्ट्वैव तौ नानुगत कर्णं परबलाद्देनम । न ह्यहान् कणसहि-
 तान् जयेत शक्रोऽपि सधुगि ॥ ८ ॥ तमह यत्र तत्रस्य द्रष्टुमिच्छामि
 सत्येजम । अभिज्ञातो मया योऽसौ घातित सब्यसाचिना ॥ ९ ॥
 भीमञ्च भीमविक्रान्त प्राणेष्योऽपि प्रिय मम । अर्जुनश्चेन्द्रसङ्ग्राम
 यमौ चैव यमीपमौ ॥ १० ॥ द्रष्टुमिच्छामि ताज्ञाह पाद्माली
 धर्मचारिणीम् । न चेह स्थातुमिच्छामि सत्यमेव ब्रवीमि व-
 ॥ ११ ॥ कि मे भ्रातृविहीनस्य स्वर्गेण सुरसत्तमा । यत्र ते मम
 स स्वर्गो नाय स्वर्गो मतो मम ॥ १२ ॥

देवा ऊचुः । यदि वै तत्र ते श्रुत्वा गम्यता पुत्र मा धिरम् ।
 प्रिये हि तव वर्त्तामो देवराजस्य शासनात् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इयुक्त्वा त ततो देवा देवदूतमुपादिगन् ।
 युधिष्ठिरस्य सहृदो हर्मथेति परन्तप ॥ १४ ॥ तत कुन्तीपुतो
 राजा देवदूतय जग्मत् । सहितो राजशार्दूल यत्र ते पुरुष-
 पंभा ॥ १५ ॥ अग्रतो देवदूतस्तु ययौ राजा च पृष्ठत । पत्रान-
 मशुभ दुर्गे सेवित पापकर्मभि ॥ १६ ॥ तमसा संतप्त पीर

केयथैवलशादलम् । युक्तं पापवृतां गन्धैर्मांसयोगितकद्वैमम् ॥१७॥
 दंष्ट्रीत्यातकभङ्गकमक्षिकामशकावृतम् । इतद्येतद्य कुणपैः सम-
 न्तात् परिवारितम् ॥ १८ ॥ अस्थिकेशसमाकीर्णं कृमिक्रीटसमा-
 कुलम् । ऋज्वलनेन प्रदीप्तेन समन्तात् परिवेष्टितम् ॥ १९ ॥ अयो-
 मुखैश्च काकायोर्दधैश्च समभिद्रुतम् । सूचीमुखैस्तथा प्रेतैर्वन्धा-
 शेलोपमैर्हतम् ॥ २० ॥ जेदोरुधिरधुक्तैश्च क्षिन्नबाहुरूपाणिभिः ।
 निकृत्तोदरपादैश्च तत्र तत्र प्रवेरितैः ॥ २१ ॥ स तत्र कुणप-
 दुर्गन्धमशिवं लोमहर्षणम् । जगाम राजा धर्मात्मा मध्ये बद्धं
 विचिन्तयन् ॥ २२ ॥ ददर्शोष्णोदकीः कीर्णां नदीञ्चापि सदु-
 र्गमाम् । अक्षिपत्प्रवनञ्चैव निमित्तदुरसंवृतम् ॥ २३ ॥ करम्भ-
 जालुकां तप्तामायसीञ्च शिलाः पृथक् । लोहकुम्भाश्च तैलस्य
 काय्यमानाः समन्ततः ॥ २४ ॥ कूटशाल्मलिकञ्चापि दुःस्पर्शं तीक्ष्ण-
 कण्टकम् । ददर्श चापि कौन्तेया यातनाः पापकर्मिणाम् ॥ २५ ॥
 स तं दुर्गं समालक्ष्य देवदूतमुवाच ह । कियदध्यानमस्माभि-
 र्गन्तव्यमिममौदृश्यम् ॥ २६ ॥ क्व च ते भ्रातरो मद्द्वं तन्ममांखातु-
 मर्हसि । दिशोऽयं वायु दिवानामेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ २७ ॥
 स सन्निवृत्ते श्रुत्वा धर्मराजस्य भाषितम् । देवदूतोऽब्रवीच्चैन-
 मेतावद्भ्रमनं तव ॥ २८ ॥ निवर्त्तितव्यो हि मया तथाऽस्युक्ती
 दिवोकसैः । यदि श्रान्तोऽसि राजेन्द्र तमथागन्तुमर्हसि ॥ २९ ॥
 युधिष्ठिरस्तु निर्विषस्तेन गन्धेन सूर्च्छितः । निवर्त्तने घृतमनाः
 पर्यवर्त्तत भारत ॥ ३० ॥ स सन्निवृत्तो धर्मात्मा दुःखशोकसमा-
 हतः । श्रुत्वाव तत्र वेदतां दीना वाचः समन्ततः ॥ ३१ ॥ श्री भो
 धर्मराज राजर्षे पुण्याभिजन पाण्डव । अनुग्रहार्थमस्माकं तिष्ठ
 तावन्मुहूर्त्तकम् ॥ ३२ ॥ आयाति त्वयि दुर्द्वेषं वाति पुण्यः समी-
 रणः । तत्र गन्धानुगतस्त्रात घनास्मान् सुखमागमत् ॥ ३३ ॥ तं
 वयं पाशं दीपंश्च बालस्य पुरुषयोगं । सुखभाषाद्विध्यामस्ता-

दृष्ट्वा राजसत्तम ॥ ३४ ॥ संतिष्ठस्व मन्दावाही मुहूर्त्तमपि भारत ।
 त्वयि तिष्ठति कौरव्य यातनास्मान्न बाधते ॥ ३५ ॥ एव बद्धविधा
 वाच कृपणा वेदनावताम् । तस्मिन् दिगे च श्रुत्वाव समन्तात्
 वदता नृप ॥ ३६ ॥ तेषान्तु वचन श्रुत्वा दयावान् दीनभाषि-
 णाम् । अही कच्छमिति प्राह तस्यौ स च युधिष्ठिर ॥ ३७ ॥
 स ता गिर पुरस्ताद्द्वै श्रुतपूर्वा पुन पुन । ग्लानाना दु खिता-
 नाञ्च नाभ्यजानत पाण्डव ॥ ३८ ॥ अबुध्यमानस्ता वाचो धर्म-
 पुत्री युधिष्ठिर । उवाच के भवन्ती वै किमर्थं चेह तिष्ठत ॥ ३९ ॥
 इत्युक्तास्ते तत सर्वे समन्तादावभाषिरे । कर्णोऽह भीमसेनोऽह-
 मर्जुनोऽहमिति प्रभो ॥ ४० ॥ नकुल सहदेवश्च धृष्टद्युम्नोऽह-
 मित्युत । द्रौपदी द्रौपद्याश्च इत्येवन्ते विचुक्रुशु ॥ ४१ ॥ ता वाच
 स तदा श्रुत्वा तद्देशमदृशोर्नृप । ततो विमम्ये राजा कि न्विद
 दैवकारितम ॥ ४२ ॥ किन्तु तत् कल्प कर्म कृतमैभिर्महा-
 क्षमि । वर्धेन द्रौपदैवैर्वा पाञ्चात्या वा समध्यया ॥ ४३ ॥ य
 इमे पापगन्धेऽस्मिन् दिगे सन्ति सुदारुणे । नाह जानामि सर्वेषा
 दुष्कृत पुण्यकर्मणाम् ॥ ४४ ॥ किं कृत्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्री राजा
 सुयोधन । तथा श्रिया युत पापे सह सर्वे पदानुगे ॥ ४५ ॥
 महेन्द्र इव लक्ष्मीवानास्ते परमपूजित । कस्येदानी विकारोऽयं
 य इमे नरवं गता ॥ ४६ ॥ सर्वधर्मविद् शूरा मत्यागमपरा-
 यणा । अदधर्मपरा सन्तो यज्जानो भूरिदक्षिणा ॥ ४७ ॥
 किन्तु सुप्तोऽस्मि जागर्मि चेतयामि न चेतये । अहो चित्तविका-
 रोऽय स्यादा ने चित्तपिभ्रम ॥ ४८ ॥ एवं बद्धविध राजा विम-
 मर्ष युधिष्ठिर । दु खयोक्तसमाविष्टश्चिन्ताव्याकुलितेन्द्रिय ॥ ४९ ॥
 क्रोधमाहारयच्चैव तीव्रं धर्मसुतो नृप । देवाय गर्हयामास
 धर्मक्षेप युधिष्ठिर ॥ ५० ॥ स तीव्रगन्धसन्तप्तो देवदूतमुवाच ह ।
 गम्यता नत पेया न दूष्येयामुपान्तिजम् ॥ ५१ ॥ न सह नत्र

यास्यामि स्थितीऽस्मीति निवेद्यताम् । मतसंश्रयादिसे दूनाः
सुखिनो भ्रातरो हि मे ॥ ५२ ॥ इत्युक्तं च तदा दूत पाण्डु-
पुत्रेण धीमता । जगाम तत्र यत्रास्ते देवराज शतक्रतु ॥ ५३ ॥
निवेद्यामास च तद्धर्मराजचिन्नीर्षितम् । यथोक्तं धर्मपुत्रेण
सर्वमेव जनाधिप ॥ ५४ ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्वणि युधिष्ठिरस्य नरकदर्शने
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्थिते मुहूर्त्ते पार्थे तु धर्मराजे युधि-
ष्ठिरे । आजग्मुस्तत्र कौरव्य देवा शक्रपुरोगमा ॥ १ ॥ स च
विग्रहवान् धर्मो राजानं प्रसमीक्षितुम् । तत्राजगाम यत्रासौ
कुरुराजो युधिष्ठिर ॥ २ ॥ तेषु भासुरदेहेषु पुण्यामिजनकर्मणु ।
समागतेषु देवेषु व्यगमत्तत्तमो नृप ॥ ३ ॥ नादृश्यन्त च तास्तत्र
यातना पापकर्मिणाम् । नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना
सह ॥ ४ ॥ लोहकुम्भा शिलाश्चैव नादृश्यन्त भयानका । विह्व-
तानि शरीराणि यानि तत्र समन्तत । ददर्श राजा कौरव्य-
स्तान्यदृश्यानि चाभवन् ॥ ५ ॥ ततो वायु सुखसर्षपु पुण्यमन्ध-
वह शुचि । ववौ देवसमीपस्य शीतलोऽतीव भारत ॥ ६ ॥
मरुत सह शक्रेण वसवशाश्विनौ सह । साध्या रुद्रास्तथादित्या
षी चान्येऽपि द्विवोकस ॥ ७ ॥ सर्वे तत्र समाजग्मुः सिद्धाय परम-
र्षय । यत्र राजा महातेजा धर्मपुत्र स्थितोऽभवत् ॥ ८ ॥ तत्र
शक्र सुरपति त्रिया परमया युत । युधिष्ठिरमुवाचेद् सान्त्व
पूर्वमिदं वच ॥ ९ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो प्रीता देवगणास्तव ।
एष्टेहि पुरुषव्याघ्र इतमेतावता विभो ॥ १० ॥ सिद्धिं प्राप्ता
महाबाहो लोकाद्याप्यक्षयास्तव । न च मन्युश्चयया कार्यं शृणु
वचो मम ॥ ११ ॥ अवश्यं नरकस्तात द्रष्टव्यं सर्वराजभि ।

शुभानामशुभानाञ्च द्वौ राघो' पुरुषर्षभ ॥ १२ ॥ य पूर्वं सुकृतं
 भुङ्क्ते पयान्निरयमेव स । पूर्वं नरकभाग्यस्तु पथात् स्वर्गमुपैति
 स ॥ १३ ॥ भूयिष्ठं पापकर्मा य स पूर्वं स्वर्गमश्नते । तेन त्वमेवं
 शमितो मया श्रेयोर्थिना नृप ॥ १४ ॥ व्याजेन हि त्वया द्रोण
 उपाचीर्णं सुतं प्रति । व्याजेनैव ततो राजन् दर्शितो नरक
 स्तव ॥ १५ ॥ यथैव त्व तथा भीमस्तथा पार्थो यथौ तथा । द्रौपदी
 च तथा दृष्ट्वा व्याजेन नरक गता ॥ १६ ॥ आगच्छ नरशार्दूल
 सुतास्ते चैव कल्पपात ॥ १७ ॥ स्वपक्षाथैव ये तुभ्य पार्थिवा
 निक्षता रणे । सर्वे स्वर्गमनुमाप्तास्तान् पश्य भरतर्षभ ॥ १८ ॥
 कर्माथैव महेश्वास सर्वशस्त्रभृतावर । म गत परमा सिद्धिं
 यदर्थं परितप्यसे ॥ १९ ॥ त पश्य पुरुषव्याघ्रमादित्यतनय विभो ।
 स्वस्थानस्थ महाबाहो जहि शोक नरर्षभ ॥ २० ॥ भ्रातृ शान्या-
 स्तथा पश्य स्वपक्षाथैव पार्थिवान् । स्व स्व स्थानमनुमाप्तान् व्येतु
 ते मनसो ज्वर ॥ २१ ॥ कच्छ पूर्वं चानुभूय इत प्रभृति कौरव ।
 विहरस्व मया शार्ङ्ग गतशोको निरामय ॥ २२ ॥ कर्मणा तात
 पुण्याना जिताना तपसा स्वयम् । दानानाञ्च महाबाहो फल
 प्राप्नुहि पार्थिव ॥ २३ ॥ अद्य त्वा देवगन्धर्वा दिव्याद्याप्सरसो
 द्विवि । उपसेवन्तु कल्याण विरजोऽम्बरभूषणा ॥ २४ ॥ राज-
 सूयजितान् लोकान् स्वयमेवासि ऋदितान् । आप्नुहि त्व महा-
 बाहो तपसश्च महाफलम् ॥ २५ ॥ उपर्युपरि राज्ञा हि तव
 लोका मुधिष्ठिर । हरियन्द्रसमा पार्थं येषु त्व विहरिष्यसि
 ॥ २६ ॥ मान्याता यत्र राजर्षिर्यत्र राजा भगीरथ । दौषन्ति-
 र्यत्र भरतस्तत्र त्व विहरिष्यसि ॥ २७ ॥ एषा देवनदी पुण्या
 पार्थ वैलोक्ष्यपावनी । आवाशगङ्गा राजेन्द्र तत्राप्लुत्य गमिष्यसि
 ॥ २८ ॥ अत्र स्नातस्य भावस्ते मानुषा विगमिष्यति । गतशोको
 निरायामो मुक्तैरो भविष्यसि ॥ २९ ॥ एव ब्रुवति देवन्द्रे कौर

वेन्द्र युधिष्ठिरम् । धर्मो विग्रहवान् साक्षात् एवाव सुतमात्मन
 ॥ ३० ॥ भो भी राजन् महाप्राज्ञ प्रीतोऽस्मि तव पत्रक । महत्तया
 सत्यवाक्येन क्षमया च दूसेन च ॥ ३१ ॥ एषा तृतीया जिज्ञासा
 तव राजन् कृता मया । न शक्यसे चालचितुं स्वभावात् पार्थ-
 ष्हेतुत ॥ ३२ ॥ पूर्वं परीक्षितो हि त्व प्रज्ञात हेतवने मया ।
 शरणीसहितस्यार्थं तच्च निस्तीर्णवानसि ॥ ३३ ॥ सोढर्य्येषु विन
 ष्टेषु द्रौपद्यास्तत्र भारत । शत्रुघ्नपधारिणा पत्र पुनस्त्व मे परी-
 क्षित ॥ ३४ ॥ इदं तृतीयं भ्रातृणामर्थं यत् स्वातुमिच्छसि ।
 विशुद्धोऽसि महाभाग सुखी विगतकल्मष ॥ ३५ ॥ न च ते
 भ्रातर पार्थ नरकाहार्हा विद्याम्यते । मायैषा द्विवराजेन महेन्द्रेण
 प्रयोजिता ॥ ३६ ॥ अवश्य नरकास्तात द्रष्टव्या सर्वराजभि ।
 ततस्त्वया प्राप्तमिदं मुहूर्त्तं दुःखमुत्तमम् ॥ ३७ ॥ न सव्यसाची
 भीमो वा यमो वा पुरुपर्षभो । कस्यो वा सत्यवाक्यं शूरो नर-
 काहार्हायिर नृप ॥ ३८ ॥ न कृष्णा राजपुत्री च नरकाहार्हा युधि-
 ष्ठिर । एषो हि भरतयेष्ठ पश्य गङ्गा त्रिलोकगाम् ॥ ३९ ॥ एव-
 मुक्ता स राजपिस्तव पूर्वपितामह । जगाम सद्य धर्मण सर्वैश्च
 सिद्धिवालयै ॥ ४० ॥ गङ्गा देवदर्शी पुण्या भावनीमृषिसंस्तु-
 ताम् । अवगाह्य ततो राजा तनु सत्याज मानुषीम् ॥ ४१ ॥
 ततो दिव्यवपुर्भूत्वा धर्मराजो युधिष्ठिर । निर्बरो गतसन्तापो
 जले तस्मिन् समाप्लव ॥ ४२ ॥ ततो ययौ वृतो द्वै कुरुराजो
 युधिष्ठिर । धर्मण सद्दितो धीनास्त्वयमानो महर्षिभि ॥ ४३ ॥
 यत्र ते पुरुषव्याघ्रा शूरा विगतमन्थव । प्राण्डवा धार्तराष्ट्राश्च
 स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ४४ ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्वणि युधिष्ठिरतनुत्यागे

तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा द्वैः सर्षिमरु-
 ह्यैः । स्तूयमानो ययौ तत्र यत्र ते कुरुपुङ्गवाः ॥ १ ॥ ददर्श
 तत्र गोविन्दं ब्राह्मणं वपुषान्वितम् । तेनैव दृष्टपूर्वेण सादृश्येनैव
 सूक्षितम् ॥ २ ॥ दीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैरस्त्रैरुपस्थितम् । सक्र-
 मभृतिभिर्घोरैर्दिव्यैः पुरुषविग्रहैः ॥ ३ ॥ उपास्यमातं वीरेण
 फात्मनेन सुरर्षभ । तथा स्वरूपं कौन्तेयो ददर्श मधुसूदनम्
 ॥ ४ ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ सद्यदीक्ष्य युधिष्ठिरम् । यथापत्
 प्रतिपेदाते पूजया दिव्यपूजितो ॥ ५ ॥ अपरस्मिन्नयोर्द्वेषे कर्षं
 शस्त्रभृतां वरम् । दादयादित्यसदृशं ददर्श कुरुनन्दन ॥ ६ ॥
 अथापरस्मिन्नद्वेषे मरुहणद्वृतं विभुम् । भीमसेनमथापश्यत्तेनैव
 वपुषान्वितम् ॥ ७ ॥ वायोमूर्त्तिमतः पार्श्वे दिव्यमूर्त्तिसमन्वितम् ।
 त्रिया परमया युक्तं सिद्धिं परमिकाङ्गतम् ॥ ८ ॥ अग्निनीऽस्तु
 तथा स्थाने दीप्यमानो स्वतेजसा । नकुलं सहदेवञ्च ददर्श कुरु-
 नन्दन ॥ ९ ॥ तथा ददर्श पाञ्चालीं कमलोत्पलमालिनीम् ।
 वपुषा स्वर्गमाक्रम्य तिष्ठन्तीमर्जवर्धसम् ॥ १० ॥ अथैनां सहसा
 राजा प्रष्टुमैच्छद्युधिष्ठिरः । ततोऽस्य भगवानिन्द्र कथयामास
 दिवराट् ॥ ११ ॥ श्रीरेषा श्लेषदीक्षुषा लक्ष्यं मानुषं गता ।
 अयोनिजा लोककान्ता पुण्यगन्धा युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ रत्यर्थं भवता
 श्लेषा निर्मिता शूलपाणिना । दुपदस्य कुजे जाता भवद्विद्योप-
 जोविता ॥ १३ ॥ एते पञ्च महाभागा गन्धर्वाः पावकप्रभाः ।
 श्लेषद्यास्तनया राजान् युष्माकममितीजस ॥ १४ ॥ पश्य गन्धर्व-
 राजानं घृतराट् मनीषिणम् । एनञ्च त्वं विजानीहि भ्रातरं
 पूर्वजं पितुः ॥ १५ ॥ अयं ते पूर्वजो भ्राता कौन्तेयः पावकद्युतिः ।
 सूर्यपुत्रोऽग्रजः श्रेष्ठो राधेयो इति विद्युत ॥ १६ ॥ आदित्यसदृशो
 याति पश्यैनं पुरुषर्षभम् । साध्यानामप्य देवानां विखेपां मरुता-
 मपि ॥ १७ ॥ गणेषु पश्य राजेन्द्र वृष्णाश्वकमहारथान् । सात्यकि-

प्रसुखान् वीरान् भोजायैव महाबलान् ॥ १८ ॥ सोमेन सहितं
 पश्य सौमद्रमपराजितम् । अभिनन्द्य महेष्यासं निशाकरसम-
 द्युतिम् ॥ १८ ॥ एष पाण्डुर्महेष्यासं कुन्त्या माद्र्या व सङ्गतः ।
 विमानेन सदाभ्येति पिता तत्र समान्तिकम् ॥ २० ॥ वसुभिः सहितं
 पश्य भीष्म शान्तनय नृपम् । द्रोणं वृद्धसते पार्श्वं गुरुमेव
 निशामय ॥ २१ ॥ एते चान्य महौपाला योधास्तव च पाण्डव ।
 गन्धर्वसहिता यान्ति यक्षपण्डजनैस्तथा ॥ २२ ॥ गुह्यज्ञाना गति-
 च्चापि केचित् प्राप्ता नराधिप । त्यक्त्वा देहं जितस्वर्गा पुण्य-
 चाग्बुद्धिकर्मभिः ॥ २३ ॥

इति स्वर्गारोहणियपदैणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ३ ॥

जननेजय उवाच । भीष्मशैणौ महात्मानौ धृतराष्ट्रस्य
 धार्मिकौ । विराटद्रुपदो चोभौ शङ्खयैवोत्तरस्तथा ॥ १ ॥ धृष्ट-
 क्षेत्तुर्जयतसेनो राजा चैव स सत्यजितः । दुर्योधनसुताश्चैव शकुनि-
 श्चैव सौवल् ॥ २ ॥ कर्णपुत्राश्च विक्रान्ता राजा चैव जयद्रथः ।
 घटोत्कचादयश्चैव ये सान्ये नानुशीर्षिताः ॥ ३ ॥ ये चान्ये कीर्तिता
 वीरा रावानो दीप्तमूर्त्तयः । स्वर्गं कालं कियन्तन्ते तस्थुस्तदपि
 भ्रसन्ते ॥ ४ ॥ अहीक्षितं शाश्वतं स्थानं तेषां तत्र दिजोत्तमम् ।
 अन्ते वा कर्मणा कान्ते गतिं प्राप्ता नरर्षभा ॥ ५ ॥ एतदि-
 च्छाम्यहं चोतुं प्रोच्यमानं दिजोत्तमम् । तपसा हि प्रदीपेन सर्वं
 त्वमनुपश्यसि ॥ ६ ॥

सौतिरुवाच । इत्युक्तं स तु विप्रपिरनुध्यातो महात्मना ।
 व्यासेन तस्य नृपतेराख्यातुमुपचक्रमे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । न शक्यं कर्मणा यन्ते सर्वेण मनुष्या-
 धिपः । प्रकृतिं हिन्दुः सम्यक्ते पृच्छेत्तैषां समयोजिता ॥ ८ ॥ शृणु

शुद्धमिदं राजन् देवाना भरतर्षभ । यदुवाच महतीना दिव्य
 चक्षु प्रतापवान् ॥ ८ ॥ मुनि पुराण कौरव्य पाराशर्यो महा-
 ग्रत । अगाधबुद्धि सर्वज्ञो गतिञ्च सर्वकर्माणाम् ॥ १० ॥ वसु-
 नेव महतीना भीष्म प्राप महाद्यति । अष्टादेव हि दृश्यन्ते
 वसवो भरतर्षभ ॥ ११ ॥ ब्रह्मसति विवेकाय द्रोणी अङ्गिरसा
 वरम् । कृतवर्मा तु सार्द्धिष्व प्रविवेय महद्गान् ॥ १२ ॥ सात-
 कुमार प्रयत्न प्रविवेय यथागतम् । धृतराष्ट्रो धनेशस्य लोभान्
 प्राप दुरासदान् ॥ १३ ॥ धृतराष्ट्रेण सहिता गान्धारी च यय-
 स्विनी । पत्नीभ्या सहित पाण्डुर्महेन्द्रसदन ययौ ॥ १४ ॥ विराट-
 दुपदौ चोभौ धृष्टकेतुश्च पायिव । निष्ठाक्रूरगाम्वाय भातु-
 कम्पो विदूरथ ॥ १५ ॥ भूरिचक्रा ययौ चैव भूरिच पृथिवीपति ।
 कस्यैवोग्रसेनाश्च वसुदेवस्तथैव च ॥ १६ ॥ दक्षरथ सह भ्रात्रा
 यज्ञेन नरपङ्कव । विश्वेपा देवानान्ते विविशुर्नरपङ्कग ॥ १७ ॥
 वस्रा नाम महतीना सोमपुत्र प्रतापवान् । सोऽभिमन्युनृसिंहस्य
 फाल्गुनस्य सुतोऽभवत् ॥ १८ ॥ स युद्धा अयधर्मण यथा नान्य
 पुमान् ह्वित । विवेय याम धर्मात्मा कर्मणोऽन्ते महारथ ॥ १९ ॥
 आविवेय रवि कर्णो निहत परुषर्षभ । दामर शकुनि प्राप
 धृष्टद्युम्नस्तु पावकम् ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रात्मजा सर्वे यातुधाना
 यलोक्कटा । ऋद्धिमन्तो महात्मान यन्त्यपूता दिव गता ॥ २१ ॥
 धर्ममेवाविशत् क्षत्ता राजा चैव युधिष्ठिर । अनन्तो भगवान्
 दिव प्रविवेय रसातलम् ॥ २२ ॥ पितामहतिवोगादै यो योगा
 ज्ञामधारयत् । य स नारायणो नाम देवदेव ज्ञातन ।
 तस्यागो वासुदेवस्तु धर्मणोऽन्ते विवेय ह ॥ २३ ॥ षोडशस्त्री
 सप्तस्य षोडशस्य वासुदेवपरिग्रह । अमञ्जसा सरस्वत्या कालेन
 जामोजय ॥ २४ ॥ तत्र त्यक्ता शरीराणि दिवमारुह्य पुन ।
 भायैवाप्यरसो भूवा वासुदेवतुपागमा ॥ २५ ॥ हताशक्ति

महाभारते धि वीरानु महारथा । यतोत्पथाश्चयैव दिवान्
 यथाय भेदिरं ॥ २६ ॥ 'दृष्टोऽधममहायाय राक्षस परि-
 योषिता । प्राज्ञानि क्रमयो राजन् सर्वे लोकाननुनमान् ॥ २७ ॥
 भयतश्च महेंद्रस्य हृदयरथ मधीमत । यरुणस्य तथा शिखान्
 विविशु पुरुषपंभा ॥ २८ ॥ एतस्मै सर्वमाप्यात निम्नरेण महा-
 द्युती । कुक्ष्या शरित इत्यं पाण्डवानाश्च भारत ॥ २९ ॥

गौतिसुभाष । एतन् द्रुपदा दिग्जयेष्ठा क राजा जनमेजय ।
 निमित्तोऽभवत्पथं यश्चक्रमान्तरिक्षम् ॥ ३० ॥ ततः समापया-
 मासु कर्म तत्तस्य याजका । आस्तोरुथाभवत् प्रीत परिमोक्ष्य
 भुजङ्गमान् ॥ ३१ ॥ ततो दिज्जतीम् सर्वास्तान् अक्षिणाभिरतो-
 पयत् । पूजितास्तपि ॥ राजा ततो जग्मुर्ब्रह्मयागतम् ॥ ३२ ॥
 विस्वव्यिज्ञा विप्रास्तान् राजापि जनेमेजय । ततस्तच्चधिसलाया-
 स पुनरायाह्लाहायम् ॥ ३३ ॥ एतस्मै सर्वमाप्यात वैशम्पायन-
 कौर्त्तितम् । व्यासाश्रया समाप्यात सर्वसत्वे नृपस्य हि ॥ ३४ ॥
 पुण्योऽयमितिहासाय पवित्रज्ञेयुत्तमम् । कृशेन मुनिना विप्र
 निर्मित सत्पादादिना ॥ ३५ ॥ सर्वज्ञेन विधिज्ञेन यमंशानवता
 रुता । अतोन्द्रियेण शुचिना तपसा भावितात्मना ॥ ३६ ॥ ऐश्वर्यं
 वर्त्तता चैव माह्वयोगवता तथा । नैकतन्त्रविशुद्धेन दृष्ट्वा दिक्ष्वेन
 चक्षुषा ॥ ३७ ॥ वीर्त्तिं प्रययता लोके पाण्डवाना महात्मनाम् ।
 अन्येषा चक्षिणाणाञ्च भूरिद्विषण्णैस्त्रिसाम् ॥ ३८ ॥ यथेद् यावये-
 दिवान् सदा पर्वणि पर्वणि । सूतपासा जितस्वगो ब्रह्मभूयाय
 कल्पते ॥ ३९ ॥ काशं वेद्मिद् सर्वं शृणुयाद्य समाहित ।
 ब्रह्महत्यादिपापाना कोटिस्तस्य विनश्यति ॥ ४० ॥ यथेद् याव-
 येत् चाहे ब्राह्मणान् पादमन्तत । अक्षयमन्नपान वै पितृ-
 स्तस्योपतिष्ठते ॥ ४१ ॥ अह्ना यद्न कुरुते इन्द्रियैर्मनसापि वा ।
 महाभारतमाह्वय पश्यत् समाप्तं पशुन्वते ॥ ५२ ॥ यद्वाहो

कुरुते पापं ब्राह्मणः स्त्रीगणैर्वृतः । महाभारतमाख्याय पूर्वां
 मन्थरां प्रमुच्यते ॥ ४३ ॥ भरताना मंघञ्जय तस्माद्भारतमुच्यते ।
 महत्वाद्भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥ ४४ ॥ निरुक्तमस्य यो
 वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते । धर्मं चार्थं च कामं च मोक्षं च भरतर्षभ
 ॥ ४५ ॥ यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहान्ति न कुत्रचित् । अयो
 नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो मोक्षमिच्छता ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणेन च
 राज्ञा च गर्भिण्या चैव योपिता । स्वर्गकामो लभेत् स्वर्गं जय-
 कामो लभेष्णयम् ॥ ४७ ॥ गर्भिणी लभते पुत्रं कन्यां वा बहु-
 भागिनीम् । तनागबध मोक्षय कृष्याहैपायनः प्रभुः ॥ ४८ ॥
 सन्दर्भं भारतख्यास्य कृतवान् धर्मकान्यया । षष्टिं शतसहस्राणि
 चकारान्यां च संहिताम् ॥ ४९ ॥ त्रिंशत्शतसहस्राणि देवलोके
 प्रतिष्ठितम् । पित्रेण पञ्चदश श्रेयं यशलोके चतुर्दश ॥ ५० ॥ एकं
 शतसहस्रन्तु मानुषेषु प्रभाषितम् । नारदोऽद्यावद्यद्देवानशितो
 देवलः पितॄन् ॥ ५१ ॥ रक्षीयशाच्छुको मत्तारान् वैशम्पायन एव
 तु । इतिहासमिमं पुण्य महायं वेदसम्मितम् ॥ ५२ ॥ व्यासोक्तं
 श्रूयते धेनु कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः । स नरः सर्वकामांश्च कौन्तिं
 प्राप्येह शौनक ॥ ५३ ॥ गच्छेत् परमिकां सिद्धिमत्र मे नास्ति
 संशयः । भारताश्रयनात् पुण्यादपि पादमधोयतः ॥ ५४ ॥
 अहया परया भक्त्या आच्यते चापि धेनु तु । अहधानस्य पूबन्ते
 सर्वपापान्यशेषतः ॥ ५५ ॥ महर्षिर्भगवान् व्यासः कृत्स्नमां संहितां
 पुरा । श्लोकीयतुर्भिर्धर्मात्मा पुत्रमध्यापयत् शुक्रम् ॥ ५६ ॥ माता-
 पित्रसहस्राणि पुत्रदारयतानि च । संसारेष्वनुभूतानि यान्ति
 यास्यन्ति चापरे ॥ ५७ ॥ ह्यपेस्थानसहस्राणि भयस्थानयतानि
 च । दिवसे दिवसे मूढमानिभ्रमन्ति न पण्डितम् ॥ ५८ ॥ लङ्घ-
 वाङ्गविरोन्धेय न च कश्चित् शृणोति मे । धर्माद्व्ययं कामस्य स
 निमयं न वेत्यते ॥ ५९ ॥ न जातु कामात्त भवान्न लोभाद्धर्मं

त्यजेष्ठीवितस्यापि हेतोः । नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो
 नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ ६० ॥ इमां भारतमावित्रीं प्रात-
 र्त्त्याय यः पठेत् । स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ६१ ॥
 यथा समुद्रो भगवान् यथा च हिमवान् गिरिः । स्यातावुभौ
 रत्ननिधौ तथा भारतमुच्चमे ॥ ६२ ॥ काव्यां वेदागमं विद्वान्
 व्यावयित्वायमश्नते । इमं भारतमाख्यानं यः पठेत् सुसमाहितः ।
 स गच्छेत् परमां सिद्धिमिति ने नास्ति संशयः ॥ ६३ ॥ द्वैपायनोष्ठ-
 पुटनिःसृतमप्रमेयं पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवञ्च । यो भारतं
 समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करज्जैरभिषिचनेन ॥ ६४ ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्वणि पद्मगोऽध्यायः ॥ ५ ॥

जनमेजय उवाच । भगवन् केन विधिना श्रोतव्यं भ...
 धुधैः । फलं किं क्व च देवाय पूज्या वै पारशेखिह ॥ २ ॥ दियं
 समाप्ते भगवन् किञ्च पर्वणि पर्वणि । वाचकः कौटुश्यात् एष्टव्य-
 स्तद्ब्रवीहि मे ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणु राजन् विधिमिमं फलं यदापि
 भारत । श्रुताहवति राजेन्द्र यत्त्वं मामनुवृच्छसि ॥ ३ ॥ दिवि
 दिवा महीपाल क्रीडार्थमवनिं गताः । कृत्वा कार्यमिदञ्चैव ततश्च
 पुनरागताः ॥ ४ ॥ हन्त यत्ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व समासतः ।
 ऋषीणां देवतानाञ्च सशर्वं तसुघातले ॥ ५ ॥ अत्र रुद्रास्तथा
 सोम्या विश्वे देवाश्च शाश्वताः । आदित्याद्याश्विनो देवी लोक-
 पाला मङ्गपदेः ॥ ६ ॥ गुह्यकाश्च सगन्धर्वा नागा विद्याधरस्तथा ।
 सिद्धा धर्माः स्वयम्भूयः सुनिभिः कायगोचरः ॥ ७ ॥ गिरयः
 सागरा नद्यस्तथैवाप्यरवां गणाः । शृङ्गाः सम्यत्सराथैव शयना
 अश्वरस्तथा ॥ ८ ॥ स्थावरं जङ्गमञ्चैव जगन् सर्वं सुरासुरम् ।

भारते भरतयेष्ट एकस्वमिह दृश्यते ॥ ८ ॥ तेषां श्रुत्वा प्रतिष्ठानं
नामकर्मानुकीर्तनात् । कृत्वापि पातकं घोरं सर्वो मुच्येत नामवः
॥ १० ॥ इतिहासमिमं श्रुत्वा यथाघदनुपूर्वधः । संयतात्मा शुचि-
भूत्वा पारं गत्वा च भारते ॥ ११ ॥ तेषां याद्धानि दैवानि श्रुत्वा
भारत भारतम् । ब्राह्मणेभ्यो यथायत्तथा भक्त्या च भरतर्षभ
॥ १२ ॥ महादानानि दैवानि रत्नानि विविधानि च । गावः
कांस्योपदोहाय कन्याश्चैव स्वलङ्घिताः ॥ १३ ॥ सर्वकामशुणीप्रेता
यानानि विविधानि च । भवनानि त्रिचिन्नाणि भूमिर्वासांसि
काञ्चनम् ॥ १४ ॥ वाहनानि च दैवानि हवा मत्ताय वारणाः ।
शयनं शिविकाश्चैव स्यन्दनाय स्वलङ्घिताः ॥ १५ ॥ यद्यद्दे उरं
क्षिप्सिद्यद्स्त्रि महिमदम् । तत्तद्देयं रिश्यातिभ्य आत्मा दाराय
सूनवः ॥ १६ ॥ अउया परया दातुं क्रमशस्तस्य पारगः ।
यत्तितः सुमना हृष्टः शुच्य सुरविकल्पकः ॥ १७ ॥ सत्याज्जवरतो
दान्तः शुचिः शौचसमन्वितः । अद्धानो जितक्रोधो यथा शिष्यति
नत् शृणु ॥ १८ ॥ शुचिः शौलाश्रिताचारः शुक्लवाचा जितेन्द्रियः ।
संस्कृतः सर्वशास्त्रज्ञः अद्धानोऽनसूयकाः ॥ १९ ॥ स्वपवान्
सुभगो दान्तः सत्यवादी जितेन्द्रियः । दानमानश्रद्धीतथ भाथी
भवति वाचकः ॥ २० ॥ अद्विषम्यननायस्तमद्रुतं धीरमूर्जितम् ।
असंयक्ताक्षरपदं स्वरभाससमन्वितम् ॥ २१ ॥ त्रिषष्टिवर्षसंयुक्त-
मष्टस्थानसमीरितम् । वाचयेदाचकः स्वस्थः स्वाधीनः सुसमाहितः
॥ २२ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमम् । दिवीं चर-
स्वतीश्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ २३ ॥ इदंवादाचकत् राजन्
श्रुत्वा भारत भारतम् । नियमस्यः शुचिः श्रोतुं शृणुन् स फल-
मशुते ॥ २४ ॥ पारणं प्रथमं प्राप्य दिजान् कामैश्च तपयेत् ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं वै लभते नरः ॥ २५ ॥ अपरतेगण-
चक्षीयं विमानं लगति मद्दत् । प्रहृष्टः संतु द्वैश्च दिवं याति

समाहितः ॥ २६ ॥ द्वितीयं पारणं प्राप्य श्रीऽविराट्फलं लभेत् ।
 सर्वं रत्नमयं दिव्यं विमानमधिरोहति ॥ २७ ॥ दिव्यमाल्याम्बर-
 धरो दिव्यगन्धविभूषितः । दिव्यगन्धधरो नित्यं देवलोकं मण्डो-
 यते ॥ २८ ॥ तृतीयं पारणं प्राप्य द्वादशाङ्गफलं लभेत् । वस-
 त्यमरसङ्घातो वर्षाण्युत्तमो दिवि ॥ २९ ॥ चतुर्थं बालघेयस्य
 पञ्चमे दिगुणं फलम् । उदितोदित्यसङ्घातं च्चलन्तमुनलीपमम्
 ॥ ३० ॥ विमानं विबुधैः सार्द्धमारुह्य दिवि गच्छति । वर्षाण्युत्तानि
 भवने शक्रस्य दिवि भोदते ॥ ३१ ॥ पष्ठे दिगुणमस्तीति सप्तमे
 विगुणं फलम् । कीलासशिखराकारं वैदूर्यमणिवेदिकम् ॥ ३२ ॥
 परिशिष्यञ्च वर्ज्जधा मणिविद्रुमभूषितम् । विमानं समधिष्ठाय
 कामगं साप्सरोगणम् ॥ ३३ ॥ 'सर्वान् लोकान् विचरते द्वितीय
 इव भास्करः । अष्टमे राक्षस्यस्य पारणे लभते फलम् ॥ ३४ ॥
 चन्द्रोदयमिदं रम्यं विमानमधिरोहति । चन्द्ररश्मिप्रीतिकामै-
 रुयेर्युक्तं मनोजवै ॥ ३५ ॥ सिव्यमानं वरस्त्रीणां चन्द्रात् कान्त-
 तरैमुखैः । मेखलानां निनादेन नूपुराणाञ्च जिह्वनैः ॥ ३६ ॥
 अष्टे परमनारीणां सुखसृष्टौ विबुधते । नयने क्रतुराजस्य
 वाजिमेधस्य भारत ॥ ३७ ॥ काञ्चनस्तम्भनिर्गुहं वैदूर्यहृतवेदि-
 कम् । जाम्बूनदमयैर्दिव्यैर्गवाक्षैः सर्वतो वृषम् ॥ ३८ ॥ सेवितं
 साप्सरःसङ्घैर्गन्धर्वैर्दिविधारिभिः । विमानं समधिष्ठाय विभा
 परमया ज्यलन् ॥ ३९ ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यपद्मभूषितः ।
 भोदते देवतैः शार्दं दिवि ह्य इवापरः ॥ ४० ॥ दशमं पारणं
 प्राप्य दिगातो नभिरन्यथ । क्रिद्दीणोजालनिर्घोषं पताकाध्वज-
 षोभितम् ॥ ४१ ॥ रत्नवेदिकसम्बाधं वैदूर्यमणितोरणम् । शंभु-
 जालपरिचितं प्रजालजलभीषणम् ॥ ४२ ॥ मन्थर्वैर्गोतङ्गयज्ञै-
 रणरोभिद्य षोभितम् । विमानं सुहृतायानं सुखिनेनोपयति ॥ ४३ ॥
 सुहृतेनाभिराजेन जाम्बूनदविभूषिता । दिव्यपद्मनिर्घोषाद्दी

विशेषविश्लेषणम् ।

द्वितीयसंस्करणे मुद्रितस्य भारतग्रन्थस्य चयनमुपगतयो-
 सख्यायां भारत्यमञ्जाभिस्तृतीयसंस्करणमस्य । अद्युना च प्रथम-
 संस्करणग्राहका द्वितीयसंस्करणग्राहकाश्च तुल्यमेव भारतखण्डं
 प्राप्नुवन्ति । द्वितीयसंस्करणे मुद्रितानां भारतस्य खण्डितखण्डानां
 मुद्रणात् परं द्वितीयसंस्करणमुद्रितानि सर्वाण्येव भारतस्य साम्यत-
 विद्यमानान्युत्तरखण्डानि हातव्यानि युगपदेव ग्राहकेभ्यः ।
 प्राप्तवन्ते अरदि त्रीण्येव संस्करणानि युगपत् परिसमाप्तिमाग-
 मिस्यन्तीति आशास्यते । कतिपयसंख्यायं भारतस्याद्युनापि
 वितरणीयाः सन्ति । पुनः संस्करणमस्य च नो भावि स्थिर-
 भवेत् । विशेषायामोऽतः प्रेषणः कृपया ज्ञेयत्वात् । प्रेषण-
 व्ययान्त्रिकञ्चयथावत् ।

हातव्य भारत कार्यालयः

कलिकाता ।

श्रीप्रतापचन्द्र रावः ।

‘विशेषविधिस्तिरियम् ।’

द्वितीयसंस्करणे मुद्रितस्य भारतग्रन्थस्य चयनपगतावी-
संख्यायां भारव्यमन्नाभिस्तृतीयसंस्करणमस्य । अथुना च प्रथम-
संस्करणग्राहका द्वितीयसंस्करणग्राहकाश्च तुल्यमेव भारतखण्डं
प्राप्नुवन्ति । तृतीयसंस्करणे मुद्रितानां भारतस्य खण्डितखण्डानां
मुद्रणात् परं द्वितीयसंस्करणमुद्रितानि सर्वाण्येव भारतस्य साम्प्रतं
विद्यमानान्युत्तरखण्डानि दातव्यानि युगपदेव ग्राहकेभ्यः ।
प्राह्वयन्ते परदि क्षीण्येव संस्करणानि युगपत् परिसमाप्तिमाग-
मिच्छन्तीति चापास्तरे । कतिपयसंख्यायं भारतस्युत्तराधुनापि
वितरणीयाः सन्ति । पुनः संस्करणमस्य च नो भावि स्थिर-
मेतत् । विश्राप्यामोऽतः प्रेषयः कुमयुतेदयन्त्यासु । प्रेषण
व्ययादिकश्चयथावत् ।

दातव्यं भारत कार्यालय
कलिकाता ।

श्रीप्रतापचन्द्र राव ।